

«ЖАҢА ҒЫЛЫМИ ЗЕРТТЕУЛЕР – 2021»

халықаралық ғылыми конференцияның

МАТЕРИАЛДАР ЖИНАҒЫ

11-12 ақпан 2021

PROCEEDINGS

of the international scientific conference

«NEW SCIENTIFIC RESEARCH – 2021»

11-12 february 2021

СБОРНИК МАТЕРИАЛОВ

международной научной конференции

«НОВЫЕ НАУЧНЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ – 2021»

11-12 февраля 2021

Алматы, 2021

ӘОЖ 001
КБЖ 72
Ж 28

Редакция алқасы:

А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Редакционная коллегия:

А.А. Амангелдиев, Н.Б. Сейсенбек, Н.А. Еламанов

Editorial team:

A.A. Amangeldiyev, N.B. Seisenbek, N.A. Yelamanov

Ж 28 Жаңа ғылыми зерттеулер – 2021: халықаралық ғылыми конф. мат. =
Новые научные исследования – 2021: Сб. материалов межд. науч. конф.
= Proceeding sinternational scientific conference: New scientific research –
2021. – Алматы: «Bilim Innovations Group» орталығы, 2021. – 388 б. –
қазақша, орысша, ағылшынша.

ISBN 978-601-08-0536-1

Жинаққа білім алушылардың, ғалымдардың, зерттеушілердің және мектеп мұғалімдерінің қазіргі ғылым мен білім саласындағы өзекті мәселелері бойынша баяндамалары енгізілген.

В сборник включены доклады обучающихся, ученых, исследователей и учителей школ по актуальным проблемам современной науки и образования.

The proceedings includes reports of students, scientists, researchers and school teachers on topical issues of modern science and education.

ӘОЖ 001
КБЖ 72

ISBN 978-601-08-0536-1

© «Bilim Innovations Group» орталығы, 2021
© Center «Bilim Innovations Group» 2021

ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
HUMANITIES

ҒТАМР 21.31.55

ДИСКУРС ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ДИСКУРСИВТІ ТАЛДАУ МӘНІ

Әбубәкірова А.Е.

*PhD-докторант, оқытушы, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті,
Алматы қ.*

Дильбарханова Д.А.

*Аға оқытушы, Қ.А. Яссауи атындағы Халықаралық қазақ-түрік университеті,
Түркістан қ.*

Мақалада дискурс ұғымына берілген анықтамаларға талдау жасалып, өзара ұқсастықтары мен айырмашылықтары, қарама-қайшылықтары мен үндестіктері көрсетіледі. Дискурстың мәні, мағынасы, күші мен білімді, дүниетанымды, көзқарасты қалыптастырудағы ықпалы сарапталып, нақты мысалдар келтіріледі. Көрсетілген мәліметтер талдаудан өтіп, дискурс ұғымына қатысты түрлі салалар мәнмәтінінде түсіндірме беріледі. Дискурстың зерттеу объектісі ретінде қарастырылуына негіз болар басты шарттар келтіріліп, мысалдар ұсынылады. Тарихи зерттеулердің кемшін тұстары қарастырылып, дискурсивті талдаудың шегі мен шекарасын анықтаудың маңыздылығы көрсетіледі.

Түйін сөздер: дискурс, дискурсивті зерттеу, дискурс талдауы, дін, әлеуметтік құрылымдар, М. Фуко, коммуникативті іс-әрекеттер.

«Дискурс» деген терминнің тарихы өте ұзақ және тереңде жатыр. Оның мағынасы да осы ұзақ тарихи қалыптасып, дамуы барысында бірнеше рет өзгерді. Ағылшын және француз тілдеріндегі қолданыстарында бұл термин бір мәселеге қатысты жан-жақты, негізделген пікір білдіруді қамтитын мәтінді білдіреді. Жақсы мысал ретінде Рене Декарттың 1637 жылғы «Әдіс жайлы дискурс» деген еңбегін келтіруге болады. Ал бүгін біз дискурс жайлы сөз қозғағанда, бұл ұғымның француздық структурализм, әсіресе М. Фуко (1926-1984) XX ғасырдың екінші жартысында қалыптастырған мағынасына сай қолданып жүрміз [3, 429 б.].

Дінді зерттеу жайлы сөз қозғалған кезде дискурсивті тәсілдердің қолданылуы 1980 жылдардан бастау алады. Десек те, бұл әдістеме дінді зерттеудің маңызды, салмақты жолы ретінде қарастырыла қойған жоқ. Бірақ соңғы жылдары дінтану ғылымы дінді дискурсивті зерттеудің пайдасы және тиімділігі туралы ой толғап, өткен ғасырда осы бағыт жөнінде сөз қозғаған ғалымдардың тұжырымдарын заманауи мәселелерді шешуде қолдана бастады.

Мақалада жинақталған мәліметтерді талдауда синхроникалық, диахроникалық, салыстырмалы, контент-талдау, индукция, дедукция әдістері қолданылып, алынған деректер негізінде тұжырымдар жасалды.

Дін туралы сөз қозғау барысында белгілі бір кезеңдегі оқиғалар, өзгерістер, жағдаяттар міндетті түрде назарға алынуы керек. Осы себепті дискурсивті зерттеу жүргізу әдістемесінің дамып, жан-жақты талдануы және қолданысқа енуі дінтану ғылымы үшін пайдалы болмақ. Ал дискурсты жеке ұғым ретінде зерттеу барысында тіл және лингвистикалық талдау ерекше маңыздылыққа ие. Әлеуметтік лингвистика саласында дискурс күнделікті өмірдегі тілдік қарым-қатынастың, яғни сөйлесу мен пікір алмасудың арнайы құрылымдары ретінде сипатталады. Дискурсты жекелей зерттеу барысында лингвистиканың да, тарихтың да әдістері мен терминологиясы қолданылады. Сондықтан біз дискурс жайлы сөз қозғағанда көптеген талдау және сараптау кейіптерімен істес боламыз. Дискурсты талдаудың түрлі кейіптері түрлі әдістер мен дискурсивті тәжірибелердің қарастырылуын талап етеді. Бірақ дискурс ұғымына талдау жүргізе отырып, біз тағы да дискурстың қатысушысы болатындығымызды ескерген де жөн.

Дискурсивті талдау жүргізу барысында біз зерттеп жатқан объект жұмыстың барысына, әдістеріне қатты ықпал ете қоймайды. Дінді дискурсивті түрде зерттеу кезінде жасырын мәндер мен мағыналарды айқындау талап етіледі. Дін өзіндік, ешнәрсеге ұқсамайтын ерекше дәрежесінен түсіп, дискурстың сол кезеңдегі жағдаяттар аясында қалыптасып, діни институттар негізінде зерттеуге, талқылауға келетін кейіпке енген объектісіне айналады. Сонымен қатар дискурсивті зерттеу жүргізу дін ұғымына жалпы, бәрі келісетіндей анықтама беру мәселесін күн тәртібінен алып тастауға септігін тигізеді. Анықтама беру белгілі бір ұғым туралы білімнің реттілігін қамтамасыз етеді. Ал дін туралы дискурс жүргізу барысында анықтамалар талдаудың құралдары емес, оның объектілері болады. Дінді анықтамалар, мағыналар және қандай да бір іс-әрекеттер жүйесінің, реттелген қарым-қатынастың көмегімен ғана мәнге ие болар қарапайым нұсқаушы ұғым ретінде қарастыру дінді зерттеуге деген ғылыми қызығушылықты ақтай алмас еді. Бірақ дінге белгілі бір коммуникациялық тәжірибелердің жиынтығы ретінде қарап, дискурстың объектісі ретінде талдар болсақ, бұл әрекетімізге «дін туралы білімнің әлеуметтік тұрғыда жүйеленуі» деген түсініктеме берер едік.

Егер біз «дін» деген терминді қолданып, осы дін жайлы дискурс құбылмалы тарихи баяндарға қатысты болса, адамдардың әлем жайлы түсінігі мен көзқарасы осы негізде қалыптасатындығын ескере отырып, дискурстың шынайылығы мен маңыздылығына назар аударуымыз керек. Тарихшылар, әлеуметтанушылар, дінтанушылар үшін зерттеуді ғана талап ететін «дайын дискурстар» болмайды. Дискурс зерттеу жүргізушінің жинаған мәліметтері, қызығушылықтары мен мақсатына қарай қалыптасатын құрылымдық процесс. Көп жағдайда зерттеуші өзі талдап, сипаттап отырған дискурстың өнімі және жасаушысы болады. Дінге дискурсивті талдау жүргізе отырып біз осы

дискурстың басталуының себепкері, әрі қандай да бір діннің ерушісі ретінде бұл дискурсивті зерттеудің объектісіне айналамыз.

Осылай тығыз, екіұдай байланысты көре отырып, біз дискурстың шегі мен шекарасын қалай анықтайтындығымызды шешіп алудың маңыздылығын байқаймыз. Расында, бір қарағанда көрінгендей біздің барлық коммуникациямыз дискурс бола бермейді, бірақ кез келген мәселе дискурсивті зерттеудің объектісіне айнала алады және дискурсқа негіз бола алады. Бұл жерде екі шарт орындалуы керек. Біріншісі, сол мәселеге қатысты дискурстың тұрақты түрде көрініс беруі; екіншісі, зерттеушінің дискурсты құрылымдық тұрғыда қалыптастыруы. Бірінші шартқа сай біз дискурс ретінде қайталанатын және маңызды, қолданысқа жүйелі түрде ие белгілер не коммуникациялық тәжірибелерді қарастыра аламыз. Мысалы, егер бір адам өз достарының арасында отырып, біздің денеміз өзге ғаламшарларда өмір сүрген алып рухтар қамалып қалған түрме екендігін, оларды босату үшін арнайы әрекеттер жасау керектігін айтса, бұл тек сол ортада талқыланып, күлкіге қалған ой болса, біз дискурс жайлы сөз қозғамаймыз. Ал енді осы ойдың таралу ауқымы кеңейіп, оған сенушілер саны жүз мыңдап саналып, жаңағы «рухтарды» босатудың арнайы әдіснамасын жасап шығып, ықпал ету аясы кеңейіп, тұрақты ұйымға айналған болса (Сайентология мысалында), біз бұл «ойды» дискурсивті зерттеудің объектісіне айналдыра аламыз. Екінші шарт тағы да екіұшты болмақ. Себебі әр зерттеуші өзінің танымы мен қызығушылығына қарай әртүрлі мәселені дискурс ретінде қарастыруы мүмкін. Бірақ дискурсивті жағдаяттар ғылыми орта мен қарапайым қоғамның қызығушылығын, назарын өзгерте алатын қасиетке ие. Оған осы соңғы төрт онжылдықтағы ислам, мұсылман әлемі және мұсылман емес елдердегі мұсылмандардың жағдайы жайлы ғылыми және публицистикалық еңбектердің санының артуы мысал бола алады. Бұл өзгеріс Иран төңкерісі, Парсы шығанағындағы соғыс, Ауғанстан аумағындағы әскери іс-қимылдар, Ирактағы жағдай және ислам дінінің саяси фактор ретінде мұсылман әлемінде рөлінің артуы, Араб көктемі секілді ұлттық және халықаралық жағдайлардың әсерінен орын алып отыр. Атап өтілуге тиісті тағы бір маңызды фактор – Еуропалық Одақ құрамындағы елдер аумағына мұсылмандар миграциясы. Бұл елдердің үкімет органдары қоғамдағы түрлі мәдениет өкілдері болып табылатын мұсылмандар санының артуына және олардың өздерімен бірге алып келген өзгерістері мен әсер ету жолдарына қатысты алаңдаушылық таныта бастады. Осының барлығы белгілі бір мәселеге қатысты дискурстың қоғамдық үлкен резонансқа себеп болуы мүмкін екендігін көрсете алады.

Біз жоғарыда келтірген мысал тағы бір мәселенің ұшын шығарады. Дискурсивті зерттеу жүргізуші ғалымдар өз зерттеуінің маңыздылығы мен дұрыстығына оқырмандарын сендіре алуы тиіс, әсіресе қоғамда қабылданған не көпшілік басымдылық беретін қағидаттарға қарсы шығу, жоққа шығаратындай аргументтер ұсыну кезінде санға емес, сапаға бағытталу керек. Ислам жайлы сөз қозғағанда, оның батыс қоғамында қалыптасып, бекіп жатқан жағымсыз бейнесін ескере отырып, дін негізіне, ұстанымдарына қатысты дұрыс емес

көзқарастар мен пікірлерді тізіп, соларды терістеуге ғана емес, дұрысы қалай болуы керек екенін көрсететін, айқын дискурсивті ықпалы бар мәліметтерді қолдана алу маңызды.

Осы дискурсивті зерттеу жүргізілу барысында дискурстың қандай мәнде және қандай кейіпте қолданылатынын анықтап алу үшін дискурс ұғымына талдау жүргізуіміз керек. Өткен ғасырдың екінші жартысынан бастап дискурсивті теорияның маңызды қыры ғылыми білім болып келеді. Бұған дәлел ретінде П. Бергер, Т. Лукман, А. Шутц, М. Фуко еңбектерін келтіре аламыз. Мәселен, Фуко қабылданған білімді қабылданбаған білімнен ажыратып бере алатын құрылымдарға назар аударды. Бұл бағыт оның еңбектерін марксистік тұрғыда интерпретациялауға жол ашып, қазіргі кезеңге дейін саясаттың үстемдігін және шұғыл мәселелерді шешудің маңыздылығын көрсететін дискурс жайлы теорияларға әлі де ықпал етуде. Й. Торфинг дискурсты «мәндер өзгерісін жалпылауда не терістеуде басым ықпалға ие емес әлеуметтік бөлшектердің өзді-өзін айқындауын анықтайтын белгілі бір нәтижелердің құрылымы» деп анықтай отырып, осы теорияны басшылыққа алады [2, 87 б.]. Билік кез келген дискурстың ажырамас бөлігі. Дискурсқа қатысты көп теориялар осы билік, білім және субъектіліктің арақатынасын қарастырады. Бұл жайлы Й. Ангермюллер былай дейді: «Дискурс билікке ие құрылымдар тарапынан пайда болады және сол құрылымдарды қалыптастыру және қайта құру күшіне де ие. Билік және білім бір-бірімен тығыз байланысты. Билік білімді «шынайы» немесе «идеологиялық» ете алады және білім арқылы билік көрініс табады. Дискурс арқылы білімге ие тұлға әлеуметтік топ ішінде белсенділік танытып, қауымдастықта өз орнын табады. Дискурс субъектілікті, өзін-өзі айқындауды, қарым-қатынасты қалыптастыруда негізгі рөлге ие, себебі дискурсқа қатысушылар сол дискурста нақты бір орынды иемденіп, мойындалуға және назарға ілігуге мүмкіндік алады» [3, 23 б.].

Әлеуметтік құрылым жайлы теориялар мен Фуко түсінігіндегі дискурс ұғымын біріктіре отырып, біз қабылдайтын, басымыздан өткеретін, сезінетін барлық нәрсе және біздің іс-әрекетіміз қабылданған, объективті білімнің әлеуметтік тұрғыда қалыптастырылған кейіптерімен тығыз байланысты деген тұжырымға келеміз. Біздің әлем жайлы, бізді қоршаған табиғат жайлы танымымыз шектеулі. Әлем туралы білім бейтарап түсінуге емес, әлеуметтік орта ұсынатын белгілер жүйесіне мәдени тұрғыда жауап беруге негізделеді. Бұл белгілер жүйесі дискурс ретінде пайда болады, талқыланады, қабыладанады және тасымалданады. Ал дискурсты талдау осы мағыналық құрылымдардың қалыптасу, объективтілікке ие болу, талқылану және қабылдану үдерісін қайта жаңғыртуға бағытталады.

Осы қолданысында білім ұғымы әлем жайлы объективті шындықты қамтып тұрған жоқ, керісінше белгілі бір қоғамда білім ретінде қабылданатын жүйелердің талқылануы, қолданысқа енуі және қабылдануын меңзейді. Бұл білім эксплицитті немесе имплицитті болуы мүмкін. Имплицитті білім әдетте берілген ортада сарапқа салынып, талданбайды. Сонымен қатар мұндай білім түрлі қоғамдарда, түрлі тарихи кезеңдерде қатты өзгеріске ұшырауы мүмкін.

Сол себепті дискурсты тарихи тұрғыда талдау барысында білімнің эксплицитті кейіптері ғана емес, ресми, жазба кейіпке еңбегенімен, жалпыға ортақ, қабылданған имплицитті кейіптері назарға алынады.

М. Фуко өз еңбектерінде дискурсивті құрылымдардың генеалогиясына мән берді. Ал бұл міндетті түрде тарихи көзқарастар мен әдістерді қолдануды қажет ететін бағыт. Бірақ Фуко теориялары дінді зерттеуде, өткен ғасыр соңынан бастап қалыптасқан тарихи әдістерге қарсылық негізінде болса керек, жаппай қолданысқа ие болған емес. Тарихи білім лингвистикалық көзқарастар басымдылыққа ие бола бастаған кезеңде де сынға ілікті. Біздің әлем жайлы біліміміз тілде және лингвистикалық құрылымдарда жинақталып, жеткізілетін болғандықтан, бір ғана автор немесе дереккөз ұсынатын тарихи мәліметтерге қарағанда тілдік зерттеулер анығырақ және сенімдірек болады деген тұжырымдар айтылды.

Ғалымдардың басым көпшілігі дискурс ұғымын өздерінің тарихи талдамаларына қоспайды және сол тарихи оқиғалардың нақты факт және дереккөздер негізінде, герменевтикалық әдісті қолдана отырып емес, дискурсивті талқылау арқылы дүниеге келгенін анық айтып, мойындай бермейді. Осы тұрғыда Фуко бойынша «дискурс талдамасы мағыналардың қалыптасуын басқаратын ресми шарттарды асқан ыждағаттылықпен зерттеуге тырысу ретінде қабылдана алады» [4, 33 б.]. Мұны Ф. Сарасин былай түсіндіреді: «Мұнда мензелген нәрсе – белгі қандай да бір лингвистикалық таңбаның белгісі ретінде тілден бұрын пайда болған жоқ, керісінше таңбалар жүйесі ол белгіні әлемдегі барлық мүмкін болған заттардың «хаостық көптүрлілігі» ішінен әлеуметтік шынайылыққа айналдырады. «Заттар әлемін сөздер әлемі қалыптастырады». Дискурс талдамасында тағы бір мәселе – мәтіндерден өзге ұғымдардың бар-жоқтығы туралы түсініксіз сауал жайлы емес, лингвистикалық емес заттар қалай мағынаға ие болатындығы жайлы. Ешбір дискурс, ешбір классификация, таныс болғанына қарамастан, заттардан өздері шыққан емес, дискурс та, классификация да заттар реттілігін жасап шығады. Жест, іс-әрекеттер, заттар тілде құрылмайды, олар әлеуметтік ортада мағына оларға дискурсивті тұрғыда берілгендіктен өзекті» [4, 36 б.].

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Robert A. Segal, Kocku von Stuckrad. Vocabulary for the Study of Religion. BRILL, Leiden, Boston, 2015.
- 2 Torfing, J. New Theories of Discourse: Laclau, Mouffe and Zizek, Oxford, 1999.
- 3 Stuckrad K. von. The Scientification of Religion: An Historical Study of Discursive Change, 1800-2000, Berlin, 2014.
- 4 Sarasin, P., Geschichtswissenschaft und Diskursanalyse, Frankfurt/M., 2003.

ҒТАМР 21.31.51

ҚАЗАҚ ЖЕРІНДЕГІ ИСЛАМ: ДАМУ ЕРЕКШЕЛІГІ МЕН БАСТЫ МӘСЕЛЕСІ

Асхатұлы Ж.

PhD-докторант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Еліміз дербестікке қол жеткізгеніне 30 жыл толғанымен осы аралықта түрлі бағытта даму жолдары ретке қойылғаны белгілі. Десе де, әрбір адамның жеке тұлғалығымен қатысты әрі нәзік болған дін мәселесі бүгінге дейін өзектілігін жоғалтқан жоқ. Бұл тұрғыда мемлекет діни саясаты аясында белгілі деңгейде жұмыстар атқаруда. Оның негізгі мақсаты конфессияаралық және өркениетаралық тұрақтылық пен бейбітшілікті сақтау болып табылады. Ал, мұндай мақсатқа қол жеткізу үшін қоғамдағы діннің рөліне жіті мән берген жөн.

Бұл еңбекте, еліміздегі осындай дін бағытында жасалып жатқан жұмыстар мен оның нәтижелері туралы баса айтылады. Сондай-ақ, сан ғасырдан бері қазақ даласында қалыптасқан дәстүрлі діннің ерекшелігі мен оның аясында туындап жатқан мәселелер талқыланады.

Түйін сөздер: ислам, Құран, Әбу Ханифа, сәләфизм, үкім.

Қазіргі таңдағы Қазақстандағы ислам туралы сөз қозғағанда ең алдымен біз оның қайта жандану кезеңін артта қалдырып, қоғамда ерекше орынға ие болғандығын айтамыз. Осылай деп тұжырымдауға төмендегідей ақпараттар дәлел бола алады.

VII ғасырдан бастап тарала бастаған ислам, X ғасырдың соңында қазақ жерінде құрылған патшалықтардың ресми діні деңгейіне дейін көтеріле алды.

Исламның Әбу Ханифа мазхабының дін, қоғам мәселелерін шешуде Құран, шариғат үкімдерімен қоса жергілікті халықтың әдет-ғұрпы, салт-дәстүрін де есепке алу секілді ерекшелігі Орта Азияның көшпелі, жартылай көшпелі халқының, соның ішінде қазақ халқы үшін де жақын болды. Осы ерекшелік арқасында, бүгінге дейін біз исламның ханафи мазхабын ұстанамыз және ислам қазақ халқының дүниетанымы, дәстүрі, ғұрпымен үндесіп сан ғасырлар бойы қазақ мәдениетімен тұтасып, тарихының ажырамас бөлігіне айналды.

Ханафидегі еркін ойшылдық біздің кең даламызда әлемге «Екінші ұстаз» атанған Әл-Фарабиды, Ж. Баласағұн, Ахмет Ясауи, М. Қашқари, Қадырғали Жалаири сияқты ғұламаларды берді. Олардың еңбектері, ортағасырдағы Орта

Азиялық ренессанс кезеңінің мәдени өміріне зор үлес қосқан, асылдары болып табылады. Әсіресе, Әл-Фарабидің сан-салалы ғылыми еңбектері тек Таяу немесе Орта шығыс ғұламалары: Ибн-Сина, Бируни, Хорезми, Омар Хайям, Хафиз т.б сияқты ғұламаларының ой-пікірлеріне ғана емес, сонымен бірге Еуропа ғылымына да ықпал етті.

Ұлтымыздың ақын-жырауларының шығармашылығына үңілер болсақ, біз олардың ең алдымен жай ақын немесе қарапайым ғалым емес, діннің білгірлері болғандығын байқаймыз. Біздің ақын-жырауларымыз, ғалымдарымыз, сал-серілеріміз дін философиясын, құндылықтарын терең зерттеп, ұғынып, оның нәрі мен сөлін қарапайым халыққа ұғынықты түрде жыр-шумақ пен күй-терме түрінде жеткізіп отырды. Ұлы даладан шыққан рухани тұлғалар мен ұстаздардың діни танымы кең болды, олар діннің қыр-сырын меңгеруде, ислам әлемінің көптеген рухани-мәдени орталықтарымен тығыз байланыста болды. Білім мен тәрбие ауыз әдебиеті, яғни жыр, айтыс, дастандар арқылы ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырды.

Қазақтың ұлы реформатор-хандары жүйелеген қазақ қоғамының моральдық нормаларын, азаматтық құқықтарын реттеуге арналған «Жеті Жарғы» секілді заңдарымыз шарифаттың негізінде дайындалып, бүгінде біздің Ата Заңымыздың діңгегі болып табылады.

Қазіргі кезде тарихшыларымыз ислам – ата-бабамыздың тарихи таңдауы болды деген бағасы өте орынды. Себебі біз тарихымызды зерделей отырып, исламның қазақ ұлттық болмысы мен мемлекетінің қалыптасуына, мәдениет, әдебиет, өнеріне жалпы дүниетанымына қосқан зор үлесін көре аламыз.

Осындай дүниетанымдық, құндылықтық, құқықтық және т.б. тарихи рөл атқарған ислам дініне қазіргі таңда қайта жандануда деген баға берілуде.

Тәуелсіздік алған жылдары басталған дінмен қауышу үдерісі 20 жыл көлемінде әлі жүріп жатыр. Осылай деуімізге исламның қазіргі таңдағы ахуалы себеп болуда.

1990 жылы дербес Қазақстан мұсылмандарының діни басқармасы (ҚМДБ) құрылды. Бұл қадам әлсіреген діни байланысты қайта жаңғырту болды. Алғашқы кезеңнен бастап Қазақстанда басқа конфессияларға толерантты көзқарас танытатын, олардың құндылықтарын мойындайтын, ғылымның дамуын, техникалық прогресті қолдайтын исламның дәстүрлі бағыты таралуда.

ҚМДБ республика ішіндегі және ТМД шеңберіндегі діни конфессиялармен тату қарым-қатынас орнатып, рухани-ағартушылық жұмыстарына баса мән береді. Діни басқарма еліміздегі мұсылман қауымын біріктіруші діни бірлестік ретінде өткен жылы қабылданған «Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы» заң талабына сәйкес қайта тіркеуден өтуде, қазіргі кезде оның 1800 аумақтық бөлімшелері қайта тіркеуден өтіп, 400-ге жуығы қайта тіркеуден өту кезегінде.

Тәуелсіздіктің алғашқы жылдарында Қазақстанда жалпы 63 мешіт болса, қазіргі кезде олардың саны үш мыңнан асып жығылады.

Алайда, мешіттердің сандық көрсеткішін ел аумақтарына бөліп қарастыратын болсақ, басымдылық оңтүстік өңірлеріне тиесілі. Ислам діні ең алғаш осы оңтүстік өңірлер арқылы таралғанын ескерсек мұндай басымдылық көрсеткіші орынды секілді.

Ал еліміздің бас қаласы Нұр-Сұлтанда 13 мешіт қызмет етеді. Олардың қатарында, сәулетімен, ауқымдылығымен ерекшеленетін «Нұр Астана» (2005 жылы ашылды), «Әзірет Сұлтан» (2012 жылы ашылған) мешіттерінің ашылу салтанатына Елбасының өзі қатысты.

Егер, Қазақстан халқының 70 %-ы өзін мұсылман ретінде танитындығын ескерсек елдегі мешіттер санының әлі де арта түсетіндігі белгілі.

Халықтың дінге бет бұруының артуы діни ғимараттарға деген сұраныспен қатар, діни мамандардың – имамдардың қажеттілігін туындатты. Осы орайда білікті имамадар даярлау мәселесі орын алуда. Қазіргі таңда бұл мәселелерді шешу жұмыстары орынды қойылуда, мысалы, имамдарды, исламтанушылар, дінтанушылар, араб тілі мен әдебиетінің аудармашыларын дайындайтын «Нұр-Мұбарак» Египет ислам мәдениеті университеті; қарилар даярлайтын республикалық орталығы, шет елден діни білім алған мамандар мен отандық имамдардың біліктілігін арттыру республикалық институты қызмет атқаруда. Сондай-ақ, Алматы, Нұр-Сұлтан, Павлодар, Ақтөбе, Орал қалаларында медреселер қызмет атқаруда.

Діни басқарманың Қазақстан аймақтарында облыс, аудан, қала, ауыл имамдарымен қоса өкіл имамдары қызмет атқарып, тұрғындардың діни сенімінің дұрыс бағытта дамуына ықпал етуде. Діни қызметкерлер мемлекеттік билік органдарымен, білім беру мекемелерімен белсенді ынтымақтастықта жұмыс жүргізіп, діни тақырыптағы әңгімелесулер мен дәрістер оқиды.

Осы орайда, «Қазақстан» ұлттық арнасынан жұма күндері берілетін «Иман өзегі» хабары мен «Халық арнасы» ислами ағарту телеарнасының қызмет етіп отырғандығын атап өткен жөн. Имамдар мен медресе ұстаздары аталған хабар мен телеарнадағы дін тақырыбына арналған бағдарламаларға қатысып, қоғамда белең алған «жария діншілдік», лаңкестік әрекеттер секілді өзекті мәселелерді талқылауға қатысуда.

Алайда, дін қызметкерлерінің қызметтері зайырлы бұқаралық ақпарат құралдары тарапынан біркелкі қамтылмайтындығы байқалады. Мысалы Ораза кезінде имамдар халықты діни ағарту мақсатында республикалық деңгейдегі басылым беттерінде, ғаламторда, телеарналарда мақалалар, сұхбаттар, ақпараттық материалдар жариялап, ораза тұтқан қауымның сұрақтарына жауаптары жарияланды. Сондай-ақ, мешіт имамдарының ораза кезінде мешітте, қарттар мен жетімдер үйлерінде ұйымдастырған ауызашарлары, мұқтаж адамдарға материалдық көмек көрсетулері де БАҚ тарапынан жағымды сипатта жарық көрді.

Ал Рамазан айы аяқталғаннан кейінгі мерзімде БАҚ беттерінде имамдардың қызметтері туралы ақпараттар көрсеткіші төмендеді. Бұл қоғамда

дін қызметкерлері маусымдық, яғни тек діни мерекелерде ғана белсенділік танытады деген пікір қалыптастыруымен қауіпті.

Қазақстан қоғамы үшін дәстүрлі саналатын исламның өзіндік ерекшелігі жоғарыда берілгендей көрініс тапса, сонымен қатар, қоғамымызда ислами мемлекеттердің үлгілерін бағдар еткен еліміз үшін дәстүрлі болып саналмайтын исламдық ағымдардың, тіпті, радикалды топтардың да ислам атын жамылып әрекет етуі белең алуда. Әсіресе, «сәләфизм», «жихадшылар» экстремисттік топтарының қатарына ханафи мазхабының өкілдерінің де енуі байқалуда.

Дәстүрлі дінімізден, өздерінің қасаң қағидаларымен, Қасиетті Құран мен хадис үкімдерінің мәніне үнілмей тура мағынасында қабылдап, исламның ішкі рухани тіректерінен бұрын сыртқы қалыбына аса мән беруі арқылы ерекшеленетін «сәләфизмдік» кейбір қағидаларын басты ұстаным ретінде қабылдаған «жихадшылар», «тәкфіршілдер» секілді экстремисттік топтар халық арасында ресми Діни басқарма пәтуаларын, уағыздарын жоққа шығарып, мазхаб ұстануды мойындамауға үгіттеуде. Олар өздерінің утопиялы мақсаттары – шарифат заңдарын ғана сақтайтын, біртұтас Ислам халифатын құру жолында қарулы күш көрсетуден тайынбайтындығына өткен жылы еліміздің Батыс, Оңтүстік, Орталық өңірлерінде және осы жылы Оңтүстік аймақтарда орын алған лаңкестік әрекеттер мен жарылыстарды өзге емес өз қандастарымыздың іске асырғандығының анықталуы да өкінішті дәлелдердің бірі.

Осы орайда, бұған дейін ертедегі Мәдениеттер мен діндердің халықаралық орталығы тарапынан «Қазақстандық қоғам санасындағы дәстүрлік, ұлттық және діни құндылықтар» тақырыбында әлеуметтік зерттеулер өткізген болатын.

Зерттеулер нәтижелері бойынша, Қазақстандағы әрбір бесінші адам діни экстремизмнің таралуы мүмкін деп санайтындығы анықталды. Зерттеуге қатысушылардың «Қазақстанда бүгінгі таңда діни экстремизмнің таралу мүмкіндігін қалай бағалайсыз» деген сауалға – 19 % таралу мүмкіндігі жоғары деңгейде, 54,4 % – таралу мүмкіндігі аз, алайда жоққа шығаруға болмайды, 15,2% – таралуы мүмкін емес, 0,1 % – соңғы кездері күшейді, 0,1 % – егер шаралар қолданылса, діни экстермизм таралмайды деген пікір білдірсе, қатысушылардың 11,1 % жауап беруге қиналды.

Бұл түрлі бағыттағы экстремисттік және деструктивтік ұйымдардың насихаттары кейбір жағдайларда адамдар таруда өте ықпалды екендігін көрсетеді.

Сондай-ақ, қазіргі таңда еліміздің батыс өңірлерінде сәләфизм идеологиясының артуы байқалуда. Ақпарат көздеріне сүйенсек, тек Атырау өңірінде бұл идеология ықпалына 13-30 жас арасындағы бес мың тұрғын өткен.

Осы тұста мұндай қауіпті ағымдармен күресу және алдын алуда ақпараттық қамтамасыз ету жұмыстары маңызды. Халықпен жақын араласып, олардың сауалдарына жауап беру, жастар арасында діни ағарту жұмыстарын

өткізу, лаңкестік топтар қатарына өтіп кеткен азаматтарды қайтару жұмысына имамдардың қосар үлесі зор.

Дін қоғамның негізгі тіректерінің бірі болғандықтан, ол әркез халық сұранысына ие болатындығы анық. Ал ол сәйкесінше жүйелену және бағытталумен қамтамасыз етілмесе, қазіргі кезде көрініс тауып отырған «жария діншілдік» немесе дін ұстанудың сәнге айналуы, дінге түбегейлі беріліп фанатизмге бой алдыру, болмаса тек бір беткейлік таныту арқылы экстремисттік топтар қатарына қосылу секілді жағымсыз факторларды туындатады.

Сол себепті, Қазақстан үшін дәстүрлі суниттік исламның ханафи мазхабының ұстанымдарын насихаттауда консервативті, яғни теологиялық тәсілдерден бұрын исламның халықтың тарихи өткен кезеңі мен ұлттық салт-дәстүрлерімен сабақтастық, отансүйгіштік пен ұлттық қауіпсіздік қағидаларына құрмет идеяларын үйлестіре насихаттау аса маңызды.

Мемлекетіміздегі дін саласындағы мәселелерді реттеуде, жоғарыда аталған радикалды ағымдармен күресте, дәстүрлі дініміз – исламды дамытуда Қожа Ахмет Ясауи ілімі идеологиялық тұғырнама рөлін атқара алады. Ясауи ілімі алдағы уақытта ұлтымыздың рухани жаңғыруының негізгі факторына айналары күмәнсіз. Сондықтан Қожа Ахмет Ясауи ілімін кеңінен зерделеп, насихаттап, оны мемлекетіміздің идеологиялық тірегіне айналдыру бағытында нақты іс-шараларды жүзеге асырлуы тиіс.

Сөз соңында еліміздегі исламның қайта жандануын келесідей етіп көрсетуге болады:

– бірінші кезеңде, яғни өткен ғасырдың 90 жылдары мен 2000 жыл аралығын қамтитын кезеңде халықтың исламға бет бұруы;

– 2010 жылға дейінгі аралықта діни қызметкерлердің ағарту жұмыстары мен діни ғимараттардың салынуы және дін мамандарының даярлануы жүзеге асты;

– 2010 жылдан бастап дәстүрлі емес діни ағымдармен күресу, халықты ақпараттандыру арқылы біртұтас дәстүрлі ислам қауымына біріктіру қызметтері жүзеге асырылуда.

Қазіргі таңда ислам дінінің қайта жандануы жүзеге асып, қоғамды рухани, өнегелік негіздері арқылы біріктіру, нығайту қызметін атқару кезеңіне ауысқандығын байқауға болады. Алайда аталған үдерістің баяу жүзеге асуын да жоққа шығара алмаймыз. Осы орайда, ислам дінін жандандыруда тек дін мамандары ғана емес, сонымен қатар, зерттеуші-ғалымдар, қоғам қайраткерлері де ат салысып, келешек ұрпақтың адамды, отанды сүйеге, әділет, адалдық, білімге құштарлығын, басқа дінге құрмет пен төзімділік түсінігін қатар тәрбиелейміз мақсатында исламның тарихын, жүріп өткен жолын, осы жолдағы ата-бабаларымыздың ислам өркениетіне қосқан үлесін зерттеп-зерделеуді, кеңінен насихаттауды бір сәтте тоқтатпауымыз қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Төзімділіктің 10 сабағы – Астана: Мәдениеттер мен діндердің халықаралық орталығы, 2009. – 40 б.
- 2 Қазақстандағы діндер – Астана, 2011. – 232 б.
- 3 Қазіргі әлемдегі мәдениеттер мен діндердің сұхбаты – Астана, 2011 – 145 б.
- 4 Діндер сұхбатынан – өркениеттердің өзара түсіністігіне. Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдарының жинағы – Астана, 2008 ж.
- 5 Журнал мемлекет және дін, государство и религия– Астана 2011 ж. б. <http://lenta.inform.kz/>
- 6 Лама Шариф Қ.Қ. Ислам – бірлік, бейбітшілік және қайырымдылық діні.

ҒТАМР 21.31.35

МҰСЫЛМАН ЕЛДЕРІНІҢ ӘЛЕУМЕТТІК- ЭКОНОМИКАЛЫҚ МОДЕРНИЗАЦИЯСЫНДАҒЫ ҒЫЛЫМНЫҢ РӨЛІ

Затов Қ.А.

Профессор, Нұр-Мұбарак Египет ислам университеті, Алматы қ.

Ахметова А.Н.

Магистрант, Нұр-Мұбарак Египет Ислам университеті, Алматы қ.

Әлемде болып жатқан өзгерістер әр елдің саяси-экономикалық жағдайына ір түрлі әсер етуде. Соған қарамастан, әр мемлекет әлеуметтік-экономикалық жағдайын дұрыстауда сан қилы саяси жобаларға жүгінуде. Мұсылман мемлекеттерінде ежелден ғылымның дамып, өркендеуі қолға алынған. Тарихы тереңде жатқан мұсылман мемлекеттерінің ғылыми салаға қосқан үлесі бүгінде әлемге әйгілі ғалымдарымен танылды. Мақалада ғылымның мұсылман мемлекеттерінің әлеуметтік-экономикасына қандай үлес қосқаны жайлы, жалпы мұсылман емес басқа да мемлекеттердің әлеуметтік-экономикалық жағдайлары сөз етіледі. Мұсылман мемлекеттерінің ішінен Малазия елінің әлеуметтік-экономикалық жағдайына кеңінен тоқталып, талданады. Әлемдік жаһандандудың рөлі талқыланады.

Түйін сөздер: ислам діні, Құран, халифат, Аббасидтер халифаты, Малазия, банк ісі, пайыз, несие, экономика.

Басқа сенімдерге қарағанда Ислам діні барлығын қамтитындығымен ерекшеледі. Ислам діні тек дүниетаным, идеология немесе рухани құндылықтардың жиынтығы емес, сонымен қатар өмір сүру заңдылықтары, мұсылман адамның өмірін жан-жақты қарастырған. Сонымен қоса, ұлтқа нәсілге, және т.б. ерекшеліктерге қарамастан барлық адамдарды біріктіретін таңғажайып ынтымақтастық дін.

Көпшілік мұсылман елдері ғылыми дағдарысты бастан кешуде. Жасыратыны жоқ, көпшілік мұсылман елдері ғылыми-техникалық прогресс жағынан әлемдегі елдерден ұзақ уақыт артта қалып келді. Орташа алғанда, дамыған елдермен салыстырғанда бес есеге, ғылыми зерттеулер мен тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарға ЖІӨ-нің (жалпы ішкі өнімнің) 0,5 пайызынан азын жұмсайды [1]. Американдық ғалым С. Хантингтонның пікірінше, қалыптасып келе жатқан әлемде қақтығыстардың негізгі көзі идеология мен экономика емес, мәдени және діни айырмашылықтар болады: «адамзатты бөлетін шекаралар және қақтығыстардың басым көздері мәдениет пен дін арқылы анықталады. Ұлттық-мемлекет халықаралық істерде басты әрекет етуші тұлға болып қалады, бірақ жаһандық саясаттың аса маңызды қақтығыстары әртүрлі өркениеттерге тиесілі ұлттар мен топтар арасында дамиды болады. Өркениеттердің қақтығысы әлемдік саясаттың басым факторы болады» [2, 34 б.]. Жаһандану жағдайында қақтығыстардың басым бөлігін Хантингтоннан басқа да ғалымдар өз теориялары мен анықтамаларында мәдениет пен дінге байланыстырады.

Мұсылман мемлекеттері Солтүстік Африкадан бастап Оңтүстік-Шығыс Азияға дейін созылып жатқан ұлан-ғайыр географияны алып жатқан мұсылман елдері әлемдегі ең дамымаған экономикасы ең төмен мемлекеттер қатарына жатады. Бүгінгі күні бірде-бір мұсылман мемлекеті ең дамыған елдердің қатарында жоқ. Көп бөлігі артта қалған немесе аз дамыған елдердің қатарында. Түркия Республикасы енді ғана дамыған елдердің қатарына ілесуге күш салып ұмытылып жатыр. Сонымен қатар, Индонезия, Сауд Арабиясы және Малайзия мемлекеттері дамып келе жатқан алып экономикасы бар елдердің категориясына кіреді.

Бүгінгі күні мұсылман өлкелерінің осы жоғары технология экспортындағы әлемдегі үлесі 3,7 %, әлемдегі өнертапқыштық үлесі 1,9 %, әлемдік жалпы ішкі өнімдегі үлесі 7,9 %, экспорт үлесі 6,9 %, импорт үлесі 7,2 % екен. Қысқаша айтқанда, 1,7 миллиард тұрғыны бар Ислам өлкелерінің ЖІӨ әлемдік көрсеткіштің 10 пайызына да жетпейді екен [1].

Мұсылман елдері әрдайым мұндай қиын жағдайда болған емес, ислам өркениеті ғасырында математика, астрономия, өнер салаларында ерекше жетістіктерге жеткен [2]. Бұл исламдағы алтын ғасыр болып есептелінген.

VIII ғасырдың басынан бастап мұсылман әлемінде түрлі ғылымдарға деген үлкен қызығушылық пайда болды. Ел билеушілері білімді сақтау және таратуға көмек көрсетіп, ғалымдарды жоғары бағалап және өздерін толығымен ғылым қызметіне арнағысы келетіндерге жағдай жасады.

Араб жазуын дамытуға және ғылыми мұраны сақтауға көп көңіл бөлінді. Кітап шығарушылар кітаптардың көркемдігі мен графикалық безендірілуіне, қағаздың сапасы мен түптелуіне жағдай жасады. Мұсылман әлемінің барлық аймақтарында бір-бірімен тығыз байланыс орнатқан мемлекеттік және жеке кітапханалар құрылды. Бағдатта, Дамаскіде пайда болған туындылар бірнеше ай бойы сауда керуендері арқылы Магриб пен Кордоваға жеткізіліп отырды. Құранды, пайғамбардың хадисін, мұсылман құқығы, араб тілі, мұсылман халықтарының поэзиясы, ғалымдар мен билеушілердің өмірбаяндары, география және басқа ғылымдарды түсіндіруге арналған мыңдаған кітаптар Халифаттың ең шалғай қалаларына тез жеткізілетін болған. Кітапханалар тек кітап сақтау және оқу үшін ғана емес, ғылыми кездесулер мен пікірталастардың орны болды. Ұлы ғалымдардың еңбектері көшіріліп, көптеген ойшылдардың жұмыс жасауына жағдай жасалды. Білім көпшілікке қол жетімді болды және барлығына кітапханалар қызметін пайдаланып, құнды және сирек кездесетін еңбектерге қол жеткізуге мүмкіндік берілді. Ғалымдарды құрметтеу, білімге деген қолжетімділік Халифаттағы қоғамдық және ғылыми ойлардың қарқынды дамуына ықпал етті.

Аббасидтер әулеті тұсында әлемнің түрлі тілдерінен ғылыми және философиялық еңбектерді араб тіліне аудару үшін бұрын соңды болмаған науқан басталды. Мұсылмандар өздерінің алдыңғы өркениет мұраларын сақтап, философия мен басқа ғылымдардың одан әрі дамуына үлес қосқандықтарын мақтан тұтады. Шетелдік мәдениетке деген құрмет мұсылман билеушілерін басқа жаулап алушы билеушілерден ерекшелендіретін. Мәселен, моңғолдар Бағдатты басып алып, Кордова құлағаннан кейін кітапханаларды өртеп, мыңдаған мұсылман мәдениетінің ескерткіштерін жойды. Тарихшылардың айғақтарына сәйкес, Кордовада испандықтар жетпіске жуық кітап қоймаларын өртеп жіберген, онда 1.050.000-нан астам том кітап болды. Бағдатты жаулап алғаннан кейін моңғолдар жүздеген мың кітаптарды Тигр өзеніне тастады, содан кейін өзендегі су үш күн бойы сиямен боялды.

Ғылыми еңбектерді аударуға деген қызығушылық Омейядтар дәуірінде пайда болды, бірақ Аббасид халифасы әл-Мансур (754-775) кезінде жаңа күшпен қайта жанданды. Мұсылман ғалымдарының назарында бірінші кезекте ежелгі грек дәрігерлері мен астрономдарының еңбектері болды, олардың мұралары сол уақытқа дейін ұмыт болып, көптеген қолжазбалар авторларымен бірге жерленген еді. Пифагор, Платон, Аристотель, Архимед, Гален, Гиппократ, Евклид сияқты көне дәуірдегі ғалымдардың еңбектері араб тіліне аударылды. Оларға көп томдық түсініктемелер жазылып, ежелгі философтардың идеялары мұсылман дәстүрі тұрғысынан шығармашылықпен түсіндіріліп, әрі қарай дамыды.

Халифаттағы ғылым мен білімнің гүлденуі XI-XIII ғасырларға тура келді. Мұсылман ғалымдарының әр түрлі білім саласындағы жетістіктері әскери істерді, қала құрылысын, навигацияны, экономикалық және әлеуметтік қатынастарды дамытуға ықпал етті. Әйгілі шығыстанушы Франц Розенталь шығыстың мәдениетін «білімнің салтанаты» деп сипаттады.

Мұсылман елдерінің қазіргі заманғы ғалымдары – дәрігерлер, физиктер, химиктер, биологтар әлемдік ғылымның дамуына өз үлестерін қосуда. Олардың сіңірген еңбектері тек өз Отанында ғана емес, бүкіл әлемде мойындалады. Пәкістанның көрнекті химигі, Пәкістан Ғылым академиясының негізін қалаушылардың бірі Салимузаман Сиддиктің (1897–1994) немесе дәстүрлі Унани медицина жүйесін жандандырған үндістандық дәрігер Хаким Аджмал Ханның (1863–1927) есімдерін атап өту жеткілікті [3].

XIX-XX ғасырлардағы Батыс империализмі мұсылман елдеріндегі экономикалық дамуға әсерін тигізді – бұл экономикалық тәуелділікке, мәдени өзгерістерге және саяси тәуелсіздікті жоғалтуға әкеп соқты [2].

Құранда сауданы, өндірісті ынталандыратын бірнеше тармақтар бар. Сонымен қатар, пайда табуға және жеке меншікке ие болуға рұқсат етіледі. Хазреті Пайғамбарымыз (ﷺ) өзінен ең жақсы табыс қайсысы екенін сұрағанда: «Кісінің қол еңбегімен тапқан және дұрыс жасалған (мәбрур) сауда-саттық», – деп жауап берген. Әлбетте, Алла Тағала бізге «Сауданы халал, өсімді харам етті» («Бақара» сүресі, 275-аят).

Қасиетті Құран Кәрімде де: «Өлшеу, тартуда кеміткендерге нендей өкініш! Олар қашан өлшеп алса, толық өлшеп алады да. Қашан олар, өлшеп немесе тартып беретін болса, кемітеді. Олар қайта тірілетіндіктерін ойламай ма?», – деп ескерткен («Мутаффифин» сүресі, 1-4 аят). Пайдакүнем саудагерлерге жаза болатыны сияқты, Раббысынан қорқып, адал нәпақа тапқан саудагерге де аса Қамқор, ерекше Мейірімді Алланың дайындаған сыйы бар. Ол туралы хадис шәріпте: «Сөзі мен ісі адал саудагер қиямет күні арштың көлеңкесінде болады» (Ибн Мәжә, Тижәрат, 1), – делінген. Тағы бірде Расулалла (ﷺ): «Кімде-кім азық-түлік заттарын жинап, базардың (шын бағаға) сатса, оны садақа етіп бергендей сауапқа қол жеткізеді», – деп мадақтаған [4].

Алайда, ислам дінінде өсімқорлықпен айналысуға, пайыздарды алуға немесе төлеуге қатаң тыйым салады. Осылайша, бірнеше ғасырлар бойы көптеген мұсылмандар қарыздар соның ішінде пайыз төлеуден бас тартты. XX ғасырда мұсылман әлемі қарыз алу мен несиенің қажеттілігін түсіне бастады. Банк ісіне деген қажеттілікті шешуге ғұламалардың, ислам дінтанушылары мен заң сарапшыларының мақұлдауымен жүйе жасалды. Оның негізі «мударабха» немесе пайда мен шығынды бөлу деп аталды. Салымшылар пайыздық төлемдерді алмас бұрын, банктік салымдардан «кепілдендірілген минималды пайда» алу мүмкіндігіне ие болды. 1975 жылы пайда мен шығынды бөлу жүйесіне негізделген алғашқы банк ашылды, ал 1975-1985 жылдар аралығында 50-ден астам адам мұсылман жұртшылығына есігін айқара ашты [5]. Несие алу мен оның әдісі пайда болғаннан кейін, ислам экономикалық дамуына жол

ашылды. Алайда кейбір мұсылман мемлекеті үшін өмірді жақсарту және байлыққа жету мұсылмандар үшін басты нәрсе емес екендігін атап өту керек.

XIX ғасырда мұсылман елдері батыстық фирмаларды техникалық жұмыстарды жасау үшін жұмысқа жалдай бастады. Себебі, жобаларды жүзеге асыруға білікті мамандар қажет болды. Мұсылман экономикасы әрі қарай өркендеуге батысқа тәуелді болды [2]. 1995 жылы 22 мұсылман елден тұратын «Араб лигасы» әлемдегі ғылыми-зерттеу (R&D) қызметкерлерінің 3,8% үлесін қосты, бірақ әлемдегі ғылыми жұмыстардың тек 1 %-дан азы ғана жарияланған және 0,1 %-дан азы ғана патенттер тіркелген [6].

Жаһандану қазіргі заманның басты құралы. XXI ғасырда адамзат баласы ғылыми-технологиялық негізде ғаламдық тұтастыққа, әлемдік бірігуге аяқ басып отыр. Ол интернационализацияның жаңа сапалы кезеңі. Бұл кезең өндірістік күштерді, материалдық және рухани өндірістің қазіргі заманғы деңгейін өмірге әкелді. Жаһанданудың көшбасшысы ретінде ақпаратты революцияның жетістігін пайдалануда және дамуында үлкен жетістікке жетіп отырған батыс өркениеті елдері танылады. Осыған қоса, батыс өркениеті өз кеңістігіне әр түрлі мәдениеті бар халықтарды тартады. Жаһандану біздің уақытта қоғамдық өмірдің барлық салаларында байқалады. Әсіресе, экономикада нақтылана түсуде. Қоғамда болып жатқан өзгерістерге қарап отырсақ, әлемдік экономика жасалып болған тәрізді. Бүгінгі күнде бұрынғы уақыттағыдай әр елдің өз ұлттық нарығы деген жоқ, бәріне ортақ, бүкіләлемдік трансұлттық шаруашылық [7].

В.Л. Иноземцев жаһандануға мынадай анықтама береді: «Қазіргі заманғы жаһандану – аймақтық әлеуметтік-экономикалық жүйелердің байланысы, арақатынасы, бүкіләлемдік біртұтас жүйеге өту» [8].

Мұсылман елдерінің ішінен экономикасы қарқынды дамып келе жатқан елдердің бірі Малайзия болып табылады. 1960 жылдары Малайзия артта қалған отарлық экономика болып қала берді. Малайзия монокультуралық сипатын сақтап онда ауылшаруашылық шикізатының бірнеше түрін, ең алдымен табиғи каучук пен пальма майын өндірді.

Бүгінгі Малайзияның қарқынды экономикасының дамуы, оның бұрынғы премьер-министрі Махатхир Мохамадтың үлесімен болды. Оның басшылығымен 1980-ші және 90-шы жылдары ел таңқаларлық экономикалық серпіліс жасады, отын мен ауылшаруашылық шикізат көзінен дамыған индустриалды мемлекетке тез айналды. Соңғы жиырма жыл ішінде мұнай саласында, автомобиль, теледидарда және т.б. жаңа заманауи типтегі ұлттық компаниялар құрылды. Ең үлкен және заманауи әуежай, елорданың символына айналған Petronas мұнай компаниясының көп қабатты ғимараттар қала жоспарлауында гипер-жобалар басты орынды иеленді.

Соңғы онжылдықтағы елдегі экономикалық өсім 10 %-ды құрады (бұл Азиядағы ең жоғарғы динамикалық көрсеткіш болды), өмір сүру деңгейі 20 есе өсті. Кедейлік азайып, Махатхир елді дербес дағдарыстан тез шығарды.

Малайзия сапалы, арзан жұмыс күшімен көптеген компаниялардың негізгі көмекші күшіне айналды. Негізгі инвесторлар АҚШ, Оңтүстік Корея,

Сингапур, Жапония және Қытай болды (шетелдік тікелей инвестициялардың 75,1%).

Сыртқы сауда экономиканың өсуіде маңызды рөл атқарады. Негізгі сауда серіктестері – АҚШ, Сингапур, Жапония, Қытай, Тайланд, Оңтүстік Корея, Тайвань, Германия. Малайзияның сауда-саттығын әр түрлі сауда ұйымдарының мүшесі: ДСҰ, АТЭС, АСЕАН жеңілдетеді.

Қазіргі уақытта Малайзия дамушы елдердің ішіндегі ең бай және дамыған елдер тобына – жаңа индустриалды елдерге (НЗМ) кіреді. Экономикалық көрсеткіштермен қатар Федерацияның саяси ықпалы да артып келеді. Малайзияның экономикалық дамуына нақты сыртқы саясаты ықпал етті. Ел Батыс Еуропамен, АҚШ-пен, Жапониямен, Қытаймен экономикалық мүдделерін қорғай отырып, ынтымақтастық жасауда. Мұсылман әлемінде Малайзия ең басты көшбасшылардың бірі болып есептеледі.

Діни ұстанымы бойынша малайзияда жартысынан көбін (52 %) мұсылмандар құрайды, көбіне малайлар құрайды. Қытайлықтар буддизмді, конфуцийшілдікті, даосизмді ұстанады (барлығы 29 %). Христиандар (негізінен католиктер) шамамен 8 % құрайды [9].

Малакка бұғазы арқылы өтетін маңызды теңіз сауда жолы ықпал ететін халықаралық сауда және өндіріс ел экономикасының маңызды салалары болып табылады [10]. Малайзия ауылшаруашылық және табиғи ресурстардың негізгі экспорттаушысы болып табылады, олардың ішіндегі ең маңыздысы – мұнай. Мұнайдың дәлелденген қоры шамамен 4,3 миллиард баррельді құрайды. Малайзияның мемлекеттік мұнай компаниясы – Petronas. Бір кездері бұл ел табиғи каучук пен пальма майын өндіретін ең ірі ел болатын [11]. Малайзия – исламдық банктің дамыған орталығы [12].

Ғылым, технология және инновация министрлігі елдегі ғылым саласын реттейді. Малайзия – электротехника және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар өнімдерінің ірі экспорттаушысы (әлемде электронды чиптер мен тұрмыстық кондиционерлер өндірісі бойынша 1 орын). Автомобиль өнеркәсібі дамуда (елде Proton ұлттық бренді бар). 2002 жылы ел өзінің ғарыштық бағдарламасын іске қосты [13] [14]. Тәуелсіз қорғаныс қабілетін құру мақсатында ел үкіметі қорғаныс өнеркәсібін және оның бәсекеге қабілеттілігін ілгерілетуді жалғастыруда [15]. 2019 жылдың 1 қаңтарында бүкіл ел бойынша айына 1100 ринггит (267,22 доллар) ең төменгі жалақы енгізілді. 2020 жылдың 1 ақпанынан бастап ең төменгі жалақы 16 қалалық және 40 қалалық кеңестердің аймақтарында айына 1200 RM (291,51 доллар) және сағатына 5,77 рупияға (1,4 доллар) дейін өсті, ал ең төменгі жалақы тізімделген аймақтардан тыс, өзгеріссіз қалды және айына 1100 RM (267,22 доллар) және сағатына 5,29 RM (1,29 доллар) құрайды [16].

Тарих, саясат, экономикада және мәдениет саласында әртүрлі халықтардың бәрін біріктіретін элемент табу мүмкін емес. Тек дін ғана адамдарды біріктіреді. Соның ішінде ислам діні. Бұл дін адамдардың өмір салты болып кеткен тарихи тағдырда әртүрлі халықтар мен этностарды біріктірді.

Ислам әрқашан экономикаға маңызды орын беріп келеді. Көптеген аяттар мен хадистер адал және табанды еңбек ету керектігін айғақтайды. Мысалы, 77-сүренің 28-аятында: «Алла сендерге берген нәрсе арқылы ақырғы мекенге ұмтылыңдар, бірақ бұл дүниедегі үлестерінді ұмытпаңдар! Алла сендерге қалай жақсылық жасады және жер бетінде зұлымдықты таратуға ұмтылмаңдар, өйткені Алла зұлымдық таратушыларды жақсы көрмейді» [17] делінген.

Алайда, ислам – үйлесімділік діні. Бұл дегеніміз, экономика шарифатқа негізделген адамгершілік және моральдық реттеушілерден тұрады. Сүннет пен Құран экономикалық мәселелерді шешуде «төреші» ретінде қызмет етеді.

Ислам әлеміндегі экономика – біртіндеп дамып келе жатқан жүйе. Мұсылман елдері дүниежүзілік сауда да бірқатар мәселелерге тап болды, мемлекеттің экономиканы реттеудің жеткіліксіз тәжірибесі сапалы өнімдерді экспорттауға көшуді қиындатты. 2000 жылы Бахрейн, Кувейт, Катар, БАӘ Египет, Иордания, Марокко және Туниспен бірге ДСҰ-ға мүше болды.

Бірнеше елдері экспортты дамытып келеді. Шикізаттан басқа, дайын өнімдерді экспорттайды. Мысалы, Бахрейн алюминий, Оман – автомобильдер, БАӘ – алюминий және тігін бұйымдары, Египет пен Тунис – тоқыма және тігін бұйымдары мен киім, Оман, Тунис, Египет және Сирияда өнеркәсіпті модернизациялауға бағытталған үлкен реформалар жүргізді. Иордания, Марокко және Катар ауылшаруашылық өнімдері, шикізат және табиғи ресурстарды экспорттайды.

Араб экономикалық интеграциясының перспективалы бағыттарының бірі – бұл аймақтық экономикалардың қалыпты жұмыс істеуі үшін қажет болатын нақты жобаларды іске асыру болып табылады. Соңғы жылдары электр энергетикасы, көлік, ауылшаруашылық өндірісі саласында араб экономикалық интеграциясының дамуына ықпал ететін бірлескен жобалар пайда болды [18].

Малайзиядағы исламдық экономикалық реформалардың басталуы 1981 жылы Мохатхир Мұхаммеделдің премьер-министр болғанан басталады. Мохатхир үшін алғашқы саясат шеңберіндегі исламдық консультативтік кеңес «Ислам құндылықтарын жүзеге асыру» басты міндеті болды. Жаңа білім берудің негізгі қызметі жүргізіліп жатқан реформалардың «ислам құндылықтарына» сәйкестігін бақылау болды. Көп ұзамай бұл ел «прогрессивті ислам елі» деген атаққа ие болып әлі күнге дейін жалғасып келеді.

Электр және электроника саласы Малайзиядағы жетекші салалардың бірі болып табылады. Ол жалпы экспорттың 32,8 %-ын құрады, сонымен бірге еңбекке қабілетті халықтың 27,2 %-ын жұмыспен қамтамасыз етеді. Электрлік және электрондық сектор мобильді құрылғылар, сақтау құрылғылары, оптоэлектроника және басқалары сияқты технологиялық жабдықтарға өсіп келе жатқан әлемдік қажеттілікті қанағаттандыру үшін жауап береді.

Бұл ірі өнеркәсіптік секторда электр компоненттерін өндіруге мамандандырылған кіші сектор бар. Бұл сектор жартылай өткізгіш құрылғылардың, баспа схемаларының, пассивті компоненттердің және басқаларының өндірісіне жауап береді. Бүгінгі күні Малайзияда Intel, AMD,

ASE, Texas Instruments және басқалары сияқты әлемдік компаниялардың филиалдары бар.

Электротехника және электроника саласыныңтағы шағын сала – күн жабдықтарын өндіру. Малайзия – фото электрлік жабдықтар өндірісінің әлемдік нарығында ЕО мен Қытайдан кейінгі үшінші мемлекет. Әлемдік өндірістік компаниялардың көпшілігінің кеңселері Малайзияда бар. Олардың арасында 2000 МВт-тан жоғары қуаттылыққа ие Бірінші Күн (Кулима), Hanwha Q Cells – 1100 МВт (Кибержая) және SunPower – 1400 МВт (Малакка) бар [19].

Малайзия туризммен әйгілі екені бәрімізге белгілі. Ол өзінің табиғи сұлулығымен де танымал. Малайзия білім беретін оқу орын университеттеріменде танымал. Ондағы ең үздік оқу орындар Малайзиядағы университет халқаралық дәрежеге ие деп бағаланады. Сол ең үздік университеттердің бірі Петронас технологиялық университеті бұл УТР деп аталады. Бұл ASAHL-ге қатысты. Оның жеке сайты бар. Up.edu.my. атауымен QS химиялық инженерлердің үздік 200 университетінің қатарына кірді, ал әлемде 335 орынға ие болды. Сондай-ақ, 2012-2013 жылдары ұлттық 9-орынға ие болған Бұл Малайзияда оқуға арналған ең жақсы университеттерге жатады. Малайзияда ең үздік университеттер: Малайзия технология университеті, Малайзия Халықаралық Ислам Университеті, Малайзия ғылым университеті және т.б.

Малайзияның Ғылым, технология және инновацияға аса мән беріледі. Малайзияда ғылым, технология және инновация министрлігі реттейді. Малайзия – электротехника және ақпараттық-коммуникациялық технологиялар өнімдерінің ірі экспорттаушысы (әлемде электронды чиптер мен тұрмыстық кондиционерлер өндірісі бойынша 1 орын). Автомобиль өнеркәсібі дамуда (елде Proton ұлттық бренді бар). 2002 жылы ел өзінің ғарыштық бағдарламасын іске қосты [20] [21]. Тәуелсіз қорғаныс қабілетін қалыптастыру үшін ел үкіметі қорғаныс өнеркәсібін және оның бәсекеге қабілеттілігін ілгерілетуді жалғастыруда ғылыми, технология, инновация және экономикалық даму бағдарламасы әр жыл сайын міндеттеледі. Бағдарламаға сәйкес ғылымның, технологияның және инновацияның (ЖЖБ) рөлі ЖІӨ өсуі үшін де, Малайзияның жоғары технологиялық ел мәртебесіне жетуі үшін де маңызды. Малайзияда әртүрлі ғылыми институттар жұмыс жасайды.

Малайзияның Стратегиялық және халықаралық зерттеулер институты (ISIS) Малайзиядағы негізгі ми фабрикасы болып есептеледі. Негізі 1983 жылғы 8 сәуір автономды коммерциялық емес зерттеу ұйымы ретінде қалыптасты. Қорғаныс, қауіпсіздік және халықаралық саясат, ұлттық және халықаралық экономика, мемлекет құру, ғылым, технология, өнеркәсіп, энергетика, табиғи ресурстар, халықаралық түсіністік пен ынтымақтастық салаларында тәуелсіз зерттеулер жүргізеді.

Әлемдік экономика саласында ғылымның орны ерекше. Ғалымдардың жаңа технологияларды құруы өнімділіктің өсуін және шығындардың төмендеуін, экономиканың жалпы тиімділігінің артуын қамтамасыз етеді. Ғалымдар жаңа материалдар мен технологияларды құра отырып, әлеуметтік

қажеттіліктерді сапалы жаңа деңгейде қанағаттандыруға мүмкіндік береді және сол арқылы жиынтық сұранысты ынталандырады. Малайзияның Ғылым, технология және инновация министрі Қайри Джамалуддин мырза ғылыми, технология, инновация және экономикалық даму бағдарламасын) дайындады. 2021-2030 жылдарға арналған ғылымды, технологияны және инновацияны дамытудың ұлттық стратегиясы болып табылады. Бағдарламаға сәйкес ғылымның, технологияның және инновацияның Малайзияның жоғары технологиялық ел мәртебесіне жетуі үшін де маңызды екенің негізге ала отырып ескеріп, бағдарлама аясында 10 негізгі технологияның дамуын жеделдету жоспарланып отыр, оның ішінде: сенсорлық технологиялар; 4D / 5D басып шығару; ультрамодерндік (композициялық) материалдар; жасанды интеллект жүйелері және робототехника; киберқауіпсіздік; үлкен деректерді талдау; таратылған кітап технологиялары (блокчейн), нейротехнология және биотехнология.

Ұлттық экономика ауқымында жаңа технологиялар халықтың өмір сүру сапасын жақсартады, білікті жұмыс күшінің елге келуін қамтамасыз етеді, экономикалық-әлеуметтік дамуына жағдай жасайды.

Көріп отырғанымыздай, барлық ислам экономикасы өзінің тұрақтылығын дәлелдеді. Табысты, әділетті және әлеуметтік жауапкершілігі бар ислам экономикасы мұсылман елдерін одан әрі қарай дамытатыны сөзсіз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 haqjoly.kz
- 2 Ривз 2000; Льюис 2002 Льюис, Бернард, 2002. Что пошло не так? Западное воздействие и реакция на Ближнем Востоке. Лондон: Феникс.
- 3 e-minbar.com
- 4 ihsan.kz
- 5 Гафур Gafoor, A.L.M. Абдул, 1995. Беспроцентный коммерческий банкинг.
- 6 Fergany Fergany, Nader, 2000. Two Crucial Challenges to Human Development in the Arab Region: Governance Reform and Knowledge Acquisition
- 7 articlekz 1. .
- 8 Уткин А.И. Мировой порядок XXI века. – М.,
- 9 Хантингтон с. Столкновение цивилизаций / пер. с англ. Т. Велимеева, Ю. Новикова. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2003. – 603 с.
- 10 The Security of The Straits of Malacca and Its Implications to The South East Asia Regional Security (Office of The Prime Minister of Malaysia
- 11 TED Case Studies: Malaytin: Historical Tin Mining in Malaysia. American University.
- 12 Gooch, Liz. A Path to Financial Equality in Malaysia, International Herald Tribune, The New York Times Company.
- 13 AgensiAngkasa Negara. About Us – Our Organization Government of Malaysia, National Space Agency (ANGKASA).

14 Kent, Jonathan. Malaysia has high hoped for moon, BBC News (28 тамыз 2005).

15 Pike, John Malaysia Defence Industry. Globalsecurity.org.
Датаобращения:

16 Minister: RM1,200 minimum wage compliance to be known by Feb 28 | Malaysia, Malay Mai.

17 Құран. Мурсәлят сүресі 28 аят.

18 Kpfu.ru

19 Marketpublishers.ru

20 Agensi Angkasa NegarAbout Us – Our Organization. Government of Malaysia, National Space Agency (ANGKASA).

21 Kent Jonathan. Malaysia has high hoped for moon, BBC News (28 тамыз 2005).

ҒТАМР 21.41.41

ЕУРОПАДАҒЫ ЗАЙЫРЛЫ ҚОҒАМҒА МҰСЫЛМАНДАРДЫҢ ИНТЕГРАЦИЯЛАНУЫ: ФРАНЦИЯ ЖӘНЕ ҰЛЫБРИТАНИЯ МЫСАЛЫНДА

Латипова С.С.

Магистрант, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ.

Ислам – ең жылдам дамып келе жатқан дін және мұсылмандар – Еуропадағы ең үлкен діни азшылық. Соңғы жылдары Еуропа елдері кеңейіп келе жатқан мұсылман халқын барынша интеграциялауға күш салды.

Осы мақалада талқыланған елдер тарихи түрде өздерінің иммигранттары мен азшылық топтарын басқаруға қатысты әр түрлі саясат жүргізді. Алайда, ешқайсысы толығымен сәтті болған жоқ.

Ұлыбритания «мультикультурализм» ұғымын толығымен қабылдады, бірақ кейбіреулер Ұлыбритания жалпы қоғам құру есебінен әртүрлілікті алға жылжытуға тым көп мән берген деп санайды.

Франция ұзақ уақыт ассимиляцияны қолдайтын саясатты ұстанып келді, бірақ көптеген француз мұсылмандары кедей, тек мұсылман аудандарында өмір сүреді. Франция – Еуропалық Одақтағы зайырлылықты ресми мемлекеттік идеология ретінде жариялайтын жалғыз мемлекет.

Автор діни негіздерді сақтай отырып, бір-бірінің мәдениетін өзара құрметтеу міндетті шарт болуы керек деген тұжырымға келеді. Әрбір еуропалық мұсылман құрметтейтін Еуропаның негізгі құндылықтарын ұстануға болады және сонымен бірге әртүрлі қауымдастықтарға өзіндік ерекшеліктерге ие болуға мүмкіндік беру керек.

Түйін сөздер: иммиграция, зайырлылық, көпмәдениеттілік, Еуропа, Франция, Ұлыбритания.

Батыс Еуропада 15-20 миллион мұсылман өмір сүреді, бұл популяция 2025 жылға қарай екі есеге артады деп күтілуде. Еуропадағы мұсылмандар – азаматтардың сан алуан халқы, сондай-ақ жаңадан келген мигранттар болып табылады. Көбісі Еуропа елдерінің астаналары мен ірі өнеркәсіптік қалаларында тұрады. Мұсылмандардың көпшілігі бұрыннан өмір сүріп келе жатқан және өз қалаларының құрамдас бөлігі болғанымен, көптеген адамдар кемсітушілікке және әлеуметтік-экономикалық қолайсыздықтарға кезігеді. Бүгінгі Еуропадағы мұсылмандар да күдік пен мұқият бақылау астында.

Еуропаның мұсылман халқы этникалық және тілдік жағынан әр түрлі; Еуропадағы мұсылман иммигранттары Таяу Шығыс, Африка және Азияның әртүрлі елдерінен, сондай-ақ Түркиядан келеді. Азаматтар болсын, мигранттар болсын, сол жерде туған немесе жақында келгендер болсын, мұсылмандар – өсіп келе жатқан алуан түрлі халық, бұл Еуропаның алдына: тез дамып келе жатқан алуан түрлілік жағдайында тең құқықты қалай қамтамасыз ету керектігін үлкен міндет етіп қояды.

Еуропадағы жақын жылдарда болған террористік актілер – мысалы, 2005 жылы шілдеде Еуропада туылған және (немесе) өскен жас мұсылмандар жасаған Лондон жарылыстары бұл бастамаларға қосымша серпін берді. Екі жас мұсылманның өліміне жауап ретінде Францияда 2005 жылдың қазан айының соңында басталған кең көлемдегі тәртіпсіздіктер мен зорлық-зомбылық кейбір еуропалық мұсылмандардың сезінетін иеліктен және дискриминациядан және Еуропалық үкіметтердің осындай әлеуметтік шиеленістерді жоюға деген қажеттілігін көрсетеді. Батыс Еуропадағы оқиғалардың дамуы Батыс үкіметтерінің мұсылман халықтарының өкілдеріне қатысты олардың Еуропаға жаппай көшуінің басынан бастап жүргізген интеграциялық саясатының сәтсіздігін куәландырады [1].

Соңғы жылдары мұсылмандарды еуропалық қоғамға интеграциялау шаралары күшейе түсті. Француз үкіметі абсорбция немесе ассимиляциялау саясаты ең тиімді деп санады, яғни келушілердің басым бөлігі үстемдік етуші этникалық топ тарапынан сіңірілуі, негізінен Мағребтен келген иммигранттардың келесі ұрпақта өздерінің исламдық және этникалық ерекшеліктерін жоғалтып, жергілікті француз тұрғындары арасында сіңірілуі. [2, 114 б.]

Ал Ұлыбритания «мультикультурализм» (көпмәдениеттілік) саясатын дамыту жолымен жүрді, бірақ бұл геттонизация және мұсылмандарды кемсitudі

жоққа шығармайды. Қазіргі уақытта сипатталған шаралар күтілетін нәтиже бермейтіні белгілі болды. Жаһандану жағдайында ислам консолидация мен жеке басының сақталуының қуатты факторына айналды: мұсылмандар өздерінің өзіндік ерекшеліктерін (жеке басын) сақтайды және демократия қағидаларына және өз мемлекеттерінің конституциялық нормаларына сілтеме жасай отырып, олардың құқықтарын қанағаттандыруды талап етеді, өйткені олардың көпшілігі Батыста ұзақ жылдар бойы тұрады және сол елдердің азаматтары болып қалды [3].

«Монд» газеті IFOP сауалнамасына сілтеме жасайды (Institut français d'opinion publique, 2011), онда француздардың 68 % және немістердің 75 % мұсылмандар өздерінің қоғамына «жеткілікті түрде интеграцияланбаған» деп санайды. Журналистердің пікірінше, бұл сауалнаманың нәтижелеріне оңшыл саясаткерлердің «исламизацияның» қауіп-қатері туралы сөйлеген сөздері әсер етті, ал француз және неміс мемлекеттерінің көшбасшылары олардың интеграциялық саясатының сәтсіздікке ұшырағанын, сондай-ақ діни талаптардың өсіп келе жатқанын мойындады. Мұның бәрі қоғамда мұсылмандардың еуропа қоғамына интеграциялану процесі сәтсіз болды деген пікірге ықпал етті. Мәселен, француздардың 42 % және немістердің 40 % олардың аумағында мұсылман қауымдастығының болуы елдің ұлттық бірегейлігіне (ұлттық сәйкестілікке) қауіп төндіреді деп санайды.

Сауалнамаға сәйкес, мұның себебі, біріншіден, мұсылмандардың интеграциялануды қаламауы (бұл кең таралған пікір, оны француздардың 61 % және немістердің 67 % қолдайды). Екіншіден, мұсылмандар мен христиандар арасында мәдени айырмашылық өте көп (француздардың 40% -ы және немістердің 34 % осылай деп санайды). Үшіншіден, мұсылмандар ерекше гетталарды құрайды, оқшау тұрады (француздардың 37 % және немістердің 32 % осылай деп санайды). Француздардың тек 20 % және немістердің 10 % мұсылмандардың еуропалық қоғамға бірігуіне экономикалық қиындықтар кедергі келтіреді деп санайды, бірақ олар негізгі емес. Респонденттердің пікірінше, мұсылмандардың еуропалық қоғамға енуіне кедергі болатын жеке қасиеттері бар. Француздар мен немістер мұсылмандарды «батыстық құндылықтарды жоққа шығарады», «фанатик» және «діни догмаға бағынады» деп санайды [4, 65-68 б.].

Сауалнамадағы бұл сұрақта қоғамдық пікірдің эволюциясын көруге болатындығымен қызықты. Яғни, 1994 жылы бұл пікірді француздардың 12 %, 2001 жылы – 17 %, ал 2011 жылы бұл пікірді респонденттердің 31 % құптады. Сонымен бірге, ислам дінін ұстанатын адам қала әкімі болып сайлана алады ма деген сұраққа француздардың 52 % және немістердің 49 % оң жауап берді. Олар мәселелерді бұрынғыдай әкімшілік немесе полиция әдістерімен шешуге тырысып жатқанын мойындауымыз керек. Батыс еуропалық саясаткерлердің қателігі, ең алдымен, аккредитация деп аталатын үмітке байланысты болды, яғни эмигранттар жергілікті мәдениетті және әдет-ғұрыптарды игеруі [3]. Еуропада кездесетін басты мәселе – азаматтық және дін туралы заңдар. Франция үкіметі ассимиляцияға үміттенеді – иммигранттарды «мен

французбын» деп ойлауға шақырады. Ұлыбританияда болса иммигранттарға өздерінің тамырларын есте сақтауға мүмкіндік беретін басқа саясат жүргізіледі [2, 117 б.].

Бүгінгі таңда «зайырлылық» термині мемлекет пен діни бірлестіктер арасындағы қатынастарға қатысты дауларда жиі қолданылады. Мемлекеттің зайырлылық және қоғамдық мектептердегі білім беру туралы бұрмаланған түсініктерінің бірі – дүниетанымның қалыптасуы зайырлы мектепте жүзеге асырыла алмайды деген миф.

Франция зайырлы мемлекет болғандықтан, мұсылмандардың қоғамға интеграциясы Ұлыбританияға қарағанда басқаша. Франция – Еуропалық Одақтағы зайырлылықты ресми мемлекеттік идеология ретінде жариялайтын жалғыз мемлекет. Францияда католиктік христиандық үстемдік етеді (протестанттар, православтар да бар), сонымен қатар көптеген басқа діндермен де көршілес. Франция үшін жаңа болған діндер кең таралған. 4-5 миллионға жуық француздар өздерін ислам дәстүрімен байланыстырады, олардың шамамен 10 % айналысады. Әр түрлі бағалаулар бойынша Францияда 100 000 – 300 000 буддисттер тұрады [5, 349 б.].

Франциядағы мемлекеттің зайырлылығы 1958 жылғы 4 қазандағы Француз Республикасы Конституциясының 1-бабында бекітілген: «Франция – бөлінбейтін, зайырлы, әлеуметтік, демократиялық Республика ...». Жаклин Коста-Ласку айтқандай, «зайырлы» (*la laïcité*) сөзі алғаш рет 1871 жылы «Отан» (*La Patrie*) газетінде, мемлекеттік мектептердегі діни білім туралы полемикаға байланысты пайда болды. 1873 жылдан бастап, Жаклин Коста-Ласкудың сөзіне сүйенсек, олар сөздіктерге алдымен «зайырлы» сын есімін, содан кейін «зайырлылық» зат есімді енгізеді. 1887 жылы «зайырлы» термині Ф.Буйсонның «Педагогикалық сөздігінде» пайда болады [6, 152 б.].

1905 жылғы 9 желтоқсандағы Заң қабылданған кезден бастап Францияда шіркеулер мен мемлекетті бөлу принципі күшінде болды. Франциядағы мемлекеттік оқу орындарындағы зайырлы білім Франциядағы зайырлылықтың салдары болып табылады. 1958 жылғы 4 қазандағы Конституцияның кіріспесінде бекітілген: «Барлық деңгейлерде қоғамдық ақысыз және зайырлы білім беру – мемлекеттің міндеті». Сондай-ақ Францияның білім кодексі IV бөлімі: «зайырлы мемлекеттік білім» бір тараудан тұрады. Сонымен қатар, Францияның 2004 жылғы 15 наурыздағы № 2004-228 заңы зайырлылық қағидатын мектептерде, колледждерде және қоғамдық лицейлерде діни көзқарасты білдіретін белгілер мен киімдерге қатысты қолдануға қатысты [6, 204 б.].

Франциядағы зайырлы білім туралы түсінік қоғамның дамуына және зайырлы мемлекеттің өзін-өзі нығайтуға байланысты бірнеше өзгерістерге ұшырағанын атап өткен жөн. Егер алдымен секуляризм католик шіркеуімен қақтығыс ретінде пайда болса және оның қоғамдық өмірдің барлық саласында үстемдік етуді қалап, оның сенімін барлығына жалпыға бірдей міндеттеме ретінде жүктесе, онда бүгінгі таңда мемлекеттің зайырлылығы «зайырлылықты түсіну», «зайырлы конструктивті» ретінде пайда болды.

XX ғасырдың ортасына дейін Ұлыбританияда ислам іс жүзінде таралмады. Мұсылман дінінің жалғыз өкілдері 19 ғасырда диаспоралар құрған британдық отарлардан келген еңбек мигранттары болды. Олардың талаптарына сәйкес 1889 жылы алғашқы британдық мешіт салынды. 20 ғасырдың ортасынан бастап Ұлыбританияның мұсылман халқының үлесі тұрақты түрде өсіп келеді. Үндістан бөлінгеннен кейін Оңтүстік Азиядан (әсіресе Пәкістан) көптеген мұсылмандар келді, бұл екінші дүниежүзілік соғыстан кейін экономиканы қалпына келтіру қажеттілігімен байланысты болды. Бұл иммиграция толқыны 1960-1970 жылдар аралығына кіреді. Бұл жылдарға сонымен қатар Шығыс Африка елдерінен (Кения, Танзания, Уганда және т.б.) қоныс аудару да кіреді. Ал 1980 жылдар Бангладештен келген адамдардың иммиграциясымен сипатталады.

Қарқынды еңбек қоныс аударуының нәтижесі – ислам қазір Ұлыбританиядағы екінші үлкен дін болып табылады. Мұсылман халқының өсу деңгейі таңқаларлық жағдайда. 1961 жылы 50 мың мұсылман болды, бұл жалпы халықтың 0,11 % құрады; 1971 жылы – 226 мың (0,46 %); 1981 жылы – 553 мың (1,11 %); 1991 жылы – 950 мың (1,86 %); 2001 жылы – 1,6 млн (3,07 %). Сонымен, 2011 жылғы соңғы халық санағы бойынша Ұлыбританияда 2 869 миллион мұсылман тұрады, бұл жалпы халықтың 4,8 % құрайды. Осылайша, соңғы 20 жылдың ішінде мұсылмандардың саны 3 еседен астам өсті. Айта кету керек, мұсылман халқы жас және тез өсіп келеді: шамамен 60 % – 30 жасқа дейінгі адамдар. Мұсылмандардың басым көпшілігі Англия мен Уэльсте тұрады. Олар қалалық жерлерде шоғырланған; шамамен 40% Лондонға келеді, бұл жалпы қала халқының 8,5 % құрайды. Мұсылмандар көп келетін басқа қалалар – Бирмингем, Блэкберн, Брэдфорд [7].

Көптеген сарапшылар Ұлыбританиядағы мұсылмандарда кездесетін әлеуметтік-экономикалық кемшіліктер мен кемсітушіліктерді шешу исламдық экстремизмге кейбір сезімтал ететін жас мұсылмандар арасында наразылық сезімін төмендетудің жақсаруына ықпал етеді деп санайды. Мұсылмандар Ұлыбританияның еңбек нарығындағы ең қолайсыз сенім тобы болып табылады, олар жұмыссыздықтың пропорционалды емес деңгейіне (Ұлыбританиядағы жалпы жұмыссыздық деңгейімен салыстырғанда шамамен 5 %) және экономикалық белсенділікке ұшырайды. Олар сонымен қатар экономиканың аз төленетін салаларында, мысалы, қонақ үй мен мейрамхана салаларында шоғырланған. Блэр үкіметі өзінің көптеген экономикалық және әлеуметтік саясаты, мысалы, адамдарды әл-ауқатынан жұмысқа ауысу, ең төменгі жалақы мен отбасылық салықтық несиелерді енгізу және «Sure Start» мектепке дейінгі білім беру бағдарламаларын кеңейту сияқты көптеген мәселелердің – мұсылман қауымдастықтарына пайда әкелетінін айтады [1].

Қазіргі еуропалық қоғамдағы мұсылмандардың интеграциясы – бұл әр мұсылман үшін көптеген жеке факторлардың, сондай-ақ бір мемлекеттің ішіндегі жаһандық факторлардың әсерінен болатын күрделі және көп қырлы процесс. Мұсылмандардың еуропалық, яғни британдық қоғамға интеграциялануының қосарлы процесс екенін түсіну маңызды: бір жағынан,

мигрант мұсылмандар осы қоғамға кірігуі керек, ал екінші жағынан, қоғамның өзі де мұсылмандарға бейімделуі керек. Дж. Гест жазғандай, «Қабылдаушы мемлекет мигранттардың қандай болуы керектігін шешуі керек» [8].

Яғни, мигранттармен байланысты қазіргі жағдайдың оң жағымды сәті бар деп айтуға болады: мигранттар қандай болуға ұмтылатынын анықтау және түсіну арқылы қабылдаушы қоғам оның не қалайтынын және қандай болатынын түсінеді. Бұл қоғамның белгілі бір көрінісі бар және оның мүшелері, мысалы, британдық болу дегенді білдіреді. Нәтижесінде ұлт пен азаматтық туралы жаңа анықтама пайда болды, бірақ қабылдаушы қоғамның біртұтастық сезімі керісінше әсер етіп, мигранттардың қабылданбауын күшейтеді. Сондықтан бұл процесс екі мағыналы болып табылады.

Франция мен Британдық білім беру жүйесін салыстыратын болсақ, Британдық білім беру жүйесінің мұсылман балаларының оқуына тигізген әсері маңызды. Мектептегі білімнің арқасында Ұлыбританияда туылған немесе ерте балалық шақта көшіп келген мұсылмандардың қоғамға сәтті интеграциялануы мүмкіндігін айтады.

Ұлыбританияда мемлекеттік протестанттық шіркеу – Англия шіркеуі болғандықтан, мектептерде мұсылмандарды ренжітуге болатын қызметтер өткізілетіндігін атап өткен жөн. Британдық білім беру жүйесінде үш типті мектептер – мемлекеттік, исламдық білім беретін мемлекет қаржыландыратын және мұсылмандарға арналған жеке мектептер бар екендігін айтып өту маңызды. Жалпы, Ұлыбританияда мұсылмандарға өз мектептерін ашуға мүмкіндік беретін жеке мектептердің болуы дәстүрге айналды [9, 50 б.].

«Діни білім» (Religious Education) пәні мемлекеттен тәуелсіз және діни негізі бар ерікті мектептерден басқа барлық мектептерде оқытылуы керек. Алайда, бұл пән ұлттық оқу жоспарына енбейді, керісінше мектептердің жергілікті ерекшеліктерін ескеретін «базалық оқу жоспарына» енгізілген. Бұл пән оқушыларға барлық діндер туралы, олардың қай мәдениетте өскеніне қарамай, білуге мүмкіндік береді. Ұлыбританияның мемлекеттік мектептерінде діни исламдық білім берілмегенімен, исламдық білім басқа діндермен қатар діни білімнің бір бөлігі ретінде оқытылады, мұсылман балаларына өз діндері туралы білуге мүмкіндік береді. Бұл пәннің ұлттық оқу бағдарламасына енгізілмегенінің артықшылығы, курстың мазмұны мектептен мектепке қарай өзгеріп отырады [9, 51 б.].

Исламдық діни білімге келетін болсақ, жоғарыда айтылғандай, мемлекеттік қолдауы жоқ жеке мектептерден білім алуға болады. Мемлекет қаржыландыратын мектептер ұлттық оқу жоспарын ұстануы және білікті мұғалімдерді жалдауы қажет, ал жеке мектептерде өздерінің оқу жоспарларын, мысалы, теологиялық пәндерді, сонымен қатар ұлдар мен қыздарға бөлек білім алу мүмкіндігін құруға мүмкіндігі бар. Мұндай мектептер көбінесе қоғам ақшасымен ұйымдастырылады, өйткені этникалық және діни (исламның әртүрлі ағымдарына қатысты) әртүрлілік аз, сондықтан мектептер қоғамдастықтың мәдени ерекшелігін, оның дәстүрлері мен әдет-ғұрыптарын

сақтауға қолайлы жағдай жасайды. Сондай-ақ, Ұлыбританияда имамдарға арнайы білім алуға мүмкіндік жоқ екенін атап өткен жөн [9, 52 б.].

Жалпы, Ұлыбританияның білім беру жүйесі көптеген мүмкіндіктер мен мұсылмандарға сабақ беретін мектептердің кең тандауын ұсынады. Бұл қарапайым мемлекеттік мектеп болуы мүмкін, немесе мұсылман жеке меншік немесе мемлекет қаржыландыратын мектеп болуы мүмкін, сондықтан ата-аналар әртүрлі оқу бағдарламаларын таңдай алады. Осылайша, баланың білімі зайырлы ғана емес, сонымен қатар діни тұрғыда да болуы мүмкін, бұл білім таңдауда мұсылман бостандығын қолдаудың жоғары дәрежесін көрсетеді. Дәл осы тұрғыдан алғанда, мұсылмандарды британдық қоғамға интеграциялау саясаты Франция саясатынан өзгеше. Францияда балалардың діни білімді тереңірек үйрену мүмкіндіктері аз.

Осылайша, британдық білім беру жүйесі көптеген нұсқалар мен білім алу мүмкіндіктерін ұсына отырып, мұсылмандардың ерте жастан бастап Британ қоғамына интеграциялануына ықпал етеді.

Қорытынды. Қазіргі жаһандану әлемі діни және мәдени қауымдастықтардың өзара қарым-қатынасына жаңа көзқарастар іздеу қажеттілігімен бетпе-бет келеді. Соңғы онжылдықта еуропалық мұсылмандарды өзін-өзі сәйкестендіру мәселесі айрықша өткір болды. Еуропалық мұсылмандардың өздерінің діни және құқықтық дәстүрлерін қолдану мәселесі көптеген Еуропа елдерінің саяси дискурсындағы басты мәселелердің бірі болды.

Катар исламтану кафедрасының профессоры, Халықаралық мұсылман ғалымдары одағының негізін қалаушылардың бірі және сол одақтың мүшесі, ғалым Джасер Ауда мұсылмандар, егер олардың пікірінше бұл жүйені демократиялық жолмен өзгерте алса, саяси тұрғыдан белсенді болуға, негізгі ағымдарға қосылуға тырысуы керек деп санайды. Ал Еуропадағы исламдық білімге келер болсақ, ол кеңірек болуы керек. Ислам мектептері, егер олар өздерінің жеке ерекшеліктерін сақтап қалса да, ашық болуға тиіс, бірақ олар мұсылман емес студенттерді де католиктік мектептер сияқты жақсы білім деңгейіне тарта алуы керек, өйткені олар бұл жерде исламды жеткілікті сау және толерантты ортада қолдана алады. Мұсылман мектептері, жалпы мұсылмандық білім қоғамға бет бұруы керек. Әрине, олар өздерінің оқу жоспарларын өз талаптарына сәйкес қайта қарауына болады, бірақ сонымен бірге олар қоғамға ашық болып қалуы тиіс [10, 55 б.].

Жоғарыда айтылғандарды қорытындылай келе, біз екі жақтағы ымыраға келу тек бейбітшілік пен түсіністікке жетелейді, шиеленісті азайтуға және мұсылмандар мен еуропалық қоғамның арасындағы қайшылықтарды жоюға көмектеседі деген тұжырымға келеміз. Діни негіздерді сақтау кезінде бір-бірінің мәдениетін өзара құрметтеу міндетті шарт болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 CRS Report for Congress: Muslims in Europe: Integration Policies in Selected Countries/ 2005.
- 2 Льянов М. М. Интеграция мусульман в европейское общество: проблемы и решения / Вестник ЧитГУ 2012 № 4 (83).
- 3 Religious Traditions and Limits of tolerance / Ed. By L.J. Hamman and H.M. Buck. Aima Books, 2006. P. 121.
- 4 Стрельченко С.В. Диаспора как субъект социально-экономических процессов. М.: ОЛМаПресс, 2006.
- 5 Понкин И.В. «Правовые основы светскости государства и образования». Москва 2003.
- 6 Понкин И. В. «Светскость государства». Москва 2004.
- 7 <https://www.islamrf.ru/news/culture/islam-world/26368/>
- 8 Gest J. Western Muslim Integration // Review of Middle East Studies, Vol. 46, No. 2 (Winter 2012), pp. 190- 199. P. 192.
- 9 Ичетовкина А.Д. Ислам и мусульмане в современном общественно-политическом пространстве великобритании / 2016.
- 10 Нечитайло Д.А. Мусульмане Бельгии // Ближний Восток и современность. М.: Моск. филос. фонд, 2005. № 23.

ҒТАМР 21.21.31

ӘБУ ХАМИД ӘЛ-ҒАЗАЛИДІҢ КЕҢЕС ОДАҒЫНДАҒЫ ШЫҒЫСТАНУШЫЛАРҒА ӘСЕРІ

Лукманов Е.

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ.

Бұл мақалада мұсылман әлемінің ірі тұлғасы, әрі ойшылы Әбу Хамид әл-Ғазали (1058-1111) еңбектеріне қатысты, кеңес одағында жүргізілген зерттеулер қарастырылады. Әл-Ғазалидің ойларын зерттеу өзектілігінің сақталу себебі, Батыс мәдениетінде одан кейін, кеңес Ресейде қалыптасқан стереотип бейнесіне сәйкес, шығыс ислам әлеміндегі рационализімнің әлсіреуі мен мұсылмандардың мисикаға жүгінуіне үлкен әсері тигізді. Мақалада әл-Ғазали шығармашылығын зерттеудің және оның ілімдерін бағалаудың негізгі тәсілдері қарастырылады. Мақала кеңестік исламтануда басым болған бір жақты

бағалаудан бас тарту арқылы кеңестік зерттеушілердің әл-Ғазалидің зияткерлік мұрасы туралы объективті идеяны қалыптастырудағы маңызды прогреске қол жеткізгенін көрсетеді.

Түйін сөздер: Ғазалитану, философия, теология, суфизм, рационализм, антирационализм.

XX ғасырдың 60-70 жылдары КСРО-да кеңестік исламтанушылар мұсылман зияткерлік ойының негізгі мазмұны материалистік және идеалистік тенденциялардың күресі болды деген түсініктен бас тарта бастады. Ресми коммунистік идеологияның қысымына қарамастан, кеңестік исламтанушылар ислам әлемінің әртүрлі дәуірлері мен аймақтарындағы мұсылман ойшылдары ілімдерінің әртүрлі белгілерін анықтау үшін исламдық Шығыстың шығармашылық мұрасын мақсатты түрде зерттеді. Кеңестік тарихшы-шығыстанушы И.П. Петрушевскийдің «Ирандағы ҮІІ-ХҮ ғасырлардағы ислам» (1966) атты монографиясында кеңестік исламтануда исламдық Шығыстың нақты тұлғалары, негізгі көздері, діни және философиялық бағыттары мен мектептері туралы білім жинақталғаны көрсейілген. Дегенмен, басым идеологияға басымдық бере отырып,

И.П. Петрушевский әл-Ғазали философия бағытын теология іліміне бағындыруды басты мақсаты ретінде қарастырды деп жазады, жалпы алғанда ол осы мұсылман ойшылының көзқарасына теңдестірілген баға береді. Жоғарыда аталған Батыстық ислам ғалымдары сияқты (мысалы, Р. Никольсон, В.М. Уатт және Д.Б. Макдональд), И.П. Петрушевский де әл-Ғазалиді ислам тылсым күшін ортодоксалды теологиямен үйлестірген орташа (монотеистік) сопылықтың өкілі ретінде (қалам) өзінің ашариттік мектебінің үлгісінде, сондай-ақ шындықты ақыл-ой негізінде білу мүмкін екендігінен көңілі қалған философиялық күмәншілдіктің жақтаушысы болса да, философияның ықпалында қалған тұлға ретінде сипаттайды. И.П.Петрушевскийдің пікірінше, әл-Ғазали жанның Құдаймен ұқсастығы (бірақ жеке басының емес) туралы ілім сияқты гносеология, онтология және этика саласындағы тұжырымдамаларын дамыту үшін негізінен неоплатоника ретінде шыққан бірқатар гностикалық-идеалистік идеяларды қайта қарастырды. Бұл ілімді әл-Ғазали тылсым күш білімінің мүмкіндігін негіздеу үшін пайдаланды. Тромирий тұжырымдамасы (эмпирикалық әлем, күштің аралық әлемі және құдайлық әлем) әл-Ғазалидің болмыс туралы неоплатондық ілімді қайта қарастыруы болып табылады. Бұл әл-Ғазалидің тұжырымдамаларымен байланысты оның үш тұрпаттағы адамдар (қарапайым адамдар, теологтар-мутакаллимдер және одан жоғары адам рухтары, «[Құдайды] білетін» ('арифун)) таным қабілеттері әртүрлі, олардың жоғарғы дәрежесі «жоғары шындықты» (Құдайды), құдайлық шындықты түсіну деңгейі, ішкі жарықтандыру, экстаз арқылы қарастырылуы болып табылады [1].

Жоғарыда айтылып кеткендей, кеңестік ирантанушы және түркітанушы Е.Э. Бертельс өзінің «Суфизм және суфилік әдебиет» атты еңбегінде

суфизмдегі әл-Ғазалидің рөліне арнайы бөлек бір тарауды арнаған болатын. Онда әл-Ғазали ресми ортодоксалды, оның ішінде ескірген және сопылармен татуластырушы бейне ретінде қарастырылады. Әл-Ғазалидің күш-жігерінің арқасында «дінбасыларға ыңғайлы, қолайлы ортодоксалды сопылық құрылыш жатыр» [2].

Г.М. Керимов «Әл-Ғазали және суфизм» (1969) атты монографиясында әл-Ғазалиді философия мен рационализмнің жауы деген берілген бағаның дұрыс емес екендігін айтады. Оның пікірінше, әл-Ғазалидің еңбегі Араб халифатының XI-XII ғасырлардағы әлеуметтік-мәдени және саяси даму деңгейін ескере отырып қарастырылуы керек. Г.М. Керимов, әл-Ғазали философияны талғамсыз сынға ұшыратпады, сонымен қатар мұсылман теологиясы ғылыми-әдістемелік аппаратқа ие болды деп есептейді. Сонымен бірге, әл-Ғазали өз дәуіріндегі білім жүйесінде философияны заңдастырды және философиялық мәселелердің дамуында маңызды рөл атқарды. Сондай-ақ, әл-Ғазали Декарттың күмән тудыратын әдіснамалық қағидасын болжады. Философияны сынға ала отырып, әл-Ғазали ғылымнан бас тартпады (жаратылыстану, медицина және т.б.). Г.М. Керимов исламдық Шығыстағы философияның құлдырауын тек әл-Ғазали жазбаларының әсерімен байланыстыруға болмайды деп талап етеді. Жалпы, ислам әлемінің мәдени жағынан артта қалуын әлеуметтік және тарихи себептермен (моңғол шапқыншылығы, феодализмнің тоқырау сипаты және т.б.) түсіндірген жөн. Сопылыққа келетін болсақ, Г.М. Керимов әл-Ғазали оны өзгертіп, шарият үшін қолайлы етті деп санайды. Әл-Ғазали тылсым күш дүниетанымы тәжірибесін шариятқа қарсы қоймады, өйткені соңғысы біріншісінен жоғары. Әл-Ғазали сопылық ілім Құран мен Сүннетке (Мұхаммед пайғамбардың сөздері мен істері туралы мұсылман дәстүрі) сүйене бастағанда ғана оның негізі мықты болады деп сенген [3].

XX ғасырдың 80-90 жылдарында кеңестік және ресейлік мамандардың зерттеулерінде әл-Ғазали шығармашылығына жаңа көзқарас жасалды. Еуропалық шығыстануда ондаған жылдар бойы кеңінен таралған Араб халифатындағы философтардың рөлін жоққа шығарған адам ретінде әл-Ғазали туралы, оның «Ислам дәлелі» туралы көзқарасы күмән тудырды. Исламдық Шығыстағы философияға өлімші соққы беріп, мұсылмандардың тылсым күш пен қараңғылық әлеміне енуіне ықпал еткен «ортодоксалды» теолог-Ашари ретінде стереотиптік көзқарасты қайта бағалау басталды.

Кеңестік және ресейлік көрнекті арабтанушы, исламдық діни және теологиялық ойлар тарихының маманы С.М. Прозоров пен кеңестік философы, арабтанушысы А.В. Сагадеевтің еңбектері әл-Ғазали шығармашылығына таптаурынды баға беруіне қайта қарастыруға оң әсер етті. С.М. Прозоров аль-Шахрастанидің «Діндер мен секталар кітабы» доксографиялық еңбегінің түсініктеме аудармасын жариялады (Китаб ал-милал ва-н-нихал). С.М.Прозоровтың исламдық доктриналық ойды, оның ішінде мұсылмандық рационалды теологияның ашариттік мектебін (калам) зерттеуі Аш'арит әл-Ғазалидің идеологиялық мұрасын жақсы түсінуге мүмкіндік берді.

С.М.Прозоров әл-Ғазалидің «Сенім туралы ғылымдардың қайта тірілуі» (Ихя') кітабының бірінші бөліктерінен алынған «Ілім негіздері» шығармасының алғашқы екі тарауының түсініктемелік аудармасының авторы болып табылады. С.М.Прозоров – әл-Ғазали шығармашылығының әртүрлі аспектілері туралы мақалалардан тұратын «Ислам» энциклопедиялық сөздігін құрастырушы (бұдан әрі – БИЖ) және жауапты редакторы (1991 ж.). А.В. Сагадеев араб-мұсылмандарының ең ірі философтары – әл-Фараби, әл-Кинди, Ибн Сина, Ибн Баджи, Ибн Рушд, ас-Сухравардидің бірқатар шығармаларын, сондай-ақ әл-Ғазалидің «Адастырудан құтылу» трактатын (Мункиз мин тозақ) аударған. Ол Абу Хамид әл-Ғазалидің араб мұсылман фаласиф философтарын метафизиканы қасиетті Құранмен біріктіре алмағаны үшін сынға алғанына жауап ретінде, мұсылмандық Испаниядағы шығыс перипатетизмнің көрнекті өкілі жазған Ибн Рушдтың «Теріске шығаруды теріске шығару» (Тахафут ат-тахафут) үзінділерін аударды. С.М. Прозоров пен А.В. Сагадеевтің еңбектері әл-Ғазалидің исламдық шығыстың теологиялық-философиялық мұрасындағы нақты орнын және оның шығармашылығының қайнар көздерін анықтауға және өзі жасаған тұжырымдамалардың ислам әлемінің интеллектуалды өміріне әсер ету дәрежесін шыншыл түрде бағалауға ықпал етті. А.В. Сагадеев Ресейде исламдық шығыстың философиялық ой-пікірін зерттеудің берік негізін құруға үлкен үлес қосты, мұғалімінің идеялары мен ойларын жалғастырған және дамытқан бірқатар мамандар даярлады (Т. Ибрагим, Н.С. Кирабаев және т.б.).

Кеңестік және ресейлік зерттеушілер В.В. Наумкин, Т. Ибрагим, А.А.Игнатенко, Н.С. Кирабаев және М.М. әл-Жанаби әл-Ғазалиді мұсылман мәдениетіндегі рационализм әлеуетін теңестіргені бойынша айыптауын негізсіз деп санайды. Әл-Ғазалидің философияға және рационализмге деген қатынасын қате түсіндірудің себептері, біріншіден, ашхаризмді исламның ортодоксиясы ретінде дұрыс бағаламауында (Т. Ибрагим), екіншіден, жалпы рационализмді сынаған доктринаның, Ғазали сынының дұрыс анықталмауында (М.М. әл-Жанаби, А.А. Игнатенко, Н.С. Кирабаев, В.В. Наумкин).

XX ғасырдың 80-ші жылдары исламдық Шығыс философиясы мен әл-Ғазали шығармашылығын зерттеуге үлкен үлес қосқан көрнекті кеңестік және ресейлік тарихшы-шығыстанушы, арабтанушы, тарих ғылымдарының докторы және Ресей Ғылым академиясының академигі В.В. Наумкин (Ресей Ғылым Академиясының Шығыстану институты) болды. Ол 1980 жылы әл-Ғазалидің «Иман ғылымдарының қайта тірілуі» (Ихя улуми ад-дин) кітабының кейбір тарауларының түсініктеме аудармасын жасап, жариялады. Әл-Ғазали шығармаларының үзінділері және оның ілімдерін талдау бүгінгі таңда академиялық зерттеудің үлгісі болып қала береді. В.В. Наумкин әл-Ғазалидің «Дұрыс таразы» (Аль-Кустас әл-мустаким) атты тағы бір шығармасын аударып, орыс тілінде жариялады (2008) [4].

В.В. Наумкин ойшылдың ілімін тек әл-Ғазалидің негізгі шығармасы – «Сенім туралы ғылымдардың қайта тірілуі» (Ихя '), сонымен қатар оның басқа трактаттарына талдау жасау негізінде зерттейді. В.В.Наумкин әл-Ғазали жүйесі қарама-қарсы екі жүйені (сопылық және ортодоксальды суннизм)

татуластыруға бағытталған деген көптеген зерттеушілердің пікірімен бөлісе отырып, әл-Ғазали сүнниттік құндылықтарды біріктіруге тырысқан тәсілдерді анықтау қажеттілігін алға тартады деген ой білдіреді. В.Г.Наумкиннің пікірінше, әл-Ғазали ілімінде мұсылман ойлауының үш негізгі бағыты – дәстүршілдік, рационализм және тылсым күш біріктірілген [5].

Әл-Ғазалидің назары жеке адамға бағытталған. В.В.Наумкиннің пікірінше, оның нақты міндеті – исламды реформалау арқылы әлеуметтік реттеудің жана идеологиялық жүйесін құру болды. Оның «Ихя» еңбегінің мақсаты – Халифаттың әлеуметтік, экономикалық және рухани өмірінде болған өзгерістерді кодификациялау әрекеті [6]. Әл-Ғазалидің міндеті – дін үстемдік еткен қоғамдағы бір-біріне қарама-қайшы болатын идеологиялық үрдістерді келістіру және Араб халифатындағы әлеуметтік – идеологиялық қайшылықтардың өткірлігін жою.

В.В. Наумкиннің пікірінше, әл-Ғазалидің кіріктірілген жүйесіне болмыс, таным және адам туралы ілімдері кіреді (антропология). Ол әл-Ғазалидің онтологиялық, гносеологиялық және этикалық көзқарастарын ұйымдастыратын қағидаттарды атап көрсетеді. Бірінші қағида – дихотомия, антитезикалық жұптарды бөлу, білім объектісінің екілік бөлінуі және ежелгі Греция мен Шығысқа – ежелгі Үндістанға, Қытайға, Батыс Азия елдеріне тән болған екі қағиданың дуалистік қарама-қарсылығы. Әл-Ғазалидің «Ихя» негізгі трактатындағы екілік қарама-қарсылықтарды лингвистикалық деңгейде кездестіруге болады («айқын» – «жасырын») (захир-батин), «жоғалу-қалу» (фана'-бака') және т.б.; ғарышнамада – «саналы әлем – құдай әлемі» (mulk – малакут); онтологияда – «акцидент – субстанция», «атрибут – мән» ('ard – javhar, sif – zat) және т.б.; антропологияда – «адам бастамасы – құдайлық бастамасы» қағидасы (насут-лахут) және т.б., этика бойынша- «бағынбайтын ерік» (джабр-ихтияр) және т.б. Әл-Ғазалидің тағы бір әдіснамалық қағидасы – бұл құрылымдар триадасы, бірінші кезекте, элементтер иерархиясыз және оппозициясыз жүйені құрайтын кезде нысанды үштікке бөлу үшін екіншіде үш әлем туралы ілімі екі бастаманың антиномиясы (сезімдік әлем және құдай әлемі) үшінші (рухани әлемде) шешімін табады.

В.В. Наумкин әл-Ғазали (Аллах – малакут – джабарут – мулк) ғарышнамасының болмыстың неоплатондық доктринасымен ұқсастығын мойындаған (Егіз – Ақыл – Жан – Материя жалғандық Ареопагит Дионисий ілімімен ұқсастықты көрсетеді). Бірақ В.В. Наумкин әл-Ғазалидің антикалық ілімдерге қатысты тұжырымдамаларының жетілдіруге қарсы пікір білдірген, өйткені, оның ойынша, әл-Ғазалидің ғарышнамасы (үш әлем туралы ілім) көне заманның барлық мифтері бір-біріне тәуелсіз тұрғыда әлемнің көптілігі туралы идеяны жаңғыртқаны турады, яғни Солтүстік, Месамерика, Месопотамия, Иран, Үндістан, Қытай және басқа да халықтардың ғарышнамалық мифтерін ойдан шығарғанына сілтеме жасай отырып, арабтардың ежелгі идеяларынан, Шығыс халықтарының әлемнің көптігі туралы ғарышнамалардан бастау алады. Басқаша айтқанда, әлемді үш бөлікке бөлудің жалпы тұрпаттамалық сипаты бар деп есептейді. Үштік қағидат тек онтологияға ғана емес, әл-Ғазалидің адамды

микрокосм туралы қарастыратын іліміне де тән. Мұнда сіз Платонның араб-мұсылмандық, діни-философиялық жанама ойлау (неоплатонизм арқылы) әсерін таба аласыз. Бұл Платонның Тимейде дамыған және Ғазалиандық адам тұжырымдамасында кездесетін, екі қағиданы (материалды және идеалды) байланыстыратын және сотериология (адамның құдаймен байланысы құтқарылу шарты) идеясы туралы сөз қозғалатын Платонның микрокосм туралы ілімі жайлы.

В.В. Наумкиннің жазбасына сүйенсек, Әл-Ғазалидің ілімін оқып-зерттеу – аталмыш ойшылдың күнәмшілдік қасиеті оның гносеологиясының екі қарама-қарсы үрдісінің – рационалистік және тылсым күштік үрдістердің туындауымен қызықты. Материалдық әлем құбылыстарын немесе «жұмбақ тұлғалардың» материалдық ұқсастығын білу шынайы міндетке – Құдай туралы түйсікті білімге бағынады. Адамның жоғарғы қабілеті, тылсым күштік ішкі көзқарасы білімнен де жоғары тұрады. Яғни, әл-Ғазалидің күмәншілдік қасиеті, өзін құтқару мақсатында адамның құдай әлеміне жақындайтын тылсым күш туралы ілімге қызмет етеді. Дәл әл-Ғазалидің білім туралы ілімінің негізінде оның себеп-салдар туралы сынын түсіну керек. В.В. Наумкин әл-Ғазалидің себептіліктің тетіктік тұжырымдамасына деген теріс қатынасы және оның анықталмағандығы тек ғажайып құдай туралы діни ұстанымды тәжірбиелік қорғаумен байланысты емес деп санайды. Әл-Ғазалидің араб-мұсылман ілімінің алдындағы қарапайым детерминизмді сынауы эпистемологиялық мәселелерді қарастыруға ықпал еткен, білімінің анық еместігіне күмәнмен қарау тұрғысынан оң әсерін тигізді.

В.В. Наумкин әл-Ғазалидің «Ихя» еңбегіндегі этикалық мәселелерге егжей-тегжейлі талдау жүргізген. Әл-Ғазалидің негізгі ұстанатын қағидаты: заңдылықты құрметтеу адамның ішкі әлемін құрметтеу, Құдайдың баршылығында, шынайы ниеттілік, жасаған істеріңнің адалдығы негізінде жүрегіңді «шынайы ниетте» ұстау арқылы теңдестірілуі керек. Құдайдан алған білімнің (жанама (Құран мен Сүннет арқылы) немесе тікелей (мистикалық түсінік) арқылы) айтуымен іс-әрекетті бұлжытпай орындау арқылы жүзеге асырылатын «жоғары ахуал» (хал) идеясы әл-Ғазалидің мінез-құлық белгілері жүйесінде үлгілік өлшем ретінде белгілі [7].

Алдын ала көрсетілген нәтижелерді қорытындылай келе, революцияға дейінгі Ресейдің өзінде ортағасырлық көрнекті мұсылман ойшылы әл-Ғазалидің шығармашылық мұрасын зерттеу дәстүрі қалыптасқанын атап өту керек. Ұзақ уақыт бойы кеңестік ислам зерттеушілері батыстық әріптестерінің әл-Ғазали туралы анти-рационалистік ретіндегі стереотиптік көзқарастарымен келісіп, қолдап келген. XX ғасырдың екінші жартысынан бастап ресейлік зерттеушілер, әл-Ғазалидің шығармашылығына берілген әдеттегі бағалауларды қайта қарауға кіріседі. Нәтижесінде, олардың зерттеулері, әл-Ғазалидің философияны жоққа шығармайтынын, керісінше, ол рационалистік бағыттағы мұсылман теологиясының (калам) және араб-мұсылман перипатетизмінің (фалсафа) дамуын жалғастырғанын дәлелдеп көрсетті.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Петрушевский И.П. Ирандағы VII–XV ғасырлардағы ислам: дәріс курсы/ ред. В.Н. Беляева. 2-баспа. СПб.: Баспа С.-Петербур. ун-та, 2007. – 428 б.
- 2 Бертельс Е.Э. Суфизм және суфийстік әдебиет // Бертельс Е.Э. Таңдаулы еңбектер. Т.3. М.: Ғылым, 1965. 524 б.
- 3 Керимов Г.М. Әл-Газали и суфизм. Баку: «Элм», 1969. 109 б.
- 4 Абу Хамид аль-Газали. Дұрыс таразылар (әл-Кустас әл-муста-ким) // зерттеу және түсініктемелер. В.В. Наумкина. М.: Шығыстану институты, 2008.
- 5 Аль-Газали – Абу Хамид аль-Газали. Сенім туралы ғылымдардың қайта тірілуі.(Ихя улум ад-дин). Таңдалған тараулар / бас. Араб тілінен шыққан. және түсініктеме. В.В. Наумкина. М.: Ғылым, Шығыс әдебиетінің негізгі баспасы, 1980. 80 б.
- 6 Аль-Газали – Абу Хамид аль-Газали. Сенім туралы ғылымдардың қайта тірілуі.(Ихя улум ад-дин). 82 б.
- 7 Аль-Газали – Абу Хамид аль-Газали. Сенім туралы ғылымдардың қайта тірілуі.(Ихя улум ад-дин). 83 б.

ҒТАМР 21.21.21

ДІНИ САНАНЫҢ НЕГІЗГІ БЕЛГІЛЕРІ

Акбас Н.Ю.

Магистрант, Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ.

Дін – ол қоғамдағы сананың ең күрделі түрі деп айтсақ қателеспейміз. Ол барлық уақытта өзектілігін жоғалтқан емес. Дін адаммен бірге пайда болып, уақыт өте келе қоғам дами түскенімен ол да бір орында тұрмай трансформациядан өтті. Жалпы адамның санасы толық зерттелмеген сияқты діни сана дегенді түсіну немесе оны діншілдіктен ажырата алу өзекті мәселе болып табыла береді. Діни сана қалай қалыптасады, оның қалыптасуына қандай факторлар әсер етеді, діни сенім туралы сөз қозғайтын боламыз.

Түйін сөздер: сана, дін, подсознание, құдай, сенім, идеология.

Адамдардың әлеуметтік-практикалық іс-әрекеттерінің алуан түрлілігі шындықты игерудің рухани әр түрлі жолдарын тудырады. Осыған байланысты

қоғамдық сананың келесі түрлерін ажыратуға болады: саяси, құқықтық, адамгершілік, эстетикалық, діни немесе атеистік, философиялық және ғылыми. Қоғамдық сананың стратификация процесі, жаңа құрылымдық элементтердің пайда болуы, әлеуметтік қатынастарды саралаудың объективті процесінің арқасында, қоғамның даму қажеттіліктері жалғасуда. Қоғамдық сана формаларын саралау критерийлері: рефлексия пәні, әлеуметтік өмірдің ерекше жағы немесе аспектісі; әлеуметтік өмірді бейнелеудің тәсілдері мен әдістері; пайда болу және даму ерекшеліктері, қолданыстағы формалардың әрқайсысының әлеуметтік функциялары.

Қоғамдық сананың барлық формалары бір-бірімен тығыз байланысты және бір-біріне белсенді түрде әсерін тигізеді. Әр түрлі әлеуметтік дәуірлерде олардың қоғам өміріндегі рөлі өзгереді. Сонымен, таптардың пайда болуымен саяси сана қоғамдық сананың барлық түрлеріне қарағанда жетекші орында тұрғаны мәлім; Ренессанс әлемді игеруде эстетикалық дамудың рөлі артуымен, ал орта ғасырлар – діннің үстемдігімен сипатталады; капиталистік қатынастардың қалыптасуы қоғамдық өмірдің барлық жағынан үнемі артып жатқан ғылымның ықпалына бастау салды. Бірақ осы процестердің барлығында саяси сана шешуші рөл атқарады.

Діни және философиялық сананың арасында ортақ нәрсе бар. Дін де, философия да адам өмірінің түпкі мағынасын түсінуге, адамның әлемдік ғаламмен бірлігі мен байланыстарын іздеуге бағытталған. Бірақ бұл ұғыну процесі әртүрлі тәсілдермен жүзеге асырылады.

Адам қызметін реттеудегі сананың негізгі компоненттерінің рөліне байланысты оның құрылымындағы когнитивті, эмоционалды және мотивациялық-ерік салаларын бөліп көрсетуге болады. Сананың когнитивті сферасын субъектінің танымдық ерекшеліктері, таным процесі мен танымдық қызметтің нәтижесі құрайды. Эмоционалды сфера адамның ішкі әлемінің жағдайын, оның сыртқы әлем объектісіне, басқа адамдарға, өзіне деген жеке, субъективті-психологиялық қатынасын білдіреді. Мотивациялық-ерік (немесе құндылық-семантикалық) сферасы мақсатқа жету қабілетімен бірге жеке тұлғаның идеалдарын, қызығушылықтарын, мотивтерін қалыптастыруға «жауап береді». Ерікті әрекеттер, субъектінің белсенділігін қоздыратын немесе тежейтін мотивтер мен мақсаттарды таңдау жағдайында көрінеді. Бұл сферада ақиқат ой мен объективті шындықтың, сананың үйлестіру формасы ретінде қалыптаспайды және дамымайды, керісінше сұлулық, әділеттілік, ізгілік пен міндет құндылықтары біздің идеалдарымыз, мақсаттарымыз және сенімдерімізбен шындықты үйлестіру формасы ретінде қалыптасады және дамиды.

Діндердің қалыптасу ерекшеліктерін және олардың тарихи түрлілігін нақты зерттеу дінтануға жатады. Сонымен қатар, бұл проблемалық мәселе қоғамдық сананың әртүрлі формаларын зерттеумен байланысты жалпы философиялық аспектке ие. Дінді білмейтін бірде-бір халық жоқ, демек, діни ұғымдардың пайда болуы мен дамуы, олардың белгілі бір мағыналық мазмұнына қарамастан, айқын әлеуметтік-психологиялық қасиеттермен және

адамның қажеттіліктерімен байланысына қарай олар белгілі бір дінмен немесе оның басқа нұсқаларымен қанағаттандырылады. Осы тұрғыдан діни сананы қоғамдық сананың бір түрі ретінде айту әдетке айналған. Қоғамдық сананың діни формасының тұжырымдамасы, осылайша, бір жағынан, сенімдердің болуы, адамның рухани қажеттіліктеріне сәйкес келетіндігіне баса назар аударады, ал екінші жағынан, дін – қоғамдық сананың формасы ретінде қоғамдық өмірдің нақты жақтарының көрінісі болып табылады. Қоғамдық сана құрылымының элементтердің өзара әрекеттесуі мен қызмет етудің талдауы діннің барлық салаларға еніп, барлық элементтерге белгілі бір ықпалын жасайтынын, бүкіл әлемге, отбасыға, қоғамға деген көзқарасын анықтайды. Діни сана қоғамдық сананың нысандарының бірі болғандықтан, ол тұтастай алғанда қоғамдық сана сияқты жалпы сипаттамаларға, сондай-ақ оның ерекшеліктерін сипаттайтын спецификалық белгілерге ие. Сенушінің санасы объективті әлемге де, жоғарғы аспан әлеміне, рухани, құдайлық әлемге де бағытталған.

Ю.Ф. Борунков діни рефлексияның объектісі – бұл өндіргіш күштердің дамуының тарихи шектеулі деңгейіне байланысты табиғи, мақсатты ықпалға берілмейтін шындықтың қасиеттері мен қырлары деп санайды. Ол былай деп жазады: «... діни рефлексияның объектісі, яғни адамға жат күштер, өйткені олар іс жүзінде игерілмеген және танылмаған, адамдардың санасында «табиғаттан тыс (тылсым күшке)» [1] болып өзгереді.

Сана адамдардың әрекеттері арқылы қоғамның дамуына ықпалын тигізеді. Прогрессивті де, консервативті де идеялар қоғамдық өмірге белсенді түрде әсері тиеді. С.Э. Крапивенский былай деп жазады: «сана қоғамның дамуын жеделдете де, сақтай да алады, кейде оның кері кетуіне де ықпал етеді» [2]. Ж. Тощенко да осындай көзқарасты білдіреді: «Объективті әлемнің байланыстары мен қатынастарының алуан түрлілігін көрсететін қоғамдық сана оның дамуына әсер ететін белсенді, бейтарап немесе реакциялық күш бола алады» [3].

Дін адамдардың ақыл-ойына ие бола отырып, адамға, оның тарихына, мәдениетіне, әдет-ғұрпына және жалпы қоғамға әсер ететін орасан зор материалдық күш болып табылады. Діни қызмет прогрессивті де, регрессивті де құбылыстар тудыруы мүмкін. Н.А. Бердяев христиан дінін шартты түрде консервативті және креативті деп атауға болатын екі түсінік бар деп санады. Ол түсіндірді: «... олар бір-бірінен ерекшеленеді ... біреуі діни субъект өзгермейтін деп, ал екіншісі оны өзгеріп жатқан деп таниды, біреуі үшін діни субъект енжар, екіншісі үшін ол белсенді» [4].

Діни дәстүрде адамның сана-сезімі адам бойындағы құдайлық парасаттың ұшқынының көрінісі ретінде қарастырылады. Діни философтар адамның психикалық өмірінің ішкі шиеленісі мен қарама-қайшылықты сипатына назар аударады, өйткені адамның танымдық іс-әрекетінің мақсаты мен мәні материалдық қажеттіліктермен емес, «жанды құтқару» қажеттіліктерімен белгіленеді. Демек, адамның танымдық күш-жігерінің нәтижесі объективті әлемді білу емес, Құдай туралы білім болып табылады. Адам Құдайға тәуелді

туынды болғандықтан, ол өзінің танымдық қызметінде Құдайдың көмегіне сүйенуі керек. Демек, танымның мақсаты «Құдайды тану», ал мұның шарты – сенім. Діни сананың ерекшелігі оның табиғаттан тыс (тылсым күш) сфераның болуы діни сенімнің ұйғаруымен көрінеді. Діни сенім – бұл ерекше танымдық және идеологиялық қатынас, субъектінің позициясы; психиканың ерекше күйі, күмәнсіз сеніммен, мықты сенімділікпен, үмітпен көрсетілген ерекше көңіл-күй. Сенім терең эмоционалды-ерік негіздеріне ие және дискурсивті ойлауға қатысты психологиялық тұрғыдан бірінші кезекте тұрады: «Егер сенбесең, түсінбейсің». Сенім адамның шешімділігін, оның белсенділігін ынталандырушы рөл атқарады. Құндылық тұрғысынан діни сенім ақыл-ойдан жоғары болып шығады, сондықтан оның көмегімен Құдай туралы білім пайда болады. Сонымен қатар, ақыл-ой адамның құдай берген қабілеті болып табылады, өйткені ақыл-ойдың көмегімен табиғи әлем туралы білім пайда болып, ол діни сана тұрғысынан Құдайдың жаратқанының нәтижесі болып табылады.

Орыс әдебиетінде табиғаттан тыс сену діни сананы анықтайтын белгі болып саналады. Мысалы, Е.З. Волчек діни сананы келесідей анықтайды: «Діни сана – бұл адамдардың күнделікті өмірде үстемдік ететін сол жоғарғы күштердің адамдар санасындағы фантастикалық, иллюзорлық көрінісі, жердегі күштер табиғаттан тыс болған күштердің формасын алған көрінісі» [5]. Волчек діни сананы табиғаттан тыс тіршілік иелеріне сенумен және тиісті рәсімдерді орындаумен байланыстырады. О.Г. Данилян мен В.М. Тараненко былай деп жазады: «Дін – бұл бар нәрсенің қайнар көзі болып табылатын табиғаттан тыс жоғарғы күш барлық нәрсенің басы екендігіне деген адамның сенімін білдіретін, сонымен бірге онымен байланыс құралы ретінде әрекет етуін және оның әлеміне енуі қоғамдық сананың түрі болып табылады» [6]. Табиғаттан тыс жоғарғы күш, бұл авторлар материалдық әлем заңдылықтарына бағынбайтын және сезгіштікпен қабылданатын, материалдық әлемде болатын себеп-салдарлық байланыстар мен тәуелділіктер тізбегінен шығып кететін сезімтал шындықты түсінеді. Осыған ұқсас көзқарасты Б.Л. Лобовик те білдірген: «Табиғаттан тыс жоғарғы күш туралы тұжырымдамалар, идеялар тек діни санаға ғана тән емес, өздігінен бұл идеялар діни феномен ретінде болып табыла бермейді. Соңғысының ерекшелігі табиғаттан тыс жоғарғы күш, оның нақтылығы мен мазмұнына сенуге негізделеді. Бұл діни сананың басты, анықтаушы ерекшелігі – ежелгі формалардан қазіргі монотеизмге дейін» [7]. Діни санадағы табиғаттан тыс жоғары күштің белгілері оның нақты бар екеніне сену, тылсым күштің адамға және қоршаған шындыққа шешуші әсер ете алатындығына сену.

Э. Дюркгейм дінді табиғаттан тыс тылсым күшке сену деген пікірмен келіспейді. Дюркгейм бойынша, дін – қасиетті сезімдер. Ол былай деп жазады: «Әлемнің екі салаға бөлінуі, оның бірінде қасиетті деп саналған барлық нәрсе кіреді, екіншісінде зайырлы есептелетінің барлығы, ол дегеніміз – діни ойлаудың ерекше белгісі» [8].

Сондай-ақ, М. Элиаде діни сана үшін тек қасиетті әлем ғана бар деп санайды: «*homo religiosus* орналасқан тарихи контекстке қарамастан, ол әрдайым абсолюттік шындық бар деп санайды, ол қасиетті, ол тек осы әлемнен жоғары көтеріліп қана қоймай, және оны шынайы ете отырып, көрінеді» [9]. Қасиетті және дүниелік – бұл әлемде болудың екі тәсілі мен болмыстың екі жағдайы, оны адам тарих барысында қабылдады. М. Элиаде адам қасиетті нәрсе туралы біле алады, өйткені ол өзін көрсетеді, дүниеден мүлдем өзгеше нәрсе ретінде ашылады деп санайды. Қасиеттің қалай көрінетінін түсіндіру үшін ол иерофания терминін ұсынады, ол онда тек этимологиялық тұрғыдан қамтылғанды білдіреді, яғни біздің алдымызда өзгеше қасиетті нәрсе. М.Элиаде қорытындылай келеді: «Біз кез-келген иерофонияға негізделген, тіпті ең қарапайым формасындағы парадоксты ешқашан толықтай түсіне алмаймыз. Қасиетті көрініс бере отырып, кез-келген зат өз-өзі болудан тоқтатпай, өзге нәрсеге айналады, яғни ғарыш кеңістігінің нысаны болып қала береді. Қасиетті тас, тас болып қала береді; сыртқы жағынан оның басқа тастардан айырмашылығы жоқ. Бірақ осы таста қасиеттілік көрінген адамдар үшін оның тікелей берілген шындығы, керісінше, табиғаттан тыс жоғарғы күш шындығына айналады. Басқаша айтқанда, діни тәжірибесі бар адамдар үшін барлық табиғат өзін ғарыштық қасиетті кеңістік ретінде көрсете алады. Ғарыш толығымен иерофания түрінде көрінеді» [9].

Діни сана қарапайым және жоғары әлем арасындағы байланыс қабылданған және тікелей тәжірибеленетін жерден басталады. Алайда, бұл қажет, бірақ жалғыз сипаттама емес. Осы типтегі сананың негізін қалаған діни сенім қарапайым және жоғары әлем арасындағы байланыс қабылданған және тікелей тәжірибе алған жерде діни сана басталады. Алайда, бұл қажет, бірақ жалғыз сипаттама емес. Сананың осы типі салынған діни сенім – бұл екі әлемге деген сенімнен гөрі күрделі түсінік. Бұл идеялардың, көзқарастардың, догмалардың, қасиетті мәтіндердің және т.с.с. шындыққа деген сенімділікті білдіреді. Сонымен қатар, діни сенім билікті – пайғамбарларды, шіркеу әкелерін, әулиелерді, дінбасыларды – сенушілердің пікірінше, қасиетті әлемнің құпияларына жақынырақ болатындардың бәрін сыни емес тұрғыдан қабылдауымен сипатталады. И.Н. Яблоков табиғаттан тыс жоғарғы күшке сену барлық эволюцияның кез келген сатысында барлық діндерге тән деп айтуға негіз жоқ деп санайды. Ол: «Дамудың алғашқы кезеңдерінде сана әлі табиғи және табиғаттан тыс жоғарғы күш деген нәрсені ажырата алмады. Табиғаттан тыс жоғары күшке сену дамыған Шығыс діндеріндегі діни санаға тән емес (буддистік, даосистік және т.б.) табиғи және табиғаттан тыс деп бөлу иудейлік-христиандық дәстүрде дамыған, бірақ христиандықта бұл дихотомияны барлық ойшылдар қабылдамайды және социологиялық зерттеулер көрсеткендей, көбінесе сенушілердің күнделікті санасына жете бермейді» [10]. И.Н. Яблоков діни сананың негізгі белгілері ретінде бөліп көрсетеді: сенім, сезімдік көрнекілік, қиялмен жасалған бейнелер, адекватты шындығы бар мазмұнмен адекватты емеспен үйлестіруі, символизм, аллегориялық, диализм, күшті эмоционалды қанықтыру, дін тілі арқылы жұмыс жасауы. Бұл ерекшеліктердің

әрқайсысы тек дінге ғана тән емес, сонымен қатар олар кешенді түрде діни сананы сипаттайды.

Көптеген зерттеушілер діни сенімді діни сананың маңызды белгісі деп санайды. С.Л. Франк жазды; «Діни сенімді ешкім әдейі «ойлап тапқан» емес, ол байырғы, ежелгі адамзат рухының сипаты, әрбір халықта әдейі ойлап таппаған, бірақ өздері туындайтын, жақсылық пен жамандық туралы, заң мен мораль, отбасылық, экономикалық, әлеуметтік өмірдің тәртібі, сондықтан әр ұлттың қандай да бір діни сенімдері болады» [11].

Сенімді діни сеніммен мүлдем теңестіруге болмайды. Осыған байланысты Н.А. Бердяев: «Біз сенім психологиясын ең шектен шыққан рационалистердің, әлемге деген фанатикалық ғылыми-позитивті көзқарасты жақтаушылардың арасында кездестіреміз. «Ғылыми» сананың адамдары барлық сенімдерге, тіпті ырымдарға толы: прогресске деген сенім, табиғат заңына, әділеттілікке, социализмге, ғылымға деген сенім – нақ сенім» [12]. Ол О. Комтты, Л. Фейербахты, Г. Спенсерді, К. Марксты атайды, оның пікірінше, олардың санасымен сенімді жоққа шығарды, бірақ әртүрлі нәрселерге сенді, көбінесе шынайы діни сенім объектілері сияқты көрінбейді. Н.А. Бердяев: «... тірі Құдайдың орнын шектеулі және салыстырмалы заттар алады, бірақ сенімнің психологиялық күйінің өзі жойылмайды, ол өз күшінде қалады» деп есептеді. Ғылыми білімнің бірегейлігі мен үстемдігінде де тек сенуге болады; ғылыми, позитивті, демонстрациялық тұрғыдан алғанда бұл дара билік пен ғылымның түпкіліктігін дәлелдеу мүмкін емес. Материализм догмалары да христиан теологиясының догмалары сияқты экстремалды және дәлелдеуге келмейді» [12].

И.А. Ильин сенім феноменіне үлкен көңіл бөлді. Ильиннің пікірінше, рухани қалыптасу және қайта туылу процесі сенімнен басталуы керек. Ол былай деп жазды: «Бізде адамдар ешқандай сенімсіз өмір сүре алады және «білім», әсіресе «ғылыми білім» сеніммен үйлеспейді деген кең таралған көзқарас бар. Адамдардың ойлауынша, білімді адам сене алмайды: ол тым көп «біледі»; және «ең маңызды» ол «түсінді»; сондықтан, мысалы, ол бәрінің табиғат заңдарына сәйкес жасалатынын және бұл табиғат заңдарының ерте ме, кеш пе зерттелетінін біледі; ол тағы не нәрсеге сене алады? Мәдениет пен прогресстің мәні келесіге дейін жалғасады: ағарту жалғасады, ал сенім жол беріп, жоғалады» [13].

Философиялық энциклопедиялық сөздікте сенімге былайша анықтама берілген: «Сенім дегеніміз – сезімді және ақыл-парасатпен қабылданған нәрсенің толықтай шындық екендігіне растауын қажет етпейтін, сондықтан объективті мәнге ие бола алмайтын нәрсені ақиқат ретінде қабылдау» [14]. Ағылшын тілінде бір нәрсеге деген теориялық сенім (belief) және діни сенім (faith) арасындағы айырмашылықты анық ажыратады. Діни сенім де, ғылыми «сенім» де (болжам, гипотеза) фактілерге негізделгенімен, соңғысы идеялар мен тұжырымдарды байланыстыратын алғышарттарымен танымдық (табиғи) және заңды шеңберде қалса да, діни сенім сыры білінбейтін (табиғаттан тыс

жоғары күш, метафизикалық) аймаққа ауысады және тылсым күштегі әлемге мен табиғатқа қажет еркіндікті кеңейтеді.

Діни сенім дегеніміз – табиғаттан тыс жоғарғы күштердің объективті тіршілігіне деген сенім; осы жоғары күштермен қарым-қатынас жасау қабілетінде; сәйкес догмалардың, мәтіндердің тиісті көріністерінде; діни билікке – гуру, пайғамбарлар, діни қызметкерлер деген сенім.

Діни сананың диалогтық сипаты сеніммен байланысты. Тылсым күштің объективті тіршілігіне сену онымен қарым-қатынасқа деген сенімді қамтиды, ал мұндай қарым-қатынас диалогты құрайды. Диалог ғибадатта, дұғада, медитацияда дыбыстық немесе ішкі сөйлеудің көмегімен жүзеге асырылады. Діннің қоғамдық сананың нысаны ретіндегі маңызды ерекшелігі оның діни культқа тән интеллектуалды және сезімдік-эмоционалды элементтерінің тікелей көрінісі болып табылады. Бұл туралы Гегель жазды; «Діни процесс ... тек ойланатын тақырыпқа қатысты, бірақ ол мұнымен аяқталмайды, өйткені оған сезіммен ойластырылған объект қажет» [15]. Дүниені практикалық және рухани игерудің осынау шындығында діннің сенуші адамның санасы мен мінез-құлқына әсер ету құпияларының бірі болып табылады.

Сенімнің мазмұны діни сананың символдық аспектісін анықтайды. Әр түрлі заттар, іс-әрекеттер мен сөздер діни мағына мен мәнге ие. Сондай-ақ, діни санаға аллегоризм тән. Мысалы, Інжілдің бірқатар ережелерін, атап айтқанда, алты күнді сөзбе-сөз түсінуге болмайды, басқа мағыналар жүйесі қажет. Діни сана сезімдік және ойшылдық бейнелердің бірлігінде пайда болады. Сананың осы түрінің маңызды құрамдас бөлігі – діни сезімдер – сенушілердің қасиетті заттарға, іс-әрекеттерге және т.б. эмоционалды қатынасы. Діни сана адекватты емес пен адекватты рефлексияның бірлігімен сипатталады. И.Н. Яблоков бұл мәселенің күрделілігіне баса назар аударып былай деп жазады: «Мұндай комбинацияға аксиологиялық тұрғыдан, оң немесе теріс көзқараспен қарауға ешқандай себеп жоқ. ... ғылым үшін ақиқат пен қателік – бұл адамның санасын, ойлау қабілетін, білімін дамытатын сәттер» [10]. Діни сананы мүлдем жалған деп санауға болмайды.

Діни сана діннің тілі көмегімен өмір сүреді және жаңғырылады. Дін тілі дегеніміз – элементтері діни мән-мағыналарға ие болатын анық белгілер жүйесі. Тілдің арқасында діни сана практикалық болып шығады, діни идеялар ұрпақтан ұрпаққа беріледі.

Гегель дінді келесідей сипаттады: «Діни процесс тек ойланатын субъектіні білдіреді, бірақ ол мұнымен аяқталмайды, өйткені оған сезіммен ойластырылған объект қажет. Дүниені практикалық-рухани игерудің бұл діннің сенуші адамның санасы мен мінез-құлқына ықпал етуінің «құпияларының» бірі болып табылады» [16]. Дін, Г.В. Гегельдің пікірінше, мемлекеттік маңызы бар мәселе. Діни культ, Гегельдің пікірінше, мемлекеттік тәртіптің негізін қалайды. Дінді алдау деп санайтын ағартушылардан айырмашылығы, Гегель онда ақиқатты түсінудің әдісін көрді. Бұл жол жеңіл әрі оңай емес. Діни нанымдардың тарихы, Гегельдің пікірінше, құдайлардың тууы мен өлуінің біртұтас табиғи процесі, бұл кезде Құдай барған сайын ізгіленіп, адамға

жақындайды, нәтижесінде Құдай мен адам біртұтасқа бірігуі керек. Гегель абсолютті және шексіз дін деп санаған христиандықта және ақыр соңында Құдай мен адамның татуласуы орын алады, яғни дін өзіндік санаға жетеді.

Л. Фейербах натурализм мен антропологизмді біріктіретін тұжырымдама ұсынды. Л. Фейербахтың көзқарасы бойынша дін дегеніміз – адам болмысының көрінісі және дамуы. «Діннің мәні мен санасы, – деп жазады Л. Фейербах, – адамның мәнінде, оның санасында және өзіндік санасында болатын нәрселермен тамамдалады. Діннің өзіндік арнайы мазмұны жоқ» [17]. Сонымен, діннің негізі – адамның табиғат пен қоғамға тәуелділікті сезінуі; басқаша айтқанда, дін адамның қиялы, фантазия ретінде көрінеді. Философтың бұл тұжырымынан адам Құдайды өзінің бейнесі мен ұқсастығында жаратады, сонымен қатар Құдайға деген сенім адамға деген сенімге жол беруі керек деген тұжырым шығады.

К. Маркс пен Ф. Энгельстің көзқарасы бойынша діннің өзіндік, ерекше мәні мен мазмұнының тарихы жоқ. Дін – саясатпен, құқықпен, өнермен бірге қоғамдық сананың формасы және қоғамдағы рухани процестер экономикалық құрылымға (негізге) байланысты. Дін адам қиялының жемісі болғандықтан, ол тарихи сипатта болады. Дін белгілі бір әлеуметтік жағдайларда өтеді. К.Маркстің пікірінше, дінді мемлекет пен қоғам жасайды, олар бұзылған дүниетанымның пайда болуына жағдай жасайды. Бұл жағдайда дін – жұбаныш пен ақталудың әмбебап негізі.

Сонымен, діни сана бүкіл діни жүйенің анықтаушы элементі ретінде әрекет етеді, оның рөлі шоғырланған түрде діннің әлеуметтік қызметтерінде көрінеді.

Діни сананың екі деңгейі бар – күнделікті және тұжырымдамалық. Күнделікті діни сана адамның өмір сүру жағдайларының тікелей көрінісі болып табылатын бейнелер, идеялар, стереотиптер, көзқарастар, құпиялар, иллюзиялар, көңіл-күй мен сезімдер, қозғағыштар, ұмтылыстар, ерік бағыты, әдеттер мен дәстүрлер түрінде пайда болады. Ол біртұтас, жүйеленген нәрсе ретінде емес, фрагментті түрде – әртүрлі идеялар мен көзқарастар түрінде пайда болады. Бұл деңгейде рационалды, эмоционалды және ерікті элементтер бар, бірақ эмоциялар – сезімдер мен көңіл-күйлер басым рөл атқарады. Ю.Ф.Борунков табиғаттан тыс идея күнделікті санада туындайды деп санайды. Ол әрбір тарихи кезеңде қолданыстағы ұлттық, тұрмыстық, мәдени дәстүрлермен астасып жатыр деген тұжырымға келеді. Ю.Ф. Борунков былай деп жазады: «Жаңадан пайда болған діни идеялар мен бейнелер бұрынғылармен астасып жатыр, кейде олармен сәйкестендіріледі, бірақ кез-келген жағдайда олар нақты тарихи интерпретация алады. Күнделікті санаға синкретизм, әртүрлі діни жүйелерден бейнелер мен ұсыныстардың мозаикалық үйлесімі тән» [1].

Концептуалды деңгейдегі діни сана дегеніміз – арнайы дамыған, жүйеленген ұғымдар, идеялар, қағидалар, пайымдау, дәлелдеу, тұжырымдамалар жиынтығы. Оған мыналар кіреді:

1) мамандардың мақсатты түрде жасаған Құдай (құдайлар), әлем, табиғат, қоғам, адам туралы (сенім ілімі, теология, сенім символдары, ақида және т.б.) реттелген ілімі;

2) экономикалық дүниетаным, діни-экономикалық, діни-саяси, діни-этикалық, діни-эстетикалық және басқа тұжырымдамаларға (еңбек теологиясы, саяси теология) сәйкес келетін экономикалық, саясатты, құқықты, адамгершілікті, өнерді түсіндіру., шіркеу құқығы, моральдық теология және т.б.);

3) теология мен философияның тоғысындағы діни философия (неотомизм, персонализм, христиандық экзистенциализм, христиан антропологиясы, жалпы бірліктің метафизикасы және т.б.). Интеграциялық компонент – ілім, теология, теология (грекше theos – құдай, logos – ілім). Теология ілімнің әртүрлі аспектілерін сипаттайтын және негіздейтін бірқатар пәндерден тұрады. Теология қасиетті мәтіндерге негізделген және сонымен бірге оларды түсіндіру ережелерін жасайды.

Діни идеология дегеніміз – кәсіби теологтар мен діни қызметкерлер ұсынған діни ұйымдар әзірлейтін және насихаттайтын діни идеялар жүйесі. Қазіргі дамыған діндерде діни идеологияға теология, түрлі діни-философиялық ілімдер, әлеуметтік теориялар және т.б. кіреді.

Сонымен, діни сана салыстырмалы түрде тәуелсіз екі деңгейді білдіреді: діни психология және діни идеология. Діни психология дегеніміз – сенушілерге тән сезімдердің, көңіл-күйлердің, әдеттердің, дәстүрлердің діни көріністердің жиынтығы, олар діни сананың тасымалдаушыларының, дінмен байланысты бүкіл ортаның әсерінен қалыптасады. Діни идеялар мен сезімдер сенушілердің практикалық қызметімен ажырамас байланыста болады және олардың іс-әрекетіне түрткі болады. Бір-бірімен өзара әрекеттесу, діни идеялар мен сезімдер бірін-бірі толықтырады және сол арқылы сенушілердің діни дүниетанымын нығайтады. Діни идеология мен діни психологияның интеграциялық элементі – бұл діни дүниетанымның ақиқаттығын негіздейтін догмалардың жүйелі презентациясы болып табылатын ілім. Доктрина негізінде әлем туралы діни сурет қалыптасады, ол Құдай, әлем және адам туралы түсінік береді.

Діннің психологиялық жағы өте маңызды. З. Фрейдтің тұжырымдамасы екі тезиске негізделген: дін – бұл «жалпы адамның обсессивті неврозы», сонымен қатар жеке невроздан құтқару құралы. З. Фрейд У. Джеймстің негізгі идеясымен келіседі, оған сәйкес діннің көзі адамның өзінде, оның ішкі әлемінде болады. З. Фрейдпен дінді анықтаудағы жаңа сәт – бұл дін мен жеке тұлғаның субъективті тартымдылық, тілектері арасында байланыс орнатады. Әлеуметтік нормалар жеке тұлғаның озбырлығын шектейтін болғандықтан, дін жеке адамды дұшпандық бастамасы болған әлеуметтік принциптен қорғау құралы ретінде әрекет етеді.

Егер З. Фрейд бойынша дін невроз болса, онда К.Г. Юнг тұрғысынан дін адамды керісінше невроздан қорғайды. Құдайға деген сенім психикалық денсаулық үшін өте маңызды. К.Г. Юнгтің айтуы бойынша, әр түрлі діндердің

сенімдері архетиптерді қамтиды – ең ежелгі алғашқы типтер, бейнелер түрінде. Мәңгілік бейнелер ғасырлар бойы бейсаналық өңдеу нәтижесінде адамды және қоғамды сілкіндіреді, қызықтырады, психикалық саулықты ұстап тұруға көмектеседі. Юнг діншілдік – бұл «жанның» нақты тәжірибесі, саналы және бейсаналы тең серіктестер ретінде кіретін діни тәжірибелер мен діни нанымдар деп санайды. Юнг былай деп жазады: «бейсаналық – бұл адамның діни тәжірибесінің алғашқы міндетті көзі» [18]. Адамның жаны Құдайдың болмысына сәйкес келеді; Құдай туралы білім, оны тек сана ғана сарқпайды. Діни тәжірибенің ең жоғарғы сатысы «ұжымдық бейсаналықта» шоғырланған: «Ұжымдық бейсаналықта адамзаттың өткен жадының жасырын іздері бар: нәсілдік және ұлттық тарих, сондай-ақ адамзатқа дейінгі жануарлар тіршілігі. Бұл барлық нәсілдер мен ұлттарға тән жалпы адамзаттық тәжірибе. Бұл тереңде жатқан қабатта адам өзін айқын индивидуалды болып сезінбейді, оның ақыл-ойы араласып, жалпы адамзаттық ақыл-ой шеңберіне енетін, бейсаналық күйде болып, онда біз бәріміз бірдей боламыз» [19]. Ұжымдық санасыздық – бұл «діни негізгі құбылыс», ол арқылы «жанның» табиғи діни қызметін шешуге болады.

Адамдардың мәңгілік бейнелерге деген құштарлығы қалыпты жағдай, олар сол үшін бар болады. «Олар адамға Құдайды түсінуге жол ашады, сонымен қатар онымен тікелей байланысқа түсуіне жол бермейді. Адам рухының мыңжылдық күш-жігерінің арқасында бұл бейнелер әлемге реттелген ойлардың бәрін қамтитын жүйесіне енгізілді» [20] – дейді Юнг. Юнг діндарлықтың мәңгілігін негіздейді, оны адамға тән қажеттілік деп түсіндіреді, өйткені барлық діндер өз рәміздерімен «көктен түскен жоқ, бірақ адамның жанынан пайда болды» [19].

Сонымен, К.Г. Юнг табиғи діндарлық құбылысының бар екеніне нұсқау білдіреді. Адамның діндарлығының болу фактісі бейсаналық психикаға енеді. Діншілдік – бұл тарихи және мәдени тұрғыдан қалыптасқан ұжымдық архетиптік бейнелердің қоймасы. Жеке тәжірибе мен субъективті тәжірибе архетиптік діни рәміздер мен бейнелермен сәйкес келсе, діндарлық адам санасының фактісіне айналады. Демек, адам өзінің діндарлығын түсінеді және бұл әлемді қабылдаудың діни модельдерінде, оның ойлауы мен мінез-құлқында көрінуі мүмкін. Юнг қорытындылай келгенде: егер адамның «жанының» немесе психикасының табиғи қызметі болып табылатын діндарлық дұрыс дамымаса, адам невротикалық күйге түседі. Тек діни рәміздерді жандандыру мен сергіту, оларды ұжымдық психиканың қажеттіліктерімен, бүгінгі күннің қажеттіліктерімен байланыстыру ғана адамның өзін-өзі тануы мен мәдениеті мен қоғам шеңберінде өзіннің қабілетін іске асыруға ықпал ете алады.

Э. Фромм дінді оның ақиқаттығы немесе жалғандығы тұрғысынан емес, гуманистік мағына тұрғысынан қарастыруды ұсынды. Діншілдікті бағалаудың критерийі – бұл адамның дамуына және оның қабілеттерін жүзеге асыруға ықпал ете ме, жоқ па. Тиісінше, ол барлық діндерді гуманистік және авторитарлық деп бөлді. Ол дінді мүмкіндігінше кең түрде түсіндірді – «қандай да бір адамдар тобы ұстанатын және жеке тұлғаға бағыт-бағдар схемасы мен

ғибадат объектісі ретінде қызмет ететін кез-келген көзқарастар мен әрекеттер жүйесі» [21].

М. Элиаде «сенбейтіндердің» көпшілігі жалған діндер мен деформацияланған мифологиялық жүйелердің ықпалында өмір сүреді деп санайды. «Бұл таңқаларлық жайт емес, өйткені дүниелік адам homo religiosus ұрпағы; ол өзінің жеке тарихын, яғни оны қазіргі жағдайына айналдырған діншіл ата-бабаларының әрекеттерін жоя алмайды» [9].

Элиаданың пікірінше, адамның өмірлік қызметінің маңызды бөлігі бейсаналықтан шығатын импульстардың әсерінен жүзеге асады. Ол толықтай рационалды адам абстракция деп санайды, ол өмірде жоқ. Кез келген адамға, бір жағынан, саналы іс-әрекет, екінші жағынан, иррационалды тәжірибе тән. Элиаданың айтуы бойынша, бейсаналықтың мазмұны мен құрылымы – бұл ежелгі заманда болған экзистенциалдық жағдайлардың, әсіресе сыни жағдайлардың нәтижесі. Ол былай деп жазады: «Сондықтан бейсаналықта белгілі бір діни аура болады. Әр уақытта болмыстың кез-келген дағдарысы Әлемнің шындығына да, жалпы әлемде адамның бар екендігіне де күмән келтіреді, болмыстың дағдарысы діни сипатқа ие, өйткені мәдениеттің ежелгі деңгейінде қасиетті деп танылды» [9].

«Діндарлық» пен «діни сана» ұғымдарының аражігін ажырату қажет. У.Джеймс «дін» мен «діндарлық» ұғымдары бірдей емес деп санайды. Ол былай деп жазады: «Оның бір жағында институт ретінде дін, екінші жағынан – жеке тәжірибе ретінде ... Сыртқы табынушылық, құрбандық шалу, құдайдың пайдасына ықпал ету, теологиялық схемалар, рәсімдер мен шіркеуді ұйымдастыру бірінші тармақтың маңызды белгілері болып табылады. Егер біз зейінімізді осыған аударатын болсақ, дінді құдайлардың рақымына бөлену үшін қандай-да бір сыртқы әрекет ретінде анықтауымыз керек еді. Керісінше, жеке сипаттағы дінде адамның ішкі тәжірибесі, оның ар-ожданы, жалғыздығы, дәрменсіздігі мен жетілмегендігіне назар аудару керек. Құдайдың адамға деген мейірімі, жоғалып кетсе де, табылып жатса да, біз айтып отырған діндарлықтың көрінуінде маңызды рөл атқарады, дегенмен теологиялық құрылыстар онда маңызды мәнге ие болуы мүмкін, мұндай діндарлыққа итермелейтін әрекеттер рәсімдік сипатқа ие емес, таза жеке сипатта: адам өзі үшін өзінің міндетін анықтайды, ал шіркеу ұйымы өзінің діни қызметкерлерімен, ғұрыптарымен және адам мен құдай арасындағы басқа делдалдармен – осының бәрі екінші орында қалады. Жүректің жүрекпен, жанның жанмен, адамның Жаратушымен тікелей байланысы орнатылады ...» [22]. Джеймстің пікірінше, діндарлықтың ең жоғарғы дәрежесі – «үндеу» тәжірибесі, бұл оның санасының көлеңкесінде тұрған діни ойлар басты орынға шыққанын, оның діни ұмтылыстары энергиясының тұрақты орталығын құрағанын білдіреді. Джеймс түсіндіреді: «үндеу, қайта туылу, рақым мен сенімге ие болу, ішкі тыныштыққа жету – бұл екіге бөлінген өзін лайықсыз және бақытсыз деп санайтын жан ішкі бірлестікке, өзінің тақуалығы туралы санаға және бақыт сезіміне келетін баяу немесе кенеттен жүретін процесті білдіреді: ол өзінің діни тәжірибелері оған ашқан шындыққа деген сенімділіктен сенімді қолдау табады» [22].

Джеймс бойынша, діндарлық дегеніміз – адамның әлемге қатынасы, жоғары күштердің бар екеніне деген сезімдік «сенімділік» түріндегі қатынас. Бұл сенімділік адамның құдаймен ішкі байланысының алуан түрлі мистикалық әсерлері арқылы алатын сезімдері мен эмоционалды тәжірибелеріне негізделген. Діни мистикалық әсерлерінің ең жарқын мысалдары – «үндеу», дұға ету және тәубе ету тәжірибелері. Бұл тәжірибе адамның санасынан бөлек әлемді игерудің басқа түрінің болуы арқасында мүмкін болады, ол оның жеке басынан әлдеқайда кең және бейсананың жалғасы болып табылады, бірақ үндеу атеизмге барғанда да мүмкін болады. Діндарлықтың басты элементі – тыныштықты, бақытты сезіну. Діндарлықтың мәні, «жеке дін» адамның сезімінде, санада, оның жалпы өмірлік мінез-құлқында шоғырланған.

Сонымен, «діндарлық» ұғымы сенушілердің сана-сезімін көрсетеді. Діншілдік – бұл діннің жеке адамға және топқа әсер ету дәрежесі, сондай-ақ діни нанымдар мен әрекеттерде болатын процестер мен тенденциялар. Қазақстанда тарихи тұрғыдан халықтың діндарлығы жоғары болды. Кеңестік кезеңде дін мен шіркеуге қарсы қудалау нәтижесінде діндарлық күрт төмендеді. Коммунистер мен білім қызметкерлеріне, сондай-ақ жастарға (пионерлер мен комсомолдар) сенуші болуға тыйым салынды. Халықтың сенуші бөлігінің діншілдігі жасырын сипатта болды.

Діни сана – бұл белгілі бір діни идеялар мен құндылықтарға араласу, сондай-ақ белгілі бір дін мен діни топқа жату. Адам өзін сенушімін деп санайды, содан кейін ол өзін белгілі бір дінге жатқызады. Діни сана адамның бойында өмірдің әр кезеңінде және әр түрлі жағдайда қалыптасуы мүмкін. Бұл жағдайда адам діни қатынастар жүйесіне қосылу арқылы және діни идеяларды, құндылықтарды, эмоционалды нормаларды қабылдау арқылы туады. Көбінесе діни сана отбасылық ортаның (діни отбасындағы тәрбие) және жергілікті ортаның әсерінен, сондай-ақ діни тәлімгерлер мен уағызшылардың әсерінен қалыптасады. Кейде адам ішкі шок (немесе дағдарыс) және одан кейінгі эмоционалды, психологиялық таңдау нәтижесінде сенушіге айналады. Көп нәрсе жеке тұлғаның ерекшеліктеріне байланысты. Діни сәйкестікті алу мен сақтаудың бұл процесі діни тәжірибе деп аталады. Уақыт өте келе адамның және топтың діни тәжірибесі әлемнің стереотиптік көрінісі мен оның мысалы, христиан немесе мұсылман болу деген мағынаны, осы топтың мүшелері басқа діндердің ізбасарларынан қалай және неге ерекшеленетінін қалыптастырады.

Діни сана көбінесе сыртқы жағдайлардың қысымымен, тіпті мәжбүрлеу кезінде алынады. Бұл мемлекеттік дін бар қоғамдарда немесе үстем діннің догмалары мен институттары басқа діндердің өмір сүру құқығын мойындамай, олардың ізбасарларын жау немесе кәпір деп жариялаған кезде болады. Ресей империясында көптеген еврейлер мен мұсылмандарды православие дініне шоқындыру рәсімі иудаизм мен исламды кемсітуге және Орыс Православие шіркеуінің артықшылықты жағдайына байланысты болды.

Қорытындылай келе, діни сана – бұл белгілі бір діни идеялар мен құндылықтарға араласу, сондай-ақ белгілі бір дінге және діни топқа жату деп, салыстырмалы түрде тәуелсіз екі деңгейді білдіреді: діни психология және діни

идеология, олардың негізгі белгілері: сенім, сезімдік айқындық, қиялмен жасалған образдар, шындықтың адекватты көрінісін адекватты емес пен біріктіру, символизммен, аллегориялық, диалогтық, эмоционалды қанықтылықпен үйлесуі, дін тілі арқылы жұмыс істейді. Осы ерекшеліктердің әрқайсысы тек дінге ғана тән емес. Бірақ барлығы бірге жиналған кезде олар діни сананы сипаттайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Борунков Ю.Ф. Діни сананың құрылымы. Мәскеу: Ой, 1971 ж.
- 2 Крапивенский С.Е. Әлеуметтік философия. Волгоград, 1995 ж.
- 3 Бойков В.Е., Иванов В.И., Тошченко Ж.Т. Қоғамдық сана және қайта құру. М.: Политиздат, 1990.
- 4 Бердяев Н.А. Христиандықтың екі түсінігі // Жол. Париж, 1932. № 6.
- 5 Волчек Е. З. Философия. Минск: Есoperspectiva, 1998.
- 6 Данильян О.Г., Тараненко В.М. Философия. М.: ШҚММО, 2009 ж.
- 7 Лобовик Б.Л. Діни сана және оның ерекшеліктері. Киев: Наукова Думка, 1986 ж.
- 8 Дюркгейм Е. Діни өмірінің қарапайым формалары. Мистика. Дін. Ғылым // Әлемдік дінтанудың классиктері. Антология. М.: Канон, 1998 ж.
- 9 Элиад М. Қасиетті және зайырлы. Мәңгілік оралу туралы миф. М.: Ладомир, 2000.
- 10 Яблоков И.Н. Дін философиясы. М.: РАГС, 2007.
- 11 Франк С.Л. Дін және ғылым. Брюссель: Құдаймен бірге өмір сүру, 1953 ж.
- 12 Бердяев Н. Бостандық философиясы. М.: Правда, 1989.
- 13 Ильин И.А. Дәлелдеу жолы. Мәскеу: Наука, 1993 ж.
- 14 Философиялық энциклопедиялық сөздік. М.: MINFRA, 1998.
- 15 Гегель Г. Дін философиясы туралы дәрістер. Дін философиясы. 1-том.
- 16 Гегель Г. Дін философиясы. 2 томдық. Т 1. М.: Мысль, 1976 ж.
- 17 Фейербах Л. Христиандықтың мәні. Фав. Филос. жұмыс істейді. В 2-х Т. 2. М.: Саяси әдебиет, 1955 ж.
- 18 Юнг К.Г. Біздің заманымыздың рух мәселесі. Мәскеу: Прогресс, 1996 ж.
- 19 Юнг К.Г. Бейсаналық психология. М.: Канон, 1994 ж.
- 20 Юнг К.Г. Аюбқа жауап. М.; Канон, 1995 ж.
- 21 Фромм Э. Иелік жасау немесе бар болу. М.; АСТ, 2000.
- 22 Джеймс У. Діни тәжірибенің алуан түрлілігі. М., 1993 ж.

ҒТАМР 21.21.31

КИЕЛІ КІТАПТАҒЫ МҰХАММЕД ПАЙҒАМБАР БЕЙНЕСІ

Кәрібекұлы Е.

Нұр-Мұбарак Египет ислам мәдениеті университеті, Алматы қ.

Теологияның негізгі тақырыптарының бірі болып табылатын «пайғамбарлық» – Жаратушы мен адамдар арасындағы қарым-қатынастың маңызды бөлігі. Бұл мақалада әлемдік діндердің бірі болған ислам діні пайғамбарының көне діни жазбалардағы қуанышты хабары қамтылған. Мұхаммед пайғамбардың көне діни жазбаларда сүйіншіленгендігі Құранда баяндалған. Осы себепті көпшілік мұсылман ғалымдары және кітап иелерінен исламға өткен ғалымдар Інжілдің өлеңдерін зерттеп, пайғамбардың сүйіншіленуіне қатысты хабарларды өз түсіндірмелерімен баяндаған. Мақалада ислам мен христиан тарихында болған осы мәселе төңірегіндегі диалогтар келтірілген.

Түйін сөздер: пайғамбарлық, Мұхаммед пайғамбар, дін, Таурат, Інжіл, Құран.

Адамзат тарихының бастауына назар сала отырып, дінсіз болған қоғамды кездестірмейміз. Адам өзінің болмысынан болған – Жаратушысына деген мұқтаждығын мойындауымен сенімі толыққанды болмақ. Құдай Тағала жер бетіндегі адамзатты жалғызсыратпай, Өз пайғамбарлары арқылы тура жолды көрсетіп отырды. Құдай Тағаланың таңдаулы елшілері, уаһи арқылы әкелген ілімдерін жеткізуімен адамзатты адасудан құтқарып отырған. Адамдардың Құдай алдындағы өмірлік азап пен рухани дәрменсіздік сезімдері құтқарушыны күту сеніміне әкелді. Әлемде синтоизмнен басқа діндердің барлығы құтқарушыны күтеді. Құтқарушы – әлемнің моральдық құлдырауы мен рухани апатқа ұшыраған кезінде пайда болатын еді. Оған ислам тарихындағы жаһилиет дәуірінен мысал келтіруге болады. Ол кезең адамзат тарихында әйелдің орны төмендеп, туылған сәби қыздарын тірідей көмуге барған нағыз рухани күйреу кезеңі еді [1, 19 б.]. Күтілетін құтқарушы адамзатты күйзелістен шығарып, оларды бақытқа жетелейді. Иудаизм мен христиан діндерінде де құтқарушыны күту сенімі бар, ислам ғұламалары ол құтқарушы Мұхаммед пайғамбар екендігін айтады. Көне діни жазбаларда Мұхаммед пайғамбардың сүйіншіленгенін айтқан мұсылман ғалымдары Інжілден көптеген дәлелдер келтірген.

Ислам мен христиан діндерінің арасындағы келіспеушіліктер ертеден бастау алған. Ислам діні пайда болғалы XIV ғасырдың ширегінде екі дін ұстанушылары арасында түрлі қақтығыстар мен көтерілістер болды. Ислам діні бұл ұзаққа созылған қақтығыстарды әу бастан қаламай, екі дін арасындағы берік ынтымақтастық пен өзара түсіністікке айналғанын қалаған еді. Алғашқы Мекке кезеңінен-ақ Мұхаммед пайғамбар (с.а.с.) айналасындағы христиандармен берік қатынасты, әрі оларды қолдауды қалаған. Христиан теологиясымен ең алғашқы кездесу пайғамбардың (с.а.с.) бірінші аян алуынан-ақ бастау алды. Яғни, Мекке қаласындағы танымал христиан ғалымы, пайғамбардың (с.а.с.) әйелі Хадишаның (р.а.) немере ағасы Уарақа ибн Науфалмен кездескен еді. Уарақа жана хабардың Құдай тарапынан екенін мойындап қана қоймай, алдағы жолдың ауырлығын түсіндірді. Құранда мединалық кезеңде түскен аятта кітап иелерін ашық және айқын түрде мұсылмандармен бірігіп, илаһи діндердің ортақ ісіне қызмет етуге шақырды.

Құранға сәйкес мұсылман болу үшін әрбір адам, Жаратушы тарапынан жіберілген елшілер мен пайғамбарларға иман келтіруі міндет. Мұсылман адам Адам (а.с.), Мұса (а.с.), Иса (а.с.) пайғамбарлар мен Інжілде келген барлық пайғамбарлардың ақиқат екендігіне иман келтіруі керек деген сөз. Бұл сенім пайғамбарлық тізбегінің сабақтастығын баса көрсетеді. Әрі, алдыңғы пайғамбарларға түскен илаһи хабарларда соңғы елшінің келуі мен ақырғы-кемел құдайлық уаһидың (құран) сүйіншіленуін айқындап көрсетеді. Құранда, яһудилер мен христиандар кем дегенде пайғамбарды сол заманда өз балаларын танығандай оңай әрі тез таныйтынын айтады. Құрандағы танымал аятта, Иса Мәсіх ізбасарларына, өзінің келуіндегі бір мақсат – кейін келетін Ахмад есімді пайғамбармен сүйіншілеу екедігін айтқан.

Осындай Құран тұжырымдарын қуаттау үшін мұсылман ғалымдары ежелгі діни жазбаларды зерттеп, Мұхаммедтің (с.а.с.) пайғамбарлығын болжайтын үзінділер тапты. Сонымен қатар яһуди не христиан дінінен шығып, исламға кірген бірқатар сахабалардың тарихы да зерттеуге өз үлесін қосты. Екінші тарап, яһудилер мен христиан ғалымдары бұл хабарларды жоққа шығарып, сол келтірген дәлелдердегі өлеңдер не сөздерді аударуда басқа мағына беріп немесе өзгеше интерпретациялады.

Бұл мәселені шешудегі ең үлкен қиындық – киелі жазбалардың көптеген түпнұсқа мәтіндерінің жоғалуы, олар қазір белгісіз аудармашылардың жанама және қайталама аударма мәтіндерімен қолжетімді. Мұсылмандар бұл мәтіндердегі өзгерістер ұзаққа созылған яһудилер тарихында кездестірген апаттар мен оқиғалар себепті болғандығын айтады.

Инжіл – бұл өте көп кітаптардың жинағы (Ескі өсиет 39 және Жаңа өсиет 27, яғни протестанттық Інжілде 66, оған қосымша католиктік Інжілде 9-ға жуық апокрифтік кітаптардан тұрады). Бұл кітаптар пайғамбарлардың өмір сүрген кезеңіде жазылмаса да, оларды кейбір рухтандырылған адамдар жазды деп айтылады. Оның бірінші бөлігі Иса Мәсіхтің келуіне дейін пайғамбарларға қатысты – Ескі өсиет, ал екінші бөлігі Иса Мәсіх пен оның шәкірттеріне қатысты – Жаңа өсиет деп аталады. Бұл Інжілдер ішінде, бірқатар жерлерде

болашақтағы кейбір оқиғаларды немесе кейбір болашақ пайғамбарлардың келуіне түспалдар бар. Құранда Мұхаммед (с.а.с.) пайғамбардың келуін Інжілдің пайғамбарлары сүйіншілегенді, әрі кітап иелері өз балаларын танығандай тани алатындығы айтылған.

Батыс зерттеушілері мұсылмандар исламдық жаулап алулардан кейін және басқа діннен исламға өтушелер арқылы Інжілдегі пайғамбарды сүйіншілеуге қатысты хабарларда истидлал (дедукция әдісі) әдісін қолданған деп санайды [2, 141-143 б.].

Истидлал әдісі арқылы пайғамбарлық хабарды Інжілден тауып, ең алғашқы ислам дереккөздерінен болып қалған ибн Исхақтың (ө. 150/767ж) түсіндірмесі. Алғашқы пайғамбар тарихын жазушылардың бірі болған ол Иса (а.с.) пайғамбардың Інжілде пайғамбарды сүйіншілегенін айтқан. Иоанның хауари деп қателескен ол, оның жазған інжілінен: «Алла жіберген Иерусалимнің рухы Мунхеменна мен туралы куәлік береді. Менімен әу бастан бірге болған сендер де куәлік бересіңдер». Оның айтуынша, «Мунхеменна» сириялық сөз және Мұхаммед дегенді білдіреді. Грек тілінде бұл «Периклитос» [3, 298-299 б.].

Мұсылмандар мен кітап иелері арасындағы диалог пен діни пікірталастар, әсіресе Византия жерлерін жаулап алумен күшейе түсті. Алдымен бұл екеуара келіссөздер мен хат алмасулар арқылы бастау алды. Хижири екінші ғасырдың аяғында кітап иелерімен діни пікірталастардың қарқыны өршуімен кітаптардан Інжілге сілтеме жасау арқылы пайғамбар сүйіншіленуіне қатысты хабарларды интерпретациялау белсенділігі артты [2, 143 б.].

Ең алғашқы пікірталас халифа Омар ибн Абдулазиз (101/720 қайтыс болды) бен Византия императоры III Лео (122/740 қ.б.) арасында болған. Халифа императорға жазған хатында Исая кітабындағы түйеге мінген құтқарушының астарлы әңгімесін және Иоанна Інжіліндегі Парақлит туралы пайғамбардың сүйіншіленуіне белгі ретінде түсіндіреді, кейінгі мұсылман ғалымдарының Інжілге түсіндірмелерінде де бұл хабарлар жиі кездеседі. Бұған императордың жазған ұзақ жауабы да бұл тақырыпқа қатысты өз орны бар, онда бұл мәлімдемелердің Мұхаммедке (с.а.с.) қатысы жоқ екендігі айтылып, Ескі өсиет мәтіндерінің негізінен басым жерлерінде Иса (а.с.) Мәсіх туралы жақсы хабарлар барлығы баса айтылды. Кейін халифа Дәуіттің Забурыннан және пайғамбарлар жырларынан пайғамбардың сүйіншіленуіне бағытталған хабарларды мәлімдейді [4, 117 б.].

Қарастырылып отырған мәселеге байланысты алғашқы кезеңдерде несториан патриархы Тимзи I (Timothy) (өл. 208/823) мен аббасид халифасы Махди (өл. 169/785) арасында діни пікірталас болған. Бұл диалогтың мәтінін патриарх Тимзи жазған. Арабша және сириялық мәтіні бар. Сириялық мәтінді А. Мингана ағылшын тіліне аударған. Араб тіліндегі нұсқаны Луиз Чейхо мен Р. Каспер француз тіліне аударып жазып шықты. Бұл сұрақ-жауап түріндегі оқиғада пайғамбардың Киелі кітапта сүйіншілену мәселесі қамтылған. Халифа Махди Иса (а.с.) пайғамбардың Таураттағы пайғамбарлығын қабылдағандай, Мұхаммед пайғамбардың (с.а.с.) Інжілдегі пайғамбарлығын неге

қабылдамайтындарын сұрайды. Патриарх Көне Өсиеттегі Иса (а.с.) Мәсіхтың пайғамбарлығын куәландырған үзінділерінен мысалдар келтіреді. Ал, Киелі Кітапта Мұхаммедтің (с.а.с.) есімі мен істеріне қатысты хабарлар жоқтығын айтады [5, 168-169 б.].

Біз Әбураби Мұхаммед ибн Лейстің Харун Рашидтің атынан Византия императоры VI Константинға жазған хатында да бұл мәселе қамтылған. Исламға шақыруға арналған хатта басты тақырып – пайғамбардың сүйіншіленуі. Харун Рашид пайғамбардың сүйіншіленуі туралы Інжілде баяндалғанына қатысты нақты дәлелдер бар екенін, бірақ кітап иелері ғалымдары айтылған сөздерді бұрмалағанын және оның (с.а.с.) тұлғасынан көреген қасиеттерін күншілдік пен қыңырлық себепті жасырып, пайғамбарлығын қабылдамайтындығын айтады [6, 215-217 б.].

Бұл хатта алдыңғы диалогтарға қарағанда пайғамбарлық хабарға кеңінен тоқталған. Көне Өсиеттен және Інжілдерден Фаран тауына, Мұсаға ұқсас пайғамбар және Парақлит және басқа да пайғамбардың (с.а.с.) сүйіншілену хабарлары қамтылған. Бұл хат Адангтың айтуынша сириялық әсермен жазылып, Киелі кітап христиандық дереккөздерден келтірілген, себебі ол кезеңде мұсылмандардың яһуди дереккөздеріне қол жеткізуі мүмкін болмаған [2, 21 б.].

Алғашқы кезеңдерден бірнеше дәлелдерді келтірдік, дегенмен христиандар мен яһудилердің көзқарасына бұл пайғамбарлық хабарлар сәйкес келмейді. Ислам пайғамбары олар үшін пайғамбар болып табылмайды. Ол адам Інжілде ең соңғы әрі Қиямет күніне дейінгі ақырғы пайғамбар деген ойдың өзі оларға қасиеттіні қорлау және бидғат болып табылады [7, 29 б.].

Қазіргі заман мұсылман ғалымдарынан Абдулахад Дауд (Дэвид Бенджамин Кельдани) кітабында бұл мәселені толыққанды талдаған. А. Даудтің пікірінше, Мұхаммедтің (с.а.с.) пайғамбарлығына христиандардың ең негізгі қарсы болуы – яһудилер тараған Ибраһим пайғамбардың (а.с.) кіші ұлы Ысқақтан (а.с.) (Исаак) емес, үлкен ұлы Исмайлдан (а.с.) тараған араб жұртынан болуында. Киелі кітапқа сәйкес, Құдай тарапынан келген барлық пайғамбарлар Ысқақтың ұрпағы болуы керек. Демек, алдында айтылған «Құдайдың таңдаулысы» идеясына негізделген болуы керек.

Жаратушы тарапынан болған пайғамбарлардың Ибраһим (а.с.) пайғамбардан кейін басқа да халықтарға жіберілгендігі турасында Інжілде Құрандағыдай дерек жоқ.

Инжілді түсіндірушілер айтқан Жаратушы мен Ысқақ (а.с.) пайғамбар арасында орнаған келісім жайлы, А. Даудтің пікіріне сай бірқатар себептермен дау айтуға болады.

Біріншіден, Исмаил (а.с.) Ибраһимнің (а.с.) заңды әйелі Киелі кітапқа сәйкес Сараның бедеулігі себебінен үйленген Ажардан тұңғыш баласы еді.

Екіншіден, Құдай мен Ибраһим (а.с.) пайғамбар арасындағы келісім Исмаил (а.с.) пайғамбардың жастық шағында жасалды, ал Ысқақ (а.с.) әлі туылмаған еді (Жаратылыстың бастауы, 17).

Үшіншіден, Исмаил дүниеге келмей тұрып-ақ Ибраһим оның мұрагері қызметшісі Елиезер болады деп қорықты, бірақ Құдай оны тыныштандырды (Жаратылыстың бастауы 15:1-4). Бұл Исмаил туылмай тұрып-ақ айтылған болатын.

Төртіншіден, Құдайдың дүниеге келмеген Исхақпен келісім жасасу туралы уәдесі (Жаратылыстың бастауы, 17:21) Исмаилдың болуымен Інжілдік заңға қайшы келеді (Занды қайталау, 21: 15-17). Кітап иелері бұл қайшылықты түсіндірмегенімен, Құранға негізделген ислам ғұламалары бұл мәселені кітап иелері қасиетті мәтінді өзгерткен деп түсіндіреді. Бұл дерекке қатысты мәліметті апокриф Інжілмен ашуға болады. Барнава Інжілінде Иса (а.с.) пайғамбар әкелерінің киелі жазбаларды қалай өңдегені және Құдай келісімі Исхақпен емес Исмаилмен жасасқанын айтқан. Әрі бауыры емес Исмаил құрбандыққа шалуға таңдалған [8, 38-39 б.].

Мұсылмандар кітап иелерінің діни сезімдерін құрметтейді және Киелі кітаптың қасиетті кітаптарын интерпретациялауды мақсат етпейді. Тәурат мен Інжілде Мұхаммед (с.а.с.) туралы айтылған, мұсылмандар тек құран мен сүннет мәтіндері негізінде сотталады. Бұл білім оларды иудаизм мен христиандықтың ізбасарларына жақындатады, олардың бұрынғы қасиетті кітаптарға деген қызығушылығын арттырады және дінаралық диалог субъектілерінің бірі болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Ибрагим Д.Ө. Адамзаттың асыл тәжі. – Алматы: Алтын қалам. 418 б.
- 2 Camilla Adang. Muslim Writers on Judaism and the Hebrew Bible from Ibn Rabban to Ibn Hazm. Leiden, New York, Cologne: E. J. Brill, 1996. P. 321.
- 3 İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdu'l-Melik, Sîretu'n-Nebi, thk.: Mecdî Fethi es-Seyyid, I, Dâru's-Sahâbe Li't-Turâs, Tanta, Mısır, 1995.
- 4 Gaudel J.M.. The Correspondence Between Leo and Umar. Roma, 1984, pp. 109-157.
- 5 Mingana A. The Apology of Timothy the Patriarch before the Caliph Mahdi. Manchester: Bulletin of the John Rylands Library, 1928, pp.137-298.
- 6 Rîfâî Ahmed Ferid. Asrul-Memûn. II, Kahire 1927.
- 7 Журавский А.В. Христианство и Ислам. Социокультурные проблемы диалога. Москва: Наука, 1990, 128 с.
- 8 Али-заде А. Коран и Библия: сравнительный анализ. Мировоззренческий аспект. Баку, 2002, 113 с.

ГРНТИ 03.20

ПРОБЛЕМА ИЗУЧЕНИЯ ЗОЛОТОЙ ОРДЫ В КАЗАХСТАНЕ

Монжосова А.Е.

Студент, Карагандинского университета имени Е.А. Букетова, г. Караганда

В данной статье хочется показать роль Золотой Орды на процесс формирования казахской народности из различных тюркоязычных и монголоязычных этнических групп. Изучая историю Золотой Орды, мы изучаем прошлое наших предков и нашей страны. Источниковедческие, антропологические, генетические, фольклорные источники говорят о том, что Казахское ханство произошло от Золотой орды. Изучение Золотоордынской эпохи полезно для построения гражданского патриотизма и интеграции всех этнических групп Казахстана к титульной нации. Интеграция изучения этой эпохи также обогатит научно-исследовательский капитал казахстанской истории.

Ключевые слова: Золотая Орда; Казахское ханство; Евразия.

В процессе распада Монгольской империи на карте мира официально появились следующие государства:

- 1) Улус Джучи, на территории от Алтая до Дуная.
- 2) Улус Чагатай, на территории Средней Азии.
- 3) Улус Угедея, на территории восточного Туркестана и Средней Азии).
- 4) Улус Хубилая на территории Китая и Монголии.
- 5) Улус Хулагу, на территории Ирана, Ирака, Азербайджана и Малой Азии.

Таласский курултай проведенный в 1269 г. в долине реки Талас, где-то на стыке нынешних территорий Казахстана и Кыргызстана. Где правители улусов Жошы, Чагатай и Угедея – утвердили друг друга независимыми правителями, заключив соглашение против великого хана Хубилая на тот случай, если он отвергнет их самостоятельность.

По результатам курултая прервало свое существование единая империя Чингисхана. Собственно тогда Золотая Орда окончательно стала самостоятельным государством.

Золотая Орда являлась мультинациональным государственным образованием. Она состояла из множества народностей и племен, обладая различия между собой из – за многообразных уровней общественно-экономического развития, при всем при этом владея своеобразной культурой и

обычаями. Ключевую массу номадов в степях Дешт-и-Кипчака составляли тюркские племена, основной были кыпчаки, канглы, карлуки, и некоторые другие. В оседлых областях Золотой Орды существовали болгары, мордва, русские, греки, черкесы, и.т. Фактически монголы составляли в ней незначительное меньшинство. К рубежу XIII-XIV вв. монголы практически полностью тюркизировались,

Распад Золотой Орды был обусловлен некоторыми причинами, ослабление за годы смуты и после поражения Тохтамыша в битве при Тереке, центральная власть уже не могла добиться полного подчинения всех ранее подвластных земель. Правящие в отдаленных уделах наместники уловили возможность практически безболезненно выйти из-под руки правительства Улус-Джучи. В двадцатых годах XV столетия процесс распада стал еще интенсивнее – на востоке бывшей Золотой Орды образовалось Сибирское ханство, несколькими годами позднее в 1428 году – Узбекское, позже Казанское ханство. К 1440 году – Ногайская Орда, в 1441 году – Крымское ханство, и позже всех, в 1465 году – Казахское ханство.

Основатели Казахского ханства Жанибек и Керей, и все последующие правители, принадлежали к ветве династии Чингизидов. Их предок Урус-хан – один из золотоордынских правителей XIV века, которого отождествляют с легендарным Алаша-ханом. Однако дело не только в династической преемственности. Именно в золотоордынский период на момент распада Золотой Орды состоялся этногенез казахского народа. Уже тогда существовал народ Дешт-и-Кипчака, от которого происходят современные казахи, каракалпаки, ногайцы.

В данный период выдвинуты и обоснованы тезисы о преемственности Казахского ханства от Золотой Орды. В подтверждение к тому являются факторы:

1) Географический фактор – более 40 % территории Золотой Орды относится к территории современного Казахстана.

2) Этнический фактор – около 92 племен находившихся в составе Золотой Орды, более 20 из них присутствуют в составе казахов.

3) Антропологический фактор – современное население Казахстана XX века, ничем не отличается от кочевого населения Золотой Орды [2, с. 98].

Так же, охота помянуть тот факт что, в исследовании данного периода до 1937 года все историки признавали, что Казахское ханство представляется одним из законных преемников Золотой Орды [1, с. 846]. В 1937 году вышла монография Б. Грекова. Академик АН СССР Б. Греков впоследствии получил Сталинскую премию. В этой монографии впервые был косвенно отмечен принцип о том, что Казахское ханство не является преемником Золотой Орды. Однако, в 1950 г. в книге «Золота Орда и ее падение» упоминается, о расположении некогда сильного государства, на территории Казахстана и Средней Азии [3, с. 14].

Золотая Орда была признана хищническим и паразитическим государством, притеснявшим огромную часть народов СССР.

Советское руководство прятала историю Золотой Орды, из – за страха объединения тюркских народов, последним же память о Золотой Орде давало чувство единства и самосознания общей тюркской и казахской истории.

Золотая Орда была полиэтничным и поликонфессиональным евразийским государством, которое было широко известно своей политикой толерантности по отношению к различным этносам и религиям. При желании здесь вполне можно усмотреть своего рода «исторический прототип» нашей казахстанской модели толерантности, и, таким образом, сделать эту модель не только самобытной для всех этносов Казахстана, но и предметом искренней гордости для титульных казахов.

Почтение и принятие золотыординского наследия безоговорочно содействует последующему развитию интеграции этносов Казахстана в единую гражданскую нацию, консолидированную вокруг государствообразующего казахского народа. Справедливое отношение, и понимание могут форсировать к органичному целому, казахское – этническое и казахстанское – гражданское общество, без внутренних противоречий. Такой подход, через призму истории снимет основную проблему идеологии.

Обращение к наследию Золотой Орды потенциально является ценнейшим стратегическим ресурсом для современного Казахстана. Тут действительно не имеет смысла ничто искусственно изменять – достаточно просто вернуть народу Казахстана историческую правду.

Следует подчеркнуть, что до сих пор история средневековых государств и народов, населявших обширные просторы Евразии, особенно тюркских народов, основавших Великую Орду, не раскрыта в полной мере. Забыт и не упоминается вклад народов населяющий степи в мировую цивилизацию, особенно в создание многих государств Европы, России, Кавказа. Долгие годы история – Золотой Орды замалчивалась или преподносилась односторонне. Но достижения исторической науки последних лет, введение в научный оборот новых данных исторических архивов, материалов из исследований таких естественных наук как генетика, биология и других, позволили значительно расширить исследовательское поле данной проблемы.

Таким образом, история Золотой Орды представляет собой наглядную иллюстрацию тезиса, высказанного в программной статье Первого Президента Казахстана Назарбаева Н.А. «Семь граней Великой степи», согласно которому история Великой степи является общей историей всех этносов Казахстана.

Литература

- 1 Исмагулов О., Сихымбаева К.Б., Исмагулова А.О. Этническая дерматоглифика казахов. Алматы., 2007. – 240 с.
- 2 Сабитов Ж.М. Золотая Орда – «падчерица» казахстанской историографии // Молодой ученый. 2015. – С. 842-851.
- 3 Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и её падение. М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1950. – 478 с.

SRSTI 17.07.31

THE PHENOMENON OF PSYCHOLOGICAL GROTESQUE IN LITERATURE AS A TOOL FOR REVEALING THE BURNING PROBLEMS OF SOCIETY

Kanyuka E.S.

Bachelor student, Kostanay state university named after A. Baitursynov, Kostanay c.

Kudritskaya M.I.

Ph.D. Candidate of Pedagogy, Professor, Kostanay state university named after A. Baitursynov, Kostanay c.

In recent years philologists have been looking for new tools of analysis and interpretation of literary works and the focus of the search is not so much the text but a linguistic construction that creates interaction between a writer and a reader. The study of grotesque is an urgent problem for literary criticism. The article demonstrates the results of the study of the phenomenon of grotesque in literature, makes connections between the means of expression of grotesque and investigates the aesthetic effect of the grotesque text on the reader.

Key words: psychological grotesque, American literature, grotesque text, individual style, artistic imagery.

Philologists state that the term «grotesque» is as old as literature itself, it has a history more than five centuries. This term has been a big issue for linguists and philologists all over the world for a long time being an interesting instance of semantics. The development of this concept is a natural process, as the humanity has always tended to create mythical allusions of humans with the natural phenomena, animals and plants. Many researchers have attempted to unravel the essence of grotesque in literature, to study its structure and purpose. When a person hears the word «grotesque» he immediately imagines something frightening, distorted shapes and twisted bodies. This picture can be attributed to visual art, whereas the literary grotesque is much more multifaceted, symbolic and complex.

The study of literary works of authors whose works can be classified as grotesque shows that they have common features in imagery of their literary creations. Some linguists define grotesque as a type of artistic imagery which builds an atmosphere by using different stylistic devices and expressive means. Thus grotesque can definitely be called a type of stylistic imagery or an individual style of a writer or a group of writers. However, the phenomenon of grotesque was expressed differently depending on the place of origin, the educational background and moral

values of the author. Regional differences are the most noticeable. It can be said that grotesque in literature and art first appeared in Europe. During that period it was even more vague and not as developed representing a very narrow concept.

European grotesque was the ancestor of psychological grotesque that arose later in the United States of America. On the examples of such novels as Franz Kafka's *The Metamorphosis*, Victor Hugo's *Hunchback of Notre Dame*, Lewis Carroll's *Alice's Adventures in Wonderland* it can be seen that European grotesque was mostly physical. Gargoyles on the facade of Notre Dame de Paris are the splendid pieces of visual grotesque which quickly migrated into literature striking the reader with distorted forms, causing him to feel horror and surprise at the same time.

European grotesque is expressed by body's abnormalities, when a human turns into an animal, his image becomes corrupted and fantastic. There is a connection with absurdity here, since the European writers used the grotesque technique to show the lack of meaning in life and the irrationality of existence. Some researchers consider the use of grotesque as something vile, unrelated to high literary language, but it is difficult to agree with this statement. Grotesque, even being a purely physical phenomenon, hid a philosophical subtext behind it. Therefore, grotesque is multi-leveled and the first level does not require a lot of experience and is available even to non-sophisticated readers, and the remaining levels open up to the reader in the process of comprehending and reflecting over the plot of the novel.

Prokhorova T.G. made an excellent comparison saying that grotesque in literature is a kind of prism through which the author perceives the world around him. [1]. The American grotesque shares the universal feature of all grotesques in reminding us that we can no more escape the «reality of the monsters of the mind than we can the people and situations we face everyday,» but it also uniquely engages the disparity between our ideals and our reality [2].

The founders of the American psychological grotesque were William Faulkner and his followers such as Curson McCullers, Flannery O'Connor. Their characters are considered to be grotesque not due to the body abnormality, but due to denial of reality, unwillingness to live by the laws of society and detachment from the world around them. Thus we can distinguish two types of grotesque external or physical and internal or psychological. A thorough analysis of the grotesque characters in novels such as *The Heart is a Lonely Hunter*, *As I Lay Dying*, *Wise Blood* shows that psychological grotesque is aimed at highlighting the difficulties of adaptation in society, the shortcomings and injustices of the American social order and the complexity of human nature. Hazel Motes from Flannery O'Connor's *Wise Blood*, Quentin Compson from William Faulkner's *The Sound and The Fury*, Darl Bundren from *As I Lay Dying*, Mick Kelly from Curson McCullers' *The Heart is A Lonely Hunter* are some of the Southern grotesque characters who are shown in the novels as detached and living in their own world. But in fact, in the grotesque novels, all the characters are grotesque to one degree or another as they try to demonstrate that human's *I am* is grotesque by its nature since it is chaotic and unpredictable.

Grotesque can be seen as a mirror reverberating the peculiarities of the English language of American South in 20th century and the spirit of the society. Yuri

Vladimirovich Mann points out that the grotesque character of the work is evident from the very beginning. From the very first entry, the reader notices the psychological «abnormality» of the main character. [3] The defining feature of psychological grotesque is a mental disorder or obsession, which culminates with the course of the plot due to factors affecting the character's mind. Grotesque is considered to be universal, since for an unrefined reader, it may seem like an extremely entertaining work with light and obvious humor, but when read carefully, it reveals the tragic side and many problems of society and a man.

Comedy in grotesque is not aimed at causing laughter in the reader, on the contrary, it is an instrument in the hands of the writer, gracefully hiding the tragedy, meaninglessness and absurdity of the world under the veil of comedy. It is known that humor in psychology is a way to cope with grief and failed attempts to understand world's injustices. Thus the whole grotesque world is incomprehensible and full of ideas human brain is not able to recognize and humor helps to transfer this tragic truth of life.

Grotesque can be compared to a person who has experienced a terrible tragedy, laughing hysterically, being on the verge of insanity. In most cases, the writer-storyteller's attitude is condescending to this obsession with the idea of characters in the grotesque work. The author humorously depicts these flaws and human complexes, ridicules the imperfection of the human mind and the huge influence of external factors on its condition. At the beginning of the work, some of the comic events that take place with the character may seem like simple satire. However, as the story progresses, revealing more and more of the tragedy behind the character's failures. Grotesque catharsis is associated with the comprehension of the rational in the unreasonable, the natural in the strange.

To understand the aesthetic significance of a literary work, it is necessary to identify the internal laws of the relationships between its content and form. An experimental novel is of particular interest in terms of studying the linguistic structure of a text with such characteristic features as a stream of consciousness. Stream of consciousness is one of the techniques that is often used in the grotesque text, it reveals the complexity of human psychology in colors describing the feelings, experiences and temperaments of the characters. The connection between the stream of consciousness and grotesque becomes obvious, although this is not an obligatory feature of the grotesque text.

Grotesque is a graceful interweaving of experimental and traditional techniques. The narrative of the grotesque novels includes lush and detailed descriptions and narrative discontinuity, the atypical structure of the novel. The stylistic peculiarities of the grotesque text also include the reception of multiple conjunctions, combining individual sentences or their constituent parts in the text with a compositional conjunction «and» and establishing the flowing connectivity of the narrative material. These peculiarities perform a variety of stylistic functions, which include: the functions of expressing the emotional mood of the narrator, the function of amplification, the highlighting function, the rhythm-forming function, characteristic function, function of organizing internal and spoken speech along the

time axis, function of organizing repetition and sequence of actions. The repetition of individual words and expressions, on the one hand, reveals either the image of the narrator or his attitude to the events, facts and phenomena described, on the other hand, by combining individual sentences and sections of the text, it establishes a peculiar form of cohesion between them. Thus, the inner world of grotesque characters and the reality surrounding them are revealed through the same techniques, which, despite their formal identity, non-identically characterize human individuals with different psychological structure and direction of thought.

The ways of expressing grotesque have not been studied in detail. It does not come as a surprise since we call it 'individual style' the means of expressing grotesque vary. There is a difference between linguistic devices expressing psychological and physical grotesque. Most of the literary works comprise both types, however the diversity is noticeable. Taking as an example the works of modern writers, the followers of Faulkner's tradition of grotesque, it is clear that the use of stylistic devices shifted to a small extent. Abnormalities have become less explicit. It should be borne in mind that Faulkner's use of words and expressive means very distinctive and unaccustomed.

Grotesque works are not created according to a single template, so the stylistic devices and expressive means of the works of different authors may vary, since they have other sources of grotesque. Several sources of grotesque can be found in one work. However, most grotesque works tend to involve the reader in the process of creating a universe of history. A grotesque novel requires co-creation from the reader; the reader must rethink what has already been written. This effect can be achieved with the help of a set of techniques used by the authors, such as understatement and jumps in the timeline.

Usage of literary figures and techniques is a symbol of writer's skill over writing. Writers use certain literary techniques to convey information exactly and accurately. [4] A stylistic device is a conscious and intentional intensification of some typical structural and/or semantic property of a language unit promoted to a generalised status and thus becoming a generative model. There are a few linguistic devices underlying grotesque, they are mainly metaphor, hyperbole and simile. In the art of grotesque, according to the logic of researchers of this aspect of creativity, the human unconscious is most visibly manifested, which, regardless of the aspirations of the will, controls the personality; grotesque only objectifies the numerous complexes experienced by the author. Hence, the feature of grotesque noted by many researchers is this demonic root, in grotesque forms there is always something uncontrollable, dictated from above, which does not lend itself to logical comprehension and therefore frightens with possible sources of origin of these forms.

The phenomenon of grotesque has long been a mystery for researchers, philologists and linguists, they gave various definitions to grotesque, using different research methods. Some have explored grotesque as a trope that has a narrow purpose and clear boundaries among other stylistic devices such as metaphor, hyperbole, etc. Others saw grotesque as a broad stylistic concept that went beyond one stylistic device and could be expressed through other tropes. Therefore, after conducting a

study, it can be noted that grotesque is multifaceted and not always obvious, it does not have a generally accepted structure, therefore it would be incorrect to call it a trope. The results of the research show that grotesque can be defined as a type of artistic imagery, a sub-genre of Southern Gothic and a complex of stylistic techniques and means of expression aimed at creating a certain aesthetic effect. This aesthetic effect consists in playing on the reader's emotions, instilling in him fear and awe at the same time, masterly mixing comedy and drama in order to convey his thought to the reader in an unusual but very elaborate way.

References

1 Прохорова Т.Г. Стилевой гротеск Т. Толстой (на материале рассказа «Ночь») Ученые записки казанского государственного университета Том 148, кн. 3. Гуманитарные науки 2006. p. 1.

2 Amanda Rainwater Turnbull. «The Psychological Grotesque in Modern American Literature» (2018). Master of Liberal Studies Theses. 81. p. 23.

3 Манн Ю.В. О гротеске в литературе. Серия «Антология мысли». Москва. Юрайт. 1966. p. 98.

4 Mohana Charyulu Dr.G. Stylistic Devices in Hemingway's Novels: A study of The Old Man and The Sea. Journal of the English literator society. 2016. p. 7.

SRSTI 17.82.31

RHETORIC IN COMICS. THE RHETORIC USED IN THE GRAPHIC NOVEL BY ALAN MOORE «V FOR VENDETTA»

Nikonorova V.S.

Student, Kostanay regional university named after A. Baitursynov, Kostanay c.

Kudritskaya M.I.

Academic adviser, candidate of pedagogical sciences, Ph.D, Kostanay regional university named after A. Baitursynov, Kostanay c.

The article deals with the problem of perception of rhetoric in graphic novels, as well as the use of rhetorical techniques in this genre. Today, the genre of the graphic novel requires readers to understand text through a combination of text and image, which together can include rhetorical techniques and phrases with the help of which the important meaning of the plot is conveyed. The approach taken for

consideration in this article is based on the theory of visual rhetoric, revises the relationship between text and image, includes the reader as a co-creator of the meaning in the text and explores the texts as collaboratively created.

Key words: rhetoric, graphic novel, perception, visual language, language comprehension.

In the classical sense of the term «rhetoric», we mean «science», and eloquency is used in sense of «abilities» [1]. The utilize of word has continuously demonstrated human's qualities to specific, pass on considerations, information, enthusiastic states, demeanors, conclusions and intentions. Today, the rhetoric rearranges and restores the premise for the improvement of the interpersonal and intrigue relations – communication. Aristotle gave it a special attention and even wrote a treatise – rhetoric (to which almost all the thinkers what followed reported to). He launched the idea of a new rhetoric in his work Treaty of argumentation [2].

In rhetoric, there are the following techniques that help to improve the quality of speech and cause certain emotions in listeners:

Ethos – The «ethical» appeal. This is an appeal to the audience about the speaker's innate goodness of character, trustworthiness, and level of expertise on the topic. The goal of this appeal is to convince the audience that the speaker is qualified to speak on the topic and is someone to be believed. This appeal can also apply to attempts by the speaker to make him/herself appear to be just like the audience [1].

Pathos – this is the «sympathetic» or «emotional» appeal, wherein the speaker attempts to pull on the heartstrings of the audience and stir an emotional response. This may involve trying to create emotions of remorse, guilt, anger, sympathy, pity, etc [1].

Logos – this is the appeal to the logic of the audience. This is the part of the speech or argument in which facts and truthful observations are laid out, data, statistics, and examples are used as evidence to prove the veracity of the speaker's argument [1].

Alliteration – this device is a mnemonic; by using the alliterative wording here, it gives the phrase a lilting rhythm and makes the line much more memorable to the audience [1].

Allusion – an expression designed to call something to mind without mentioning it explicitly; an indirect or passing reference [2]. During its becoming, rhetoric continuously contributed to the development of human knowledge. Persuasion (as an act of rhetoric), conviction, judgment, logical argument, scientific demonstration (subsumed to rhetoric) contribute to finding the objective truth [2].

About rhetoric, we can say that is an important catalyst of the evolution and manifestation of other disciplines of the human spirit. It facilitates the expression of the knowing subject and a fair perception of the message sent. Rhetoric plays an essential role in the dynamics and continuity of knowledge activities. The intuitive inside the human activities distinguish the known issue, and rhetoric, through the

force of conviction, contributes to preparing the (enthusiastic and/or volitional) assets for the cognitive approach of that issue. It is part of the virtues of communication and rhetoric. Communication contributes in a significant proportion to individual's possibility of taking part to the social life.

Nowadays, graphic novels require complex engagement from readers, engagement that relies on a developed understanding of text and image and how they interact to create meaning. Numerous approaches to comics provide personalized and rich insights about the meaningful messages that comics convey as masterfully crafted texts [3]. An approach built through visual rhetorical theory reconsiders the relationship between text and image, includes the reader as a co-creator of meaning in the text, and explores texts as collaboratively created. Visual rhetoric is a vast field, worth consideration, with an ever-expanding audience of readers and creators, it's fair to assert that images can convey different meanings to different folks. The tension, or slipperiness, of comic books is not just a product of the multiple hands in a project, but also the diversity of the readership.

Rhetoric has a significant place in comics, yet a more comprehensive understanding of the underlying assumptions behind the rhetorical schemes and tropes in comics will bring a more clear understanding of the manner in which a creator or author negotiates meaning.

Borrowing from rhetorical structures in the English language has provided this study with a grounding in device operation. But comics are necessarily different than English or any other verbal language and the manner in which that area of discourse is negotiated. By looking at comics from the standpoint of rhetoric and cataloguing accompanying schemes and tropes, the manner in which meaning is negotiated in this medium can be more fully explored. Foss' definition of visual rhetoric opens comics' rhetorical capacity, widening what they can say, through empowering the reader: «the images must be symbolic, involve human intervention, and be presented to an audience for the purpose of communicating with that audience» [4].

Foss' theory of visual rhetoric helps to construct a rhetorically informed approach to comics that considers the visual and multimodal strategies that are employed in their creation, and responds to them as whole texts made up of fractured parts.

Visual rhetoric intertwines the visual and the literary in ways that coordinate the interconnected relationship of picture and text within the comic genre, but permits them to moreover be considered independently, as they are contributed to the ultimate project.

Rhetoric, has been used in many areas for many different purposes. To some it means technical jargon; others see it as personal or political ideology. All of these uses are appropriate for their time and place, but here rhetoric is used to refer to both the negotiation of meaning and a system for the identification of schemes and tropes.

In this framework, rhetoric is the negotiation of meaning in language use observable through rhetorical devices. But to leave the definition at this point would be to depart at a premature stage [4]. The simplest definition for visual rhetoric is

how/why visual images communicate meaning. Visual rhetoric is not just about superior design and aesthetics but also about how culture and meaning are reflected, communicated, and altered by images. Visual literacy involves all the processes of knowing and responding to a visual image, as well as all the thought that might go into constructing or manipulating an image [5]. Visual rhetoric allows for an understanding of how the foci of image work is affected and affects the space and objects around it, and adds to the meaning of a text. To understand the relationship between the body and the background, synthesizing bodily rhetorical theory and understanding how visual rhetoric works to compose bodies in comics is critical [3].

Using visual rhetorical theory to examine comics and graphic novels, and including that understanding as an approach to comics not only adds to the ways scholars can engage with them, but also extends their value as a pedagogical tool to familiarize students with multimodal and visual texts, a critical ability in today's increasingly visual world.

Understanding image, and how it works with text, is quintessential to understanding comics, which is the major focus of notable Comic Studies scholar Scott McCloud's work «Understanding Comics». In his book, McCloud defines comics as «Juxtaposed pictorial and other images in a deliberate sequence, intended to convey information and/or to produce an aesthetic response in the viewer» [6]. In the same time Foss asserts that visual rhetoric has three requirements: «the image must be symbolic, involve human intervention, and be presented to an audience for the purpose of communicating with that audience» [4].

In the course of studying the rhetoric used in graphic novels, in this article, the analysis was based on Alan Moore's graphic novel «V for Vendetta». The novel «V for Vendetta» is a work in the graphic genre, which contains many speech turns, poems and fragments and songs that carry a special hidden meaning of the plot and references to many events, which makes the reader not just read, look at the images and receive direct information about the plot, they mainly make the reader think and build logical connections with the help of a written small text.

The main character V's speech began with an idea of inclusivity and it is constantly appeared though out the entire speech. This enables the citizens to relate to him easily as he established that he is just like any other commoner with the use of the word «bloke». Furthermore, the cunningly used of a parallelism in the sentence where he repeatedly used the word «you and I» enhanced the idea of inclusivity even more. Not only that, he forms a barrier between the government and the citizen by pinpointing and blaming the High Chancellor. V highlighted Sulter's idea of peace which results to lack of privacy and censorship in the country. He slowly evokes their emotion using pathos in certain parts of his speech. The cleverly inserted choice of diction such «cruelty», «oppression» and «injustice» will provoke a negative respond from the citizens of London towards the authorities. Enriched with the powerful effect of a tricolon, V is able to remind everyone that «fairness, justice, and freedom» are not just a word but they are perspectives. Besides that, the ingenious act of using hypophora allows V to give his point of view on the subject at hand. However, he used hypophora to admonish the decision that the citizens chose in the mist of the

chaos. This contradicts the idea that this speech is propaganda because V bluntly blaming the citizen instead. the speech that V broadcasted throughout the entire London was just to introduce his plan not propaganda. We can see the ethos reception in the phrase *«I do, like many of you, appreciate the comforts of the everyday routine, the security of the familiar, the tranquility of repetition. I enjoy them as much as any bloke»* [7].

«But if you see what I see, if you feel as I feel, and if you would seek as I seek...»[7]. The goal of this appeal is to convince the audience that the speaker is qualified to speak on the topic and is someone to be believed. To intercept television and radio broadcasting, V designed this speech in such a way as to use the three appeals very effectively. He began with the ethical appeal, making himself appear to be trustworthy and familiar before diving into the heavier issues at hand. There is a pattern of using question and answer in order to introduce key issues to the audience and then hold up a mirror to society to reflect its flaws and their own guilt at them. He moves deliberately from discussing the injustice of their world, to pointing out who is to blame for it, and then offering a solution. In the same way he began with a very soothing, pleasant tone, his speech builds in intensity and passion until the final command at the end.

«You now have censors and systems of surveillance, coercing your conformity and soliciting your submission»- by using the alliterative wording here, it gives the phrase a lilting rhythm and makes the line much more memorable to the audience.

«Last night, I sought to end that silence. Last night, I destroyed the Old Bailey to remind this country of what it has forgotten» [7]. Most often, we can observe the active use of pathos in speech. The character tried with this technique to achieve an emotional response and tried to attract the hearts of the audience, thereby causing them emotions of remorse, guilt, anger, sympathy and pity.

For example: *« It was you! You who appointed these people! You have encouraged these malicious incompetents, who have made your working life a shambles. You have accepted without question their senseless orders. You have allowed them to fill your workspace with dangerous and unproven machines. You could have stopped them. All you had to say was «no.» You have no spine. You have no pride»* [7].

Carrying out this analysis, it becomes clear that during the presentation, the presentation of what you want to convey to the public is important. Also, according to the methods used in the speech of character V, we can lead to this hypothesis of Sapir-Whorf linguistic relativity, where the structure of the language affects the worldview and the views of its speakers, as well as their cognitive processes. As a result, at the end of the graphic novel, the character achieved his intentions by influencing his performances on the public.

References

1 Bagirzade Z.M. Rhetoric, Linguistics and Stylistics.Review. Linguistic Bulletin 3 (19) 2019, p.41.

2 Nela Mircică Communication and Rhetoric in Knowledge – Procedia – Social and Behavioral Sciences 149 (2014) 591 – 594.

3 Zarate Tabitha Rose-Ann. «Utilizing visual rhetoric: a new approach to comics, superheroes, and Red Suns» – (2019).

4 Foss Sonja K. «Theory of Visual Rhetoric.» In Handbook of Visual Communication: Theory, Methods, and Media, edited by Ken Smith, Sandra Moriarty, Gretchen Barbatsis, and Keith Kenney, Lawrence Erlbaum, 2005, pp. 141

5 Writing Studio duke university; Visual Rhetoric/Visual Literacy: Writing About Comics and Graphic Novels – 2015, p.1.

6 McCloud Scott. Understanding Comics: The Invisible Art. Harpers Collins Publishers, 1993.

7 Alan Moore and David Lloyd. «V for Vendetta». Published by DC Comics Inc. – 1982.

ҒТАМР 17.71.91

АБАЙ МЕН МҰҚАҒАЛИ ШЫҒАРМАШЫЛЫҒЫНДАҒЫ ЛИРИКАЛЫҚ ҮНДЕСТІК

Муктарова Э.С.

П.ғ.к., профессор, Қайнар академиясы, Алматы қ.

Кенжеқожаева А.М.

Магистрант, Қайнар Академиясы, Алматы қ.

Мақалада Абай мен Мұқағали поэзиясының лирикалық үндестігі, дәстүр жалғастығының сипаты баяндалады. Зерттеуде Мұқағали жырларынан Абай лирикасына ұқсастық белгілері байқалатыны, екі ақын поэзиясындағы ерекше үйлесімділік, көркемдік пен үндестік аңғарылатыны зерделенеді. Қазақ әдебиетіндегі өзіндік өрнегі бар қос ақынның махаббат, табиғат, саяси, философиялық лирикаларында өзара мәнделес, идеялық жағынан ұқсас келетін жырлары салыстырылып талданады. Автор аталмыш мақалада талантты ақындардың кісілік қасиеттерді, сезім-эмоцияны, көңіл иірімдерін, ішкі жан дүниесі толғаныстарын, сонымен бірге адамзаттың қоршаған ортаға және табиғатқа деген қарым-қатынасы мен гармониялық үндесуін суреттеудегі классикалық шеберліктерін лирикалық туындылары арқылы дәлелдей алған. Ұлы ақын жырларындағы көркемдікті өз поэзиясына арқау еткен Мұқағали Мақатаевтың ақындық дәстүр жалғастығын бүгінгі жыр оқырмандарына

ұтымды жеткізуі мақаладағы негізгі нысан ретінде оқырман мотивациясын туғыза алған. Сонымен бірге аталмыш мақала Абай мен Мұқағали шығармашылығының үндесу сыры мен дәстүр жалғастығын зерттеуді қажет ететін өзекті мәселені қозғайтындығымен құнды саналады.

Түйін сөздер. Абай, Мұқағали, поэзия, лирика, дәстүр жалғастығы, үндестік.

Қазақ поэзиясында шығармаларының өзіндік сипатымен, стильдік ерекшелігімен, дара суретімен, ғажап үйлесімімен орын алатын қос тұлға – Абай және Мұқағали. Абай Құнанбайұлының поэзиясын және өлеңдеріндегі өзіндік дәстүрді бүгінгі күнге дейін Шәкәрім Құдайбердіұлының өлеңдері мен жалпы шығармашылығынан іздеп келгеніміз анық. Ақиық ақын Мұқағали Мақатаевтың өлеңдерінен Абай лирикасының жалғастығын, дәстүрлер үндестігін зерттеу – бүгінгі қазақ әдебиетінде зерттеле қоймаған өзекті мәселе. Абайдың ақындық талантының ашылып, дамуына жағымды әсер еткен халық ауыз әдебиетінің сарынын біз Мұқағали өлеңдерінен де байқаймыз. Ақын жырларының қайсыбірін оқып отырсақ та, ақынның ұлттық болмыс, ұлттық қадір-қасиет, ұлттық салт-дәстүрді ұлттық құндылықтың шырқау шыңына шығарып қоятынын байқаймыз. Нағыз ақын үшін ұлттық болмыстың бастау алар көзі – тіл. Ал ақын өлеңдеріндегі тілдік ерекшеліктер, айрықша бояу, өзгеше реңк қазақ халқына тән ұлттық рух пен мінез құлықтың көшірмесіндей, оған сіңіп қалғандай сипатта танылады. Көркем сөздің, поэзияның өзі бастауын ана тілден, таза, асыл, мінсіз сөзден алса, бұл айтылғандардың барлығы Абай поэзиясында да анық аңғарылады. Екі ғасырда өмір сүрген ақындардың өлең-өмірде көтерген тақырыптары да өзара ұқсас болып келеді. Мұқағали өлеңдерінде философияның, ғұламалар ойларының әуендері жиі ұшырасады. Ал осындай өмірлік философия ұлы Абайдың поэмаларында жиі кездеседі. Махаббат, саяси, табиғат лирикасы, ода жанры тұрғысынан алып қарасақ, қос ақын жырларында сыршылдық сарын, әлеуметтік өмірдің қайшылықтарын және қоғамдық құбылыс сипатын танытатын философиялық ой-тұжырымдардың берілуінен де ұқсастық байқауға болады. Екі ақынның стильдік қолтаңбасынан, өлеңдерінің құрылымдық жағы мен көркемдік тәсілдерді сәтті қолдануынан да өзара үйлескен ұқсастықты байқаймыз. Тіпті ұйқас, шумақтар арасындағы үйлесімділік жағынан ұқсастық аңғарылады.

Мұқағали философиясы өз арнасын Абай сынды ұлы бастаулардан алған. Осы ретте Т. Ахметжанның: «Мұқағали – үлкен философ ақын. Мұқағали философиясын түсіну үшін Абай философиясын бойымызға сіңіре білуіміз керек», - деген сөзін есте ұстаған абзал [1, 102 б.].

Қазақ әдебиеті тарихында ХІХ ғасырдың аяғы мен ХХ ғасырдың бас кезеңінде Абайдың ақындық дәстүрі мектебінен өтпеген, одан үлгі алмаған ақын-жазушы, көркемсөз шеберлері кемде-кем.

Сөз басында айтқандай, Абай – өлеңге ебі бар жастарды «Мақсатым – тіл ұстартып, өнер шашпақ» деп, өнеріне көңілі толғанын ақын етіп тәрбиелеп, сол

талаппен ақындық мектеп қалыптастырған ұстаз. Абай жасаған керемет поэзия, тамаша өлең-картиналар – әлі көп замандарға қызмет етерлік, тәлім берерлік құрал, көркемдік үлгі.

Қазақ әдебиетінде Абай дәстүрі, Абай мектебі қалыптасты. Өткенімізге ой жүгіртсек, Абайдан үйренбеген, оны ұстаз санамаған ақын-жазушы жоқ екені анық.

XIX ғасыр ақыны Абай болса, Абайды ұстаз тұтқан Мұқағали XX ғасырда «Ғасыр ақыны» атағына ие болған. «Мен дағы өлең жазбаймын» деген өлеңінде ұлы Абайдың үлгісімен жазуды өзіне мақсат еткенін ашық айтады:

*Қуат алып Абайдың тіл күшінен,
Жыр жазамын Абайдың үлгісімен.
Абай болып табынсам бір кісіге,
Абай болып түңілем бір кісіден, – дейді.*

Мұқағалидың қазақ лирикасының Абайдай алыбын үлгі тұтуы өте орынды. Ұлы Абайдың қазақ әдебиеті мен мәдениетінде өзіндік мектебі бар. Мұқағали осы мектептің бір түлегі ретінде оның Абайша ойлап, Абайша жыр бұлағын төгілдіруі, парасатты тұжырым жасауы заңды [2, 55 б.].

Абай өлеңнің «Бөтен сөзбен былғанбай, тілге жеңіл, жүрекке жылы» тиюін қаласа, Мұқағали қазақтың қара өлеңін ой мен сезімге байытып, реалистік тұрғыда оның құдіреттілігін танытты. Мұқағалидың «Қазақтың қара өлеңі – құдіретім, онда бір сұмдық бар естілмеген» деп, Абайша поэзия тереңіне бойлай түскісі келгенін байқаумен бірге, Абайдың «Өлсем орным қара жер сыз болмай ма?» өлеңінің Мұқағалимен үндестігі барлығын таныдық. Әрқайсысы бір-бірінен бөлек екі кезеңде өмір сүрген ақындардың жүрегі бізге ортақ сыр шертіп тұрғандай сезімге бөлейді. Өзімен бірге қайғыртып, ой тұңғиығына сүңгітеді. Бұл ұлы адамдардың рухани үндестігін, жан дүниелерінің іштей бір-бірімен қабысып жатқандығын байқатады.

Ақын М. Мақатаев:

*Жалғасы бар,
Жырымның жалғасы бар.
Жырларым, жылдарменен
Жалғасыңдар! – деп жырласа,*

Ұлы Абай:

*«Мен жазбаймын өлеңді ермек үшін,
Жоқ-барды ертегіні термек үшін.
Көкірегі сезімді, тілі орамды,
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін» – деп, екеуінің арасындағы*

рухани үндестікті танытады.

Ал Мұқағали ақын Абай айтқан құнды тұжырымды негізге ала отырып, ойды былай жалғастырады: :

*«Өлмеу үшін – құлқынды жемдеу үшін,
Мен-дағы өлең жазбаймын ермек үшін.
Жаздым үлгі жастарға бермек үшін,
Абай жаққан бір сәуле сөнбеу үшін».*

Пейзажды, табиғаттың сұлу көрінісін танып-суреттеуде Абай:

*«Желсіз түнде жарық ай,
Сәулесі суда дірілдеп.
Ауылдың маңы терең сай,
Тасыған өзен гүрілдеп»* – деп жырласа,

Мұқағали:

*«Ұялып барады өтіп бұлақ болса,
Бұйығып үн қатпайды жылан гана.
Баланың маңдайынан сипалаған
Дірілдеп айдан тамған шуақ қана»* – деп, адам мен аспандағы айды байланыстыра суреттейді.

Абай: Адамдық міндетті тануда: «Атымды адам қойған соң, қайтіп надан болайын» десе, Мұқағали: «Хақым жоқ жаман болуға, жұрт мені, жақсыдан қалған көз дейді».

Ал рухани үндестікте ұлы Абай өз сөзін былай жалғастырады :

*«Жүрегімнің түбіне терең бойла,
Мен бір жұмбақ адаммын оны да ойла.
Соқтықпалы соқпақсыз жерде өстім,
Мыңмен жалғыз алыстым, кінә қойма» .
Бұл мәселеде Мұқағали жауабы да ұқсас :
«Жақтасаң да, өзің біл даттасаң да,
Соттасаң да, еркің бар, ақтасаң да.
Мен де жұмбақ адаммын оны да ойла,
Мыңмен жалғыз алысып жатпасам да»* – деген.

Имандылықты жырлауда Абай толғанысы былай өрнектеледі:

*«Алланың өзі де рас, сөзі де рас,
Рас сөз еш уақытта жалған болмас,
Көп кітап келді Алладан оның төрті
Алланы танытуға сөзі арылмас.
Алла өзгермес адамзат күнде өзгерер,*

Жарлықпен ол сөздерге, сіз де оларға...».

Ал Мұқағали тұжырымы:

*«Дін – ғылымның анасы,
Дін – ғылымның әкесі.
Ғылым да бар, дін де бар,
Қоқыс та бар, гүл де бар.
Адам ата өлмесін,
Қол қусырып Құдайға*

Ғылым мен дін бірге бар» – сипатында айтылып, адамзатқа өмір тілеп, ғылым мен діннен, алдағы күннен үміт күтіп, болашаққа жол сілтегені баяндалады.

Абайдың махаббат лирикасында қыз бейнесін көркем бейнелеу, әсерлі жеткізу орын алған. Біз үшін Абайдың ғашықтықтың, сезімнің бейнесін суреттеуі махаббат объектісін поэтикалық идеализациялаудың сопылық канондарына толық сәйкес келуі басты мәнге ие. Сонымен бірге Абай идеалды сұлудың абстрактілі бейнесін емес, ұлттық үлгіге сай келетін қазақ қызының портретін жасайтынына назар аударған жөн деп ойлаймыз.

*Білектей арқасында өрген бұрым,
Шолтысы сылдыр қағып жүрсе ақырын.
Кәмшат бөрік, ақ тамақ, қара қасты,
Сұлу қыздың көріп пе ең мұндай түрін?
Аласы аз қара көзді айнадайын,
Жүрекке ыстық тиіп салған сайын,
Үлбіреген ақ етті, ашық жүзді,
Тісі әдемі көріп пе ең қыздың жайын?
Бұраң бел, бойы сұлу, кішкене аяқ,
Болады осындай қыз некен-саяқ.
Піскен алма секілді тәтті қызды
Боламын да тұрамын көргендей – ақ.
Егерде қолың тисе білегіне,
Лүпілдеп қан соғады жүрегіңе.
Бетіңді таяп барсаң тамағына,
Шымырлап бу енеді сүйегіңе [3, 125 б.].*

Бұл нағыз қазақ тұлуының портреті мен түр-тұлғасын танытатын ұлттық бояуға толы көркем сурет деп есептейміз.

Ұлттық-поэтикалық және шығыс бейнесінің элементтерінің мұндай үйлесімі Абай шығармаларына өзіндік, қайталанбас рең береді. Ұлттық эстетика мен идеализация қағидаттарына үлкен бейімділікпен «Қақтаған ақ күмістей кең мандайлы» поэмасында сұлу бейнесі жасалып, көркем бейненің элементтері, кейіпкер портретінің бейнесі сөз бояуы арқылы сәтті жасалған.

Абай жырларындағы осындай дәстүрді Мұқағали ақын да өз кезеңінде жалғастырды. «Дариға жүрек» атты поэмасындағы қыз бейнесін сипаттау тәсілі, көркемдік шеберлік әдістерін қолдануында Абай қолтаңбасы аңғарылады:

*Жолбарыс бақай білегі,
Құлан жон жанның бірі еді.
Қос уыс бұрым арқада,
Қос жылан болып жүреді.
Егіз шың тұрған кеудеде,
Еңістің жатыр сілемі.
Қос жанар бірден жалт етсе,*

Жарқ ете шыққан күн еді, – деп, ару қызды өзгеше қазақы болмыспен суреттеуі ұлы Абайға еліктеуден туған өлең жолдары.

Қарасаздың ақиық ақыны Мұқағалидың көктем мезгілін суреттегенде Абайдың үлгісін қолданғаны аңғарылады. Абай мен Мұқағалидың табиғатты суреттеу шеберлігі ұқсастығымен таңғалдырады. Мұқағали Абай дәстүрін жалғастырғанымен өзіндік суреткерлік шеберлігі анық байқалып тұрады. Әрине, қос ақынның тақырыптық идеясы ортақ, дегенмен бейнелеу, суреттеу әдістерінің екі түрлі екені көзге анық байқалады. Ақындықтың классикалық үлгісін таныта білген қос ақын көктемді өмір мен тіршіліктің басы деп философиялық тұжырымын танытумен қатар, жыл басы-көктемді бірі күйеу мен қалыңдыққа, екіншісі қыз бен жігітке теңеп, метафоралық қолданысты сәтті пайдалана білгенін байқаймыз.

Абайдың «Жазғытұры» деген өлеңімен Мұқағалидың «Қырқада, ойда, бөктерде» деп басталатын өлеңдерінің шумақтармен салыстырып көрер болсақ, екі ақынның көктемгі табиғатты көркем образды сипаттамамен бере білген өзара үндестігіне куә бламыз. Ақын Абай:

*Түйе боздап, қой қоздап, қорада шу,
Көбелек пен құстар да сайда ду – ду.
Гүл мен ағаш майысып қарағанда,
Сыбдыр қағып, бұлаңдап ағады су.
Кемпір-шал шуақ іздеп, бала шулар,
Мал мазатсып, қуанып, аунап-қунар.
Жыршы құстар әуеде өлең айтып,
Қиқу салар көлдегі қаз бен құлар [3, 120-121 б.].*

– деп жырласа, Мұқағали:

*Бұлақтың көзі ашылып,
Бұлдырап келді жылғаға.
Құнанның жалына асылып,
Қуанып, күліп тұр бала.*

*Жапанды естен тандырған,
Көктем бе, мынау – той ма бұл?!
Аймақтың бәрі жаңғырған,
Оркестр тартып қойлы ауыл.
Естілмей үні бар маңға,
Құстар да естен танған-ды.
Ұқсайды жаулап алғанға,
Жас төлдер мына жалғанды.
Жан – жақтың бәрі жаңғырып,
Жасарып кетті ой да қыр.
Биеден шампан алдырып,
Той жасап жатыр қойлы ауыл – [4, 10-11 б.] деп суреттейді.*

Қазақтың осындай екі мықты ақынының көктемді жырлауында малдың төлдеуі, әнші құстардың сайрауы, гүл мен ағаштың майысып гүлденгені, ой мен қырдың ерекше құлпыруы, жылғалардан сылдыр қаққан бұлақ суы – бәрі бір-бірімен толық үндесе отырып, табиғаттың тамаша сөз-картинасын көз алдымызға әкеледі. Зерделей түсер болсақ, көктем мезгілінің көрінісін Мұқағалидың Абайдың үлгісімен суреттегені көзге бірден аңғарылады. Абай мен Мұқағалидың табиғатты суреттеу шеберлігі ұқсас. Қанша десек те, Мұқағали Абай дәстүрін жалғастырғанымен өз шеберлік, өз суреткерлігімен жырлағаны байқалады. Мұнда Абай мен Мұқағалидың тақырыптық идеясы бір екенін көреміз. Бірақ бейнелеу, суреттеу әдістері екі түрлі.

Абайдың «Жазғытұрғы» деген өлеңі мен Мұқағалидың «Жайлауға барар жолда» деген өлең жолдарының ұқсастығын, жайлау суретінің бейнелеу тәсілдеріндегі үндестік жақтарын өлеңдерді салыстыра зерттеу барысында анық аңғарамыз.

Хан тәңірінің ақиығы Мұқағали өз өлеңінде:

*Иір – қиыр сайларда,
Ирек – ирек із қалған.
Аққан бұлақ жайлаудан,
Атқылайды құз – жардан.
Самал сүңгіп шалғынға,
Қыр өртеніп, гүл жанған.
Кәрі таудың алдында,
Кәрі жартас сұрланған.
Ойдым – ойдым қырларда,
Орман шашын тараған.
Белде сағым ойнауда,
Лақтырып орамал.
Құлай жаздап құсадан,
Құз – жартастар шаққа тұр.
Таздың басына ұқсаған,
Шыңның басы тап – тақыр.*

*Айналаңның бәрі өлең,
Бәрі де гүл ашылған.
Түнжырайды кәрі емен,*

Жапырағы шашылған, – [4, 25 б.] деп, табиғаттың әсем картинасын ұсынған. Осы жолдарда жоғарыдағы Абай айтқан ұзарып өсіп толған көкөрай шалғын мен бәйшешек, күркіреп жатқан өзенді тағы да көреміз, ақынның суреттеу шеберлігіне еріксіз тандй қағамыз. Ал Мұқағалидың ой дүниесімен, жүйрік қиялымен берілген ойдым – ойдым қырлар, жапырағын айқара жайған тал – қарағайлар, самал жел, таудың өткір шың-құзы-айнала төңірек жайлауда жүрген жаны сергек, сезімтал жанның көре алатын табиғат тамашалары екенін аңғаруға болады. Бір қызығы- Абайдың өлеңінен Мұқағалидағы табиғат көрінісін көре алмаймыз. Бұл арада екі ақынның өзіндік суреттеу шеберлігінің бөлектігін сезіп-білеміз. Абайдың пейзаждық лирикасында сөзсуреті ашық, жанды, бояуы қанық және алуан түрлі болып келеді. Ал Мұқағали ақынның табиғат лирикасын суреттеуде айналадағы әр құбылыс пен пейзаждық ерекшеліктерге мән беріп, олардың өзіндік келбет-бейнесіне сай жырлағаны байқалады. Мұқағалидың сезімтал жүрегімен суреттелген жаратылыс келбеті оның жүрдек ой-толғанысымен, көркем образды сөздерімен қабысып, гармониялық бірлікте сабақтаса берілгенін байқаймыз.

Оқып көрелікші:

*Ас артынан, алдыға шұбат келді,
Біреу татып, біреулер сынап көрді.
«Қызылқұмның» қиылып қыз – келіні,
Шұбат емес, бір шара шуақ берді.
Ақбоз үйдің есігі айқара ашық,*

Гулесуде жігіттер тайталасып, – деген өлең жолдары ұлы Абай айтқан жайлаудың төсінде, қазақ үйдің ішіндегі жарасымды жиынның көңілді сәттерін, сұлудың ұсынған шұбатын тамсана жұтқан әсерлі кезді көз алдына әкеледі. Жаздың жанға жайлы сәттерін өте әсерлі етіп бере білгені байқалады.

Табиғат лирикасына жазылған Мұқағалидың өлеңдері көп. Ақын туып – өскен қазақтың табиғаты әсем жерлері – Шөлкөде, Айқайтас жайлауы мен Қарасаз – әр адамға шабыт беріп, көкірегіндегі өлең-өмірді оятатын тамаша жайлау, берекелі қоныс қой. Бұндай керемет табиғатты жырламау, оған сыршыл өлең арнамау күнә іспетті. Осындай керемет таңғажайып табиғат баурайында өскен Мұқағалидың сыршыл, жаны нәзік, рухы биік, сезімтал, талантты болмауы неғайбыл еді, себебі «тау баласы тауға қарап өседі».

Мұқағали поэзиясында табиғат пен адамның көңіл-күйі, сезім-толғанысы біртұтас түрде гармониялық бірлікте жырланады. Мұқағали адамдар тіршілігін табиғаттан бөліп алып жырламайды, табиғатпен бірге сабақтастыра сипаттайды.

Мұқағали лирикада жан дүниесін, сезім-толғанысын, ой-тұжырымын танытта білді. Оның лирикасы өз бояуымен, ерекше реңк түсініктерімен қазақ

әдебиетінде Абай қалыптастырған көркем құбылыстың кірпішін қалап, өзіндік келбетін танытты. айналады. Оның әрбір жырынан ұлы Абайдың жыр жазу үлгісін байқай отырып, өз әлемін де жасап кеткенін сезіп-таныдық. Абай мен Мұқағали поэзиясының сабақтастық дәстүрін ақындардың келесі өлеңдерін салыстыру арқылы дәйектейік.

Мұқағалидың «Сәуірде» деп аталатын өлеңін кешігіп жеткен көктемнің көрінісін Абайдың «Қыс» өлеңі үлгісімен керемет бере білген. Егер Абай:

*Ақ киімді, денелі, ақ сақалды,
Соқыр, мылқау, танымас тірі жанды.
Үсті-басы ақ қырау, түсі суық,*

Басқан жері сықырлап келіп қалды [3, 71 б.], – деп, қысты адам бейнесінде әрі кәрі құдаға ұқсатып суреттесе, Мұқағали қысты қырсық кәрі шалмен байланыстырып, қыс-кәрі шал мен көктем-жас жігіт бейнесінде алып сипаттайды.

*Сәуір туды, жас жігіт бұйығы әлі,
Қатал қыс әлі әмірін бұйырады.
Төрінен көрі жуық кәрі шалдың,*

Қолына су құяды, қиылады [4, б. 47], – деп жыл мезгілдерін адам келбетінде алып жырлайды.

Абайдың қыс мезгілін суреттеуі, Мұқағалидың қыс пен көктемнің алмасу кезеңін салыстыра жырлауы екі ақынның дәстүр жалғастығы мен суреттеу шеберліктерінің үндесуін де анық аңғартады. Олай болса, Абай мен Мұқағали лирикасында үндестік пен дәстүр жалғастығы бар.

Абай мен Мұқағали шығармашылығына үңіліп, жырларының мазмұндық және поэтикалық сипатына мән берсек, олардың ақындық талантының, суреттеу шеберліктерінің, поэтикалық сезім күйлерінің берілу сипатының ұқсастықтарын әдеби тұрғыда салыстыруға мүмкіндік туады. Қос ақынның туындыларын оқып, сөз қоданыстарын, жүректің қылын шертер лирикалық өлеңдерін зерттесек, қазақ жазба әдебиетінің негізін қалаған ақынымыз Абайдың поэтикалық және лирикалық дәстүрі нәзік сезімді жырлаған, ақиық ақынымыз Мұқағали поэзиясынан да орын алғанын бақаймыз. Бұл сан жылдар тарапында ескірмей, өз жігін сетінетпей, берік сақталып келе жатқан дәстүрді тудырушының да қазақ өлеңі үшін орны тым ерекше екендігін дәлелдейді.

Мұқағали – ұлы Абайдың ойшыл, оптимистік және гуманистік көзқарасын жалғастырушы ақиық ақын. «Жасырмай ойымды айттым талай-талай, Қайтейін кетті бәрі қарайламай. Айтарын ашып айтқан абайламай, Дариға-ай, Махамбеттер, Абайлар-ай!!!»-деп жырлап өтіп, өзінен кейінгі күллі қазақ баласы мен өлең даласына ұлы қаламгердің өлең-үнін қалдырған Мұқағалидай ақынның Абайдың өлең-өрнегінде орны бар екенін байқадық.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Аймұратова Ж. Лирикалық бейне жасаудағы көркемдік ізденістер. // Көкейкесті әдебиеттану. Сегізінші кітап. – Астана ЕҰУ, 2008. -412 б.
- 2 Алпысбаев Қ. Мұқағали өрнегі. Алматы. Қазақ университеті, 2001. – 187 б.
- 3 Құнанбаев А. Шығармалар.–Алматы: Жазушы, 1968, т.1, – 240 б.
- 4 Мақатаев М. Шығармаларының толық жинағы: Төрт томдық. – Алматы: Жалын, 2001. – 448 б.

SRSTI 16.31.51

THEORETICAL ASPECTS OF LEXICAL STYLISTIC DEVICES

Бровко А.А.

*Студент, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова
г. Костанай*

Бежина В.В.

*Доктор философии (PhD), к.п.н., ассоциированный профессор, Костанайский
региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай*

The article deals with the theoretical aspects of lexical stylistic devices. The appropriateness of the research lies in the insufficient study of stylistic devices, which are considered with lexical expressive means as a single tool, there is no clear line in the delimitation of these concepts. In addition, the classifications of stylistic devices and expressive means, developed by different researchers, include similar phenomena and concepts, but are given from different positions, thereby complicating their understanding. The authors consider the peculiarities of lexical stylistic devices in the English language. The goal of the article is to study the types of stylistic devices, to classify stylistic techniques of the English language, to determine the linguistic essence of lexical stylistic devices

Key words: stylistic devices, stylistics of the English language, expressive means, lexicology, stylistics.

In current linguistics, such terms as expressive means of language, stylistic means, stylistic devices are frequently applied. These terms are occasionally applied

synonymously, and at times they include various content. To realize the definition of terms, we follow to turn to the subject of stylistics.

The classification is level-oriented according to I.R. Halperin: language means are divided into syntactic, phonetic and lexical [1, p. 69]. There is also a division into expressive means of language and stylistic techniques. Arnold I. V. in his «stylistics» said that «it is difficult to draw a clear line between the expressive (expressive) means of language and the stylistic techniques of language, although there are still differences between them» [2, p. 89].

According to many scientists, the number of innovations at the lexical level cannot be accurately calculated, since they arise not in the language as in a system of socially fixed signs that can exist. Many scientists believe that the number of innovations at the lexical level cannot be accurately calculated, since they arise not in the language as in a system of fixed signs that can exist objectively, but in the process of implementing this system – that is, in the speech of specific people. Moreover, not all of them are fixed in the language. Replenishment of English words occurs as a result of two main reasons:

- growth processes, through which the language is replenished with new words;
- the processes of change through which lexical units acquire new meanings.

Also, the replenishment of words in the language is due to internal and external processes. By internal process, we mean the expansion of the lexical structure at the expense of its own potential. Word formation is the most fruitful way of replenishment. The process of external replenishment is borrowing.

Quantitative replenishment of the vocabulary of the English language is associated with a change in the semantic component of the lexemes. Such changes include:

- generalization and specialization;
- metaphor and metonymy;
- degradation and elevation (deterioration and improvement of value).

As the functions of word formation in the English language, the following can be noted:

- expand your vocabulary;
- changing the semantic and lexical color of the word;
- more expressive and specific character of speech [3].

Stylistics as the subject of analysis chooses expressive means and stylistic techniques, which are based on a significant structural moment of the statement, which consists of one sentence, or of many. A stylistic device is a way of organizing a statement / text that enhances its expressiveness. The totality of all stylistic techniques is one of the main objects of the science of stylistics.

A *stylistic device* is the purposeful use of linguistic phenomena, including expressive means.

Expressive means are phonetic means, grammatical forms, morphological forms, word-forming means, lexical, phraseological and syntactic forms that act in the language to emotionally enhance the utterance.

To enhance the expressiveness of pronunciation, expressive means are used; they have nothing to do with the figurative meanings of the word.

Expressive means = repetitions, parallelisms, antitheses, phonetic techniques, the use of archaisms, neologisms, etc.

Expressive means have a greater degree of predictability than stylistic devices.

Stylistics deals with expressive means and stylistic devices, their functions, classification and possible interpretation.

Stylistic devices-generalized, typed reproduction of inert and expressive case of the language in different literary styles of speech

V.A. Kukharenko identifies four main groups of stylistic techniques. «1) Lexical stylistic techniques: metaphor, metonymy, personification, epithet, hyperbole, irony, wordplay, zeugma; 2) syntactic stylistic techniques: inversion, ellipse, rhetorical question, chiasmus, repetitions, parallel constructions, aposiopesis, non-union, multi-union; 3) lexical-syntactic stylistic techniques: antithesis, litota, comparison, periphrasis, gradation; 4) graphic and phonetic stylistic techniques: italics, underscores, spelling mistakes, syllables, capital letters, quotation marks, alliteration, assonance, onomatopoeia, rhyme, rhythm» [4].

The stylistic device is prominent and contrasted with the expressive means by the deliberate literary processing of the linguistic fact. This deliberate literary processing of the facts of language has its own background. A. A. Potebnya also said: «Starting from the ancient Greeks and Romans, the definition of a verbal figure in general does not do without contrasting simple speech used in its own, natural, original meaning, as well as speech decorated, figurative» [5, c. 145].

Stylistic devices-generalized recruited, replication of neutral and expressive facts of the language in different literary styles of speech.

Grammatical devices.

According to Galperin's terms, controversy about « normal, neutral word order have always worried stylists and linguists. The problem of the location of sentence members has been studied by scientists since the science of «rhetoric» appeared.» The mostly adopted «word order was at first simply fixed, but then grammar began to consider the connections between the members of the sentence, and stylistics began to consider «deviations from the generally accepted» and define their goal in speech [6, c. 96].

Syntactic devices.

The subject of this devices is a sentence and a phrase. This involves syntactic synonymy, i.e. the transfer of almost the same subject-logical data by different syntactic constructions with different functional-stylistic and expressive colours and subtext.

The stylistic effect is based on setting synonymy of various types of syntactic constructions, one of which is neutral, and the other is expressive and emotional.

1. Stylistic devices based on the cooperation of dictionary and contextual subject-logical meanings:

- a) relations based on the common features – metaphor,
- b) relations based on the closeness of concepts – metonymy,

c) relations based on the direct and opposite content of the word – irony;

2. Stylistic devices based on the cooperation of subject-logical and named meanings: antonomasia and its type;

3. Stylistic devices based on the interaction of subject-logical and emotional meanings: epithet, oxymoron, interjections, hyperbole;

4. stylistic devices based on the interaction of fundamental and deduced subject-logical meanings: zeugma, phraseological fusion.

5. Stylistic devices of characterizing phenomena and objects: periphrases, euphemisms, comparison.

6. Stylistic use of phraseological units: sayings, proverbs, allusions, maxims, quotations [7, c. 175].

Metaphor is the transfer of a name from one object to else, founded on the common features between far phenomena or feature.

Metonymy-transfer of the name of an object or phenomenon by adjacency to another object (Dictionary of Literary terms).

Irony – a stylistic device that consists in the fact that the real meaning is covered by the literal, or oppose it. It is usually founded on contrast.

Ilya Galperin claim that «the *epithet* is based on the interaction of the subject-logical and contextual meaning in the definition, which can be expressed in the form of a word, phrase or sentence» [8]. This definition indicates the personal emotionally coloured approaches of the author toward the subject he is characterizing.

Oxymorons are never replicated in speech, they are constantly recreated.

The major feature of oxymorons is the function of stating the author's individual attitude to the characterized phenomena.

Academician Vinogradov writes that «*hyperbole* is a law of art that brings to the greatest clarity and distinctness what exists in life in a dispersed form» [9, c. 176].

Zeugma is a structure with diverse connections of underlying items with a ordinary subordinate word.

For example: She possessed 2 false teeth and a sympathetic heart.

From this example follows logical, semantic inconsistency, creating a comic impact.

Comparison helps the author to express his point of view, to make entire creative pictures, to give a description of objects.

The essence of a stylistic device such as *maxims* is the replication of the feature, typical features of a folk proverb, namely its constrictive and semantic feature.

Stylistic devices in literature play a leading role. The means of artistic expression help the authors to implement the most interesting artistic images, and the viewer helps to better understand the author's idea and to feel and understand the artistic hero.

The author, seeking to create a special image of literary heroes, turns for help to various stylistic techniques, thus the literary hero has special character traits, appearance.

Stylistic devices help to emotionally color the speech, idea and text of the author.

The primary task of the author is to choose such words and build a sentence so that his speech colorfully and clearly reflects all his thoughts, paying attention to exactly what he considers the most important, thereby evoking the audience's emotions. Stylistic devices are a way to» enliven « the language.

The colorfulness of the images of characters or any other objects depends on the stylistic means that are aimed at highlighting their most important and significant features. Stylistic means help to color and show the state of nature, their impression of what they saw, create in the viewer's imagination a certain image of an object or a literary hero, form an emotional impression, convey the psychological atmosphere, colorfulness, brightness and mood. Also, stylistic devices help the author to characterize, explain any property, quality of a concept, object or phenomenon, to embody the writer's worldview. In the description of the characters, they express the feelings, moods, and inner state of a person.

In order to create a spectacular, but at the same time distinct image of the character, the author of one portrait characteristic will not be enough, other criteria for the image of the character are also necessary. For example: individual, special speech, manners, worldview, attitude to the surrounding world and people, etc. Although, only the author will decide what his, that very special character will look like and what stylistic techniques he will use to portray him

As a outcome of the study of different stylistic devices in the English language, we came to the following conclusions:

All stylistic means are directing at increasing the expressiveness of the images of the represented objects or phenomena, at highlighting their most weighty trait.

Stylistic devices is an essential instrument in the procedure of creating a visual image of the character. We assume that stylistic devices are the carriers of expressive, vivid valuable speech of a person.

References

- 1 Власова Е.С. Значение языковой природы художественного образа в литературе. – М.: Молодой учёный, 2011. – 182 с.
- 2 Гальперин И.Р. Текст как объект лингвистического исследования. М.: Наука, 1981. – 325 с.
- 3 Гегель Г.В. Соч.: Т. 14. – [Электронный ресурс]. – Режим доступа: <http://www.kodges.ru/nauka/obrazovanie/115205-gegel-g.v.f.-sochineniya.-tom-1-14.html> (дата обращения: 17.01.2016).
- 4 Кучерова Л.Н. Стилистическая интерпретация текста. – Пенза, – 2001. – 460 с.
- 5 Гаспарян С.К. Фигура сравнения в функциональном освещении. – Ереван, 2000. – 126 с.
- 6 Гуревич В.В. English Stylistics. Учеб. пособие. – 2-е изд., испр. – М.: Флинта: Наука, 2007. – 72 с.

- 7 Денисова О.К., Позняк Л.П. Учебно-методическое пособие по стилистике английского языка (для студентов факультетов заочного обучения лингвистических вузов) – 5-е изд., перераб. и испр. – Иркутск: ИГЛУ, 2014. – 201 с.
- 8 Oxford Advanced Learner's Dictionary. Oxford University Press, 2014. – 546 p.
- 9 Скребнев Ю.М. Основы стилистики английского языка. – М.: 2000. – 267 с.

SRSTI 17.82.31

STYLISTIC FEATURES OF JOHN R. R. TOLKIEN'S NOVEL «THE HOBBIT, OR THERE AND BACK AGAIN», EPITHETS

Зюбан В.В.

*Студент, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова,
г. Костанай*

Кудрицкая М.И.

*Научный руководитель, к.п.н., ассоциированный профессор, Костанайский
региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай*

The article deals with the problem of studying the epithet as a descriptive figure of speech on the example of John R. R. Tolkien's novel «The Hobbit, or There and Back Again», as one of the most significant and cult works of the world of fantasy. Attention is focused directly on the stylistic features of the text and the place of epithets in it. The study of epithets and their further use in oral and written speech leads to an increase in vocabulary and imparting expression to speech.

Key words: stylistics, epithets, stylistic devices, peculiarities of the text, perception, John R.R. Tolkien.

Turning directly to the novel «The Hobbit, or There and Back Again», it should be noted that this work was not chosen by chance. It is one of the most significant for the entire world of fantasy heritage, and not only. «The Hobbit, or There and Back Again» has long been recognized as a classic work that finds its readers even after more than 80 years. Published in the distant 1937, the work laid the

foundation for the whole world of Tolkien, who is deservedly called the «father of fantasy».

Although at the time of publication of the novel «The Hobbit, or There and Back Again» by John R. R. Tolkien was still a writer unknown to anyone, he already managed to experiment with different genres.

When writing «The Hobbit», Tolkien turned to the motives of Scandinavian mythology and the Old English poem Beowulf. According to a number of well-known researchers, the experience of the direct participation of the writer in the First World War was reflected in the story. A characteristic feature of the work is the opposition of archaic and modern standards of behavior – in particular, through the style of speech of the characters.

Tom Shippey, in his book «Road to Middle-earth», states that «The Hobbit» is Tolkien's attempt to «to tell the story about it (the archaic world of the North) simply, one feels, because there were hardly any complete ones left» [1].

«The Hobbit» refers to the works of children's fantasy, some call it a fairy tale for children, but it also resonates with the hearts of older readers.

The general style of The Hobbit undergoes changes throughout the story, reflecting the development of the protagonist. A significant part of the story is sustained in a light tone, with an abundance of comic situations. A characteristic feature of the work is the frequent use of songs. The poetic component of the book includes such genres as oral history, satire, work or combat song, lullaby, cry and elegy [2].

One of the main stylistic features of the novel is its heterogeneity. The first part of the work is measured and calm, recalling the plot of a typical children's fairy tale, where friendship and ingenuity will help solve all the problems. But the culmination of the work is not at all typical for a children's fairy tale, the brutal Battle of the Five Armies [3]. As Corey Olsen notes in his book *The Hobbit: Traveling Through a Book* dedicated to the work of John Tolkien and Hobbit in particular: «History is approaching a happy ending, but now sadness will become its constant companion. As always in Tolkien's books, joy will be overshadowed by a reminder of the reality of human suffering» [4].

Another stylistic feature of the work can be called the fact that the author is characterized by the creation of words: original numerals, transfer to the fictional world of the concept of real life, slightly changing them, new names for fantastic animals, occasional words and others.

One of the important features of the style of J.R.R. Tolkien's creation of new languages for the peoples inhabiting the world of Middle-earth. Thus the languages of elves, gnomes, orcs appeared. With all the variety of languages and dialects, we can distinguish their family ties and trace the development of some of them. This is because in the process of creating «new» languages, J.R.R. Tolkien applied his philological knowledge.

While researching the stylistic features of the text, we noted the importance of epithets as a descriptive element, and it was decided to continue a more detailed study of this stylistic device.

Various figures of speech are widely used in the literature, which help the author more accurately convey their own emotions, help the reader feel them, or expand and deepen the reader's understanding of the world. One such figure of speech is epithets. «Epithets make a text more meaningful. They allow writers to describe characters and settings with more vivid, figurative language and can help paint a better picture for readers using just a few words» [5].

The problem point is that in the modern language a huge place is occupied by such groups of words as jargon, all kinds of abbreviations and slang in general, this leads to the impoverishment and simplification of the language. From the foregoing, the need arises for enriching the vocabulary by means of various language figures of speech, one of which is epithets.

In the broad sense of the word, «the epithet is a word or phrase used to describe someone» [6]. A similar definition is proposed by the Oxford Dictionary, which states that «the epithet is an adjective or descriptive phrase expressing a quality characteristic of the person or thing mentioned» [7]. A more detailed description is provided by Merriam-Webster Online Dictionary «the epithet is a characterizing word or phrase accompanying or occurring in place of the name of a person or thing; a disparaging or abusive word or phrase; the part of a taxonomic name identifying a subordinate unit within a genus» [8]. In turn, the following definition is proposed in the Literary Devices dictionary: «epithet is a descriptive literary device that describes a place, a thing, or a person in such a way that it helps in making its characteristics more prominent than they actually are» [9].

But the most accurate and detailed definition of the term epithet is given by Ilya Romanovich Golperin: «The epithet is a stylistic device based on the interplay of emotive and logical meaning in an attributive word, phrase or even syntactically used to characterize an object and pointing out to the reader, and frequently imposing on him, some of the properties or features of the object with the aim of giving an individual perception and evaluation of these features or properties. <...> It is markedly subjective and evaluative, <...> subtle and delicate in character» [10].

In poetry and literature, the epithet serves as the so-called «decoration» of a sentence. It helps to diversify and saturate the text, makes it more complete and emotionally diverse. In the sentence, the epithet can be represented by an adjective (golden hands), a noun (the Breaker-of-Rings), a participle (fallen idol), numbers (second life), an adverb (he laughed heartedly) [11].

Most of the epithets used by the author to convey their own emotions and experiences to the reader. They display details, all kinds of epithets help to describe the surrounding world in more detail and decipher the atmosphere, problems and character.

The world of Tolkien, Middle-earth, is presented by the author in great detail and thoughtfully. The author quite often resorts to long descriptions, but they do not make the story lengthy and boring, but on the contrary, develop and supplement it.

In its measure, the widespread use of epithets in the work contributes to this. Tolkien uses epithets to describe the heroes of the story, the amazing nature

surrounding the characters, often epithets are used with the names of the heroes or instead of them.

All epithets as bright, distinctive definitions are aimed at enhancing the expressiveness of the images of depicted objects or phenomena, at highlighting their most significant features. In addition, epithets can: strengthen, emphasize any characteristic signs of objects or characters; clarify the distinguishing features of the subject (shape, color, size, quality); create contrasting word combinations and serve as the basis create oxymoron; to convey the author's attitude to the depicted, to express the author's assessment and author's perception of the phenomenon.

From the text of the novel, by the method of continuous sampling, we selected all the epithets that we could identify, and then they were classified according to the corresponding structural and semantic types. The analysis once again confirms that the epithet is the main means by which imagery, expressiveness, and appraisal are created, and on the basis of this, an individual-evaluative attitude of the author to the subject of thought is revealed. This also determines its high informative value in the story.

From the foregoing, we can conclude that epithets play an extremely important role in the novel and help in creating the world, but are not world-forming.

References

- 1 Tom Shippey *The Road to Middle-Earth*. Boston; N. Y. Houghton Mifflin, 2003.
- 2 M.D.C. Drout. *J. R. R. Tolkien Encyclopedia: Scholarship and Critical Assessment* / N.Y.; L.: Routledge, 2006.
- 3 J. R. R. Tolkien *The Hobbit, or There and Back Again* / George Allen & Unwin (UK) 21 September 1937
- 4 Corey Olsen. *Exploring J. R. R. Tolkien's The Hobbit* 2013.
- 5 MasterClass / Last updated: Aug 15, 2019/ What Is Epithet? Definition and Examples of How to Correctly Use Epithet in Literature <https://www.masterclass.com/articles/what-is-epithet#what-is-an-epithet> (Retrieved March 10)
- 6 Cambridge Dictionary <https://dictionary.cambridge.org/ru/%D1%81%D0%BB%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%80%D1%8C/%D0%B0%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9/epithet>
- 7 Lexico Dictionary & Thesaurus Powered by Oxford <https://www.lexico.com/en/definition/epithet>
- 8 Merriam-Webster Online Dictionary <https://www.merriam-webster.com/dictionary/epithet>
- 9 Literary Devices Dictionary <https://literarydevices.net/epithet/>
- 10 Galperin I.R. *Stylistics*. Moscow: Vysshaya shkola. 1981, p.157-159.

11 Stashko H. An American woman through the prism of the epithet: semasiological aspect in creating images / LEGE ARTIS Language yesterday, today, tomorrow: Research article – 2017.

SRSTI 16.31.61

THEORETICAL ASPECTS OF ENGLISH VARIANTS

Бегимбаева А.Н.

Студент, Костанайского регионального университета им. А. Байтурсынова, г. Костанай

This article deals with the theoretical aspects of the English language variants. The paper provides the reasons for the emergence of different variants of the language, as well as the differences between variants and dialects of the same language. The article aims to find out the ways in which different English variants appear, what differences they have and what variations of the English language exist today.

Key words: the English language, variety, dialects, American English, Australian English, Canadian English, Received Pronunciation.

Today there are many English language variations due to the fact of the world's globalization, and the increased people's interest highlights the relevance of this article. «The main reason why the researching in the field of English language variants is growing importance is that English is spoken by over 2,000 million people and it is the most important and influential language all over the entire world» [1]. «English and English language variants are everyday used as a lingua franca between speakers of different languages» [2]. «The expansion of the British Empire during the 16th and 17th centuries made English settle in all the continents and the distance with the mother country contributed to the setting down of grammatical, lexical and phonological differences and the development of the different varieties of English» [3]. «Modern English is the product of language contact. Features of local languages influenced the emergence of the English language variants» [4].

Billions of people around the world are English speaking. Nevertheless, it is not the same variety of English they speak. The language has been localised and indigenised to various degrees and there are subtle and not so subtle differences in the

grammatical, lexical, and phonological fields [5]. We can observe phonetic and phonological variations in words such as tomato and advertisement both pronounced [tə'mɑ:təʊ] and [tə'meɪtəʊ]; [əd'vɜ:tɪsmənt] and [ædvər'taɪzmənt] in British and American English respectively; grammatical variation is shown in sentences such as I will see you, I will see y'all, or I will see youse uttered in England, the States and Ireland, and finally, lexical variation in words like lorry versus truck, apartment versus flat [6].

Due to a large number of English-speaking people, there is now a great interest in the features of the English language in various countries, in how the English language develops and functions under the influence of various reasons.

The problem is that people's interest in studying the peculiarities of different variants of the English language is growing, and research in this area is limited only to a qualitative description of two main varieties of the English language such as British and American English.

Theoretical issues of English variants. English is the most widely spoken language in the world, having the distinct status of being the official language of multiple countries. While the English language is uniform with major variations in spelling present between American English and British English, the dialect or accent is usually the factor that enables one to distinguish the various types of English out there. Like most languages, there are varieties of English too; however, the difference is not as prominent as in other languages [7].

English is clarified as a Germanic language, and it began in what is now the British-Isles. Its history goes back to the year 450 when the old English is marked. The history of the English language is generally divided into three periods: Old English (450-1150), Middle English (1150-1500), and Modern English (1500-present) (Qin, 1983).

A few centuries ago, there was only one version of English that was spoken in Britain. Other English versions began to appear then; the British began to actively conquer new lands across all continents. Thus, interacting with the local dialects and dialects spoken by the inhabitants of the new British colonies, such variants of modern English appeared British, American, Indian, Australian, Irish, Canadian, African, and New Zealand [8].

With such a long history, the English language has its origins in a small settlement. However, over the years of development and spread, today English is one of the most widely spoken languages in the world. Throughout the existence of the English language, its structure was influenced by various factors that change some of its aspects. In addition, under the influence of these factors and with the development of the English language, a large number of varieties of the language appeared in different parts of the world. Variants of the English language may differ from each other in accent, vocabulary, grammar, discourse, sociolinguistics, and have their characteristics of pronunciation, tone, intonation, spelling, and so on.

During colonial politics, settlers brought in English and settled with the local population, who also had their language. Thus, English developed almost autonomously in Britain and in colonial lands such as Canada, America, or Australia.

On the example of the colonies, it can be traced that in order to establish contact and transfer information to the native-born people, the colonists used some words from the language of the local population in order to satisfy their needs.

Of course, in each of the colonies, English developed in its way, evolving and enriching itself. British English gave rise to the American version, and then to South African and Australian. At present, in the 21st century, people face the Indian, Nigerian and Singaporean types. As a result, we got completely different dialects and variants of modern English [9].

New Zealand, Australian and Irish variants are closest to the classic British English that existed 300-400 years ago. This is because these states and territories, due to their geographical location and isolation, did not greatly yield to the influence of cultures and languages of other countries. [10]

Consider the dialects of the English language in the framework of the two most common options – British and American. In the British version, such dialects are distinguished:

- Received Pronunciation (accepted standard) or – BBC English – the language that national media and educated native speakers use;
- Conservative English (conservative) – the aristocratic English, which is used by parliament and members of the royal family;
- Advanced English (advanced, youth) – consider the standard) – the most simplified, malleable and actively changing language, incorporating other national dialects [11].

Colonialist politics is not the only reason for the appearance of different language variations. Language is a flexible and unstable system, subject to various changes. Language changes gradually, as a result of which archaisms and outdated words appear. The language of Shakespeare is now very different from the language spoken by modern British. Since the language system is unstable today, there are variants and dialects of the language that people often confuse, but we will soon figure it out.

Variation occurs within any language due to the way people use their language or because of the contact with other languages and cultures. Languages differ from each other concerning different aspects of their structure, that is, with their syntax, morphology, phonology, lexicon, and so on. According to Wolfram (2006, p. 333): «If a structure is at the heart of language, then variation defines its soul».

The language, in particular English, changes almost daily, which in turn contributes to the formation of dialects rather than language variants. Because language variants are historically formed languages in a certain territory. Variants have their vocabulary, phonetics, grammar, and so on. In turn, the varieties of English, is also a flexible system, change and form their own dialects [12].

Despite the impact of a great number of changes, the language retains its identity and does not change radically. Those changes are slow and do not cause any damage to the structure of the language. The language of youth is most susceptible to change, especially in vocabulary. The surrounding world is changing, new processes

appear that need to be given a name, and the old ones to come up with other names. Therefore, there are new dialects.

The term linguistic variation (or simply variation) refers to regional, social, or contextual differences in the ways that a particular language is used. In present-day linguistics, the term variety is used to refer to any variant of a language that can be sufficiently delimited from another variant. The grounds for such differentiation may be social, historical, spatial, or a combination of these. The necessity for a neutral term such as variety arose from the loaded use of the term dialect: this was not only used in the neutral sense of a regionally bound form of a language, but also with the implication that the linguistically most interesting varieties of a language are those spoken by the older rural population [13].

The term dialect refers to a geographical variant of a language. Dialect is the language that is used in a certain area. Even when two people speak the same language, they may not speak it in the same way. In linguistics, the terms dialect and variety to describe the particularities of the speech of any regional or social group are used. Although all speech (and all language) belongs to one variety or another, the speech of the dominant class is popularly referred to as the standard and the speech of minority groups are labelled as dialects [14].

It may not always be easy to distinguish between variant and dialect accurately, many words may seem to be just interchangeable synonyms and the boundaries between dialects and variants may be blurred. Dialects mean the manner of speech and its components such as slang, accent (pronunciation), grammar, and many other things that make up this structure – used by a group of people. These groups of people can be defined in different ways, and as a result, there are different types of dialects. One of the most well-known types is geographic dialects with regional differences. Examples include dialects of the United States of America such as Southern dialects, Californian dialects, Midwest dialects, and many others. Some dialects differ based on age, race, and social status. As an example, the African American dialect of English is a dialect. This dialect is not defined by the region and can belong to any group of languages.

Language can be defined as a collection of dialects and accents that share a common structure and form. There is such a term as a continuum or a chain of mutual understanding; this means that there is no clear or complete transition from one dialect and accent to another, speakers of geographically neighbouring dialects within the same country can easily understand each other.

There are many varieties of English spoken in the world. The oldest variety of English is British English, spoken in the United Kingdom. Approximately 60 million people are native British English speakers. The variety of English with the largest number of native speakers is American English, with 225 million native speakers. The other major varieties of English are Canadian English, Australian English, New Zealand English, South African English, and Indian English. All varieties of English share the same basic tenets of the language, but certain words, phrases, or linguistic constructs may differ. For instance, in British English, one says I am going to hospital. In American English, one says I am going to the hospital. In British English,

one may say he is going to the cinema, in American English one says he is going to the movies [15].

The main types of English language variants will be described below.

British English (or UK English) is the term used to distinguish the quality of written English language used in the UK from other varieties. In the UK, as being taught in schools, the formal form of written language, referred to as British English, has a slight emphasis on a few words that are localized, but the form is consistent, especially the essential features.

Dialects and different variants are evident within the UK. In parts of England especially, spoken language has varied dialects. One area has one specific dialect, and another has its own group language or variant. The substantial differences and variations can be found mostly in the way the language is spoken particularly in Wales, Scotland, and Northern Ireland.

American English (or US English) is the most prominent form of English language used today all over the world. It is characterized by archaisms and innovations in vocabulary. Its widespread distribution and high acceptance are due to the popularity of the USA in part through its products, books, films, and music.

In the USA, American English and its regional variations not only have persisted but also actually have intensified. These variations have rooted in the elements of the original language of immigrant groups, especially in terms of pronunciation and vernacular vocabulary.

Written forms of American and British English, as found in newspapers, textbooks, and publications, vary in their essential features (e.g., spelling, grammar), with only occasional noticeable differences in comparable media. On the other hand, spoken forms vary in dialects and variants, particularly with respect to pronunciation, idioms, and vocabulary [16].

Canadian English is the set of varieties of English native to Canada. Canadian English is the product of five waves of immigration and settlement over more than two centuries. English in Canada contains major elements of both British English and American English, as well as many uniquely Canadian characteristics. Canadian English tends to be closest to American English in terms of linguistic distance. Phonologically, Canadian and American English are classified together as North American English, emphasizing the fact that the vast majority of outsiders, even other native English speakers, cannot distinguish the typical accents of the two countries by sound alone [17].

Australian English is predominantly British English, and especially from the London area. Australian English is a major variety of the English language, used throughout Australia. Australian English began to diverge from British English after the founding of the Colony of New South Wales in 1788 and was recognized as being different from British English by 1820. It arose from the intermingling of early settlers from a great variety of mutually intelligible dialectal regions of the British Isles and quickly developed into a distinct variety of English [18].

Thus, changing over the centuries, the English language has formed different variants and dialects of the language. If we draw a parallel between these two

concepts, language variants are holistic language systems that have their own vocabulary, phonetics, history of the language, and stylistics. As for the dialects, these are local variations of the language within the country and they have no literally normalized form. Dialects of English differ from each other first in the sound system.

In conclusion, it should be mentioned that dialects and variants have significant differences. If variants are historical varieties of the language with their own structure, vocabulary, grammar, and phonetics, dialects, in turn, do not have a normalized system and are local varieties of the language. There are also several ways that English language options can appear from the colonialist policies of the British Empire to the fact that the modern English language is an unstable system.

References

- 1 Andrea M.L. Varieties of English: a study of some vocalic systems, 2013, p. 33
- 2 Francesca Bargiela-Chiappini, Catherine Ross Nickerson, English as a lingua franca, Writing Business: Genres, Media and Discourses, 2014, p. 275
- 3 David Crystal, «English as a Global Language», Cambridge University Press, 1997, p. 345
- 4 Laurel J. Brinton, English historical linguistics: approaches and perspectives, university of British Columbia, Vancouver, 2017, p. 9
- 5 Gimson, A.C. Gimson's pronunciation of English. London: Arnold, 1994, p. 149-160
- 6 Laurel J. Brinton, English historical linguistics: approaches and perspectives, university of British Columbia, Vancouver, 2017, p. 9
- 7 Lavob, W. The three dialects of English New ways of analysing sound change. Ed. P. Eckert. New York: Academic, 1991 p. 1-44
- 8 A Brief History of the English Language (Anglik.net): <http://www.anglik.net/englishlanguagehistory.htm>
- 9 Dr Lid King The Languages Company. The Impact of Multilingualism on Global Education and Language Learning. Cambridge Assessment English Perspectives UCLES 2018
- 10 Anne Przewozny and Cécile Viollain. Multidisciplinary Approaches in English Phonology. On the representation and evolution of Australian English and New Zealand English <https://doi.org/10.4000/anglophonia.727> 2016
- 11 David Crystal, English as a global language. Second edition, Cambridge University Press, 2003, p. 30-35
- 12 David, W. L. What are the causes of phonological variations of related languages or dialects of the same language?, 2016, p. 21
- 13 Richard Nordquist, «Variation is an inherent characteristic of all languages at all times», An Introduction to Sociolinguistics, 2019, p.
- 14 Wallraff, Barbara, What global language? Atlantic Monthly, 2000, p. 52–66.

15 Govind Nair. Different varieties of the English language. In Languages & Culture September 16, 2018

16 Cruttenden, A., Gimson's pronunciation of English, 8th ed., London: Routledge, 2014, p. 340

17 John McWhorter, Ph.D., Language Evolution: How One Language Became Five Languages, Columbia University, 2016, p. 17.

18 Millward C.M. and Mary Hayes, A Biography of the English Language, 3rd ed. Wadsworth, 2012.

SRSTI 16.21.55

THEORETICAL ASPECTS OF SATIRE AS A HUMOROUS DEVICE IN NEWS ARTICLES

Тюрина Ю.С.

Студент, Костанайский региональный университет имени А. Байтурсынова, г. Костанай

This article aims to reveal the main theoretical aspects of satire as a genre of literature and a popular humorous reception in the media and on television. It contains the concept of what constitutes satire, its classification and basic techniques. As examples, the analyzed extracts of news articles taken from the satirical news site NewsBiscuit are given.

Key words: satire, irony, sarcasm, satire in the media.

Satire has always been and remains a powerful tool for ridiculing human vices and shortcomings. Using wit as its main tool, satire is intended to be a constructive criticism that raises important social issues. As Barbara Tuchman, an American writer and historian, wrote, «...satire is a wrapping of exaggeration around a core of reality» [1, 208]. Satire has played a huge role in almost every aspect of every culture. It has always been a favourite literary device of many writers. Artists turn to satire, creating caricatures on political and social issues. Many actors and comedians cannot do without satirical expressions in their performances. We can often notice hints of satire even in the mass media, although it is frequently censored there. There are linguists and journalists who claim satirical news to be fake and harmful: «Circulation of fabricated stories on the Internet and their outreach beyond local contexts can disrupt democratic discussion and cause democratic decay» [6, p.2]. On

the other hand, satirical news or «post-truth satire» is identified as a new media genre; and the need to study this genre is now more urgent than ever. Alexandra Wallachy (The Evolution and Importance of News Satire, 2016) writes: «...satire can help people understand current events give context to complex issues and influence change» [7, p.2].

Since satire is usually meant to be humorous, it can become a stumbling block in the study of foreign culture, namely English-language culture. On one hand, it is more a matter of experience, whether you are able to notice and understand satire in British or American media or you are not. On the other hand, the process of understanding such a peculiar phenomenon as satire in the media can be accelerated by simply studying its features. There is more than enough material for this, including satirical newspapers, such as The Onion, or comic TV-shows (The Simpsons, 1989-2017). However, for non-English speakers, the problem is that it is difficult to find any linguistic analysis of satire which can be occasionally met in your favourite newspaper, for instance. Considered as being natural and quite understandable thing, satire in newspaper articles is not given enough attention as an interesting and necessary topic to be studied. Therefore, one of the most popular sources of the British satirical news – the website NewsBiscuit has been chosen as the source of study. The website specializes in the production of relevant daily news in the form of short satirical articles.

First of all, it is necessary to define the concept of satire. This is one of the oldest, though vague literary designations, analyzed both as a genre and as a tone. Throughout history, the word satire has had a reference to a specific kind of poem. Perhaps the most concise but informative definition of satire was given by the famous English lexicographer Samuel Johnson in his Dictionary, 1775: «Satire: a poem in which wickedness or folly is censured» [8, p.9].

Satire has its roots in the Classical Age, originating from the Latin word *satira*, which was used by the Roman rhetorician Quintilian (35–96 AD) to describe a certain form of poetry by the poet Gaius Lucilius (180–103 BC). According to Quintilian, satire was a strict literary form. The word *satira*, meaning ‘full’, was familiar to many Romans from the phrase *lanx satira*, which described a medley of fruit – and apparently conveyed the miscellaneous quality of early satire. The poems by Quintilian were written in hexameters and concerned specific themes. Eventually, more narrowly focused kinds of satire became associated with the works of three different Roman authors – Horace (65 BC–8 BC), Juvenal (55 AD –121 AD) and Menippus (3rd century BC), whose names are still invoked to describe the varieties of satire they established [9, p.47].

Robert C. Elliot, the author of The Power of Satire (1966) and The Shape of Utopia (1970), unlike Quintilian, did not recognize satire only as a literary genre, and also proposed another theory of the origin of this term, namely that the word satire came from the Greek word for ‘satyr’ or ‘satyros’ and its derivatives (‘satirize’, ‘satiric’). He gave a more extensive definition of satire, covering both sides of the concept. The professor claimed satire to be «an artistic form, chiefly literary and dramatic, in which human or individual vices, follies, abuses, or shortcomings are

held up to censure by means of ridicule, derision, burlesque, irony, parody, caricature, or other methods, sometimes with an intent to inspire social reform» [10, p.1]. This definition is recognized as the most complete and is often used by various authors who study satire.

From stylistic point of view, satire is often identified with such terms as parody, irony and sarcasm. All these concepts are closely related, but have fundamental differences in comparative analysis. Paul Simpson, in attempt to distinguish parody from satire, relies on the «aggressive element» that is usually inherent in satire, but not necessarily part of the parody [12, p.47]. Parody and satire are both forms of verbal humor, which often resort to irony to formalize their stylistic incongruity.

According to I. R. Galperin, irony is based on the simultaneous realization of two logical meanings – dictionary and contextual, but the two meanings stand in opposition to each other [13, 146]. Irony is simply a technique in which a discrepancy occurs between what is expected and what appears, while satire refers to a form of criticism that uses wit and humor. Therefore, the key distinction between irony and satire is that irony is a literary device whereas satire is a literary genre.

Sarcasm is a type of satirical denunciation, the highest degree of irony, based not only on the increased contrast of the implied and the expressed, but also on the immediate intentional exposure of the implied. Statements and works of art made with sarcasm state one thing, but make it clear that they mean the opposite – for example, with the help of mocking hyperbole or intonation. Just as satire, sarcasm involves fighting against the hostile phenomena of reality by ridiculing them. The ruthlessness, the sharpness of the accusation are distinctive features of sarcasm. In contrast to irony, sarcasm expresses the highest degree of indignation.

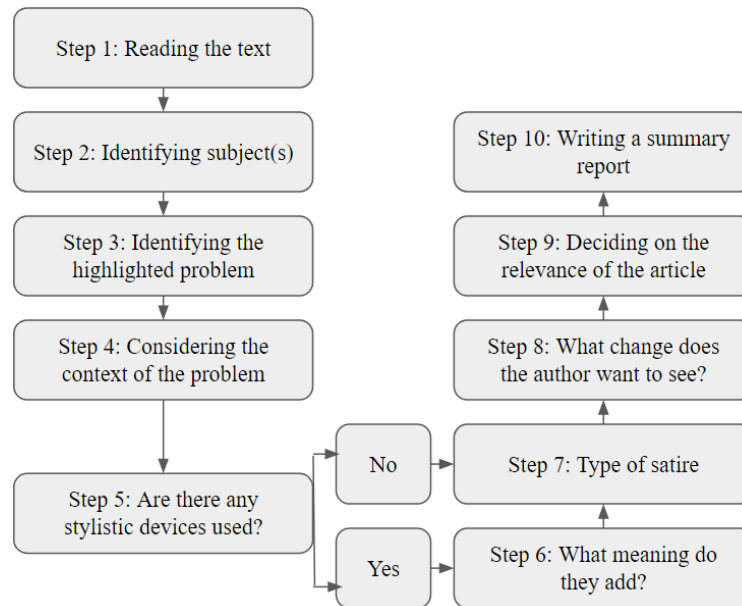
Satire is a rather complex and ambiguous genre, so it is difficult to classify. However, we can assume that there are two approved classifications of satire: from the point of view of literature and from the point of view of the main topics of satire. As it has already been mentioned before, satirical literature can commonly be categorized as either Horatian, Juvenalian, or Menippean. The satire in Horace's poems utilised mild mockery and playful wit to generate laughter through the critique of the object in his poems and this form of satire is now known as comical satire. Juvenal's satire is the direct opposite of the satire of Horace. Juvenal criticised, by highlighting the horrifying fact to the audience. He did not try to make the readers laugh; instead he would try to provoke the audience into action with what he saw as the sad truth.

Menippean satire is not focused on social norms, satirising an individual character flaw and/or a particular personality trait, such as a mental attitude. As an example, Lewis Carroll's *Alice in Wonderland* can be taken. It is a Menippean satire in the sense that it is Alice's curiosity which ultimately causes her troubles. This type of satire can be considered as a slightly more prickly version of Horatian satire, whereby it attacks a specific human fault instead of a directly observable misdeed.

Another classification of satire is based on the topics it deals with. There is often distinction between political satire, religious satire and satire of manners.

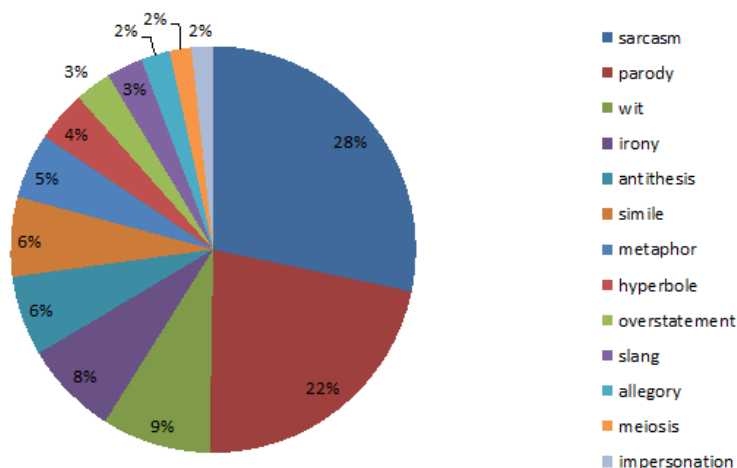
Comedy of manners criticizes mode of life of common people; political satire aims at behaviour, manners of politicians, and vices of political systems. Historically, comedy of manners, which first appeared in British theatre in 1620, has uncritically accepted the social code of the upper classes. Comedy in general accepts the rules of the social game, while satire subverts them.

In the course of our research, we have analysed 93 articles published on the NewsBiscuit website between May 1 and April 15, 2020. The following scheme presents the analysis algorithm (pic.1).

Pic-1. How to identify and analyze satire.

In total, 13 stylistic techniques have been identified, which are used in the 93 analyzed articles as ways to convey the satirical subtext to the reader. As the chart below shows (pic.2), the most commonly used stylistic devices (SD) are sarcasm (28 %) and parody (22 %), followed by wit (9 %) and irony (8 %).

Pic-2. SD found in the articles.

The most popular satirical technique, according to our statistics, is **sarcasm** (28%), which is not surprising, taking into account the specifics of British humour. Sarcasm is usually marked by intonation when talking, but it is very difficult to distinguish sarcasm in the text. Sarcasm also can easily be confused with irony or just wit. Understanding the comic message requires not only a high level of proficiency in the main aspects of the English language, but also awareness of current events in the country and having a certain cultural background (knowing popular TV shows, local authorities, historical events etc.). The table below (table 1) shows some examples of sarcasm (№ 1 and 2) we have found in the articles.

During the analysis of the articles, it became also clear that one of the most common techniques used by authors to create satirical news is **parody**. This means that any excerpts of direct speech that the authors attribute to any person are only personal thoughts of the author, and not quoting real statements of these people. This should be clearly understood. Parody is most often used in speech, television, and theater productions. Here, in the articles, these are allegedly statements by representatives of local authorities or UK residents. It is necessary to understand how satirical news is created. These are fictional pieces of text designed in a journalistic style and published all for a specific purpose, which is most often to express important thoughts of people, the entire community, about certain existing problems.

Next most frequent literary device used to make the readers laugh is **wit**. Over the years, its concept kept changing. Today, wit is strongly associated with comedy. It is, in fact, a clever expression of thought; whether harmless or aggressive, with or without any disparaging intent toward something or someone. Wit has paradoxical and mocking quality, and evokes laughter through apt phrasing. Examples of such phrases can be found in Table 1 (№ 3 and 4).

Table 1. Examples of SDs found in the articles and their interpretation.

№	Excerpt from the article (source, date of publication, title)	SD identified	Comments
1	«Following the note from Number 10*, Home Secretary Priti Patel, has announced the wonderfully exciting news of the arrival into the UK of her favourite ‘Aunty’ who will be having her gall stones removed at Kings College Hospital, London.» Close friend, Sir Philip Rutnam, has sent his warmest wishes to the family and the Daily Mail will be offering useful gall stone advice to its readers (NewsBiscuit, 2.03.2020, Cabinet members urged to ‘get up the duff’ in run up to the UK’s EU departure)	Sarcasm	In fact, the author implies that no one is excited about the event/ no one really cares. Moreover, Priti Patel and Sir Philip Rutnam are old enemies, which is a well-known fact for UK residents. *Number 10 – a short colloquial form of 10 Downing Street – the address of the official residence of the British Prime Minister.
2	«The grandparents, Jane and Dave Johnston, ... were using the		Of course, the grandfather is not going to Italy, but only expresses

	coronavirus, ... as an excuse to avoid babysitting duties. ‘Of course we’re not’, Jane said. ‘We love to have our beautiful grandchildren over. But, the risk of transmission from the little ones is just too high’... ‘Babysitting will resume after the pandemic is contained. ... especially after the third one is born.’ ‘The third one?!?’ – Dave exclaimed, – ‘ I wonder if we can get a boat to Italy... ’ (NewsBiscuit, 13.03.2020, Grandparents deny using coronavirus as excuse not to look after grandchildren)		his unwillingness to look after the grandchildren (he forgot he had three of them). His choice of country for the «escape» from babysitting and the whole humor of the situation is that Italy at that time (April, 2020) was the leading country in the number of infected with COVID-19.
3	«After a twenty day period scientists found that the cumulative effect of exposure to health hysteria caused extreme stress and in some cases physical pain, although they have not ruled out the rather hard chairs in the medical centre as being a contributing factor. » (NewsBiscuit, 24.03.2020, Too many health warnings may be bad for you say experts)	Wit	Wit is sometimes misleading, because wit can be confused other satirical devices. Often wit is not even noticed by the reader. In this case, the author suggests a possible cause of the problem by stating a witty remark about the uncomfortable furniture in the hospitals.
4	«The Government got us in to this mess, we need them to act fast and decisively to get us out of it,» concluded Mr Wilson. «I cannot stress how critical the situation is. If it weren’t for the fact that you are here now, interviewing me, then my crew wouldn’t have robbed a single house this month. » (NewsBiscuit, 17.03.2020, Burglars seek ‘everyone’s in’ government bailout)		One of the robbers gives an interview and talks about how, together with the COVID-19 and the widespread quarantine that it led to, the robbers and burglars lost their way of earning. In the last remark, he emphasizes that the interviewer’s house is being robbed right now.

Choosing examples of **irony** in the articles, it is quite a common thing when the entire article is written in an ironic tone. It is difficult to single out an only passage containing irony, and this stylistic device is often closely linked with other SDs. Most often, we can find examples of verbal irony, which is commonly called sarcasm, since the purpose of this irony is to mock. The examples of irony given below (Table 2, № 5 and 6) have been referred to situational irony, since they show the difference between the expected and received result of certain actions.

№	Excerpt from the article (source, date of publication, title)	SD identified	Comments
5	«We’ve had reports of Apple device owners being associated with child labour, worker exploitation and tax avoidance,» said Apple CEO Tim Cooke today, before		The CEO of a mobile phone company makes serious accusations against the owners of iPhones, although he owns

	slipping his iPhone off the desk. ‘Disgraceful.’ (NewsBiscuit, 2.03.2020, Apple ‘surprised’ to learn criminals might use their product)	Irony	such a device himself. Along with irony, it is also a parody.
6	«To be frank, I’m not surprised. For too long these multi coloured foreign bastards have been coming over here to get an easy life. They’re attracted by our fantastic weather (best in the world) and the chance to get their kids fed on the cheap while British nestlings go hungry. This is why I voted Brexit and why I am moving to Marbella to get away from all the foreigners here. ’ (NewsBiscuit, 12.04.2020, First cuckoo of spring deported by home office)		A British man complains about immigrants from Asian countries, which are gradually replacing the native population of the UK. Ironically, the man himself is going to move to a small Spanish resort town (where there are obviously even more foreigners).

The following excerpts (table 3) demonstrate only some examples of antithesis, simile, metaphor, hyperbole, allegory, meiosis, and impersonation found in the articles.

№	Excerpt from the article (source, date of publication, title)	SD identified	Comments
7	«B&Q’s brand has long been synonymous with taking perfectly loving partners and transforming them, in the middle of the wall-paper aisle, into ‘snarling beasts’. » (NewsBiscuit, 19.03.2020, B&Q to close 60 ‘argument zones’)	Antithesis	«Perfectly loving partners» are opposed to «snarling beasts». This is how the author describes parents who start an argument on some issue in supermarket.
8	«We can no longer count on the Royal Family to wallpaper over the cracks,» he said « so like the Greek army with Odysseus at their side we need to deliver a Trojan Horse full of good news! » (NewsBiscuit, 2.03.2020, Cabinet members urged to ‘get up the duff’ in run up to the UK’s EU departure)	Simile Allegory	This excerpt contains a reference to Greek mythology, namely the Trojan War. The whole expression implies people’s dissatisfaction with the policy of the Royal family.
9	«...with more and more people working from home and looking for respite from a daily avalanche of bad news... » (NewsBiscuit, 4.04.2020, Piers Morgan still vastly more unpopular than COVID-19 says Poll)	Metaphor	Because of the pandemic, people are now receiving a huge amount of information, most of which is bad news, the number of which is compared to an avalanche.
10	There are some disadvantages to a knitted shoe, not least of which is it weighs 60kilos on a rainy day. (NewsBiscuit, 9.03.2020, Yeezys are knitted by Kanye West’s nan)	Hyperbole	The author makes fun of the typical qualities of rag shoes, in this case, knitted shoes of Kanye West’s brand, the weight of which increases when they are wet, but it is still

			not 60 kg.
11	«One whose story provoked truly microscopic amounts of sympathy when it was told on the evening news, was cultural studies student Matt from Durham University, who said that he couldn't understand why the government wasn't dropping everything else to get him home from Peru.» (NewsBiscuit, 9.04.2020, Public sympathy for stranded gap yah students at record low)	Meiosis	This article highlights the issue of returning people, who were abroad during the COVID-19 outbreak, back to the country. The student, hoping that the state will throw all its forces to help him, does not receive a proper response.
12	« What we're looking for », announced Death , 'are enthusiastic volunteers with an interest in apocalyptic horsemanship, are prepared to travel and who ideally speak a second language, but not Chinese as (puts on sarcastic tone) ...' (NewsBiscuit, 2.04.2020, Four Horsemen of the apocalypse appeal for volunteers)	Impersonation	Thus, personifying death, the author writes «it is looking for volunteers». There is a reference to the great loss of lives in China due to the Covid-19 outbreak, and the continuing spread of the virus to other countries.

All in all, we can conclude that satire is an incredibly frequent phenomenon in all areas of our lives. This is primarily our attitude to life. Through satire, people often express important thoughts, convey to society what should be noticed and corrected. Since satire is so popular both in literature and in the media sphere, it is important to understand what it is and be able to distinguish satirical techniques for a more accurate understanding of thought. This is an important skill to develop as we progress in learning a foreign language. Possession of certain knowledge of English stylistics and some important facts that the authors appeal to in their articles, together gave a deeper understanding of the content, and allowed us to fully enjoy the expected comic effect of the satirical news articles.

References

- 1 Tuchman B. A Distant Mirror: The Calamitous 14th Century. Random House, 2011. – 914 p.
- 2 Chamil Rathnayake. Conceptualizing Satirical Fakes as a New Media Genre, 2018. – 21 p.
- 3 Alexandra Wallachy. A Thesis: The Evolution and Importance of News Satire, 2016. – 55 p.
- 4 Greenberg J. 'What Is Satire?' The Cambridge Introduction to Satire, 2018. pp 3–26.
- 5 Quintero R.A Companion To Satire: Ancient and Modern. Blackwell Publishing. 2011, – 624 p.
- 6 Elliott, R.C. Satire. Encyclopedia Britannica inc., 2019. (access date 20.12.2020)

- 7 Simpson P. Stylistics. Routledge English Language Introductions, 2004. – 262 pp.
- 8 Galperin I.R. English Stylistics. URSS, 2018. – 332 p.
- 9 Basu L. News Satire: Giving the News a Memory, 2018. – 256 p.
- 10 Faina M. New Media is a Joke: Tracing Irony, Satire, and Remediation in Online. 2014. – 286 p.
- 11 Elyse Katherine Robert. News & the Politics of Satire: TV3's 7 Days, 2014. – 152 p.
- 12 Dynel M. The Irony of Irony. Irony Based on Truthfulness. Corpus Pragmatics, 2017. – 36 p.
- 13 Wales K. A Dictionary of Stylistics. UK, 2001. – 156 p.
- 14 <https://www.merriam-webster.com>
- 15 <http://www.newsbiscuit.com>

FTAMP 16.41.99

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМДАҒЫ АҒЫЛШЫН ТІЛІНІҢ АЛАТЫН ОРЫН МЕН ОНЫ ОҚЫТУДЫҢ МАҢЫЗЫ

Жалалова А.М.

PhD-доктор, кафедра меңгерушісі, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Манибекова А.С.

Магистрант, Қазақ ұлттық қыздар педагогикалық университеті, Алматы қ.

Бұл мақалада ағылшын тілінің қазіргі қоғам өміріндегі алатын орны, қысқаша тарихы, ресми мәртебесі жайлы айтылған және де ағылшын тілін оқытудың маңызы, болашағы қарастырылған.

Қазақстан Республикасы дамыған елдер қатарына еруге бірден-бір қадам үштілділікке көшу деп санайды, сол себепті ағылшын тіліне өте көп назар аударылуда. Осыған орай, бұл мақалада мектепте бастауыш, орта және жоғарғы сыныптарында ағылшын тілін оқу бағдарламалары жайлы мәліметтер көрсетілген.

Түйін сөздер: маңыздылық, халықаралалық, жаһандық, үштілділік, сындарлы, жаңашыл, өзектілік.

Қазақстан Республикасының тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев айтқандай, біз бүкіл әлемде үш тілді пайдаланып жоғары білімді ел ретінде танылуға тиіс. Қазақ тілі – мемлекеттік тіл, орыс тілі – ұлтаралық қатынас тілі, ал ағылшын тілі жаһандық экономикаға оңай әрі жылдам кірігу тілі деп атап айтқан болатын. Сол себепті ағылшын тілі бүгінгі таңда әлемдік ортақ тіл болып табылады, сонымен қатар бұл тілде жер бетіндегі халықтардың көп бөлігі сөйлеуде. Осыған орай, еліміздің барлық мектептерінде ағылшын тілі пәні міндетті пән ретінде оқытылуда, сонымен қатар ағылшын тілі пәні мектептегі негізгі пәндердің бірі ретінде бірінші сыныптан бастап оқытыла бастады [1].

Мектепте ағылшын тілін оқыту жан-жақты қарастырылған. Оқыту жүйесі бастауыш, орта және жоғарғы сыныптарды қамтиды. Әр кезеңнің оқу бағдарламалары баланың жасына, танымына және деңгейіне сай бейімделінген. Баланың зейінін дамыта отырып, біз мұғалімдер оқушылардың талғамын естен шығармауымыз керек, сол себепті әр берілген тапсырманың оқушылардың қызығушылығын оятуға бағытталуын естен шығармауымыз тиіс.

Бастауыш мектептегі балалар ағылшын тілін үйренуге дайын болуы мұғалімге байланысты. Өзіміз білетіндей, ағылшын тілі өте күрделі пән, соған қарамастан біздің міндетіміз бастауыш сынып оқушыларын оқыту барысында өте үлкен көңіл бөлуді қажет етеді. Себебі, білімнің бастауы, түп негізі мен болашағы осы кезеңде қаланады. Мектептегі ағылшын тілі бастауыш сынып оқушыларының көп бөлігі үшін жаңашыл дүние болуы мүмкін, сол себепті бастауыш сынып оқушыларының қызығушылығын тудырады, ал ұстаз үшін ең басты міндет – бұл оқушының қызығушылығын жоғалтып алмау.

Бастауыш мектепте ағылшын тілін оқыту жайлы мағлұмат бере кетсем, ең алдымен, назар аударарлық жайт бастауыш сынып оқушысы ойын баласы екенін ұмытпайық. Өзіндік менін жоғалтпаған, көптеген ережелерді көзге ілмейтін бастауыш сынып оқушысы үшін ағылшын тілін оқытуға берілген бағдарламасы жеңіл, қызықты және түрлі-түсті бояулармен безендірілген. Оқушылар зейіні мен қызығушылығын дамыту үрдісінде тапсырмалар жүйесін әртүрлі заманауи әдістерді қолданып ойын түрінде жүргізу маңызды деп санаймын. Осы кезеңдегі оқушыларға ағылшын тілінің маңыздылығын және одан әрі іскерлік өмірінде қажет болатындығын түсіндіру пайдасы жоқ деп санаймын. Себебі ойын баласына болашақ емес қазіргі сәт маңызды болып табылады. Сондықтан оқу процесі шығармашылыққа толы болып қалуы керек. Әр оқушыға өзін жеңімпаз сезінуге мүмкіндік беретін ойын әдістеріне ерекше көңіл бөлу керек деп санаймын. Бастауыш сынып оқушыларының қарым-қатынас тәжірибесі өте үлкен емес болғандықтан, бастауыш мектепте ағылшын тілі сабақтарында көптеген танымал ертегілер берілген және сөздік қорларын дамыту арқылы оқыту көзделген.

Ал орта және жоғары мектеп оқушыларының ағылшын тілді меңгеруіне келетін болсақ, ең алдымен ескеретін маңызды фактор оқушыларға ағылшын тілінің қазіргі қоғамда жаһандық тіл екенін, оның болашақ өмірінде бәсекеге қабілетті тұлға болып қалыптасуында үлкен рөл атқаратындығын ұғындыру деп

санаймын. Тағы да ескере кететін маңызды фактор оқушыға ағылшын тіліне деген қызығушылығын арттыра түсу үшін осы кезеңдегі жасөспірімдерге жасына, деңгейіне, талабына сай бағдарламалар әзірленген. Орта және жоғарғы сыныптарда ағылшын тілін оқыту жүйесі де жан-жақты қарастырылған. Оқыту бағдарламасы екі бағытқа бөлінген, жаратылыстану және гуманитарлық бағыттары бойынша. Жаратылыстану бағытындағы оқушылар жаратылыстану ғылымына негізделген материалдар бойынша білім алады. Гуманитарлық бағыттағы оқушылар жараталыстану бағытына қарағанда оқу бағдарламасы және танымдық тапсырмалары күрделірек болып келеді. Екі бағыттағы оқушылар үшін жасалған оқыту жүйесінде жоғары мамандандырылған бағдарламалар ұсынылады, күрделі тілдік құрылымдар(конструкциялар) меңгеріледі, ағылшын тілді жазушылар мен ақындардың мәтіндері зерттеледі. Бірте-бірте әр оқушы ағылшын тілін меңгереді [2].

Ұстаздың алдында үлкен мақсат тұр деп санаймын, яғни заман талабына сай бәсекеге қабілетті, ұлтжанды, мәдениетті, сонымен қатар рухани дүниесі бай тұлғаны қалыптастыру мен тәрбиелеп шығару. Қазіргі кезде дамыған елдер қатарына ену үрдісі елімізді баша халықтармен бәсекелесіп, соның арқасында дами түсуге бағыттап отыр. Заманауи ахуал кез келген тұлғадан ашықтық пен жан-жақтылықты талап етеді. 2050 жылға дейінгі кезеңге арналған еліміздің даму стратегиясында қазақ тілін өркендету мен шет тілдерді оқыту мәселесіне айрықша мән беріліп отыр. Осыған орай, айта кететін маңызды жайт шет тілін білу сән емес, заман талабы болып табылатындығы. Әрине, қазіргі таңда әр тұлға ана тілін, яғни қазақ тілімізді жетік меңгеруді, қастерлей білуді міндет қылып қою керек және сонымен қоса жан-жақты болуға, тіл үйренуге талпыну керек деп санаймын. Бұл жастардың ертеңгі күнінің ғана емес, тұтастай алғанда ұлтымыздың болашағының жарқын болуына кепілдік береді деген ойдамын [3].

Ағылшын тілін оқытудың маңызы мен өзектілігіне тоқталмас бұрын, ағылшын тілі жайлы, оның тарихы және қазіргі қоғамдағы алар орны жайлы мағлұмат бере кету керек деп санаймын. Ағылшын тілінің тарихына тоқталсақ, ағылшын тілінің тарихы жайлы көптеген материалдарда шартты түрде үш кезеңге бөлінеді деп көрсетілген: англо-саксондық немесе ескі ағылшын тілі кезеңі шамамен VII ғасырдың ортасы мен XI ғасырларды қамтыған, орта ағылшын тілінің кезеңі шамамен XI ғасырдың ортасы мен XV ғасырларды қамтыған, ал соңғы кезең ерте жаңа ағылшын тілінің кезеңі шамамен XVI ғасырлар мен XVII ғасырларды қамтиды. Жоғарыда жазылған ағылшын тілінің кезеңдері шамамен жазылған, яғни нақты деректер деуге келмейді. Ескі ағылшын тілі кезеңінің басы бізге жеткен ең алғашқы жазбаша ескерткіштерімен сипатталады. Ал, келесі кезең, яғни орта ағылшын тілінің кезеңі XI ғасырдың ортасында нормандтардың британ аралдарын мекендеген кельт халқын басып алуынан бастау алған деген деректер көрсетілген. Ерте жаңа ағылшын тілі кезеңі 1455-1485 жылдары Англияның асыл тектілер топтары Пантагенет әулетінің Ланкастер және Йорктер екі тармағының жақтастары арасында билік үшін болған қарулы қақтығыстары, яғни тарихта

алқызыл және ақ раушандар соғысы деген атаумен қалған соғыстың аяқталуы мен Англияда монархияның құрылуымен тұспа-тұс келіп отыр. Бұл кезеңде ұлттық ағылшын тілінің толық қалыптаса бастаған болатын. Әр кезеңнің өзіне тән спецификалық сипаттамалары бар, айта кететін болсам лексикасы, фонетикасы, морфология және синтаксисі [4].

XXI ғасырда ағылшын тілі – халықаралық тіл болып есептеледі. Қытай тілі мен испан тілінен кейінгі халық саны бойынша ең көп пайдаланатын тілдердің бірегейі. Бұл тілде соңғы мәліметтерге сүйенсек 1,8 млрд адам сөйлейді. Ағылшын тілі 54 мемлекетте ресми тіл болып саналады, атап айта кетсем Ұлыбритания, Америка Құрама Штаттары, Жаңа Зеландия, Аустралия, Канада және тағы да басқа мемлекеттер. Бұған қоса, ағылшын тілі Біріккен Ұлттар Ұйымының алты ресми тілінің бірі және жұмыс тілі болып саналады. Бұл әлем тілі, әдебиет тілі, өнер тілі ғылым тілі, жалпы айтқанда жаһандық тіл барлығымыз білетіндей осы нарықтық заманда бұл тілдің нарқы да шарқы аспандап тұрғаны мына төрткүл дүниеге аян [5].

Бүгінде ағылшын тілінің қоғам өміріндегі маңызы өте зор. Қазіргі уақытта ол біздің егеменді еліміз үшін шет тілі болды, ал бүгінгіге келер болсақ, ағылшын тілі халықаралық тіл болып саналады. Әлемнің барлық дерлік елдерінде ағылшын тілін үйренудің маңызы орасан зор. Барлығы дерлік оны кем дегенде бастапқы деңгейде зерттеуді осы тілде еркін сөйлеуді армандайды. Бүгіннің балалары бұл тілді мектепке дейінгі жастан оқи бастайды.

Ағылшын тілі халықаралық қарым-қатынастың негізі болып табылады. Ол халықаралық тіл, яғни саясат, ғылым, техника, бизнес, мәдениет, сауда сияқты салалардағы халықаралық қарым-қатынас тілі болып табылатындығы бәрімізге аян. Ағылшын тілі-навигация тілі деген сөзбен толықтай келісемін, себебі авиация, әлемдік әдебиет, білім беру, заманауи музыка, халықаралық спорт, туризм және цифрлы әлемді қалыптастыратын бағдарламаларды жасайтын бағдарламалау тілдерінің барлығы дерлік ағылшын тілінде. Әлемдік хат алмасудың 75 % ағылшын тілінде жүргізіледі, радиостанциялардың 60 % ағылшын тілінде хабар таратады, электроника бойынша ақпараттың 80 % ағылшын тілінде сақталады.

Ағылшын тілін меңгерудің бірден-бір салмақты себебі, Елбасы жолдауында айтып кеткендей «Бүгінде әлем Төртінші өнеркәсіптік революция дәуіріне, технологиялық, экономикалық және әлеуметтік салалардағы терең және қарқынды өзгерістер кезеңіне қадам басып келеді». Осыған орай қабылданған «Цифрлы Қазақстан» кешенді бағдарламасының негізі болып табылатын технология әлеміндегі ағылшын тілінің рөлі. ағылшын тілін үйренудің өзектілігін технологияның қарқынды дамуымен де түсіндіруге болады. Жыл сайын бүкіл әлемнің мамандары жаңа өнертабыстар жасайды. Айта кетсем, ноутбук, компьютер, сканер, ұялы телефондарды қоя тұрғанда қазіргі заман жаңалығы 3D принтер, дрон такси, блокчейн технологиясы, жасанды интеллект және басқа да технологиялардың негізі, құрылымы ағылшын тілінде. Осыдан-ақ ағылшын тілінің қоғам өміріндегі рөлін байқауға болады деп есептеймін.

Көптеген адамдар қазіргі таңда ағылшын тілі қажет пе, жоқ па деген екі түрлі ойға келіп тіреледі. Алайда, осы нарықтық заманында ол жұмысқа орналасуда маңызды рөл атқаратыны ешкімге құпия емес. Беделді жұмыс орнына орналасып қомақты қаражатқа ие болғысы келетін тұлғалар ағылшын тілін жетік білуі қажет етіледі. Бұл ірі фирмалардың шетелдік серіктестермен жиі жұмыс жасайтындығына байланысты. Бүгінгі таңда ағылшын тілі халықаралық тіл болып табылады. Шетелдік серіктестермен жұмыс жасау барысында осы тілді жеткілікті жақсы меңгеру үшін, толыққанды келіссөздер жүргізе білу үшін және мәмілелер жасасу үшін де бұл ғаламдық нарықтық тілдің алар орны болек демекпін.

Қазіргі жаһандану заманында көптеген тілді меңгеріп қана қоймай, қолдана білген адамның қоғамдағы алар орны да ерекше. Көптеген тілді үйрену оқу және сол тілде сөйлеу қатар оны жетік меңгере білу – бұл ең алдымен халықаралық қатынастар кезінде айрықша рөл атқаратыны баршамызға аян. Тіл – халықпен бірге өмір сүріп, халықпен бірге дамиды. Қазақстан Республикасының Тұңғыш Президенті Н.Ә. Назарбаев: «Әрбір Қазақстандық үш тілді жетік меңгеруі керек. 2020 жылға дейін ағылшын тілін білетін тұрғындар саны біршама көбеюі керек» – деп айтқан еді. Мектеп табалдырығынан бастап жоғарғы оқу орындарына шейін ағылшын тілін үйрету айрықша мәртебеге ие болуда. Ағылшын тілінің Қазақстандағы рөлінің арта түсуі қазақ тілінің мемлекеттік мәртебесін іске асыру мәселесін маңызды ете түсуде. Тіл үйренудің ешқандай зияны жоқ, керісінше адамға тигізер пайдасы өте көп деп санаймын. Бірақ қазақ бабам айтқандай өзге тілдің бәрін біл өз тіліңді құрметте дегендей сен қаншалықты көп тіл білсең сен соншалықты өз ана тіліңнің тұғырын биік ұстауың қажет біздің мақсатымыз ағылшындану емес өз тілін құрметтейтін бірақ шет тілін жетік біліп өз ойын оңай жеткізе алатын патриот ұрпақ тәрбиелеуіміз қажет.

Қазақстанда да ХХ ғасырдың 50 жылдарынан бастап жоғарғы оқу орындарында ағылшын тілі оқытылып, мамандар дайындала бастаған болатын. Соның арқасында ағылшын тілі жеке пән третінде мектеп бағдарламаларына енгізілген болатын.

Қорытындылай келе, ағылшын тілі – байланыс тілі. Ағылшын тілі қазіргі заман талабына сай, кең ауқымда қолданылатын тілдердің бірі. Жаһандық экономикадағы сонымен қатар нарықтық заман тілі деп айтсамда кем түспес едім. Ағылшын тілінің заманымызда өте маңызды рөл алып отырғаны барлығымызға мәлім. Халықаралық сипаттағы шет тілінің рөлі, қазіргі ХХІ ғасырда тереңдетілген, маңызы орасан зор рөл атқаратын ауқымды тілдердің бірегейі.

Елбасы Нұрсұлтан Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғыру» мақаласында еліміздің білім беру саласына жаңа мақсат-міндеттер жүктеген болатын. Білімнің салтанат құруы – Ел Президентінің мақаласындағы маңызды тараулардың бірі болып саналады. Қазіргі күні әлемнің экономикалық, ғылым-техникалық және өндірістік салалары да жылдам өзгеруде. Мұндай үрдіс болашақта кәсіби сауатты, білікті мамандарға деген

қажеттілікті арттыратыны анық. Сондықтан, болар жас ұрпақты қазірден бастап бәсекеге қабілетті болуға тәрбиелеу қажет. Бұл – ел болашағы үшін аса міндетті қадамдардың бірі деп ойлаймын [6].

Мақалада келтірілген ақпаратқа сәйкес, бәсекеге қабілетті ұрпақ тәрбиелеудің бірден-бір жолы оларға жан-жақты, заманға сай бәсекеге қабілетті білім беріп қана қоймай сол білімді болашақ өмірінде жеңіл қолдана біле алатын жетік білімдар маман даярлау. Қазіргі таңда білім беру жүйесінде ағылшын тіліне аса жоғары көңіл бөлінуде, оған себеп болушы ағылшын тілін меңгеру заман талабы.

Қазіргі таңда ағылшын тілін білетін қызметкерлер оны білмейтіндерге қарағанда жоғарыда айтылып кеткендей қомақты қаражат иесі бола алу мүмкіндігі болып табылады. Қазіргі таңда перспективалы жұмыс орнында қызметке орналасу үшін қойылатын талаптардың бірі ағылшын тілін меңгере білуі. Бұл келтіріліп отырған маңызды мәселелер болашақта ағылшын тілін нақты білу үшін үлкен ынталандыру бола алады деген сенімдеміз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 <http://infourok.ru/azirgi-zamanda-ailshin-tilin-biludi-maizdilii-3013736.html?>
- 2 <https://buki.kz/news/anhliyskiy-yazyk-v-shkolakh-kazakhstana/>
- 3 «Айқын» газеті, жаңа басылым «Еліміздегі ағылшын тілінің рөлі»
- 4 Тезисы лекций и материалы по истории английского языка: учебно-методическое пособие. Гаваева Н.Н., Чубарова Ю.Е.
- 5 https://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%90%D0%BD%D0%B3%D0%BB%D0%B8%D0%B9%D1%81%D0%BA%D0%B8%D0%B9_%D1%8F%D0%B7%D1%8B%D0%BA.
- 6 Қазақстан Республикасының Президентінің Жолдауы – 2012 ж.

ӘЛЕУМЕТТІК ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ЭКОНОМИКА
СОЦИАЛЬНЫЕ НАУКИ И ЭКОНОМИКА
SOCIAL SCIENCES AND ECONOMICS

ГТАМР 06.35.31

КӘСІПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ТҰРАҚТЫЛЫҒЫ БАСТЫ КӨРСЕТКІШ

Сарсенбаева А.А.

Аға оқытушы, Шәкәрім университеті, Семей қ.

Нарықтық қатынастары жағдайында кәсіпорынның қаржылық жағдайын бағалаудың маңызы өте зор. Бұл кәсіпорындардың тәуелсіздікке ие болуымен, сондай-ақ олардың меншік иелері, жұмысшылар, коммерциялық серіктестер және де басқа контрагенттер алдында өзінің өндірістік-кәсіпкерлік қызметінің нәтижелері үшін толық жауапкершілікте болуымен байланысты.

Кәсіпорынның қаржы жағдайы осы кәсіпорынның белгілі бір кезеңдегі қаржылық тұрақтылығын және оны өз шаруашылық қызметін үздіксіз жүргізуі мен өзінің қарыз міндеттемелерін уақтылы өтеуі үшін қаржы ресурстарымен қамтамасыз етілуін көрсетеді.

Түйін сөздер: кәсіпорын, қаржылық жағдай, төлем қабілеттілік, ақша ресурстары, тұрақтылық.

«Кәсіпорын» сөзінің мағынасы әр түрлі ақпарат көздерінде әр қилы беріледі, бірақ олардың барлығында ұқсастықтары бар. Кәсіпорын – бұл тауар шығару, қызмет көрсету кезінде бір не бірнеше функциялар атқаратын жекелеген мекеме.

Қаржылық тұрақтылық жекелеген кәсіпорынның даму көрсеткіші. Ол басқа кәсіпорынның дамуына сәйкес келмеуі мүмкін. Себебі, әрбір кәсіпорын өзінің жекелеген даму жолы, жағдайына ие болады.

Кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығының жағдайына көптеген факторлар әсер етеді: сыртқы, ішкі, локальдік және жалпы.

Кәсіпорын қызметін жүзеге асыратын экономикалық жағдай сыртқы фактор болып табылады. Экономикадағы өзгерістер кәсіпорындағы өзгерістерге әкелуі мүмкін. Егер экономика дағдарыстық жағдайда болса, онда кәсіпорынға да әсерін тигізеді. Бірақ, маңызды ролді кәсіпорынның қызмет түрі, масштабы, потенциалы да ойнайды. Ол сыртқы дағдарыстық жағдайларға төтеп бере алуы мүмкін.

Әрбір кәсіпорын үшін өзінің сыртқы және ішкі қаржылық тұрақтылық факторлар арақатысы бар. Құрылымы және ұйымдастыру жағынан ұқсас кәсіпорындар қаржылық тұрақсыздық жағдайында әр түрлі әрекет жасауы мүмкін. Біреулері ұзақ уақыт бойы төтеп беруге тырысады, екіншілері – банкроттыққа душар болады, ал үшіншілері – одан пайда алуға тырысады.

Себебі неде? Олар көп болуы мүмкін: мүмкін потенциал, стратегия, басқару деңгейінің жоғары болуы жіне басқа жағдайлардың салдары. Бұл барлығы сыртқы факторларға қарсы тұратын ішкі факторлар.

Қазіргі уақытта нарықта өмір сүру үшін және бәсекеқабілеттілігін сақтау үшін барлық кәсіпорындар өздерінің шаруашылық қызметіне өзгерістер енгізіп отыруы қажет. Дағдарысқа қарсы басқару стратегиясы кәсіпорын сыртқы орта өзгерістеріне (алдын-ала белгісіз, ретсіз және жиі пайда болатын өзгерістер) қалай қарсы тұратындығын, қандай алдын-алу шаралары арқылы өзінің өмір сүру қабілеттілігін сақтауға болатындығын және белгіленген мақсаттарға жету жолдарын анықтауға мүмкіндік береді.

Кәсіпорындағы қаржылық тұрақсыздық – келешек болашағына әсер ететін ең қауіпті дағдарыс түрі. Қаржылық тұрақсыздық дағдарысқа әкелетін бастапқы қадам болып табылады: техникалық, психологиялық, абырой дағдарысы және т.б. Сондықтан, әсіресе қаржылық тұқтылық терең зерттеуді қажет етеді.

Қаржылық тұрақтылықтың ішкі келесі белгілермен танылады: ақшалай ресурстардың жеткіліксіздігі, өндірістің қысқаруы, несиелік берешектің артуы, қызметкерлердің көңіл толмауы және басқа да факторлар.

Қаржылық тұрақтылықтың ішкі факторлары жағдайдың тереңдігіне байланысты кәсіпорынның қаржылық жағдайының келесі 3 типі бар:

1) кәсіпорынның төлем қабілеттілік аймағы. Кәсіпорын ағымдық міндеттемелерді өтеуге қажетті қаражатқа ие. Бірақ, дағдарыстық құбылыстың бастапқы белгілері бар жағымсыз тенденциялар болады. Кәсіпорында қаржылық тұрақтылықтың нашарлауына әкелетін бірінші фазасына сәйкес келетін белгілер пайда болады – рентабельділік пен өндіріс көлемінің қысқаруы. Қалған негізгі көрсеткіштер ұйғарында нормада болады, бірақ ұзақ мерзімге созылған негативті тенденциялар байқала бастайды;

2) қаржылық тұрақтылықтың дағдарыстық қаржылық көрсеткіштер аймағы. Кәсіпорынның рентабельділігі қосымша қаржы көздерін қажет ететін оңды не теріс шамаға ие болады. Есептік периодта өтелмеген шығынның пайда болуы мүмкін. Айта кететін жайт, бұл тип көбінесе дағдарыстан шығып жатқан кәсіпорындарға тән. Баланс құрылымында көрсеткіштер жалпы қанағаттанарлықсыз болғанымен, қаржылық көрсеткіштер оңды динамикаға ие болады. Бірақ, бұл оңды нәтижелер кәсіпорынның төлем қабілеттігін қамтамасыз ете алмайды.

3) Төлем қабілетсіз кәсіпорындар аймағы. Кәсіпорынның қызметі залалды, тіпті шығындар әр түрлі мөлшерде болады.

Қаржылық дағдарыс жағдайында кәсіпорын нақты нысаналы басқару саясатын қажет етеді. Ол шығындарды азайтатын, қарыздарды өтейтін және сату көлемін ұлғайтатын шараларға ие болғаны жөн. Әдетте, түбегейлі жаңа басқару әдісін пайдалануға тура келеді.

Қаржылық дағдарыс кезінде жедел түрде ақша қаражаттары қажет болады. Олар ішкі дағдарыстың өте үлкен масштабында несие берушілер мәміле құрудан бас тартуы мүмкін.

Жоғарыда айтылғандарды есекере келгенде, қаржылық тұрақтылыққа жету үшін мынандай экономикада жетіспеуі мүмкін. Қарыздық құралдарға қажеттілік пайда болады. Бірақ,

шараларды қолдану керек:

- шығындарды максималды қысқарту;
- кәсіпорын үшін ақша қаражаттарын іздестіру;
- несиелік берешектің қайта құрылымдауын жасау;
- кәсіпорын стратегиясын анықтау не қайта анықтау;
- кәсіпорынды қайта ұйымдастыру не қайта құрылымдау.

Шығындарды қысқарту – қаржылық тұрақтылықтың маңызды шаралардың бірі.

Шығындарды қысқарту әдістері: шығындарды бақылау, олардың динамикасын зерттеу, шығын көздерін талдау, шығындарды қысқарту бойынша шаралар қолдану, алынған нәтижелерді бағалау.

Шығындарды қысқарту шаралары: қызметкерлердің еңбек ақысын қысқарту, материалдық және шикізат ресурстарының арзанырағын пайдалану, ресурстарды сақтайтын технологиялар пайдалану, жөндеу, қызмет көрсету және маркетингтік шығындары қысқарту.

Кәсіпорынға ақша құралдарын тарту, жоғарыда айтылып кеткендей, қаржылық тұрақтылығына тікелей әсер етеді. Дегенмен, кейбір шаралар ықпалды болып табылады. Мысалы, жалға беру немесе кәсіпорын активтерін сату, сатуды оңтайландыру, несиелік саясатты өзгерту.

Бірақ, қайта құрылымдау бағдарламасы сәтті өту үшін уақыт факторы да маңызды рөл атқарады. Егер бағдарлама дер кезінде, яғни терең қаржылық дағдарыс кезінде емес жасалса, онда оң нәтиже – минималді шығын болуы мүмкін.

Егер кәсіпорын басқармасы дер кезінде қаржылық тұрақсыздықтың белгілері мен нышандарын байқамаса, онда шығындар айтарлықтай көп болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Назарова В.Л., Жапбарханова М. С. Бухгалтерлік есеп: Оқулық Алматы: Алматыкітап баспасы, 2012. – 624 б.

2 Абленов Д. Финансовый анализ. – Алматы : «Экономика», 2015.

ГРНТИ 06.81.12

НОВЫЕ ТЕНДЕНЦИИ В УПРАВЛЕНИИ ЧЕЛОВЕЧЕСКИМИ РЕСУРСАМИ В ОРГАНИЗАЦИИ

Усен Д.Ш.

Магистрант, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан

Жансеитова Г.С.

К.э.н., ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан

Последнее десятилетие принесло лавину изменений в HR-индустрии и HR-программном обеспечении, в частности. Расцвет искусственного интеллекта. Рост гигномики (экономики свободного заработка). Растущая потребность к большему разнообразию. Поскольку мы переворачиваем страницу в 2020 год и новое десятилетие, будет уместно заглянуть вперед, чтобы увидеть, какие тенденции в области управления человеческими ресурсами будут продолжать стимулировать трансформацию и какие новые тенденции появятся, чтобы сформировать будущее работы. Цифровые инновации и дигитализация не являются чем-то новым. Но, возможно, новым является то, что компании делают упор на цифровую трансформацию HR. Брайан Кропп из ведущей в мире исследовательской и консалтинговой компании Gartner, указывает на эту актуальность, когда говорит о главной задаче, стоящей перед HR-лидерами.

Ключевые слова: HR, управление человеческими ресурсами, роботизированная автоматизация процессов, гигномика.

«В недавнем опросе две трети бизнес-лидеров сказали нам, что если их компания не будет более дигитализированной к 2020 году, она больше не будет конкурентоспособной... мы обнаружили, что 88% старших HR-менеджеров считают, что им нужно инвестировать в три или более технологий в течение следующих двух лет.»

Компании, которые не трансформируются, рано или поздно останутся позади тех, кто это делает. В то время как это относится к разработке стратегии цифровой трансформации, которая будет придерживаться, она также выходит за рамки технологии для решения проблем, ориентированных на людей.

Понимание отраслевых сдвигов имеет решающее значение для того, чтобы идти в ногу с быстрым развитием событий. В связи с этим, ниже приведены новые тенденции в управлении человеческими ресурсами на предприятии:

– автоматизация через AI (Искусственный Интеллект) и RPA (Роботизированная Автоматизация Процессов).

Влияние искусственного интеллекта не должно вызывать удивления – это было горячей темой на протяжении нескольких лет, регулярно появляясь в прогнозах о будущих кадровых тенденциях. Тем не менее, мы все еще ожидаем, что он будет играть важную роль в управлении персоналом в 2020 году. Одним из преимуществ ИИ является оптимизация избыточных, трудоемких задач. «Наше новое исследование показывает, что инструменты искусственного интеллекта лучше, чем люди в анализе опросов сотрудников», – говорит Бен Юбэнкс, аналитик HR-индустрии.

Вместо того, чтобы полагаться на специалиста по кадрам, который заполняет сотни резюме и сопроводительных писем или собирает и анализирует данные опросов, предприятия могут использовать систему искусственного интеллекта для быстрого выполнения задачи. Еще одним преимуществом использования ИИ для таких задач является устранение человеческой предвзятости или ошибок в процессе оценки кандидатов. Тем не менее несмотря на то, что идея непредвзятого найма хороша в теории, она имеет свои недостатки и была предметом многих споров. ИМВ указывает, что плохие данные могут привести к встроенному смещению, по существу, программируя алгоритмы с человеческим смещением, даже если это непреднамеренно. Это увековечивает проблему и делает ее труднее заметить заранее. Несмотря на недостатки, инструменты ИИ обладают способностью поддерживать отбор, основанный на заслугах, который устраняет сознательную или бессознательную предвзятость. С помощью ИИ отделы кадров могут получить точный анализ сотрудников от подачи заявки до непрерывного анализа эффективности работы.

Роботизированная автоматизация процессов (RPA) – это цепочка, которая включает в себя роботизированные навыки, такие как чат-боты, обработка естественного языка (NPL) и машинное обучение, а также ИИ. Он может ускорить обмен данными и повысить производительность, предоставляя доступ к нужным данным в нужное время. Если смотреть на будущие тенденции в области управления человеческими ресурсами, чат-боты, безусловно, являются лидером. Многие поставщики уже включают чат-ботов в свои HR-системы, чтобы обеспечить ответы на запросы сотрудников, и Chatbot News Daily прогнозирует, что HR-чат-боты будут внедрены более чем в 50% компаний к 2022 году. В статье Forbes Джереми Нанн, который имеет докторскую степень в области информационных технологий, говорит, что распространенные запросы для чат-ботов включают «вопросы, связанные с оплатой, отпусками, социальными пособиями и их [сотрудников] общими правами.» Наличие чат-бота для ответов на простые вопросы облегчает нагрузку на отделы кадров.

– опыт сотрудников.

Эпоха цифровизации умело переместила концентрацию с вовлеченности сотрудника на его опыт работы на рабочем месте. Опыт сотрудников стал третьей по значимости ключевой инициативой среди HR-лидеров в 2019 году,

по данным Gartner. В интервью с HR-технологом на выставке UNLEASH Paris 2019 Франсуа Борнибус, президент Lenovo, объяснил, где компаниям нужно сконцентрировать свои усилия:

«Поставьте системы, инструменты и процессы на место, которое улучшает, а не ограничивает их [сотрудников] ежедневные задачи и график, но помимо инструментов самое важное – это ценность отношений и уважение к вашим людям. Ваш сотрудник – это ваш первый клиент.»

Стремление к расширению опыта сотрудников привело к тому, что компании стали новым брендом, а сотрудники – новыми потребителями. Эта смена ролей приведет к тому, что организации будут вкладывать больше мыслей и ресурсов в брендинг и удовлетворение потребностей сотрудников.

– обратная связь производительности в реальном времени.

В современном быстро меняющемся мире традиционный цикл анализа эффективности устарел. Благодаря таким инструментам, как импульсные опросы и каналы обратной связи в режиме реального времени, менеджерам больше не нужно планировать трудоемкие встречи или оценивать производительность только один раз в год.

С помощью решений HRMS (Программное обеспечение для управления человеческими ресурсами) сотрудники могут получать регулярную и последовательную обратную связь. Помимо логистических преимуществ, обратная связь в режиме реального времени «предоставляет менеджерам широкие возможности для содержательных и перспективных бесед о личном и профессиональном развитии с сотрудником, что приводит к лучшему взаимодействию и повышению производительности», – объясняет Сушман Бисвас для интервью с HR-технологом.

– новый способ работы.

Одной из наиболее распространенных HR тенденций является переход от традиционной модели работы к более гибкой и ориентированной на работника. Эта новая структура состоит из двух основных тенденций:

a. Гиганомика.

Согласно данным «Делойта», миллениалы и поколение Z особенно открыты для работы в экономике свободного заработка, главным образом для получения дополнительного дохода, получения большего контроля над рабочим временем и достижения здорового баланса между работой и жизнью.

b. Дистанционная работа.

Еще одна тенденция – растущая популярность и признание удаленной работы. Многие компании предлагают гибкие дни работы из дома в качестве привилегий. Это невозможно для некоторых должностей и компаний, но предложение вариантов удаленной работы дает много преимуществ, включая более высокую производительность и повышенную удовлетворенность сотрудников.

– виртуальная (VR) и дополненная реальность (AR).

Как VR, так и дополненная реальность (AR) набирают обороты в качестве жизнеспособных инструментов в инструментарии HR-специалиста. Они

помогают интерфейсным процессам, таким как рекрутинг и адаптация, с многочисленными приложениями:

- настройка имитационной среды, которая проверяет профессиональные навыки кандидата;
- прохождение виртуального тура по вашему офисному пространству;
- использование виртуальной реальности для поддержки рекрутинговых усилий.

Преимущества виртуальных сред для корпоративного обучения включают в себя гораздо более высокую экономическую эффективность и лучшую безопасность для таких высоко рискованных отраслей, как строительство. Частично или полностью виртуальные среды могут сочетать реальные задачи с виртуальными инструкциями. Это позволяет сотрудникам просматривать учебные подсказки, когда они занимаются практическими действиями. Это облегчает процесс подбора персонала, так как кандидаты смогут проанализировать, каково им будет работать в конкретной компании. Хотя VR и AR еще не получили широкого распространения, значительные последствия для рекрутинга и обучения на рабочем месте делают их одним из главных трендов HR-технологий, на которые следует обратить внимание в течение следующих нескольких лет.

- *увеличение использования данных и аналитических инструментов.*

В настоящее время решающим фактором управления и распознавания конкурентных ситуаций, связанных с жизненным циклом бизнеса, является возможность сбора, обработки и анализа больших данных. Чтобы получить растущее конкурентное преимущество, компании должны использовать аналитику для получения информации о тенденциях развития рабочей силы и участвовать в достижении более точного подбора персонала, стимулов к производительности и компенсаций для организации меняющихся интересов и целей сотрудников. Прогностические алгоритмы используются и применяются для принятия решений о найме рабочей силы и управлении ею. При этом производительность может быть увеличена, а оборот может быть уменьшен, что рассматривается как большой выигрыш.

Программное обеспечение является связующим звеном многих HR-трендов на будущее. В то время как технологические достижения являются неотъемлемой частью любого бизнес-процесса, человеческие ресурсы – это область, которая приносит пользу быстро и последовательно. Способность передать ответственность за поиск и обработку огромных хранилищ данных, а затем представить правильную информацию является ценным активом, который может сэкономить время и ресурсы HR.

Искусственный интеллект, виртуальная реальность, биометрический мониторинг и другие тенденции HR-технологий становятся все менее футуристичными и все более обоснованными в реальности. Наряду с этими технологическими инновациями повышенное внимание уделяется кадровому аспекту HR – опыту работы сотрудника в компании, лучшим способам проведения проверок эффективности и новым привычкам работы. Эта смесь

технологий и человека формирует захватывающий мир, созревший с потенциалом для тех, кто готов инвестировать.

Следование последним тенденциям управления человеческими ресурсами поможет организации процветать среди других конкурентоспособных отраслей. Помимо следования этой тенденции, крайне важно, чтобы время от времени происходили значительные изменения в методе управления человеческими ресурсами. Современные методики будут не только полезны, но и будут менее напряженными. Это помогает в отборе талантливой рабочей силы для бизнеса. Простое следование значительным тенденциям управления персоналом поможет организации сохранить свое влияние в отрасли.

Литература

- 1 <https://www.gartner.com/en/human-resources/trends/raconteur-digitalization-article>.
- 2 Tom Haak: 10 inspiring HR Trends for 2019, November 26, 2018.
- 3 Jeanne Meister: The Future Of Work: The Intersection Of Artificial Intelligence And Human Resources, 2017.
- 4 Thomas Dorynek: Artificial Intelligence trends become today's HR realities, 2017.

ГРНТИ 87.01.45

АНАЛИЗ ФОРМИРОВАНИЯ И РАЗВИТИЯ ЭКОЛОГИЧЕСКОГО ТУРИЗМА В РЕСПУБЛИКЕ КАЗАХСТАН

Оразтаев К.А.

Учитель географии, Средняя школа №33 им. М.Ауезова, г. Тараз

В данной статье рассмотрено понятие и виды экологического туризма. В статье раскрываются существенные проблемы развития и пути решения экотуризма. Выделяются особенности и перспективы развития экологического туризма в Казахстане. Определены основные объекты региона Жамбылской области имеющие перспективные условия для развития экологического туризма.

Ключевые слова: Туризм, экотуризм, природа, турист, внутренний туризм, перспектива.

Послание Президента РК Касым-Жомарта Токаева народу Казахстана обозначило экологию и биоразнообразие Казахстана приоритетом страны. Экологический туризм – это направление туризма, предполагающее посещение территорий, не затронутых антропогенным воздействием. Целью поездок является получение информации о природе посещаемого региона, знакомство с культурой, этнографией, археологическими и историческими достопримечательностями. Основная задача экотуризма заключается в сохранении в первозданном виде уникальных ландшафтов и воспитании у людей бережного отношения к природе.

Впервые понятие «экотуризм» было использовано на международной конференции учёным из Мексики Эктором Себальосом-Ласкурайном в начале 80-х гг. прошлого века. Термин означал, что экология и туризм должны находиться в гармонии. Эколог предлагал сделать упор не на активные формы рекреации, а на путешествия, объектами которых станут сохранение биоценозов, созерцание природы и поддержание культурного наследия посещаемых областей. Из множества определений экотуризма наибольшее распространение в литературе получили следующие.

Международный Союз охраны природы (МСОП) под экологическим туризмом, или экотуризмом, понимает «путешествие с ответственностью перед окружающей средой по относительно ненарушенным природным территориям с целью изучения и наслаждения природой и культурными достопримечательностями, которое содействует охране природы, оказывает «мягкое» воздействие на окружающую среду, обеспечивает активное социально-экономическое участие местных жителей и получение ими преимуществ от этой деятельности» .

Сходное определение дает Общество экотуризма: «Экотуризм – это ответственное путешествие в природные территории, которое содействует охране природы и улучшает благосостояние местного населения».

Известно и определение: «...туризм, включающий путешествия в места с относительно нетронутой природой, с целью получить представление о природных и культурно-этнографических особенностях данной местности, который не нарушает при этом целостности экосистем и создает такие экономические условия, при которых охрана природы и природных ресурсов становится выгодной для местного населения». Существует и более простое определение: «Экотуризм – это природный туризм, способствующий охране природы» (Всемирный Фонд дикой природы, Воо, 1990).

И так можно прийти к выводу, что в отличие от других направлений туризма, нацелен на предотвращение губительного воздействия на окружающую среду.

Экологические туры классифицируют по видам передвижения, составу групп, продолжительности маршрутов и другим признакам. Выделение типов экологического туризма по определённым критериям достаточно условно. Большинство туров совмещают познавательный и рекреационный отдых. Маршруты проходят по особо закрытым (заказники, заповедники) или окультуренным территориям (паркам, сельским районам).

Рассмотрим основные цели и основные принципы экологического туризма. Экотуризм – это единственный тип туристической индустрии, ориентированный на сохранение окружающей среды, культурных ценностей, служащих источником доходов отрасли. Само направление подразумевает путешествие без вреда для природы. Например, добраться до места поможет не самолет, а поезд. По городу можно ходить пешком или ездить на велосипеде, вместо автомобиля пользуйтесь автостопом.

Еще одной не менее важной целью является общение с местными жителями, изучение их быта. Также можно помочь им, покупая продукты и товары не в сетевых магазинах и торговых центрах, а на рынках у ремесленников. Также в поддержку фермеров отдавайте предпочтение заведениям, в которых готовят из местных, сезонных овощей и фруктов. Экотуризм сейчас начинает развиваться во всех уголках мира. Например, насладиться им можно на Северном Кавказе, в Танзании, Кении, на Горном Алтае и многих других местах.

Основные принципы (кодекс) зелёного туризма помогают добиться поставленных задач.

- Турпоездки на природу для ознакомления с «дикими» экосистемами, традициями аборигенных народностей.
- Повышение экологической грамотности взрослых и детей.
- Сведение к минимуму отрицательных последствий посещения диких территорий (уборка за собой мусора, разведение костров в отведённых местах, использование для этого специально привезённых дров, а не срубленных по соседству деревьев).
- Пример ответственного отношения к природе – уборка после себя, где вы были.

Экологический туризм с каждым годом становится всё популярнее. Жители мегаполисов, уставшие от шума и суеты, ищут единения с природой. Турфирмы предлагают поездки в экзотические страны, где можно покататься на слонах или сфотографировать львов, организуют путешествия за полярный круг для наблюдения за северным сиянием. Наибольшим спросом пользуются туры в девственные, нетронутые уголки природы на всех континентах. Экологический туризм можно развивать как способ создания национального бренда.

Казахстан – девятая по величине страна мира, в которой есть все – от снега и ледников до песчаных барханов и горных вершин. По мнению заместителя генерального секретаря Всемирного Туристического Организации Давида де Вилье, он уникален по биологическому разнообразию и богатству

природных ресурсов. Однако этот мощный потенциал почти не востребован туристическим бизнесом.

Руководство ВТО предлагает Казахстану активнее развивать экологический туризм. С одной стороны, дикая красота природы Казахстана еще не слишком угрблена цивилизацией, и на Западе найдется немало желающих подышать чистым воздухом степей, испить родниковой водицы, на птичек из Красной книги полюбоваться. С другой, экотуризм – это дополнительные рабочие места и немалый доход в казну государства. Для многих иностранцев Казахстан все еще остается своего рода белым пятном – не на карте, так в сознании. Влечет их сюда жажда экзотики.

В настоящее время выделяют четыре вида экотуризма:

1. *Научный туризм.* В ходе научных экотуров туристы участвуют в различного рода исследованиях природы, ведут полевые наблюдения. Например, широко известны экотуры, связанные с наблюдением за поведением птиц в Латинской Америке, подсчетом численности популяции китов в Тихом океане. Как правило, туристскими дестинациями в таких турах выступают особо охраняемые природные территории: заповедники, заказники, национальные парки, памятники природы.

2. *Туры истории природы.* Это путешествия, связанные с познанием окружающей природы и местной культуры. Как правило, такие туры представляют собой совокупность учебных, научно-популярных и тематических экскурсий, прилегающих по специально оборудованным экологическим тропам. Чаще всего они также организуются по территориям заповедников и национальных парков.

3. *Приключенческий туризм.* Данный вид объединяет все путешествия, связанные с активными способами передвижения и отдыха на природе, имеющей своей целью получение новых ощущений, впечатлений, улучшение туристом физической формы и достижение спортивных результатов. Сюда относят такие виды туризма, как альпинизм, скалолазание, ледолазание, спелеотуризм, горный и пешеходный туризм, водный, лыжный и горнолыжный туризм, каньонинг, конный туризм, маунтбайк, дайвинг, парапланеризм.

4. *Путешествия в природные резерваты, особо охраняемые природные территории.* Высокая аттрактивность уникальных и экзотичных природных объектов и явлений, находящихся на особо охраняемые природные территориях, привлекают множество туристов [3].

Выше перечисленные виды экотуризма возможны для реализации и в нашей стране.

Рассмотрим концепцию экологического туризма как формы потребления природного и культурного наследия

Так что же на самом деле есть экотуризм, и чем он отличается от других форм туризма? Международное общество по экотуризму определяет экотуризм как: «ответственные поездки на природу, которые помогают сохранить окружающую среду и улучшить благосостояние местного населения».

Это определение состоит из трех ключевых компонентов.

1. Это такая форма туризма, в основе которой лежит признание ценности природы, (ответственные поездки на природные территории), и это отличает ее от других форм туризма.

2. Осознание своей обязанности заботиться об окружающей среде, дарами которой мы наслаждаемся (которые помогают сохранить окружающую среду).

3. Осознание того, что место отдыха – это также и дом для людей, которые живут здесь, и что туризм должен приносить пользу, а не обременять их (улучшить благосостояние местного населения).

При таком большом количестве терминов, концепций и определений, часто взаимосвязанных друг с другом, неудивительно, что существуют различия в том, как они используются и понимаются. Экотуризм по-разному понимается разными людьми, а недобросовестные туроператоры, которые просто ставят приставку «эко» перед названиями своих поездок в надежде на то, что туристы поверят, что поездка безвредна с экологической стороны, только способствуют данной тенденции.

По этой причине ВТО избегает строго определенной формулировки понятия экотуризма; вместо этого концентрируется на принципах, которых нужно придерживаться для того, чтобы поездка или мероприятие были действительно «экотуром». ВТО использует определение, практически идентичное определению Международного Экотуристического Общества:

1. Экотуризм должен помогать в защите и сохранении природы.

2. Экотуризм должен способствовать созданию рабочих мест, и таким способом, дополнительному доходу для местных сообществ.

3. Экотуризм должен содействовать увеличению знаний и повешению уровня осведомленности о местной культуре.

4. Целью экотуризма должно быть обучение туриста.

Тогда как в прошлом существовали четкие различия между разными видами туризма, речь о которых шла выше, сейчас границы становятся чрезвычайно размытыми.

Обычные туристы все больше организуют поездки самостоятельно, а не прибегают к услугам туроператоров. Некоторые мультинациональные сети отелей разрабатывают более комплексные принципы сохранения окружающей среды, чем местные операторы. Под массовым туризмом иногда понимается день отдыха, который больше похож на альтернативный туризм.

Тем временем, понятие «национальный бренд» определяется, как социально-культурный элемент, являющийся основным капиталом государства – узнаваемой совокупностью ассоциаций.

То есть экологический туризм, как одобряемое обществом явление, может стимулировать укрепление положительного имиджа страны в мировом сообществе.

Если рассматривать перспективы развития экотуризма в Республике Казахстан, то можно отметить его высокую перспективность, которую обеспечивают природные объекты, расположенные во всех регионах страны.

Однако, при работе над брендом, стоит отметить те регионы, которые уже имеют определенную степень узнаваемости.

Отмечая популярность тех или иных зон Казахстана на данном этапе развития внутреннего и внешнего туризма, в качестве особо привлекательных мест для путешествий можно отметить: Алматинскую область – в южном регионе, Алтай – в восточной части страны, Мангыстаускую область – на западе, объекты Центрально-Казахстанского мелкосопочника, а также Коргалжинский заповедник.

Причины, по которым данные районы являются перспективными для создания бренда кроются в их отличительных характеристиках.

Алматинская область дает возможность увидеть различные ландшафты, в виде хвойных лесов, гор, ледников, озер, каньонов, долин рек.

Что примечательно, инфраструктура Алматинской области развита лучше, чем в других регионах, а это дает туристам совершать путешествия в более комфортной обстановке, обращаясь к услугам гида, используя палатки и велосипеды.

Также, важно отметить и то, что образ Алматинской области можно отнести к развивающемуся бренду, который уже знаком большинству казахстанских и зарубежных туристов. Заснеженные склоны, Большое Алматинское озеро и яблоки выступают в качестве ассоциативных элементов, связывая понятия и объекты с образом региона.

В качестве третьей особенности можно отметить доступность путешествий в любое время года, так как горная местность позволяет найти альтернативу любой активности.

Алтайские горы славятся количеством озер, лесами и живностью, которая там имеется, в том числе и маралами, оленями. При работе над продвижением местности стоит уделить отдельное внимание местности под названием Катон-Карагай, которая и сейчас привлекает туристов приграничных районов.

Плато Устюрт в Мангыстауской области можно отнести к уникальным творениям природы. Схожесть его ландшафта с марсианскими пейзажами можно использовать для создания прямых ассоциаций, которые можно будет использовать в процессе продвижения. Локация позволяет заняться экстремальным экотуризмом, поскольку местность является дикой, а редкое расположение населенных пунктов не дает возможности нерационально использовать подготовленные ресурсы.

Каркаралинск, Боровое и Баянаул – самые известные объекты мелкосопочника. На данный момент вышеперечисленные горы являются популярными маршрутами для любителей внутреннего туризма. Климат, высота и слоистость гор, обилие озер и дикий лес создают возможность для организации экологического отдыха, к примеру, комфортного кемпинга, без особых усилий. Преимуществом данной местности служит его доступность и отсутствие зависимости от времени года.

Уникальные явления также могут претендовать на создание прямых ассоциаций с регионом и определение такового в качестве бренда. Именно эта

причина является ключевой для рассмотрения Коргалжинского заповедника в роли перспективного региона. Фламинго, проживающие на территории заповедника, составляют большую ценность не только для орнитологов, но и для всех тех, кто проявляет интерес к необычным явлениям. По той причине, что таковых людей априори большинство, можно сказать, что редкие птицы – подходящий для привлечения внимания объект. Помимо всего прочего, фламинго, проживая в охраняемой природной зоне, напоминают о проблемах, связанных с экологией и популяцией животных, что в свою очередь благотворно влияет на саму идею экотуризма.

Жамбылская область – особенная территория, сочетающая в себе красивейшие природные ландшафты, неповторимое историко-культурное наследие, разнообразие флоры и фауны. Наличие пяти государственных природных заказников и пяти памятников культуры, занесенных в список Всемирного культурного наследия ЮНЕСКО, а также два исторических объекта – мавзолей «Айша биби» и дворцовый комплекс «Акыртас», включенные во Всемирный список объектов особой туристской привлекательности и туристские зоны – историко-этнокультурный комплекс «Көне Тараз», этно-исторический комплекс «Тектурмас» делают регион весьма привлекательным для развития *историко-культурного туризма*.

Не мало важную роль и высокий потенциал имеют следующие природные объекты для развития экологического туризма в нашем крае, которые менее известны. Государственный комплексный природный заказник «Урочище «Берик-кара», Андасайский государственный природный (зоологический) заказник, Государственный природный ботанический заказник «Урочище «Каракунуз». Ущелье «Макпал», озеро Балхаш, пустыня Мойынкум.

Для активного продвижения идеи экотуризма, распространения, принятия и ее популяризации, требуется работа со стороны государства, направленная на воспитание населения посредством пояснения позитивных сторон и развития инфраструктуры экотуризма.

Экологический туризм можно отнести к эффективному способу создания национального бренда для Казахстана по причинам:

1. Уникальности, неповторимости и узнаваемости природного ландшафта.
2. Предпосылок развития туризма как явления в целом в виде законов и направления политики государства.
3. Большого количества подходящих объектов для данного вида туризма.
4. Экологическое состояние природных объектов.
5. Рациональная организация отдыха.

Выше перечисленные качества являются положительными и привлекательными для внутренних и иностранных туристов, благоприятно влияют на общее состояние экологии в стране и создают позитивный имидж государству.

Литература

- 1 Байжанова Ш. Природные ресурсы экологического туризма в Казахстане, 2007.
- 2 Ердаuletов С.Р. География туризма в Казахстане. Алматы, 2000.
- 3 Туризм плюс экология // Еженедельная республиканская общественно-политическая газета Республика-kz. URL: www.elmedia.kz.

ҚҰҚЫҚ ҚОРҒАУ, ӘСКЕРИ ІС ЖӘНЕ ҚАУІПСІЗДІК

ЮРИСПРУДЕНЦИЯ, ВОЕННОЕ ДЕЛО И
БЕЗОПАСНОСТЬ

LAW ENFORCEMENT, MILITARY AND SECURITY

FTAMP 10.07.01

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЭЛЕКТРОНДЫҚ ҮКІМЕТ ИДЕЯСЫН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУДЫҢ НЕГІЗГІ ҮРДІСТЕРІ

Балабиев Қ.Р.

З.ғ.д., профессор, Мардан Сапарбаев институты, Шымкент қ.

Қоғамдық өмірдің барлық саласына аппараттық технологияларды енгізудің теориясы мен тәжірибесін, ақпараттық қоғам жағдайындағы мемлекеттің құқықтық саясатын жаңғырту мәселелерін ғылыми түрде қарастырып, тұжырымдар енгізу қазіргі кездегі негізгі басымдықтардың аясына кіреді. XX ғ. екінші жартысынан бастап мемлекеттің дамуындағы ең басты мәселе ретінде тиісті мемлекеттік құрылымдарды құру, жария билікті жүзеге асыру, азаматтар және мемлекет арасындағы қарым-қатынастың ықтималды түрлерін таңдау, түрлі реформаларды өткізу қарастырылуда. Осы орайда, мемлекеттік басқару және мемлекеттік қызмет саласындағы зерттеулердің басты бағыты қоғам және мемлекеттің өзара байланысы, азаматтық және әкімшілік тәжірибелердің ұштасуы және осы бағытта жаңа ақпараттық технологияларды ұтымды пайдалану, «Электрондық үкімет» саласында алға қойылған міндеттерге жету мәселелеріне арналады.

Түйін сөздер: электрондық үкімет, мемлекеттік басқару, құқықтық-саяси ой, мемлекеттік саясат, ақпараттандыру.

Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев VIII шақырылымдағы Парламенттің бірінші сессиясының ашылуында сөйлеген сөзінде: «Біз құқықтық мемлекетті дамыту және азаматтардың билік органдарына сенімін нығайту үшін бар күш-жігерімізді жұмсауымыз керек. Бұл – өте өзекті міндет. Соған орай, мемлекеттік басқарудың жаңа моделін енгізу айрықша маңызды. Осы бағыттағы реформалар жүйені байыппен орталықсыздандыруды, мемлекеттік аппаратты жаңғыртуды, квазимемлекеттік секторды оңтайландыруды және барлық үдерісті цифрландыруды қамтиды. Сол арқылы мемлекеттік аппарат барынша ықшам, ашық әрі тиімді, ал шешім қабылдау үдерісі икемді және айқын болады» – деп ерешеледі [1].

Профессор У. Дж. Мартин пікірінше, ақпараттық қоғамның маңызды құрамдас бөлігі – коммуникация болып табылады. Зерттеуші, ақпараттық қоғамды қоғамның өмір сүру сапасы, әлеуметтік өзгерістерінің және

экономикалық дамуының деңгейі ақпараттық құралдарды қолдану деңгейімен тығыз байланыстырады [2].

Ақпараттық қоғамның мемлекетті басқару ісіне кеңінен енуі «Электрондық үкімет» жобасы аясында көрініс табады. Электрондық үкімет – барлық мемлекеттік органдарды біріктіруші бірыңғай жүйе. Ол интернет желісі арқылы халыққа қызметтер көрсетуге мүмкіндік беретін жаңа қызметтердің түрі. Электрондық үкімет – мемлекет және азаматтар арасындағы өзара ықпалдасудың бірыңғай механизмі. Бұл арқылы ақпараттық технологиялар негізінде мемлекеттік органдар арасында және мемлекеттік органдар мен халық арасында келісім орнайтын арна. Ақпарат және техника саласынан құқықтық және мемлекеттік басқару саласына енгізілген электрондық үкімет идеясы мемлекеттік саясатқа бейімделіп, құқықтық теориялардың (құқықтық мемлекет, азаматтық қоғам, ақпараттық қоғам, әлеуметтік мемлекет) қалыптасуының алғышартына айналды. Қазіргі таңда электрондық үкіметті жетілдіру – қоғамның басты міндеті.

Электрондық үкімет идеясының басты міндеттері:

– заманауи технологияларды қолдану негізіндегі билік органдары мен халықтың өзара іс-әрекеті барысында тұлғаның демократиялық құқықтарының сақталуы;

– мемлекет, қоғам және бизнес саласы арасында электрондық құжат айналымын құру;

– мемлекеттік және жергілікті мәселелерге азаматтардың кеңінен қатысуы үшін жаңа мүмкіндіктер көкжиегін ашу;

– «халықтың үніне құлақ асатын мемлекет» үлгісіне қол жеткізу;

– халықтың құқықтық, ақпараттық және саяси сауаттылығын арттыру.

Жаһандану кезеңінде әлемдік саясаттан өзіндік орнын иемденген Қазақстан Республикасында мемлекеттік және басқа да қызмет көрсету арналарында ақпараттық коммуникацияларды қолдануға арналған қызметтер кешені ауқымды түрде іске асырылуда. 2001 жылы 16 наурызда «Қазақстан Республикасының Ұлттық ақпараттық инфрақұрылымын қалыптастырудың және дамытудың мемлекеттік бағдарламасы» қабылданған кезден бастап, елде ақпараттық жүйелерді түзу бойынша қызметтер жандана түсті.

Қазақстанда электронды үкіметті құру идеясы 2004 жылы 19 наурызда Қазақстан Республикасы Президентінің жыл сайынғы Жолдауында «Мұнымен қатар, «электрондық үкімет» қалыптастыруға іс жүзінде кірісу керек. Бұл құрамы жағынан шағын, өз қызметінде ашық іс-қимылды Үкімет болмақ. Ол халық пен шенеуніктер арасындағы тоқайласуды азайтуға мүмкіндік береді, қызмет көрсету сапасын арттырып, мерзімін қысқартады. Мұның өзі жаңа әкімшілік реформаға және мемлекеттік аппаратты қысқартуға әкеледі. Мұндай жұмысты іске асыру үшін компьютерлік сауатсыздықты жоюдың және халықтың интернетке қолжетімділігін қамтамасыз етудің көлемді бағдарламасы қажет» – [3] деп мәлімденген болатын.

Электрондық үкіметті дамытудың үздік тәжірибесінің ретіндегі Балтық елдерінің және Сингапурдың халықаралық тәжірибесінің ықпалының әсерімен

Қазақстан Республикасы 2004 жылдан бастап электрондық үкімет жобасын іске асыра бастап, екі жылдық стратегиялық бағдарламаны мақұлдады.

Ақпараттық веб-портал (www.e.gov.kz) 2006 жылы ашылып, бұл – жобаның нәтижелі көрінісіне айналды. Қазақстан Республикасында электрондық үкіметті енгізу дәстүрлі демократиялық институттарды реформалауды жеделдетуге мүмкіндік берудің алғышартына айналды.

Қазақстан өз үкіметінің қызметін жақсарту үшін жаңа технологияларды қолдануға кірісті. Мемлекеттік органдар ақпараттық қоғамды дамытуды жеделдету үшін үлкен күш жұмсады. Мысалы, БҰҰ-ның Экономикалық және әлеуметтік мәселелер департаменті мәліметтері бойынша Қазақстан 2012 жылы БҰҰ-ның электрондық үкіметі жаһандық сауалнамасында электрондық үкіметті дамытуда 38-ші орынды иеленді. Бұл 2008 жылы 81 орынды иемденген Қазақстан үшін үлкен серпіліс болып табылады.

«Электрондық үкімет» мемлекеттік бағдарламасының орындалуын саралай отырып, оны дамытудың төрт кезеңін ерекшелеуге болады:

Бірінші кезең (1997-2000 жж.) – мемлекеттік ақпараттандыру үшін стратегиялық жоспарлау кезеңі. Қазақстан Республикасының Президенті 1997 жылы 16-шы қазанда «Барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты Жолдауында Қазақстан Республикасының 2030 жылға дейінгі даму стратегиясында: «Ауқымдану және ғылыми-техникалық прогресс процесі, әсіресе жаңа ақпараттық және телекоммуникациялық технологиялардың дамуы біздің аумақты, әрі аз қоныстанған еліміз үшін бірегей мүмкіндіктер ұсынады. Алайда біздің осы процестермен қатар адымдайтынымызға ешкім кепілдік бере алмайды. Демек, осы технологияларды ұғыну, олардың біздің қоғамымызға толық кіруіне қол жеткізу, ғылыми-техникалық кадрларды қолдау маңызды» [4] – деп, ақпараттық коммуникациялық технологияларды елге енгізудің өзектілігін алға тартты.

Осы стратегиялық мақсатқа қол жеткізу үшін 1997 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің «Қазақстан Республикасында біртұтас ақпараттық кеңістікті қалыптастыру туралы» 1997 жылғы 9 желтоқсандағы Жарлығы және 1998 жылы Қазақстанның бірыңғай ақпараттық кеңістігі тұжырымдамасы күшіне енді.

Екінші кезеңді (2001-2003 жж.) мемлекеттік басқару саласындағы негізгі ақпараттық инфрақұрылымды дамыту кезеңі ретінде сипаттау керек.

2001 жылғы наурызда Қазақстан Республикасында мемлекеттік ақпараттық инфрақұрылымды қалыптастыру және дамыту туралы мемлекеттік бағдарламада бекітілген іс – шаралар үкіметті ақпараттандырудың алғашқы кұралы болды. Бағдарлама «Қазақстан-2030» стратегиясындағы «Инфрақұрылымды дамыту» ұзақ мерзімді басымдықты іске асыруға бағытталды.

«Қазақстан-2030» стратегиясындағы «Байланыс және телекоммуникациялар желілері» деп берілген басымдықта: «Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасының алдында ең алдымен, болашақта әлемнің дамыған елдерінің осындай инфрақұрылымдарымен бәсекелесуге қабілетті дербес

тәуелсіз және тиімді телекоммуникациялық қызмет көрсету жүйесін құру міндеті тұр» деп айқындалды [4].

Осыған сәйкес, 2001 жылы 16 наурызда «Қазақстан Республикасының Ұлттық ақпараттық инфрақұрылымын қалыптастырудың және дамытудың мемлекеттік бағдарламасының» басты мақсаты: «Азаматтар мен ұйымдарды мемлекеттік қызметтерге жылдам әрі тиімді қол жеткізумен қамтамасыз ету, ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен қолдану жолымен мемлекеттік органдардың жұмыс істеу тиімділігін арттыру» болды [5].

Осы кезеңдерде қабылданған маңызды құжаттардың қатарында 2003 жылы бекітілген «Ақпараттандыру туралы» Заң болды. Заң бойынша ақпараттық ресурстарды және ақпараттық жүйелерді ақпараттандыру, дамыту және қорғау процесі реттеліп, мемлекеттік органдардың құзыреттілігін, осы саладағы азаматтар мен бизнестің құқықтары мен міндеттері қарастырылды.

Жалпы, осы саладағы мемлекеттік реттеу Қазақстанның бірыңғай ақпараттық кеңістігінде үйлесімділігін және өзара әрекеттесуін қамтамасыз ету мақсатында мемлекеттік ақпараттық ресурстар, ақпараттық жүйелер және ақпараттық желілерді дамытуға бағытталған. Дегенмен, заң азаматтар мен бизнес үшін кең ауқымды электрондық қызметтерді ұйымдастыру үшін қажетті инфрақұрылымды дамытудың нақты жолдарын ұсынбады.

Құжаттар ағынын жеделдете өңдеу, мемлекеттік басқарудың неғұрлым консервативті бөлігінде – құжаттарды басқаруда ақпараттық технологияларды тиімді пайдалануды талап етеді. Бұл қадам Қазақстандағы электронды үкіметті дамытудың маңызды элементі болып табылады.

2003 жылы ҚР Үкіметі электронды құжаттармен алмасуды реттейтін «Электрондық құжат және электрондық цифрлық қолтаңба туралы» Заңды енгізді. Атап айтқанда, бұл заң электронды цифрлық қолтаңбаларды пайдалануды реттеуге, құқықтық қатынастарды өзгертуге немесе тоқтатуға, сондай-ақ электрондық құжаттарды беру процесінде тараптардың құқықтары мен міндеттеріне бағытталған.

Үшінші кезең (2004-2005 жж.) мемлекеттік басқару саласында жаңа технологияларды тәжірибе түрінде енгізу кезеңі болып табылады.

Аталған кезеңде, Қазақстан Республикасында «электрондық үкімет» қалыптастырудың 2005-2007 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасының қабылдануы ең маңызды қадам болды. Бағдарламаның негізгі мақсаты азаматтарға және ұйымдарға мемлекеттік қызметтерге жылдам және сапалы қолжетімділікті қамтамасыз ету және ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен қолдану арқылы үкіметтің жұмысын жақсарту болып табылады.

Бағдарламаны іске асыруды Қазақстан Республикасы Ақпарат және байланыс агенттігі басқарды. Үкімет орталық және жергілікті атқарушы органдар арқылы бағдарламаның барысын бақылауды жүзеге асырды. Жобаны жүзеге асыру үшін арнайы жұмыс тобы құрылып, бұл топқа Ақпараттандыру және байланыс агенттігінің, Премьер-Министрдің, Әділет министрлігінің, Ұлттық қауіпсіздік комитетінің, Экономика және бюджеттік жоспарлау

министрлігінің, «Қазақтелеком» АҚ және «Ұлттық ақпараттық технологиялар» АҚ өкілдері кірді.

Электрондық дауыс беруді реттейтін бірқатар нормативтік құқықтық актілер: Орталық сайлау комиссиясының, Үкімет қаулыларының және Президенттің жарлықтарының нұсқаулары енгізілді. Дегенмен, электрондық дауыс беру жұмысын анықтайтын негізгі құқықтық құжат «Қазақстан Республикасындағы сайлау туралы» конституциялық заң болып табылады.

Төртінші кезең (2006 жылдан қазіргі уақытқа дейін) электрондық үкіметті іске асырудың алғашқы тәжірибеге енгізу нәтижелерімен сипатталады.

2006 жылдың 12 сәуірінде www.e.gov.kz электрондық үкіметтің веб-сайты өз жұмысын бастады. Қорғаныс, қауіпсіздік, мәдениет, қоршаған орта, көлік, ауыл шаруашылығы, жерге орналастыру сияқты секцияларда 59-тан астам ақпараттық қызметтер іске қосылды.

«Электрондық үкімет» енгізудің қорытындысы бойынша «электронды үкімет» ақпараттық-коммуникациялық инфрақұрылымы, сондай-ақ портал және «электрондық үкімет» шлюзі сияқты «электрондық үкімет» жүйесінің негізгі компоненттері құрылды, банк жүйесімен өзара әрекеттесу үшін «төлем шлюзі» сәйкестендіру жүйесі, мемлекеттік органдардың бірыңғай көлік ортасы, орталық және жергілікті атқарушы органдардың ведомствоаралық және типтік жүйелері құрылды және дамыды.

Электрондық үкіметтің ресурстары мен қызметтеріне қолжетімділікті кеңейту, электронды үкімет технологиялық инфрақұрылымын дамыту және интеграцияланған ақпараттық жүйелерді енгізу мақсатында ең көп талап етілетін мемлекеттік қызметтерді автоматтандыруға бағытталған сервистік-бағытталған электрондық үкімет модельдері әзірленді.

Электронды лицензияларды, ХҚКО, салықтарды және айыппұлдарды электронды төлеу, электрондық нотариат, электрондық кеден, электрондық мемлекеттік қызметтер, «электрондық үкімет» Call Center сияқты жобаларды табысты іске асырды. Қазақстан Республикасы Үкіметінің тиімділігін арттыру мақсатында электрондық құжат айналымы, электрондық мемлекеттік сатып алу, мемлекеттік органдардың порталдар жобалары жүзеге асырылды.

Экономиканың барлық салаларында ақпараттық-коммуникациялық технологияларды кеңінен енгізу жүзеге асырылуда мемлекеттік басқаруды жетілдіру, ашық және «мобильді үкімет» құру, ақпараттық инфрақұрылымға қолжетімділікті дамыту мәселелері шешілуде. Бұдан басқа, электрондық оқыту, электрондық денсаулық сақтау енгізілді.

Үлкен деректерді және ашық деректерді пайдалану Қазақстан азаматтары үшін сапалы өмір сүруге мүмкіндік береді. Мәселен: үлкен деректердің бір бөлігі ретінде «Ұлттық ақпараттық технологиялар» компаниясының деректерді талдау бөлімі мамандары балабақшаға ұсыныс жүйесінің прототипі бойынша жұмыс жасайды, ол бізге белгілі бір критерийлер бойынша мектепке дейінгі мекемелерді таңдап алуға мүмкіндік береді және сайып келгенде пайдаланушыға ең қолайлы нұсқаны ұсынады.

Көптеген ашық деректер жиынтығының арқасында (олардың 2000-нан астамы порталда) әртүрлі әлеуметтік маңызды қосымшалар, мысалы, «Астана мектебі» веб-қызметі ата-аналарға балаға арналған оқу орнын таңдауға көмектеседі, Денсаулық сақтау + қосымшасы негізінен электрондық анықтамалық болып табылады, медициналық ұйымдар туралы, дәрі-дәрмектер мен медициналық мақсаттағы бұйымдар тізімі, тегін медициналық көмектің кепілді көлемін ұсынатын денсаулық сақтау субъектілерінің тізімдері туралы ақпарат бар.

«Электрондық үкімет» веб-порталы арқылы электрондық қызметтерді ұсынудағы Қазақстанның жетістіктері үлкен деректерді және ашық деректерді пайдалану, электрондық қызметтерді дамытудың келесі кезеңіне қол жеткізуге мүмкіндік берді. Атап айтқанда, композиттік қызметтерді дамытуды және халық пен бизнестің электрондық үкіметке деген мүдделерін арттыруды қамтиды.

Цифрлық экожүйенің прогрессивті дамуы арқылы халықтың тұрмыс сапасын арттыруды және Қазақстан экономикасының бәсекеге қабілеттілігін арттыруды көздейтін жаңа Мемлекеттік бағдарлама «Цифрлық Қазақстан» іске қосылды.

«Цифрлық Қазақстан» бағдарламасының мақсаты – «орта мерзімді перспективада республика экономикасының даму қарқынын жеделдету және цифрлық технологияларды пайдалану есебінен халықтың өмір сүру сапасын жақсарту, сондай – ақ ұзақ мерзімді перспективада Қазақстанның экономикасын болашақтың цифрлық экономикасын құруды қамтамасыз ететін түбегейлі жаңа даму траекториясына көшіруге жағдай жасау» [6].

Қазақстан «электрондық үкімет» шеңберінде қызметтер спектрін көбейтіп, арттыруды жалғастыруда. Соңғы жылдардағы ірі және табысты IT-жобаны – eGov жасап және оны іске қосқаннан соң ҚР Көлік және коммуникациялар министрлігінде пайдаланушылардың ыңғайлылығын арттыру, операцияларды жеңілдету және қолжетімді қызметтерді тізімін толықтыру бойынша жұмыстар жасап келеді.

Қазақстан Республикасы «электрондық үкімет» шеңберінде қызметтер спектрін арттыру және кеңейту бойынша ауқымды қызметтер жүргізуде. Қазақстан Республикасының көлік және коммуникация министрлігінде соңғы жылдардағы табысты және ірі IT – жобасы eGov жобасын іске асыра отыра, қазіргі таңда тұтыну ыңғайлылығын арттыру, операцияларды оңтайландыру және қолжетімді қызметтердің тізімін кеңейту бойынша жұмыстар жүргізуде.

Egov.kz порталын 2006 жылы ашқаннан бастап, республика 6 жылда электрондық қызметтерді ұсынудың жаңа ұлттық жүйесін қалыптастыруда ең нәтижелі және тез жетістікке жетіп қана қоймай, сондай-ақ ықпалды халықаралық IT-сарапшыларының күш-жігеріне назар аударуға және бағалауға лайықты болды.

«2012 жылы, мысалы біздің еліміз «е-қатысу» индексі бойынша әлемде 2-орын алды. БҰҰ-ның рейтингінде 38-орын, желілік дайындық индексі бойынша әлемдік рейтингтің 43-жолағына және АКТ дамыту деңгейі бойынша 49-

орынды иеленді. Сонымен бірге, өткен жылы ұялы байланыс тарифтерінің деңгейі бойынша 144 елдің ішінде 25 позицияға жоғарылады. «Электрондық үкімет» жүйесінің барлық мүмкіндіктері жеке және заңды тұлғаларға 2 000-нан астам ақпараттық және 236 интерактивтік және транзакциялық қызмет көрсетуге мүмкіндік береді» [7].

Ақпараттық қоғамға өтуге қажетті іс-шараларды, сонымен қатар, 2012 жылғы «Қазақстанды әлеуметтік жаңғырту: жалпыға ортақ еңбек қоғамына жиырма қадам» бабындағы Президент Елбасының тапсырмасын жүзеге асыру үшін 2013 жылғы 8 қаңтар күні «Ақпараттық Қазақстан – 2020» мемлекеттік бағдарламасы қабылданды.

Бағдарламаны әзірлеу кезінде Жаһандық ақпаратты қоғамның Окинава хартиясының (Окинава қ., Жапония, 2000 ж.), Ақпаратты қоғам құру қағидаттары декларациясының (Женева қ., Швейцария, 2003 ж.), Тунис міндеттемесі іс-қимыл жоспарының (Тунис қ., Тунис Республикасы, 2005 ж.), басқа да халықаралық құжаттардың, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Президентінің 2010 жылғы 1 ақпандағы № 922 Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасының 2020 жылға дейінгі Стратегиялық даму жоспарының негізгі ережелері ескерілді [8].

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 2021 жылы Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаев VII шақырылымдағы Парламенттің бірінші сессиясының ашылуында сөйлеген сөзі. – [Электрон. ресурс] – 2021. – URL: <https://www.akorda.kz>.

2 Мартин У. Дж Информационное общество. Проблемы и иллюзии. – М. : ИНИОН, 1989. – 30 с.

3 Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2004 жылғы 19 наурыз. – URL: <https://www.akorda.kz>.

4 Қазақстан – 2030 Барлық Қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл – ауқатының артуы. Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы. – [Электронды қор]. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/K970002030>.

5 Қазақстан Республикасының Ұлттық ақпараттық инфрақұрылымын қалыптастырудың және дамытудың мемлекеттік бағдарламасы. – [Электронды қор]. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U010000573>.

6 «Цифрлық Қазақстан» мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2017 жылғы 12 желтоқсандағы № 827 қаулысы. [Электронды қор]. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U010000573>.

7 Қазақстанның «электрондық үкіметі»: мемлекеттік қызметтер е-форматқа көшуде. [Электронды қор]. – URL: <https://primeminister.kz/kz/news>.

8 «Ақпаратты Қазақстан – 2020» мемлекеттік бағдарламасы. [Электронды қор]. – URL: <http://adilet.zan.kz/kaz/docs/U1300000464>.

ҒТАМР 10.91

БҰҚАРАЛЫҚ АҚПАРАТ ҚҰРАЛДАРЫНДА ЭКСТРЕМИСТІК МАТЕРИАЛДАРДЫ ЖАРИЯЛАУҒА РҰҚСАТ БЕРУ, ҚҰҚЫҚТЫҚ СИПАТТАМАСЫ МЕН АЛДЫН АЛУ ШАРАЛАРЫ

Мейркулова Г.Д.

З.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Керімбек С.

Магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Бұқаралық ақпарат құралдарында экстремистік сипаттағы материалдарды жариялауға рұқсат беруді алдын алу құқық бұзушылыққа итермелейтін себептер мен жағдайларды анықтау, зерделеу, жою арқылы құқықтық тәртіпті сақтауға және күшейтуге бағытталған, құқық бұзушылық профилактикасының субъектілері мен Қазақстанның аталмыш қылмысқа тосқауыл қою көрсеткіштерін арттыру мен қатар құқық қорғау органдарының құқықтық көмек шет ел полициясы және интерполмен ынтымақтастығын арттыру,

ТМД мемлекеттерімен байланысу бұқаралық ақпараттар арқылы экстремистік насихаттауға немесе жариялаудың алдын алуға қатысты заңдарды қолдануда немесе іс-тәжірибеде заңдарды қалыптастыру яғни, заңдылықты күшейту мемлекетте қылмыстылықты қашықтықтан электрондық бақылауды дамыту арқылы құқық бұзушылық алдын-алу мен профилактикасы жүргізу

Түйін сөздер: рулық, нәсілдік, экстремистік сипаттағы материалдар, құқық бұзушылық, экстремистік топ.

Қазақстан Республикасының жаңа қылмыстық кодексінің 5-тарауының 182 – Бұқаралық ақпарат құралдарында экстремистік материалдарды жариялау, жариялауға рұқсат беру, Экстремистік топ құру, сол сияқты оған басшылық ету немесе оның әрекетіне қатысуқаны үшін қылмыстық жауаптылық қарастырылып отыр қылмыстың жалпы сипаттамасы яғни, объектісі қоғамға қайшы құқық бұзушылық әрекет, нақты объектісі мемлекеттің конституциялық құрылысы негіздеріне және қауіпсіздігіне қарсы әрекет болса, ал тектік объектіс әрекеті ұқсас қылмыстар оның ішінде аталмыш таруда орналысқан мысалы, тыңшылық – 176 бап, қарулы бүлік – 181 бап, сепаратистік әрекет – 180 бап, сонымен қатар бұқаралық ақпараттарда экстремистік материаладарды жариялау немесе рұқсат беру және т.б. әрекеттер жатады [1,137 б.].

Бұқаралық ақпарат құралдарында экстремистік материалдарды жариялауға рұқсат беру, құқықтық сипаттамасы мен алдын алу шаралары рұқсат беру, құқықтық сипаттамасы мен алдын алу шаралары:

– бұқаралық ақпарат құралдарындағы қандайда бір жарияланатын материалдарды немесе табысталған құжаттарды электрондық вериясы болсын мамандардың сараптамасынан өткізуді міндеттеу немесе құқықтық реттеу мен оны жетілдіру жұмысын қадағалау болып табылады;

– бұқаралық ақпарат құралдарында экстремистік материалдарды жариялауға рұқсат беру қылмыстылықты алдын алуда кешенді іс-шараны жүзеге асыру, мемлекеттік органдар мен қоғамдық мекемелерді тартып, бірлесе отырып қылмыстарға талдау жасау қылмыстылық пен күресудің оларды қылмысын ашу жауаптылыққа тарту стратегиясын ойластыру болып табылады;

– бұқаралық ақпарат құралдарында экстремистік материалдарды жариялауға рұқсат беру ұйымдасқан қылмыстық топтармен қауымдастықтардың қылмыстылығын, аса қауіпті қылмыстардың алдын алу қорғау мақсатта бірлесе келісе отырып алдын алуда іс-шараны әдіс-тәсілін ойластыру;

– қылмыстылықтағы жазаның бұлтартпастығы қағидасын қамтамасыз етуде, қылмыстық қудалаудағы мемлекеттің мүдесі, құқық қорғау органдарымен жасалатын талдау соның ішінде азаматтардың конституциялық құқықтарымен бостандықтарын қорғау мәселесі де қарастырылған;

– бұқаралық ақпарат құралдарында әдістемелік нұсқауларды әзірлеп дайындау және нұсқауды беру мен қатар ақпараттық хаттарды нақты өзкелі мәселелер бойынша немесе қандайда бағыттардағы заңсыздықтарды жою;

– бұқаралық ақпарат құралдарында қатысты заңдарды қолдануда немесе іс-тәжірибеде заңдарды қалыптастыру яғни, заңдылықты күшейту бұзушылықты алдын алуда ақпарат құралдарында экстремистік материалдарды жариялауға рұқсат беру, құқықтық сипаттамасы мен алдын алу шаралары мақсат мүдделеріне жетудегі нәтижелі болуына ықтимал [2, 60 б.].

Экстремистік топтың әрекетіне қатысуды яғни, ұлттық, рулық, нәсілдік, әлеуметтік және діни өшпенділікті тұтандыруға бағытталған, тектік-топтық артықшылықты, соғысты насихаттайтын, билікті күштеп басып алуға, билікті күштеп ұстауға, мемлекеттің қауіпсіздігіне нұқсан келтіруге немесе конституциялық құрылысын күштеп өзгертуге, сол сияқты Қазақстан Республикасының аумақтық тұтастығын бұзуға шақыратын үндеуді қамтитын мәліметтер мен материалдарды баспа беттерінде және өзге де бұқаралық ақпарат құралдарында жариялауға рұқсат берілгені үшін қылмыстық жауаптылық қарастырылған [3, 18 б.].

Сонымен қатар біз қарастырып отырған жұмыста негізгі бұқаралық ақпарат құралдарын пайдалана отырып жасау экстремистік сипаттағы материалдарды тарату болып табылатын – теледидар, радио, газет, журналды немесе сол орындарды қызметкерлері (журналистер) не басқа да адамдардың пайдалануын білдіреді.

Сонымен мемлекеттік құпияларды құрайтын мәліметтерді шет мемлекетке, халықаралық немесе шетелдік ұйымға не олардың өкілдеріне беру.

Сондай ақ сол сияқты оларға беру мақсатында жинау, ұрлау немесе сақтау, сондай-ақ шетелдік барлаудың немесе ұйымдасқан экстремистік, террористік топтардың тапсырмасы бойынша өзге де мәліметтерді Қазақстан Республикасының ұлттық мүдделеріне қарсы пайдалану үшін беру немесе жинаудың алдын алу оны болжау қылмыстың себептерін анықтау мақсатта мемлекетте бір қатар заң нормалары енгізілген дегенмен ол әлі де болса мардымсыз себебі ең бір көкейтесті мәселенен бірі ол халықаралық тұрғыдан сәйкестендіру қажеттілігі туындап отыр [4, 41 б.].

Қылмыстық құрамы формальді, яғни қылмыс аяқталған болып әлеументтік, ұлттық, рулық, нәсілдік немесе діни араздықты қоздыруға бағытталған әрекеттердің кез-келгені жасау сәтінен танылады.

Егер осы әрекеттерді жасауға бағытталып, яғни әлеументтік, ұлттық, рулық, нәсілдік немесе діни топтар арасындағы араздықты не өшпенділіктің пайд болмауы, заңға маңыздылығы қажет болып табылмайды.

Қылмыстық субъективтік жағы тікелей қасақаналық: кінәлі адам аталған диспозициядағы әрекеттерді жасауын ұғынады және болуын тілеп, көпшілік алдында немесе бұқаралық ақпарат құралдарын пайдаланып жасауын тілейді [5, 78 б.].

Қылмыстық кодекстің 182-бабының 2-бөлігі дәрежеленген белгісі ретінде:

- адамдар тобымен;
- бірнеше рет жасалған;
- күш көрсету мен күш қолданамын деп қорқытумен ұштасқан қоғамдық бірлестіктің жетекшісі не өзінің қызмет бабын пайдаланып жасаған нақ сол іс-әрекеттерді көздейді.

Адамдар тобы – қылмысты екі немесе одан да көп адамның бірлесіп жасауы. Қылмысты бірнеше рет жасау – ҚК 12 бабы нда анықталады, ал ҚК 182 бабына қатысты Қылмыстық кодекстің Ерекше бөлімі аталған бабындағы әрекеттердің екі немесе оданда көп мәрті жасалуын білдіреді [1, 128 б.].

Күш көрсетуді аталған қылмыс құрамының дәрежеленуші белгісі ретінде, адам әлеументтік, ұлттық, рулық, нәсілдік немесе діни қоздыруға бағытталған денсаулыққа орта дене жарақатын салу, ұрып-соғу, күш қолдану әрекеттері, тән азабын шектірумен ұштасқан бас бостандығынан шектеу, ұлттық ар-намысын қорлау т.б. әрекеттермен сипатталады.

Мыналар қылмыстық жауаптылық пен жазаны ауырлататын мән-жайлар деп танылады:

- 1) қылмыстық құқық бұзушылықтарды бірнеше рет жасау, қылмыстардың қайталануы, қауіпті түрде қайталануы;
- 2) қылмыстық құқық бұзушылықтар арқылы ауыр зардаптар келтіру;
- 3) адамдар тобымен, адамдар тобының алдын ала сөз байласуымен, қылмыстық топтың құрамында қылмыстық құқық бұзушылық жасау;

4) қылмыстық құқық бұзушылық жасағанда айрықша белсенді рөл атқару;

5) кінәлі адам үшін психикасы бұзылуының ауыр түрінен зардап шегетіні алдын ала белгілі адамдарды не қылмыстық жауаптылық жасына толмаған адамдарды қылмыстық құқық бұзушылық жасауға тарту;

6) ұлттық, нәсілдік және діни өшпенділік немесе қастандық себебі бойынша, басқа адамдардың заңды іс-әрекеттер үшін кек алу, сондай-ақ басқа қылмыстық құқық бұзушылықты жасыру немесе оны жасауды оңайлату мақсатында қылмыстық құқық бұзушылық жасау;

7) төтенше жағдай, төтенше ахуалдар кезінде, сондай-ақ жаппай тәртіпсіздіктер барысында қылмыстық құқық бұзушылық жасау.

Күш қолданамын деп қорқыту-қылмыс жасаудың әдісі ретінде жарақат салу қаупін тудыру арқылы тікелей үрейлендіру, қорқыту [2, 33 б.].

Аталған баптың 2 бөлігі дәрежеленуші белгілі ретінде арнайы субъектіні бөліп қарастырады. Өзінің қызмет бабын пайдаланған не қоғамдық бірлестіктің жетекшісі болып табылған адам. Олар лауазымды тұлға болуы да мүмкін, әр түрлі меншік нысандағы кәсіпорындар, мекемелер не ұйымдардың қызметтік өкілетігін пайдаланып қылмыс жасаған адамдар болып табылады [4, 52 б.].

Қылмыстық кодекстің 182-бабының 3-бөлігі ерекше дәрежеленген қылмыстар түрі бойынша жауаптылықты көздеген, осы баптың бірінші немесе екінші бөліктерінде көзделген, ауыр зардаптарға әкеп соққан іс-әрекеттері.

Ауыр зардаптар – жәбірленушінің өміріне айыру, денсаулығына ауыр зиян келтіру, ұйымдар мен мекемелерге, жеке тұлғаларға ірі мөлшерде мүліктік немесе басқа да материалдық шығын келтіру, ғимараттарды бұзу, байланыстырушы бұқаралық ақпараттарда экстремистік сипаттағы мәліметтерді жариялау жолдарын немесе мекемелердің қалыпты қызметін тоқтату мекен-жайын еріксіз көшуіне мәжбүр ету маңыздылығы бар үлкен іс-шаралардың үзілуіне әкеп соқтырған т.б. әрекеттері [2, 89 б.].

Сонымен қатар қылмыстық кодекстің 183 бабында Бұқаралық ақпарат құралдарында экстремистік материалдарды жариялау, жариялауға рұқсат беру мемлекеттің конституциялық құрылысына жалпы бағытталған қарсы мәліметтер бағытталған, сол сияқты Қазақстан Республикасының Конституциялық құрылысын күшпен өзгертуге бағытталған іс-әрекеттер [5, 37 б.].

Аталған қылмыстың тікелей объектісі – Қазақстан Республикасының саяси жүйесі болып табылады.

Берілген қылмыстың объективтік жағын:

а) экстремистік пиғылдағы материалдарды жариялау;

б) Мемлекеттің құрылысына, Конституция негіздеріне бағытталған мәліметтерді бұқаралық ақпараттарды жариялауға рұқсат беру;

в) мемлекеттің мүдесі мен Конституциялық құрылысын күшпен өзгертуге бағытталған іс-әрекеттер құрайды.

Сонымен қатар осы аталмыш тарауда қарастырыла отырған Өкіметті күшпен басып алуға бағытталған іс-әрекет – бұл Қазақстан Республикасының

Конституциясының 3-бабының: «Қазақстан Республикасында билікті ешкім де иемденіп кете алмайды. Билікті иемденіп кетушілік заң бойынша қудаланады» – деген нысанын ақырғы ең үлкен бұзу болып табылады [1, 9 б.].

Мұндай іс-әрекеттерге бұрын Конституциялық құрылыстың өзгеріссіздігіне жатпайтын жеке тұлғалардың, топтардың, саяси партиялардың, қозғалыстардың немесе өзге де саяси күштердің Қазақстан Республикасының өкіметін билеп алуға Конституциялық емес тәсілдермен келген әрекеттерін кірістіреді (бұл беріліп отырған қылмыстың дербес нысаны). ҚК Билікті басып алуды немесе ұстап тұруды насихаттауд немесе оған жария түрде шақыру немесе билікті басып алу немесе ұстап тұру конституциялық құрылысын өзгертуге бағытталған, яғни аталмыш баптың диспозициясында заң шығарушы өкіметті басып алудың конституциялық емес бір ғана тәсілін қарастырады күштеуәрекеттерінің белгісі бар [3, 40 б.].

Ол Қазақстан Республикасының заңдары және Конституциясына сәйкес құрылған өкімет органының өкілін тұтқынға алуды, еркінен айыруды, күшпен оқшаулауды, соққыға жығуды, денсаулығына зиян келтіруді білдіреді.

Егер күшпен басып алу адамды өмірінен айыруға әкеп соқса, онда кінәлінің іс-әрекеті себебі мен мақсатына байланысты мемлекет немесе қоғам қайраткерінің өміріне қарсы қастандық жасау (ҚК 167-бабы) не қасақана кісі өлтіру (ҚК 99-бабы) ретінде дәрежеленуі тиіс [4, 70 б.].

Өкіметті күшпен басып алуға бағытталған іс-әрекет өкіметінің бір тармағына (мысалы заң шығарушы немесе атқарушы) не өкіметтің барлық тармағына бағытталған кең көлемді басып алуға байланысты жергілікті сипатта болуы мүмкін. Бұдан басқада олар орталық не жергілікті Өкімет органдарының қызметіне қарсы бағытталуы мүмкін [6, 50 б.].

Өкіметті күшпен күшпен ұстап тұруға бағытталған іс-әрекет – бұл бұрын заңды негізде билік атқарған тұлғаның Қазақстан Республикасының Конституциясына қарсы (органның немесе тұлғаның қызмет өкіметтігінің мерзімінің өтуіне байланысты) немесе өкіметті күшпен басып алу нәтижесінде не мемлекеттік төңкерісте белгілі бір тұлғаның қолына заңсз көшкен өкіметті сақтау немесе сақтауға әрекет жасау болып табылады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан Республикасының Конституциясы, 30 тамыз 1995 ж. – Алматы: НОРМА-К. – 2014.

2 Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі. (№ 226-V 3 шілде 2014ж. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі баптарымен, № 167-1 16 шілде 1997 ж. Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің баптарына салыстырмалы кестемен) – Алматы: НОРМА-К. – 2014 – 240 б.

3 Қазақстан Республикасының «Қазақстан Республикасында жұмылдыруға дайындық пен жұмылдыруға шақыру туралы» Заңы, 16 маусым 1997 ж.

4 «Қазақстан Республикасының мемлекеттік қауіпсіздігі туралы» Заңы, 26 маусым 1998 ж.

5 Қазақстан Республикасының «Мемлекеттік құпиялар туралы» Заңы, 15 наурыз 1999 ж.

6 «Қазақстан Республикасының Қарулы күштері және қорғанысы туралы» Заңы, 07 қаңтар 2005 ж.

ГРНТИ 10.77.51

СОСТАВ ПРЕСТУПЛЕНИЯ КАК ЮРИДИЧЕСКОЕ ОСНОВАНИЕ КВАЛИФИКАЦИИ ПРЕСТУПЛЕНИЯ

Байжанова К.У.

К.ю.н., ассоциированный профессор, г. Алматы

Нурмаханова Ж.М., Рыскулбекова Б.Р.

Старшие преподаватели, магистры права кафедры «Право» КазНАИУ, г. Алматы

В данной статье рассматриваются вопросы состава преступления как юридическое основание квалификации преступления. Указанная тема, хотя и является одной из самых разносторонне изученных, с развитием казахстанского уголовного законодательства некоторые нюансы требуют детального теоретического изучения, особенно такие вопросы как субъект, признаки специального субъекта и др.

Ключевые слова: объективная сторона, состав уголовного правонарушения, вина, мотив, вменяемость, объект, субъект и субъективная сторона.

Согласно ст. 1 Конституции 1995 года РК утверждает себя демократическим, светским, правовым и социальным государством, высшим ценностями которого является человек, его права и свобода.

Реализации стоящих перед казахстанским народом стратегических задач – построение демократического, светского, правового и социального государства, защита личности, ее прав и свобод, наряду с экономическими, социально-политическими и идеологическими мерами – важная роль принадлежит установлению правопорядка законодательной деятельности в подготовке и принятию законов, контролю за их исполнением и соблюдению

иных мер правового характера. Осуществление этих задач неразрывно связано с необходимостью строжайшего соблюдения законности во всех сферах общественной жизни, повышением эффективности борьбы с преступностью.

Существенный вклад в борьбу с преступностью должна вносить и правовая наука, в том числе уголовно-правовая, достижения которой непосредственно влияют как на законодательную деятельность государства, так и на практику работы органов ведущих борьбу с правонарушениями.

Происходящий процесс коренных преобразований социально-экономических отношений, становление суверенной РК оказался непростым.

В стране резко упал уровень общественного правового порядка, о чем свидетельствуют сотни тысяч правонарушений и тысяча преступлений. Рост преступности в период перехода общества из одного строя в другой неизбежен. Условия, которые создаются и влияют на рост преступности и неблагоприятные изменения ее качественных показателей – переход к многоукладной экономике, имущественное расслоение, разрастание групп и слоев повышенного социального риска, негативное влияние на подрастающее поколение через пропаганду насилия, вредных социальных привычек, искаженных общечеловеческих ценностей, культа богатства любой ценой. Эти и другие отрицательные факторы, характерные для любой «эпохи перемен», – реальность нашей действительности.

Проблема преступности в Казахстане, которая в последние годы стала одним из основных дестабилизирующих факторов общественного развития, тормозом на пути к демократии и законности, представляет собой реальную угрозу конституционным правам и свободам граждан, национальной безопасности процессу становления республики как подлинно правового государства, успешному осуществлению социальных и экономических реформ.

Характер и невиданные вместе ранее масштабы преступных проявлений повышают социальную напряженность, инициируют деструктивные процессы в обществе, порождают у населения острую тревогу за свою жизнь, здоровье, собственность и благополучие, а вместе с тем сомнения в способности государства обеспечить их надежную безопасность. Поэтому точное установление состава преступления является наиболее важным вопросом.

Юридически понятие состава преступления не закреплено в Уголовном законе. Но оно существует в теории уголовного права и следственно-судебной практике. Большая заслуга в научной разработке проблемы состава преступления в отечественной науке уголовного права принадлежит А.Н. Трайнину, выдающемуся советскому ученому-криминалисту и международнику, посвятившему этой проблеме две монографии: Учение о составе преступления (М., 1946 г.) и Общее учение о составе преступления (М., 1957 г.). Исследования проблем объекта преступления Б.С. Никифоровым – руководителем сектора уголовного права Всесоюзного НИИ по изучению причин преступности – также внесли вклад в уголовную науку. Он создал научный труд «Объект преступления по советскому уголовному праву», изданный в Москве в 1961 г. Никифоров Б.С. одним из первых в советском

правоведении выступил за необходимость глубокого и всестороннего изучения личности преступника. Вопросу правовой оценки субъективной стороны преступления посвящено немало трудов П.С. Дагеля – доктора юридических наук, который развивал учение о вине, личности преступника и уголовной политике. По мнению А.В. Наумова, вина в качестве основания уголовной ответственности есть «совокупность обстоятельств, заслуживающих, по убеждению... суда, отрицательной общественной (морально-политической) оценки от имени... государства и требующих уголовной ответственности подсудимого».

Для того, чтобы выделить внутри общей массы преступных деяний определенное преступление существует особое понятие состава преступления.

В теории уголовного права под составом преступления понимается совокупность установленных уголовным законом объективных и субъективных признаков, характеризующих общественно-опасное деяние как конкретное преступление (например, как вымогательство или кражу, клевету или оскорбление). При наличии таких признаков совершенное виновным деяние характеризуется как преступление и является основанием для наступления уголовной ответственности (ст.3 УК РК). Деяние признается преступлением, если оно общественно опасно, совершенно виновно и определено как конкретное преступное деяние в Уголовном Кодексе Особенной части. То есть состав преступления отражает виновность, уголовную противоправность и общественную опасность определенного деяния.

В диспозициях статей Общей части Уголовного кодекса описываются общие признаки, присущие всем или отдельным видам составов преступлений. Однако такие признаки типичны. Поэтому состав конкретного преступления – это структура преступления, основные признаки, обозначающие его сущность и специфические особенности. Он существует только в единстве этих признаков, где каждый связан с другими и не существует вне состава преступления в целом.

В законодательном описании признаков состава преступления отражены не все фактические признаки, а только наиболее значимые, которые и делают совершенное деяние общественно опасным. В диспозициях статей Особенной части УК РК описываются (обыкновенно) признаки оконченных составов преступлений.

Значение конкретных составов преступления состоит в том, что они позволяют отличить преступное от законного. Без такого описания состава преступления невозможно было бы уяснить и отличить друг от друга умышленное убийство и грабеж, кражу и мошенничество. Без четкого определения, например, шпионажа, невозможно добиться единообразия в судебных разбирательствах и трудно поддерживать законность борьбы с преступностью в стране. По уголовному праву РК предусмотрен перечень конкретных составов преступлений. Это значит, что преступным и уголовно-наказуемым является лишь то общественно-опасное деяние, которое

определено в Уголовном кодексе и попадает под признаки какого-либо состава преступления (ст.3, ст.9 УК РК).

Состав каждого преступления состоит из элементов, характеризующих общественно-опасное деяние с 4-х сторон. Это объект, объективная сторона, субъективная сторона и субъект. По содержанию признаков, образующих эти элементы одно преступление отличается от другого (кража от грабежа). Каждый элемент состава преступления состоит из структурных единиц, которые в каждом определенном составе специфичны и неповторимы.

Существуют обязательные и факультативные признаки (элементы) состава преступления. Совокупность признаков необходимых для каждого состава преступления называют обязательной, а признаки, характеризующие не все составы преступления – факультативными. Вина лица (субъекта) – это обязательный признак для всех субъективных сторон составов преступлений, а орудие, место, время совершения преступления есть не во всех составах.

Также признаки составов преступлений могут подразделяться на конкретно-определенные и оценочные. Конкретно-определенные признаки – это признаки, четко называющие то или иное деяние, определяющие его как преступление. Например, ст.135, в которой расшифровывается понятие «торговля несовершеннолетними» как «купля-продажа несовершеннолетнего либо совершение иных сделок в отношении несовершеннолетнего в форме его передачи и завладения им». Или ст.371 «Халатность», т.е. неисполнение или ненадлежащее исполнение должностными лицом своих обязанностей вследствие недобросовестного или небрежного отношения к службе, если это повлекло существенное нарушение прав и законных интересов граждан или организации.

Состав преступления состоит из следующих элементов: объект, объективная сторона, субъект и субъективная сторона.

Литература

- 1 Уголовный Кодекс РК, Алматы, 2021 г.
- 2 Наумова А.В. Высказывание приведено в учебнике «Уголовное право», Изд-во Бек, – 1996. с. 207.

GTAMP 10.83

АТҚАРУШЫЛЫҚ ӨНДІРІСТІҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ НЕГІЗДЕРІ

Айтмуханова Д.У.

З.ғ.м., аға оқытушы, Х. Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Тажигалиева М.Ж.

Аға оқытушы, Х. Досмухамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Мақалада атқару өндірісінің құқықтық реттелуі және сот актілерінің орындалуындағы бірқатар мүлдік қалпына келтіру мәселелерінің құқықтық негіздері туралы баяндалған. Сот шешімдерінің орындалуы сот орындаушыларының қызметіне тікелей байланысты. Сондықтан сот орындаушысының құқықтық мәртебесін көтеру – азаматтық іс жүргізу қатынасының басты тетігі, яғни азаматтық іс жүргізу қатынасының түйіні болып саналатын сот актілерінің орындалуын қамтамасыз ету шараларының бірі екендігі туралы баяндалады. Сот актілерін атқарудағы сот орындаушыларының құқықтық мәртебесі туралы құқықтық мәселелер талқыланады.

Түйін сөздер: Сот, сот орындаушы, актілер, құқық, қорғау, мүлік.

Қазақстан Республикасындағы орындау өндірісі кең ауқымды орын алатын мәселе болып табылады. Өйткені сот шешімдерінің орындалуы осы атқару өндірісіне тікелей қатысты. Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу құқығындағы атқарушылық іс жүргізу курсы азаматтық істер бойынша сот төрелігін жүзеге асыру үшін шығарылатын сот актілерін атқаруға негізделеді. Қазақстанда демократиялық қоғам мен құқықтық мемлекет құруға азаматтық істер, әкімшілік істер және қылмыстық істер бойынша келтірілген зиянды қалпына келтіру шығарылатын сот актілерінің орындалу тәртібі, мерзімі және оларды орындамағаны үшін жауаптылық туралы баяндалады. Құқықтық мемлекет құруды мақсат етіп қойғалы отырған мемлекет үшін азаматтардың құқықтары мен бостандықтарын, заңды мүдделерін қамтамасыз ету – басты мақсат болып табылады. Бұл орайда, құқықтары бұзылып сотқа жүгінген тараптар үшін сот шешімінің орындалуы маңызды мәселе болып табылады. Ата заңымыздың басты қазынасы болып табылатын – адам және азаматтар құқықтары мен заңды мүдделерінің қорғалуы атқару өндірісінің басты міндеті болып саналады. Өйткені сотқа шағымданушы кез-келген азамат сот әділдігіне сенуі қажет. Осы сенімді ұялататын бірден-бір орган атқару органдары болып саналады. Сот орындаушылары мен сот приставтарының құқықтық мәртебесін көтеру – құқықтық мемлекеттегі азаматтық қоғамның

басты міндеттерінің бірі болып саналады. Өйткені азаматтық қоғамның алғашқы сатысы – азаматтардың құқық қорғау органдарының қалыпты, құқыққа сай қызмет қылуында [1].

Сот шешімдерінің орындалуы сот орындаушыларының қызметіне тікелей байланысты. Сондықтан сот орындаушысының құқықтық мәртебесін көтеру – азаматтық іс жүргізу қатынасының басты тетігі, яғни азаматтық іс жүргізу қатынасының түйіні болып саналатын сот актілерінің орындалуын қамтамасыз ету шараларының бірі деп айтуға болады. Борышкердің мүлкін сату кезектілігі атқарушылық іс жүргізу туралы заңының 48– бабымен реттелген. Борышкердің мүлкінен өндіріп алу кезінде бұл мүлікті сату мынадай кезекпен жүзеге асырылады:

- бірінші кезекте борышкердің өндіріске тікелей қатыспайтын мүлкі: бағалы қағаздар, валюта құндылықтары, бағалы металдар мен асыл тастар, зергерлік бұйымдар, жеңіл автокөлік және басқалар сатылады;

- екінші кезекте – дайын өнім (тауарлар), сондай-ақ өндіріске тікелей қатыспайтын және өндіріске тікелей қатысуға арналмаған өзге де материалдық құндылықтар;

- үшінші кезекте – жылжымайтын мүлік объектілері, сондай – ақ шикізат пен материалдар, станоктар, құрал – жабдықтар, өндіріске тікелей қатысуға арналған басқа да негізгі құрал жабдықтар;

- төртінші кезекте – жалға беру (мүлікті жалдау), заем, прокат шарты немесе өзге де шарттар бойынша басқа адамдарға берілген мүлік.

Тыйым салынған мүлікті сатуды заң бойынша айналымнан алып тасталған мүлікті (есірткі заттар, әскери қарулар және т.б.) қоспағанда, тыйым салу негіздері мен мүлік түрлеріне қарамастан, сот орындаушысы сауда және өзге де мамандандырылған ұйымдар арқылы сауда-саттық және аукциондарда ҚР –ның заңдарында көзделген тәртіппен жүргізіледі.

Мүлікті сату нысанын таңдауды сот орындаушысы мүлік түрін және өндіріп алушы мен борышкердің пікірлерін ескере отырып белгілейді. Егер мүлік 2 ай ішінде сатылмаса, өндіріп алушыға бұл мүлікті бағаланған сомасында өзінде қалдыру құқығы беріледі. Өндіріп алушы мүліктен бас тартқан жағдайда ол борышкерге қайтарылады, ал атқару құжаты, егер борышкердің өндіріп алуға болатын басқа мүлкі немесе кірістері болмаса, өндіріп алушыға қайтарылады. Борышкер мүлкінен өндіріп алу кезінде, егер өндіріп алынатын мүлікті сату туралы шешім қабылданған кезде борышкердің дәрменсіздігі (банкроттығы) туралы іс бойынша іс қозғалса, борышкердің дәрменсіздігі (банкроттығы) туралы мәселе мәні бойынша қаралғанға дейін мүлікті сату тоқтатыла тұрады.

Мүлікті тәркілеу бөлігіндегі қылмыстық іс бойынша сот үкімі негізінде не мүлікті мемлекетке беру туралы шешім негізінде тыйым салынған мүлік заңдарда белгіленген тәртіппен сатылады. Борышкерден алынған және банк мекемелеріне сақтауға берілген бағалы қағаздар, валюта құндылықтары, бағалы металдардан, асыл тастар мен інжуден жасалған зергерлік және басқа да бұйымдар, сондай-ақ осындай бұйымдардың сынықтары мен антиквариат

Республиканың Үкіметі белгілейтін ережелерге сәйкес сатылады. Борышкердің тыйым салынған мүлкін сату мүлік тұрған жердегі сауда ұйымдары арқылы комиссиялық негізде не сауда-саттықтарда сату жолымен жүргізіледі. Мүлікті сату мақсатында бір елді мекеннен екінші елді мекенге тасымалдауға өндіріп алушының, борышкердің есебінен олардың өзара келісімі бойынша ғана жол беріледі. Егер тыйым салынған мүлікті сауда-саттықтарда сату жолымен жүргізілетін болса, онда сот орындаушысы алдағы сауда-саттық туралы хабарлайды [2].

Борышкердің мүлкі сауда саттықта сатылатын жағдайда сот орындаушысы алдағы сауда-саттық туралы ресми хабарларды жариялауға құқығы бар мерзімді баспасөз басылымдарында сауда-саттық өткізілгенге дейін 10 күннен кешіктірмей хабарлайды. Кепілге берілген мүліктің сауда-саттықта сатылатын уақыты мен орны туралы сот орындаушысы кепіл ұстаушыға хабарлайды. Сауда-саттыққа қатысушы ретінде тіркелу үшін жеке және заңды тұлғалар тиісті құжаттар ұсынуы қажет. Жеке тұлғалар: өтініш, төлқұжат немесе жеке басын куәландыратын өзге де құжат, кепілді жарнаның енгізілгенін растайтын төлем құжатының түпнұсқасы немесе көшірмесі және көшірменің шынайылығын дәйектейтін құжаттың түпнұсқасы. Заңды тұлғалар осы құжаттарды және қосымша жарғының, статкартаның және заңды тұлғаның тіркелгендігі туралы куәліктің нотариат куәландырылған көшірмесін ұсынады. Шетелдік заңды тұлғалар орыс тілінде аударылып нотариат куәландырған құрылтайшы құжаттарын тапсырады. Сауда-саттыққа қатысқысы келетін адамдар өздерінің өздерінің оған қатысуына кедергі жоқ екендігі туралы қолхат беруге және сот орындаушысына мүлік бағасының бес проценті мөлшерінде кепілдеме беруге міндетті. Сауда-саттықта ұтып шыққан адам енгізген сома сату бағасына есептеледі. Сауда-саттықтың басқа қатысушыларына олардың салған кепілдемесі сауда-саттық аяқталған соң дереу қайтарылады. Сауда-саттық 2 тәсіл бойынша жүргізілуі мүмкін: ағылшындық не голландық тәсіл.

Сауда-саттық тыйым салу туралы актіде көрсетілген мүліктің бағалау құнынан басталады. Ағылшындық тәсіл бойынша: Аукционшы жекешелендіру объектісінің бастапқы бағасын және бағаны ұлғайту сатысын жариялайды. Қатысушылар нөмерлерін көтеру арқылы бастапқы бағаны жоғарлатады, бірақ бұл жарияланған бір сатыдан кем болмауға тиіс. Аукционшы сауда-саттыққа қатысушылардың аукциондық нөмерлерін жариялайды, бағаны бекітеді және оны жоғарлатуды ұсынады. Лот бойынша сауда-саттық ең жоғарғы баға ұсынылғанша жүргізіледі. Аукционшы объекті үшін неғұрлым жоғары бағаны ұсынған қатысушыны жариялайды. Аукционшы лоттың соңғы бағасын үш рет қайталайды да, басқа нөмерлер көтерілмесе, балғамен соғу арқылы осы лоттың сатылғаны туралы жариялайды. Голландық тәсіл бойынша: Аукционшы нысанның бастапқы бағасын жариялайды және оны жариялаған қадаммен төмендетіп, жаңа баға жариялайды. Аукционшы жариялаған баға жағдайында бірінші болып нөмер көтерген қатысушының нөмері айтады, балға ұрумен оны аталған нысанның жеңімпазы деп жариялайды. Егер баға жарияланған сәтте бір мезгілде екі немесе одан да көп нөмер көтерілсе, онда аукционшы бағаны

жеңімпазды анықтау сәтіне дейін тіркелген қадамның көлеміне қарай бағаны арттырады (ағылшындық тәсіл бойынша). Егер аукционшы нысанның ең төменгі бағасын жариялаған кезде қатысушылардың бірде біреуі аталған нысанды сатып алуға тілек білдірмесе, онда бұл нысан сауда – саттықтан алынып тасталынады.

Сатып алушы сауда-саттық аяқталғаннан кейін 5 күн ішінде ол мүлікке ұсынған соманы, сауда-саттық басталар алдында енгізілген кепіл ақшаны қоса, толық енгізуге міндетті. Сатып алушы өзінен алынуға тиісті барлық соманы белгіленген мерзімде енгізбеген жағдайда, сауда-саттық алдында салынған кепіл ақша оған қайтарылмайды және мемлекет кірісіне түседі. Мүлікті сатып алушы одан алынатын барлық соманы төлегеннен кейін сот орындаушысы оған өткен сауда-саттық туралы актінің көшірмесін береді. Сот орындаушысы атқару құжаттарының орындалуын қамтамасыз ету жөнінде өз бастамасы бойынша шаралар қолдануға құқылы, ал өндіріп алушының өтініші бойынша шаралар қолдануға міндетті. Мерзімді төлемдер өндіріп алу туралы шешімдер (алимент өндіріп алу туралы, мертіктірумен немесе денсаулығын өзгедей заңымдаумен келтірілген зиянды өтеу туралы және басқа істер бойынша) атқару құжаттары төлем жасауға берілген барлық уақытта күшін сақтайды. Мұндай жағдайларда мерзім әрбір төлем үшін жеке есептеледі.

Сот шешімі заң күшіне енгеннен кейін атқару парағы жазылады, сот оны аумағы бойынша сот қаулыларын орындауға уәкілетті тиісті органға орындау үшін жіберуге тиіс. Соттың дереу орындалуға тиісті шешімі бойынша атқару парағы жазылып, шешім шығарылғаннан кейін дереу орындауға жіберіледі. ҚР атқарушылық іс жүргізу заңның 23-бабы орындалуға тиісті атқару құжатын түсіндіру жөнінде белгілеген. Егер атқару құжаты түсініксіз болса, онда бұл жағдайда оны орындауға алған сот орындаушысы, сондай-ақ өндіріп алушы немесе борышкер атқару құжатын бергенде негізге алынған шешімді немесе қаулыны түсіндіру үшін сотқа немесе атқару құжатын берген органға жүгінуге құқылы.

Атқару құжаттарының іс жүргізуге қабылдануы, оның орындалу мерзімінің үзілуі, қалпына келтірілуі, қайтарылуы. Сот орындаушысы өзіне заңда белгіленген талаптарға сәйкес келетін атқару құжаты келіп түскеннен кейін үш тәуліктен кешіктірмей атқарушылық іс жүргізуді қозғап, бұл туралы қаулы шығарады. Сот орындаушысы сонымен бір мезгілде атқару құжаттарын қамтамасыз ету жөнінде атқарушылық іс жүргізу туралы заңда көзделген шараларды қабылдайды. Бұл орайда сот орындаушысы борышкердің дәлелді жазбаша өтініші бойынша, дереу орындалуға тиіс атқару құжаттарын қоспағанда, атқару құжатын ерікті орындау үшін атқарушылық іс жүргізу қозғалған күннен бастап бес күн мерзім белгілейді Орындауға беруге арналған атқару құжатының мерзімі үш жағдайда үзілуі мүмкін: атқару құжатын орындауға беру кезінде ; атқару құжатын борышкердің ішінара орындауы арқылы және борышкерді іздестіру кезінде Үзілістен кейінгі жаңа мерзім атқару құжаты бойынша өндіріп алу толық немесе ішінара жүргізілмей, ол өндіріп алушыға қайтарылған күннен бастап, не өндірушінің борышкердің

тұратын жерін анықтаған немесе өндірушінің борышкердің тұратын жерін анықтағандығы туралы хабарлаған күннен бастап есептеледі. Атқару құжатын орындалуға беру мерзімі өткізіліп алынса қалпына келтірілуі мүмкін, бірақ барлық атқару құжаттары бойынша емес. Осылай, дәлелді себептерге байланысты атқару парағы бойынша орындалуға беру мерзімі өткізілсе, оны өндіріп алушының өтіп кеткен мерзімді қалпына келтіру туралы өтініші негізінде шешім шығарған сот шешімі қалпына келтірілуі мүмкін.

Борышкердің мүлкіне тыйым салу туралы қаулының нысаны мен мазмұны заңмен анықталады. ҚР атқарушылық іс жүргізу туралы заңның 42-бабына сәйкес мүлікке тыйым салу туралы қаулыда мыналар көрсетілуге тиіс:

- 1) қаулының жасалған уақыты мен орны;
- 2) қаулы жасаған сот орындаушысының, сондай-ақ қаулы жасау кезінде қатысқан адамдардың тегі мен аты-жөні;
- 3) атқару құжаты орындалатын соттың немесе басқа органның атауы;
- 4) өндіріп алушы мен борышкердің тегі мен аты-жөні;
- 5) мүлікті тізімдеу туралы нұсқау (тізімдеуді кім жүргізді, оны жасау кезінде қатысқан адамдар, тізімделген мүліктің жалпы құны);
- б) егер заттарға тыйым салынса, оны көрсету;
- 7) егер мүлікті сақтау борышкердің өзіне жүктелмесе, мүлік сақтауға берілген жеке тұлғаның тегі мен аты-жөні, заңды тұлғаның атауы, олардың мекен-жайы;
- 8) борышкер мен басқа адамдарға сот орындаушысының әрекеттеріне шағым жасау тәртібі мен мерзімінің түсіндірілгендігі туралы, сондай-ақ борышкерге немесе мүлікті сақтаушыға олардың сақтауға берілген мүлікті сақтау жөніндегі міндеттері және талан-таражға салғаны, иеліктен айырғаны немесе жасырғаны үшін жауапкершілігі түсіндірілгендігі туралы белгі;
- 9) өндіріп алушының, борышкердің, хаттау кезінде қатысқан адамдардың ескертпелері мен арыздары және сот орындаушысының олар жөніндегі өкімдері. Мүлікке тыйым салу туралы қаулыға сот орындаушысы қол қояды, қаулыға мүліктің тізімдемесі қоса тіркеледі.

Борышкерге меншік, шаруашылық жүргізу және оралымды басқару құқығында тиесілі мүлікке, оның қайда және іс жүзінде кімнің пайдалануында екендігіне қарамастан (азаматтық заңдарда белгіленген шектеулер ескеріле отырып) тыйым салынуы мүмкін. Борышкердің банктегі немесе банк операцияларының жекелеген түрлерін жүзеге асыратын ұйымдардағы ақшасына және басқа да мүлкіне сот орындаушысы прокурордың санкциясымен ғана тыйым салады. Егер борышкер мүлкінің басқа адамдарда болуы олардың арасында жасалған шартқа байланысты болса, басқа адамдардың шарттан туындайтын құқықтарын сақтау мүмкіндігі туралы және мүлікті алып қою туралы мәселе-лені қуынымдық іс жүргізу тәртібімен сот шешеді. Сот орындаушысының тыйым салынған мүлікке билік етуге немесе оны пайдалануға салған тыйымын бұзу заңдарда көзделген жауаптылыққа әкеп соғады. Сот орындаушысы сақтаушыдан сақтауға қолхат алу арқылы сақтау шарты негізінде тыйым салынған мүлікті сақтауға беруді жүзеге асырады.

Тыйым салынған мүлікті сақтаудың тәртібі мен шарттары Азаматтық кодекспен және басқа да нормативтік-құқықтық актілермен белгіленеді. Егер мүлікті пайдалану оның қасиеттері бойынша мүліктің жойылуына немесе оның бағасының кемуіне әкеп соқпаса, сақтаушы бұл мүлікті сот орындаушысының рұхсатымен пайдалана алады. Егер борышкер немесе оның отбасының мүшесі сақтаушы болмаса, сақтаушы сақтағаны үшін сыйақы алады. Мүлікті пайдаланудан іс жүзінде алынған пайда шегеріліп тастала отырып, сақтаушыға бұл мүлікті сақтау жөнінде ол жасаған қажетті шығыстар өтеледі. Мүлікті сақтауға байланысты жасалған шығыстар атқару құжаттарын жасау жөніндегі шығыстарға жатқызылады. Тыйым салынып сақтауға берілген мүлік талан-тараж етілген, иеліктен алынған немесе жасырылған жағдайда сақтаушы заңдарға сәйкес жауапты болады. Борышкердің мүлкінен өндіріп алу кезінде бұл мүлікті сату мынадай кезекпен жүзеге асырылады:

– бірінші кезекте борышкердің өндіріске тікелей қатыспайтын мүлкі: бағалы қағаздар, валюта құндылықтары, бағалы металдар мен асыл тастар, зергерлік бұйымдар, жеңіл автокөлік және басқалар сатылады;

– екінші кезекте – дайын өнім, сондай-ақ өндіріске тікелей қатыспайтын және өндіріске тікелей қатысуға арналмаған өзге де материалдық құндылықтар;

– үшінші кезекте – жылжымайтын мүлік объектілері, сондай-ақ шикізат пен материалдар, станоктар, құрал-жабдықтар, өндіріске тікелей қатысуға арналған басқа да негізгі құрал-жабдықтар;

– төртінші кезекте – жалға беру (мүлікті жалдау), заем, прокат шарты немесе өзге де шарттар бойынша басқа адамдарға берілген мүлік. Тыйым салынған мүлікті сатуды заң бойынша айналымнан алып тасталған мүлікті (есірткі заттар, әскери- қарулар және т.б.) қоспағанда, тыйым салу негіздері мен мүлік түрлеріне қарамастан, сот орындаушысы сауда және өзге де мамандандырылған ұйымдар арқылы сауда-саттықта және аукциондарда Қазақстан Республикасының заңдарында көзделген тәртіппен жүргізеді. Мүлікті сату нысанын таңдауды сот орындаушысы мүлік түрін және өндіріп алушы мен борышкердің пікірлерін ескере отырып белгілейді [3].

ҚР Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы Заңына сәйкес белгілеген мерзімде толық көлемде орындаса, сондай-ақ атқару құжаты бойынша өндіріп алынған соманың он пайызы мөлшерінде өндіріп алынуға тиіс атқару санкциясы бір айлық есептік көрсеткіштен аз болған жағдайда, атқару санкциясы өндіріп алынбайды.

Борышкер атқару құжатын орындамағаны үшін әкімшілік не қылмыстық жауаптылыққа тартылуы мүмкін. Әкімшілік жауапкершілік ретінде ескерту, сөгіс, қатаң сөгіс, сондай-ақ айыппұл салу мәселелері қарастырылуы мүмкін.

Қылмыстық жауаптылыққа егер де борышкер алимент өндіріп беруден бірнеше рет жалтарып, сот шешімін орындамаса тартылуы мүмкін. Жауапқа тарту борышкерді атқару құжатында көзделген әрекеттерді орындау міндетінен босатпайды.

Атқарушылық іс жүргізу міндеттерінен біз азаматтық іс жүргізу, қылмыстық іс жүргізу және әкімшілік іс жүргізу заңдарымен реттелетін

айқындалатын қатынастарды белгілейміз. Азаматтық іс жүргізу заңы сотта азаматтық істерді қозғау, қарау, ол бойынша шешімдер, қаулылар, бұйрықтар және ұйғарымдар қабылдау тәртібін белгілейді, ал атқараушылық іс жүргізуде соларды орындау тәртібін, әдістерін және мерзімдерін белгілейді. Демек борышкер келтірілген шығындар заңға сай орындалуға тиіс екенін және тиісінше орындамағаны үшін жауаптылықтың бар екенін ұғыну керек. Осы орайда сот орындаушылары борышкер мүлкін жасырады не ысырап қылуы мүмкін деген күдік туындаса қамтамасыз ету шараларын қолдана алады. Ол үшін сот, прокуратура және ішкі істер саласының қызметкерлерін атқарушылық өндіріске тарта алады.

Азаматтық іс жүргізу қатынастарының соңғы сатысы не нүктесі ретінде атқарушылық қатынастардың тиісті деңгейде орындалуы басты талап болып саналады. Яғни Қазақстан Республикасындағы Сот жүйесіне деген азаматтардың сенімі және әділдікке ұмтылған қоғамның талабына осы сот актілерін заңды күшіне енгеннен кейін атқару мәселесімен айналысуға құзіреттілік берілген сот орындаушыларының қызметіне тікелей байланысты екенін ұғынуға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30.08.1995 ж.
- 2 Қазақстан Республикасының Азаматтық іс жүргізу Кодексі 13-шілде 1999 ж.
- 3 Атқарушылық іс жүргізу және сот орындаушыларының мәртебесі туралы ҚРЗ., 2-сәуір 2010 ж.

ГТАМР 10.21.01

ШАҒЫН НЕСИЕЛЕУ ЖҮЙЕСІН ДАМЫТУДЫҢ ҚҰҚЫҚТЫҚ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Пайызхан Д.Е.

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Мақалада микрокредит беруді дамытудың ерекшелігіне байланысты мәселелер қарастырылады. Қазақстан Республикасындағы микро қаржы ұйымдары қызметінің ерекшелігі зерттелуде. Банкте және микроқаржы ұйымдарында несие беру кезінде әртүрлі қатынастардың болуы туралы

қорытынды жасалады. Ел экономикасының дамуына ықпал ететін микрокредит беруді жетілдіру бойынша ұсыныстар енгізіледі. Шағын несие бойынша ақпараттық кіші жүйелерді әзірлеу және жетілдіру ұсынылды.

Түйін сөздер: микрокредит, микроқаржыландыру, шағын несие, микро қаржыландыру ұйымдары, банк.

Шағын несиелеу – түрлі себептерге байланысты әдеттегі банктің несиесіне қол жеткізе алмайтын адамдарға шағын несие беретін микроқаржыландыру жүйесі. Пайызы көптігінен және де қарызды өтеу мерзімінің тым қысқа болуына байланысты әлемнің көптеген елдерінде тыйым салынған.

Микро қаржыландыру ұйымдарының тарихы 1976 жылдан басталады, яғни М.Юнустың кедей бангладештіктерге шағын несие берген Grameen банкінің негізін қалаған сәттен бастап.

Тарихқа қысқаша шолу жасау арқылы шағын несиелеудің алғашқыда тек қана саяси проектпен байланысты болғанын және батыстық фондтар қаржыларына жүзеге асырылған айта кету керек. Қазіргі әйгілі Grameen компаниясы осылай құрылған болатын. Осыған себеп болған жағдай бұл 1970-жылдары Бангладештің кедейшілігі Батыс Бенгалияға кері әсерін тигізе бастады. Аймақтағы халықтың көші-қон деңгейі алаңдатарлықтай жағдай тудырды. Алайда кейінгі уақытта бұл бастау жеке инвестиция тартудың нәтижесінде басқа елдерде де қарқынды дамыды.

2000-жылдардың басында БҰҰ-ның басты мақсаттарының бірі өте кедей жағдайда өмір сүретін адамдар санын жартыға азайту екендігі айтылды. Осы мақсатты орындаудың негізгі әдісі микроқаржыландыруды дамыту болып табылды, сонымен микро несие беретін ұйымдар халықтың күн-көріс деңгейі төмен бөлігінің өз ісін бастауына мүмкіндік берді. (БҰҰ 2005-жылды халықаралық микрокредит күні деп жариялады) [1].

Қазір бұл бағыт барлық елдерде мамандандырылған бизнес ретінде дамыды.

Шағын несиелеудің әртүрлі анықтамалары бар.

Микрокредит – өте кедей адамдарға дербес кәсіпкерлік қызметпен айналысуға, жобаларды іске асыруға және оларға өздерін, отбасыларын қамтамасыз етуге мүмкіндік беретін шағын несие беру бағдарламасы [2].

Микрокредитті сонымен қатар микроқаржыландыру депте атайды. Микроқаржыландыру жалдамалы жұмысшы емес кедей адамдарды аз мөлшердегі айналым капиталымен қамтамасыз етуге мүмкіндік береді.

Аз көлемдегі берілген капиталдың өзі (50-300 доллар) отбасыны толықтай кедейліктен шығарып және өзін асырай алатын, балаларына білім алуға мүмкіндік беретін, қажетті пайда әкеліп отыратын шағын бизнес құруға себеп болады [3].

Шағын несиелеудің басты мақсаты – табысы төмен адамға да аз мөлшерде қаржы беру болып табылады. Ол адамдар әдеттегідей банктен несие

ала алмайды, себебі банк қоятын талаптарға сай келмейді немесе банк бұл тұлғаларға несиені беру өте тәуекелді деп санайды.

Шағын несие бенефициарларға микрокәсіпорындарды құруға, кеңейтуге немесе өз іс-әрекеттері есебінен басқа табыс алуға мүмкіндік береді [4].

Микроқаржыландыру жұмыс орындарын көбейтуде маңызды құрал болып табылады. Микрокредит ұғымына ешқандайда формальды анықтама жоқ, алайда европалық комиссия шағын несие деп 25 000 еуродан аспайтын мөлшердегі несиелерді атауға ұсыныс берді. Жалпы ереже бұл микрокредиттің тек қана кедей адамдарға және банк структурасы арқылы қарапайым жолмен несие ала алмайтын адамдарға берілуі.

Бұл мынадай факторлармен байланысты:

- тәжірибенің жетіспеушілігі
- мүліктік кепілдің болмауы
- ұлттық заң және іскерлік орта туралы білімнің жетіспеушілігі (шет елден келген кәсіпкерлерге байланысты) [5].

Экономикасы дамымаған және дамыған елдерде несие беру көлемі мен мақсаттары әртүрлі болып келеді.

Бірінші жағдайдағы мақсат (дамымаған елдер):

- адамдарға олар аштықтан өлмес үшін қаражат беру;
- адамдарға бастапқы капитал беру арқылы оларға өзін-өзі және отбасын қамтамасыз етулеріне мүмкіндік беру.

Екінші жағдайдағы мақсат (дамыған елдерде) – адамдарды белсенді өмірге тарту, өйткені экономикасы дамыған елдерде әлеуметтік структура мен жұмыссыздық жәрдемақысы адамдарға аштантық өлуге жол бермейді.

Шағын несиелеуді зерттейтін орыс ғалымы О. Тонян [6, 48 б.] үш модельді бөліп көрсетеді:

1) американдық, мемлекет бойынша филиалдары көп АҚШ шағын бизнес Әкімшілігінен көмек алу жолымен шағын бизнесті дамыту үшін құрылған. Америкада шағын қаржыландыру ұйымдары өздерінің мүдделерін мемлекеттік деңгейде қорғау үшін 1953 жылы құрылған шағын бизнес Әкімшілігі мен кәсіпкерлер арасында делдал болып табылады. Әрбір сондай делдал-ұйымның несиелік портфелінде 3,5 миллионға жуық доллары болуы мүмкін.

2) немістік модель – шағын несиелік қызметті кәсіпкерлерге несие беретін жекеменшік қаржы ұйымдар есебінен жүргізеді.

3) аралас модель – бірнеше елдердің қолдануында (Бразилия, Бангладеш).

Біздің мемлекетке қандай да бір модельді қолдану немесе дамыту қате болып саналады, себебі кейбір аймақтарда жұмыс орнының артуына алып келсе, ал кейбір аймақтар бұны жай кедейліктен шығудың жолы деп ойлайды.

Еуропадағы микрокредиттік модельді кестеге сәйкес екі критерийге бөліп қарастырсақ болады:

- пайыздық мөлшерлеменің жоғарғы шегінің болуы;
- қызметтің бұл түріне лицензия алудың міндетті болуы.

Кесте 1. Еуропадағы микрокредиттік ұйымдардың қызметіндегі айырмашылықтар [4].

Елдер	Пайыздық мөлшерлеменің шегі	Микроқаржылық ұйымдардың қарыздарды тартуда талаптардың болуы
Бельгия	Бар	Жоқ
Финляндия	Жоқ	Ия (Finvera компаниясын қоспағанда, арнайы рұқсаты бар)
Венгрия	Бар	Жоқ
Польша	Бар	Жоқ
Испания	Жоқ	Ия
Словакия	Жоқ	Жоқ (бірақ Орталық банктің рұқсаты қажет)
Нидерланды	Бар	Жоқ
Франция	Жоқ	Жоқ (бірақ Қаржы Министрлігінің рұқсаты қажет)
Германия	Жоқ	Ия
Ұлыбритания	Жоқ	Жоқ (бірақ лицензия керек)

Экономикалық дамыған елдердегі даму тәжірибесі келесі екі негізгі мәселені анықтады.

Біріншіден, банктік және банктік емес ұйымдарға бөлу осы саланы реттейтін уәкілетті орган тарапынан банктердің қатаң шектеулерге ұшырап қаржылық делдалдардың дамуында ақаулар туындауына алып келеді. Ең жарқын мысалдардың бірі Австралия. Онда өткен ғасырдың екінші жартысында банктік емес ұйым – тұрғын-үй құрылыс қоғамы пайда болды. Банкке қарағанда оларға қойылатын талап қатаң болмағандықтан, олардың пайыздық мөлшерлемесі тым жоғары болды. Соған сәйкес адамдар банкке емес сол қаржы ұйымдарын инвестициялағанды жөн көрді, себебі жоғарыда айтылғандай олардың үстемесі жоғары болды. Осылайша банк пен қаржы ұйымдарының арасындағы тепе-теңдік бұзылды.

Екіншіден, ШН-дің дамуы сол саладағы нарықта көлеңкелі бизнестің пайда болуына әкеліп соғады. Оған жақсы мысалдың бірі – Италия [7].

Табылған проблемалар елдің банктік жүйесіне негативті әсерін тигізуі мүмкін. Қазақстан осындай тенденциялардың дамуына жол бермеу үшін бірінші кезекте осыған қол жеткізуіміз қажет: микрокредитті енгізудің басты шарты нақты субъектілерді оларға қолайлы шарттармен қаржыландыру. Қолайлы шарттар дегеніміз – нақты белгіленген тиімді пайыздық мөлшерлеме және оған шектік деңгейін енгізу мүмкіндігі, сонымен қатар келісім-шарттың талаптарының бір мағыналы болуы.

ШН-ді жүзеге асыратын ұйымдарда серіктестік қарым-қатынас типі басымрақ болады. Клиенттер де құрылтайшыларда тәуекелді бірдей бөлісетіндіктен бірін-бірі серіктес санайды. Бұл микроқаржыландыру ұйымының ақшалай қаражатының қайтарылуына кепілдің жоқтығымен байланысты.

Микроқаржы ұйымдарының қызметі исламдық банкинг қағидаттарының кодына жақын-тәуекелдерді бөлу. Пайыздарды алуға тыйым салынғандықтан, қарызға ақша ұсынатындар несие беруші емес, инвестор болады. Қаржылық капиталдың иесі мен кәсіпкер пайданы бөлу үшін тәуекелдерді бөліседі. Ақша «әлеуетті» капитал ретінде ғана болады. Олар «әлеуетті» капитал ретінде қарастырылады, яғни олар өндірістік қызметке салынған кезде ғана нақты капиталға айналады. Мұндай талаптар ақпарат асимметриясымен және моральдық тәуекелмен байланысты тәуекелдерді азайтуға бағытталған. Сонымен қатар, ислам келісім-шарттың хабардар тарапының біржақты артықшылықтар алуын құптамайды.

Осыған байланысты гарарға тыйым салынады – бұл кездейсоқтықтан тыс қасақана қауіп. Жалпы, кез-келген алыпсатарлық операция «гарар» ұғымына түседі. Нәтижесінде, бастапқыда қаржылық капиталдың иесі мен кәсіпкердің пайданы бөлу үшін тәуекелдерді бөлісетініне негізделген исламдық банкинг асимметриялық ақпараттың пайда болуын болдырмайды және осылайша бүкіл исламдық қаржы жүйесінің тұрақтылығына ықпал етеді.

Авторлардың пікірінше микроқаржыландыру ең алдымен азаматтарға көмек көрсету құралы, оларды кәсіпкерлікке тарту құралы болуы тиіс.

Микрокредит беруді дамытудың түпкілікті мақсаты жауап беруге міндетті. Лиссабон Стратегиясы шағын бизнесті құру және дамыту философиясына негізделген, нәтижесінде қоғамның жұмыспен қамтылуына және әлеуметтік бірлігінің өсуіне айтарлықтай әсер етеді.

Микроқаржыландыру нарығын дамытуға арналған конференцияларда МҚҰ есептілігінде жекелеген санаттарды бөлу ұсынылады:

- бизнеске арналған микроқарыздар;
- тұтынушылық шағын қарыз;
- жалақыға дейін қарыздар.

Бұл Қазақстанның статистикалық агенттігінің нарық туралы нақты статистиканы алуы үшін қажет. Сондай-ақ қарыз алушылардың қайта кредиттелуіне жол бермеу үшін ШНҰ-ның кредиттік тарих бюросы жүйесіне қатысуын көздеу ұсынылады. Тұтынушының құқықтарын қорғау мақсатында қарыздардың құны туралы ақпаратты ашу бойынша негізгі нормалар банк нормасы сияқты болуға тиіс.

Авторлардың пікірінше, МҚҰ-ның несие берушілер мен жеке және заңды тұлғалардың алдындағы міндеттемелерін орындау үшін өтемақы қорларының жүйесін құру іс жүзінде ақпараттың асимметриясы туралы мәселе туғызады, адамдар несие түрінде орналастырылған қаражатты қайтаруға сенімді бола отырып, максималды пайыздарды ұсынатын МҚҰ іздейді. Қорыта айтқанда, бұл ақпараттың асимметриясының жоғарылауына әкеледі. Ақпараттың асимметриялылығын азайту тұрғысынан неғұрлым салмақты шешім микроқаржы ұйымымен қарыз шартын жасасатын тұлғалардың оны сақтандыру компаниясында сақтандыру мүмкіндігі болады.

Қазақстандағы микроқаржы ұйымдарына банктік салымдарды сақтандыруға ұқсас жүйені қолдану белгілі бір бұрмалануларға әкелу қауіпі

бар. Азаматтардың таңдауы микроқаржы ұйымының пайдасына ауысып кетуі мүмкін.

Микроқаржы қызметі заңды түрде реттелгеннен кейін, өңірлердегі микроқаржы ұйымдарының нарығы жаңа ойын ережелерін қабылдағандарға және ескі ережемен жұмыс істейтіндерге бөлінеді, яғни барлық тілек білдірушілерге құжаттары мен кепілсіз дереу несие ұсынады.

2010 жылдың басында микроқаржы нарығына қатысушылардың ұлттық әріптестік сарапшыларының (НАУМИР) деректері бойынша елде шамамен 2,5 мың банктік емес микроқаржыландыру институттары жұмыс істеді. Шамамен төрттен үш бөлігі үшін бұл нарық несиелік кооперативтер есебінен құрылды. Қалғандары өздерін микроқаржы ұйымдары (МКҰ) деп атайды [8].

Осылайша, заң қабылданғаннан кейін шартты түрде барлық осы ұйымдар өз қызметін тізілімде тіркеуі керек еді. Авторлар Ресейде шағын несие беретін несиелік және несиелік емес ұйымдардың негізгі топтарын анықтауға тырысты. Зерттеу көрсеткендей, кейбір банктер микроқаржыландыруға басты назар аудара отырып, несие беру бойынша жарнамалық акциялар өткізеді. Мысалы, Орталық Ресей Банкінің Брянск филиалы «Шағын несие» бағдарламасы заңды тұлғалар мен жылдық кірісі 25 миллион рубльге дейінгі жеке кәсіпкерлер үшін арнайы жасалғанын айтады. Сондай-ақ, несие беру және мерзімінен бұрын өтеу үшін комиссиялар жоқ. Несие қаражатын пайдалануды растау талап етілмейді [9].

«Экспресс-Волга» банкі шағын және орта бизнес өкілдеріне белсенді несие береді. Банкте өтінімдерді жылдам қарау бағдарламасы әрекет етеді және кредиттеу бойынша шешімнің нәтижесін ең аз құжаттар топтамасын ұсына отырып, бір күн ішінде алуға болады. Бұдан басқа, «Экспресс-Волга» Банкі айналымдағы тауарларды қамтамасыз етпей немесе кепілге қоя отырып, кредиттер береді. Алайда шарттардың бірі салық декларациясын тапсыру болып табылады, бұл сондай-ақ жұмыс істеп тұрған бизнесті де көздейді [10].

Басқа топты кәсіпкерлікті қолдаудың автономды коммерциялық емес қорлары ретінде жұмыс істейтін ұйымдар және т.б. құрайды.

Башқұртстан Республикасының шағын кәсіпкерлік субъектілерін микроқаржыландыру орталығы ұйымы микрокредиттер беру қағидаларына сәйкес микрокредит шарты бойынша қамтамасыз етудің болуы несие берудің міндетті шарты болып табылады [11].

Пенза облысында кәсіпкерлікті қолдау қоры бар. Пенза облысының Заречный қаласында тіркелген немесе қызметін жүзеге асыратын заңды тұлғаларға және жеке кәсіпкерлерге берілетін микрокредит беру шарттарында кепілдік немесе кепілгерлік түрінде қамтамасыз етуді ұсыну қажеттілігі туралы айтылады. Кепіл ретінде Қор жүзеге асыру үшін пайдаланылатын көлік құралдарын, жабдықтарды қабылдайды

Кәсіпкерлік қызмет саласындағы Заречный Пенза облысының кәсіпкерлікті қолдау қорының өтініші бойынша өтініш берген кезде ұсынылған мүліктің құнын бағалау актісі қосымша ұсынылады. Қор қарыз беру туралы шешім қабылдау үшін қажетті өзге де құжаттарды сұратуға құқылы [12].

«Микроқарыз» ЖШС сайтының деректеріне сәйкес қарыз алушы жеке кәсіпкер, заңды тұлға, қатысу үлесі 5 %-дан асатын, кемінде 3 ай бизнес жүргізу тәжірибесі бар бизнес иесі бола алады. Қарыз алушының жасы 21-60 жас. Мәскеуде тіркелу немесе уақытша тіркелу қажет (тіркеу мерзімі кемінде 6 ай). 12 айға 1 000 000 руб. Қарыз алушыға 1 209 748 рубль, яғни 209,7% құрайды. Сонымен қатар, 350 000 рубльге дейін кепілсіз және кепілгерсіз беріледі; 1 000 000 рубльге дейін кепілдік қажет. Микроқаржылық « ЖШС инвестициялық өнімдерді де ұсынады. Бұл ретте сыйақы ставкасы 13 %-ға (3-5 ай.) 18 %-ға дейін (18 айдан бастап) [13].

Осылайша, микронесиелерді ұсыну бойынша осы топқа кіретін ұйымдардың құжаттар жиынтығы бойынша қызметі іс жүзінде банктердің қызметінен ерекшеленбейді. Олар жеке кәсіпкерлерге немесе шағын бизнес иелеріне несие береді.

Келесі топ – микрокредит беру талаптарына нақты сай келетін ұйымдар:

- кепілдің болмауы;
- бизнестің болмауы және т.б.

Мысалы, «Быстроденьги» белгісімен тіркеліп жұмыс істейтін «Магазин малого кредитования» ЖШС жеке тұлғаларға кепілсіз және кепілгерсіз жылдам және қысқа мерзімді несиелер береді. Микрокредиттерді беру ережелерінде пайыздық мөлшерлеменің мөлшері шартта микрокредитті пайдаланудың әрбір күні үшін 2 % мөлшерінде белгіленгені айтылады [14].

Сондай-ақ, қатысушылар ресми тіркеуден өтпеген басқа топ бар. Статистикалық деректерге сәйкес ресми тіркеуден заң қабылданғаннан кейін МҚҰ нарығына қатысушылардың 30 %-дан астамы өтті. Қалғандары әзірге «көлеңкеде» қалуда [15].

Бұл топтарды анықтау несиелеудің осы сегментіне қызығушылық таныту туралы айтуға мүмкіндік береді, өйткені қазіргі уақытта нарық қатысушылары оны ең перспективалы деп санайды. Ресейлік микроқаржы орталығының және НАУМИР президенті М. Мамуттың айтуынша, қазірдің өзінде микроқаржы секторы көптеген банктер үшін қызықты. Ресейлік сбербанк, ВТБ-24, Росбанк және т. б. сияқты ірі компаниялар да осындай серіктестіктің кеңеюі және бірлескен жобалардың пайда болуы бұл қаржы нарығындағы жаңа кезеңді білдіреді [16].

Алайда, авторлар банктер мен микроқаржы ұйымдарының тығыз ынтымақтастығы микроқаржы ұйымдарының үшінші тәуекел тобы болып табылатындығына және оларды несиелендіруге қауіпті екендігіне сенімді. Мұндай жағдайларда көптеген банктер үшін мұндай қызмет бастапқыда қолайлы бола алмайды.

Тағы бір ерекшелігі, микроқаржы ұйымдары банктер болып саналмайды және Ресей Банкі оларды қадағаламайды. Дегенмен, микроқаржы ұйымдарының бірнеше несие көздері бар:

- құрылтайшыдан ақша (заң құрылтайшыдан ақша тартуға мүмкіндік береді);
- олар тарта алатын несиелер (кем дегенде 1,5 миллион рубль).

Демек, егер салымшы өз ақшасын банкке тапсырса (700 мың рубльге дейін), онда банкроттық жағдайында олардың 100 %-ға қайтарылуына салымдарды сақтандыру жүйесі есебінен кепілдік берілген. Егер микроқаржы ұйымы банкротқа ұшыраса, онда оған ешкім ақшаны қайтармайды.

Сонымен қатар, микроқаржыландыру нарығындағы проблема банктердің микроқаржылық ұйымдарға кредит бермеуі болып табылады. Олар шағын және орта бизнес субъектілеріне несие береді, бірақ микроқаржыландыру – бұл мүлдем басқа нарық. Микроқаржыландыру микроқарыздармен жұмыс істейді. Орташа алғанда, Ресейде микрокредит 40-50 мың рубльді құрайды: бұл статистикалық есеп. Сондықтан банк микроқаржыландырумен айналысады және оның орташа несиесі 1 млн руб. астам, бұл микроқаржыландыруға қатысы жоқ [17].

«Микроқаржы қызметі және микроқаржы ұйымдары туралы» 02.07.2010 № 151-ФЗ Федералдық Заңымен микроқарыздарды микроқаржылық ұйымдар 1 млн рубльден аспайтын сомадағы микроқарыз шарты негізінде РФ валютасында ұсынады.

Осы Заңның қабылдануы ең алдымен өңірдің қажеттіліктеріне неғұрлым жауапты кредит беру нысандарын қалыптастыруға бағытталған. Өзара қарым-қатынастардың әріптестік үлгісі негізінде жұмыс істейтін микроқаржы ұйымдарын дамыту ұйымдардың өздерінің де, оларға қарыз беретін адамдардың да адалдығын арттырады.

Қазақстандағы шағын кәсіпкерлікті дамыту жөніндегі шаралар азаматтарды қоғамның неғұрлым белсенді тәуелсіз экономикалық өміріне тартудың басты мақсатын көздеуі керек. Авторлардың пікірінше, микроқаржыландыруды дамыту бірінші кезекте қандай да бір қызметті несиелендіруді көздеуге және ағымдағы тұтынуға бағытталмауға міндетті. Бұл тұрмыстық заттарды сатып алуға немесе «жалақыға дейін өмір сүруге» берілетін шағын несиелерді несие мекемелері жүзеге асыратын тұтынушылық несиеге жатқызу керек екендігіне байланысты.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 State of the microcredit summit campaign report 2011. Published in 2011 by the Microcredit Summit Campaign (MCS) 750 First Street, NE, Suite 1040. Washington. DC. 20002 United States of America P. 8.

2 <http://www.Microcreditsummit.org>.

3 <http://www.villagebanking.org>.

4 <http://www.Eurofi.net>.

5 <http://www.esbg.eu/uploadedFiles/20view.pdf>.

6 Тонян О.Э. Микрокредитование как фактор развития малого бизнеса в России. – М., 2011. –142 с.

7 <http://www.rg.ru/2012/01/12/mafia.html>.

8 Материалы информационного портала «Микрофинансирование в России». 2010, <http://www.rusmicrofinance.ru/articles/bulletin/445.php>.

- 9 http://www.sbrf.ru/tula/ru/press_center/tb_all/?id114=11005535.
- 10 <http://www.volgaex.ru/business/credits/>.
- 11 <http://www.mbis.bashkortostan.ru/sections/view/141>.
- 12 <http://fond93.ru/articles/7>.
- 13 <http://www.micfin.ru>.
- 14 <http://bistrodengi.ru/about/>.
- 15 <http://bankir.ru/publikacii/s/mikrofinansirovanie-v-zakone-god-spustya-10001060#fixzzltglIY400>.
- 16 <http://moscow-kredit.ru/mikrozajmy-i-mikrofinansirovanie-problemy-i-perspektivy>.
- 17 <http://www.vtb24.ru/news/releases/3709>.

FTAMP 10.87.01

ТРАНСҰЛТТЫҚҚА ҚАРСЫ ІС-ҚИМЫЛ САЛАСЫНДАҒЫ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ҮНТІМАҚТАСТЫҚТЫ ЖЕТІЛДІРУ

Мейркулова Г.Д.

З.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Оралбай Ж.

Магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Трансұлттыққа қарсы іс-қимыл саласындағы халықаралық үнтімақтастықты жетілдіру барысында Қазақстан аумағында Трансұлттық қылмыстың құрылымдағы өзгерістерді бейнелейтін тенденциялардың бірі ретінде әртүрлі коммерциялық ұйымдардағы, сондай-ақ банктер мен кәсіпорындарды қорқытып алушылықпен шұғылданатын орта өкілдерінің жаңбырдан кейін пайда болатын саңырауқұлақтарша «өсуін» айта кетуді жөн санап отырмыз.

Трансұлттық қылмыстылықтың қылмыстық іс-әрекетінің ерекшелігіне, сондай-ақ қылмыскерлердің жоғары дәрежеде қазіргі кездегі озық техниканың жетістіктерімен қаруланғанын, техника, ғаламторларды Трансұлттық қылмыстық топтың мүшесі ретінде пайдаланатын айтуға болады. Аталмыш мақалада осы мәселеге байланысты қоғамда зардап шегетін адамдар артынан бақылау үшін техниканың соңғы жетістіктерімен жабдықталған автокөліктердің, байланыс құралдарының, радиобақылаудың, аудио-видеотүсірілім құралдарының қылмыстық топтың кәсіби деңгейде қолдана алатындығын айтуымызға болады, қауіптіліктің бар екенін ескерілген.

Түйін сөздер: трансұлттық, қылмыстылық топ, қару, криминологиялық, трансұлттық қылмыс.

Трансұлттыққа қарсы іс-қимыл жасалу тәсіл, орны әр түрлі болғанмен Трансұлттыққа қарсы іс-қимыл бір жағы халықаралық сипат алуда, келесі жағы Трансұлттыққа қарсы іс-қимыл қалыптасу құрылымына едәуір ықпал жасалып отырған мемлекеттердіде жасырмау керек. Ілгеріде ғалымдардың трансұлттық қылмыстылық жөнінде болжам яғни, келешекте бизнеске саласына араласуы туралы мүмкін екені қазіргі болып жатқан қылмыстардың дәлелі сияқты [1, 123 б.].

Трансұлттық қылмыс жыл сайын өсуде және дүниежүзі бойынша трансұлттық қылмыстық топтың қызметіне жүгінетін адамдар саны да көбее түсуде. Криминологияда трансұлттық қылмыстылық бұл құбылысты терең зерттеуде нәтижелі күресті жүргізу жолдарын жалпылама емес нақты және сипаттамасын анықтау барысында Қазақстандағы заң нормалары әліде болса жетілуді қажет етеді және қйымдасқан қылмыстылықтың негізгі ерекшелігі олар халықаралық деңгейге өзекті мәселе болып отырғанында ескере келе біздер шет ел заңдарынада аса көңіл аударамыз яғни, көптеген шетел заңдарында (Франция, Ұлыбритания, Болгария, Венгер, Польша және т.б.) елдерде нақты трансұлттық қылмыстылыққа қатысты арнайы норма қарастырылмаған. Трансұлттық қылмыстық банда құрамында террористік Трансұлттық топта немесе есірткі бизнесіне қатысқаны үшін қылмыстық жауаптылыққа тартуға байланысты әр қайсысына бөлек нұсқау норма қарсытырылған.

Жалпы трансұлттық қылмысерлікке 1931 жылы АҚШ-та трансұлттық қылмыстылық жөнінде зерртеулер жүргізген алғашқы ғалымдардың бірі Уолтер Липпмай трансұлттық қылмыстылық басқа қылмыстардан айырмашылығы бар мысалы, «көшедегі» кездейсоқ «төбелес» немесе жалпы қылмыстан ол нақты қызмет көрсету немесе қандайда тауар зат айналымына да қатысты болуы мүмкін деген пікірде. Трансұлттық қылмысқа қатысты келесідей ұғым, яғни мазмұны анықталды [2, 63 б.].

Трансұлттық қылмыстылық – тәуекелге баратын іскерлік мекеме немесе қйым,қауымдастық арқылы іс-әрекет жүргізетін, үлкен корпорация сынды, бірақ мүшелері қандайда болсын мансапты көздейтін топ және сонымен қатар алдына қойған мақсаттарына жету үшін қорқыту, үрейлендіру, зорлық-зомбылық, кісі өлтіру, сатып алу сияқты мәжбүрлей алатын, зор ықпал жасай алатын адамдар тобынан құрастырылған сыбайласқан адамдар тобы.

ҚР мемлекетінде соңғы бірнеше жылдары трансұлттық алушылықпен қылмыстың түрлері мәліметтер бойынша саны жағынан да, жасалу мақсаты жағынан да өзіндік жаңа бағытқа ие болып, күрт өсу үстінде [3, 12-13 б.].

Мемлекетімізде саяси-құқықтық және экономикалық өзгерістердің әсері аталған қылмыстың пайдакүнемдік және пайдакүнемдік жәбірлеу мақсатында жасалуына басты себеп болып отырған жайттардың бірі болып табылады.

Криминологияда трансұлттыққа қарсы іс-қимыл алдын алу жөнінде соңғы кездерде ғана нақты талдау жасауға ұмтылуда.

Ал, құқық қорғау органдарының іс-тәжірибесінде ұйымдасқан қылмыстың алдын алуда нақтылап келгенде қоғамға қаншалықты қауіп-қатер мен зардаптың себеп-салдары, динамикасы анықталмаған.

Жалпы қылмыстың алдын алуда криминологиялық сипаттамасын анықтау оңай болмай отыр. Трансұлттыққа қарсы іс-қимыл алдын алуда құқық қорғау органдары енді бірінші қадамдар жасалуда.

Өкінішке орай Қазақстанда трансұлттық қылмыс тамырын жая қойған жоқ, оның алдын алуда, жоюда дереу шара қолданылмаса қоғамның жақсы, дұрыс дамуына нақты қатердің туындауы мүмкін.

Мемлекет қазіргі кезде трансұлттыққа қарсы іс-қимыл алдын алуда нақты шаралар жасауға ұмтылып жатыр [4, 12-15 б.].

Қылмыстық ұйымдардың, трансұлттық топтардың өзара бір-бірімен қылмыстық байланысқа түсуі қылмыстық қауымдастықтың пайда болуына әкеліп соғады. Ал қылмыстық қауымдастық трансұлттық жасалған қылмыс түрлерінің қоғамда орнығып, көрініс алуына тікелей себебін тигізуі мүмкін.

Қазақстан аумағында трансұлттық қылмыстылық пен жасалған қылмыстың құрылымдағы өзгерістерді бейнелейтін тенденциялардың бірі ретінде әртүрлі коммерциялық ұйымдардағы, сондай-ақ банктер мен кәсіпорындарды қорқытып алушылықпен шұғылданатын орта өкілдерінің жаңбырдан кейін пайда болатын саңырауқұлақтарша «өсуін» айта кетуді жөн санап отырмыз.

Трансұлттық қылмыстылықтың қылмыстық іс-әрекетінің ерекшелігіне, сондай-ақ қылмыскерлердің жоғары дәрежеде қазіргі кездегі озық техниканың жетістіктерімен қаруланғанын, техника, ғаламторларды трансұлттық қылмыстық топтың мүшерелі жетік пайдаланатын айтуға болады [8, 45 б.].

Аталмыш мәселеге байланысты қоғамда зардап шегетін адамдар артынан бақылау үшін техниканың соңғы жетістіктерімен жабдықталған автокөліктердің, байланыс құралдарының, радиобақылаудың, аудио-видеотүсірілім құралдарының қылмыстық топтың кәсіби деңгейде қолдана алатындығын айтуымызға болады. Трансұлттық қылмыстық топтардың өкілдері күзетші, оққағар, күзет бөлімінің қызметкерлері болып жұмыс істей отырып, халықтың сеніміне нақты кірген адамдар тобына құрастырылған болып келеді.

Трансұлттық қылмыстылықтың зардабы жалпы қылмыстың қоғамдағы ортасында орын алған жағымсыз тенденциялардың бірі – қылмыскерлердің мемлекеттік лауазымға, мемлекеттік құқық қорғау құрылымдарына кіруге тырысуы [5, 116 б.].

Қазақстан Республикасының аумағында жоғарыда заманауи техникалық құралдарының кең таралуы елді-мекендердегі қылмыстық іс-әрекеттерде қарудың қолдануына, тонау мен қарақшылықпен жасалған қылмыстың барлық түрлеріне ынталандыру жағдайларының тудыруына әкеп соқтыруы мүмкін. Соңғы кезде тонау мен қарақшылық, киберқылмыстылық жаңа нысаны ретінде

қауіпсіздікпен қамтамасыз еткені үшін ақшалай немесе заттай алынатын «салық» төлеу пайда болады. Мұндай әрекеттерге жол бермеу үшін жедел жолмен алынған ақпараттарға негізделетін кейбір мамандардың сараптамалық бағалауы бойынша киберқылмыстылықты әсіресе кішігірім кәсіпорындардың рөлі жоғары болмақ.

Трансұлттық қылмыстылықтың соңғы кезде өрлеуі, трансұлттық қылмыстық ұйымдарда кәсіпкерлердің көбі зәбір көрседе құқық қорғау органдарының көмегіне жүгінбеуіне, құқыққорғау органдарының жұмысына теріс көзқарастар қалыптасқанында жасырмау керек [6, 41 б.].

Жалпы трансұлттық қылмыскерлердің қылмысқа өте тыңғылықты дайындалуы, қатысушылар арасында орындаушының рөлін бөліп беруі, әр қашан басшының болуы немесе сайлауы қылмыстық қауымдастықтың мүшелерінің арасындағы тығыз байланыс орныққанын байқауға болады.

Қылмыскерлік біздің санамызда, бәрінен бұрын, әр түрлі қылмыстар түрінде көрініс табады. Сондықтан, қылмыскерлік туралы мәселені қарауды қылмыстан бастағанды дұрыс көрдік жөн.

Қылмыстық құқық тұрғысынан да, криминология және криминалистика тұрғысынан да қарауға болады. Қылмыстық-құқықтық тәсілдер қылмыс айыпты адамның қылмыстық іс-әрекеттері үшін өзінше оқшауланған актісі ретінде талатыны белгілі. Криминологиялық методикаға сүйенсек жалпы қылмыс, адам үшін сыртқы орта болып табылатын жағдайларда, адамның өзінің сипаттамаларымен бір мезгілде және бір уақыттағы акт емес, кеңістік пен уақыт бойынша жүретін белгілі бір процесс ретінде танылады [7, 33 б.].

Криминологияда қылмыстың себептері мен жағдайларын, қылмыс жасаған адамның мінездемесінің ерекшеліктерін, қылмыстық әрекеттің әлеуметтік салдарын анықтауға бағытталған.

Жалпы ол адамның жаңа қылмыстар жасауының және өзге адамдардың сондай қылмыстар жасауының алдын алу үшін не жасау керек; айыпкердің басқа қылмысқа бармауы, бөтен адамға қатысты және жасалған қылмыстық әрекеттің келенсіз әлеуметтік салдарларын болдырмау мақсатында заң шеңберінде нақты шараларды қабылдау керектігі анық көруге болады.

Іс-тәжірибеде, талдаудың бұл екі аспектісі тек теориялық емес, практикалық та маңызға ие. Заң нормалары қылмыстық-құқықтық және криминологиялық сипаттамаларымен бірге зерттелуін талап етеді [8, 18 б.].

Трансұлттық қылмыс жөнінде криминологиялық зерттеулерге сүйенсек, көбіне, іс-қимылы қылмыскердің іс-қимылына ұқсас адамдар қылмыс құрбаны болады екен (бұрын сотталғандар, маскүнемдер және т.б.).

Қылмыс құрбанының да іс-қимылы едәуір маңыздылыққа ие, соңғы жиырма жылдан аса уақыт виктимология проблемасына – қылмыстың құрбаны туралы ілімге баса назар аударылуы бекерден бекер емес.

Бұл ретте виктимдік проблемасы қылмыстық немесе азғындаған топ ішіндегі дау тұрғысынан қаралуға тиіс.

Бірақ, басқа да құрбандар бар ғой: олар дұрыс адамдар, қылмыскерге тап боламын деп ойламайды, қамсыз жүреді (қылмыскерге мүлкін сеніп тапсырып кетеді, бірге қонаққа баруға келіседі және т.б.).

Бұл мәселелердің бәрі жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Қылмыстық іс-қимылды тек қылмыскер мен нақты жәбірленуші арасындағы қатынастар шегінде ғана емес, қылмыскер мен орта арасындағы ауқымды қақтығыстың қорытындысы деп те қарау керек.

Кейде қылмыскермен бұрын қақтығыспаған, тіптен оны танымайтын адам да соққыға жығылуы мүмкін. Мысалы, бұрыннан бойына жинақталған ашу-ызаны қылмыскер осылай сыртқа шығарады [9, 40-41 б.].

Қылмысты криминологиялық талдаудың шеңбері, әдетте, қылмыстық-құқықтыққа қарағанда кең. Біріншіден, сылтау және шешім қабылдау кезеңдері қылмыстық, заңда қылмысты жасауға дайындық ретінде бағаланбайтын әрекеттерді қамтуы мүмкін. Мысалы, ірі ұрлық жасауды жоспарлаған адам алдын ала қолайлы объект іздестіреді, сол жерге жұмысқа орналасады, күзет және бақылау жүйесін зерттейді. Тек біршама уақыт өткеннен кейін ғана ұрлықты жеңілдететін қосымша жағдайлар тудырады. Екіншіден, криминологиялық зерттеуде іс-әрекеттің сол айыпты үшін де, орта үшін де қандай әлеуметтік салдары болғандығы зерттеледі.

Сонымен қатар, қоғамға қайшы бағдардың орнығуы, қылмыстық дағдыға үйрену, қандай да ұйымның қалыпты жұмысын бұзу, қылмыстық әрекетін жалғастыру үшін жағдай тудыру сияқты тұстар да ескеріледі.

Криминология жан-жақты экономикалық, саяси, әлеуметтік құқықтық және басқа да ұсыныстар бере алатын әмбебап маман емес [10, 7-11 б.].

Қоғам өмірінің экономикалық, саяси және басқа да салаларын, құқықтың әр түрлі салаларындағы мәселелерді теренірек тандаған сайын ол алғашында басқа мамандармен ынтымақтастықта болады, кейіннен «эстафета таяғын» олардың қолына ұстатады, содан кейін барып олар қылмыскерлікті тудыратын себептер мен жағдайларды жоюдың нақты жолдарын анықтайды.

Бұл ретте криминологте оның өзіне ғана тән зерттеу саласы болады: тікелей қылмыскерлік туындайтын әртүрлі әлеуметтік құбылыстар мен процестердегі (әлеуметтік, саяси және басқа) өзара байланыстылықты бөліп алу. Ол өзі алған нәтижелер жайында экономистерді, саясаткерлерді, социологтерді, құқық қорғаушы және басқа мемлекеттік органдарды, жұртшылықты хабардар етеді.

Қылмыскерлікті зерделеу – талдау, тану мен бағалаудың бір-тұтас екендігін көрсетеді. Тану процесінде зерттеуші қылмыскерлік туралы нақты мәліметтер алады, оны «суретке түсіреді» десе де болады.

Әрине, әңгіме көрсеткіштер жүйесінде көрініс тапқан ерекше фотография жайында (қылмыстар саны, айқындалған қылмыстар саны және т.б.).

Қылмыскерлікті бағалау дегеніміз жаңа деректерді бұрынғы біліммен, түсінікпен, болжаммен салыстыру.

Мысалы, тіркелген қылмыскерліктің азаюын оның латенттігі көтерілген жоқ па деген тұрғыдан бағалау керек [11, 15-16 б.].

Қылмыскерлікті талдау мақсаты мен тиісінше бағалау мақсаты елеулі болып табылады. Бағалау негізінде бұрынғы түсініктердің дұрыстығы жайында тұжырым жасалынады, қылмыскерлікпен күрес жөніндегі іс-шаралар жоспарына түзетулер енгізіледі. Егер әңгіме қылмыскерліктің алдын алудың тиімділігін көтеру туралы болса, онда оның әлеуметтік ортада қылмыскерліктің туындау ерекшеліктерін көрсететін сипаттамалары бірінші кезекте талданады.

Сонымен қатар, қылмыстық әрекеттің көбірек таралған әдістері туралы мәліметтер қылмыстарды ашу жөніндегі қызметті жетілдіру процесінде ерекше маңызға ие болады [10, 19-20 б.].

Жалпы тану мен бағалауды абстракцияда ғана ажыратуға болады. Қылмыскерлікке бағаны оның «фотографиясын» алдын ала алмай, яғни танымай беруге болмайды, ал мақсатсыз, ешқандай болжам болмай оны тану іс жүзінде мүмкін емес. Қылмыскерлік оның салдарымен бірге талданады. Оның ішінде мыналар назарға алынады:

- қылмыстың құрбандарының саны;
- айырылып қалған пайданы қосқандағы материалдық залалдың мөлшері;
- әр түрлі әлеуметтік топтарға қылмыстың таралуы (олардың ішіндегі қылмыс жасаушы және жасаған адамдардың үлестік салмағы).

Халықтың белгілі бір белігінің «әлеуметтік қараусыз қалуы» (әртүрлі көріністегі нашақорлықтың, жезөкшеліктің, қадағалаусыздықтың, панасыздықтың, оның ішінде қылмыскер отбасынан шыққан балалардың, сондай-ақ өзгедей келеңсіз әлеуметтік ауытқулардың кең таралуы; олармен қылмыскерлік өзара байланысты); өмір тірлігінің әр түрлі салаларына қылмыстың таралуы (мысалы, реформа кезеңінде Қазақстанда капиталдың 55%-ы экономикада және дауыс беретін ақшалардың 80 %-ы қылмыстық планның қолына өткен [11, 9-12 б.].

Бизнесмендердің өздерінің мәліметтері бойынша кәсіпкерлердің 30 %-дан 50 %-ға дейіні тікелей қылмыстық құрамаларға жұмыс істейді екен.

Бірақ криминолог, енді болды, бұдан былай жұмыссыздық та, кедейлік те болмайды, қылмыскердің ешқайсысы жазасыз қалмайды деп қол қусырып отыруға тиіс емес. Ол жұмыссыз азаматтардың қандай бөлігі кедейлік сатысының ең төменгі баспалдағында тұрғандығын, сол себепті олардың қылмыс жасайтындығын ашып көрсетуі тиіс. Бірақ ондай адамдардың ішінде қылмыс жасамайтындар да бар [7, 11-14 б.].

Тиісінше, кейбір тұрақты теріс құбылыстарды тез жою жөнінде мәселе көтермесе де, криминолог өз ақпаратымен олардың криминогендік әрекеттерін бейтараптандыруға, оң факторлармен өзара қатынасын қамтамасыз етуге көмектесе алады (қарттарға, мүгедектерге экономикалық көмек, еңбекке жарамды адамдарды жұмысқа орналастыру, қылмыспен келген табысты «жуып-шаюға» жол бермеу және т.б.).

Сонымен қатар криминолог қылмыскерлікті азайтуға ықпалын тигізетін құбылыстарды назарға алады – ол тек криминогендік қана емес (қылмыскерлікті туындататын), сонымен қатар антикриминогендік (туындауға тосқауыл болатын) мән-жайларға да баса көңіл аударады.

Оның антикриминогендік процестер жайындағы ақпараты қылмыскерлікпен күресте батымды шара қабылдауға көмектеседі.

Сонымен, біріншіден, криминология өмірдегі барлық жағдайға жан-жақты ұсыныс беретін әмбебап ғылым емес, екіншіден, қылмыскерлікпен күрес проблемасын орын мен уақыттың нақты жағдайларында шеше отырып ол өз бағытын ұстанады. Криминологиялық тұжырымдар әлеуметтік қайта өзгеру процесінде қолданысқа алынады, солай болуға тиіс те, бірақ криминолог пен революционерді, криминолог пен билік басындағылардың жауын ажырата білу керек. Криминолог іс жүзінде әрқашан қоғамға оның денесіндегі сыз-дауықты, әлеуметтік басқарудағы қателіктерді көрсететін сыншы рөлін атқарады, себебі қылмыскерлік оң жетістіктерден, жақсы өмірден туындамайды [12, 14-15 б.].

Ал, оның ұсынысы болмаса қылмыскерліктің тасасында тұрған, кейде қоғамға «қылмыскерлік арқылы» қарағанда ғана көрінетін теріс құбылыстардан арылу мүмкін емес. Криминологиялық құбылыстарды ескеру – қоғамдық қатынастарды құрбансыз және астан-кестен теңкеріссіз, ғылымға сүйеніп қайта құру жолындағы маңызды қадам.

Криминолог іс жүзінде әрқашан қоғамға оның денесіндегі сыз-дауықты, әлеуметтік басқарудағы қателіктерді көрсететін сыншы рөлін атқарады, себебі қылмыскерлік оң жетістіктерден, жақсы өмірден туындамайды. Әлеуметтік жетістіктерді емес, қателіктерді ғана көрсеткені үшін криминологті айыптау пациенттің келісті түр-түсін, инабаттылығын, жақсы қасиеттерін сөз етпей, онын ауруы жайында, оны емдеудің жолын айтқан дәрігерді айыптағанмен бірдей [13, 9-10 б.].

Қылмыскерлікті талдау мақсаты мен тиісінше бағалау мақсаты елеулі болып табылады. Бағалау негізінде бұрынғы түсініктердің дұрыстығы жайында тұжырым жасалынады, қылмыскерлікпен күрес жөніндегі іс-шаралар жоспарына түзетулер енгізіледі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Ұлт жоспары – Н. Назарбаев: бес институционалдық реформасын жүзеге асырудың 100 қадамы.–Астана.: Ақорда 2015. – 145 б.

2 «Қазақстан-2050» стратегиясы – қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты Жолдауы: – Астана.: 2012 жыл 14 желтоқсан. Жолдауы //ҚР Президентінің ресми сайты www.akorda.kz.

3 Қазақстан Республикасының Конституциясы. 30 тамыз 1995 ж. (21.05.2010 ж. енгізілген өзгерістермен). – Астана. – 109 б.

4 Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі – Алматы: ЮРИСТ, 2015. – 204 б.

5 Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі. (№ 226-V 3 шілде 2014 ж. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі баптарымен, № 167-1. Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің баптарына салыстырмалы кестемен)– Алматы: НОРМА-К. – 2014. – 240 б.

6 Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқық Кодексі – Алматы: Жеті жарғы, 2015. – 360 б.

7 Біріккен Ұлттар Ұйымының ұйымдасқан қылмысқа қарсы Қазақстан Республикасы Парламентінің Жаршысы, 2008 ж., № 8-9, 32-құжат.

8 БҰҰ-ның ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясын толықтыратын Атыс қаруының, оның құрамдас бөліктері мен компоненттерінің, сондай-ақ оның оқ-дәрілерінің заңсыз дайындалуына және айналымына қарсы Нью-Йоркте 2001 жылғы 31 мамырда қабылданған.

9 БҰҰ-ның ұйымдасқан қылмысқа қарсы конвенциясына «Жедел іздестіру қызметі туралы» заңға іс-шараларын жүргізуге негіз беретін толықтырулар ҚР Парламентінің Жаршысы, 2018 ж., № 8-9, 32-құжат.

10 БҰҰ-ның ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес конвенциясын толықтыратын мигранттарды құрғақпен, теңізбен және әуемен заңсыз енгізуге қарсы хаттамасын Қазақстан Республикасының бекітуі туралы» заң «Егемен Қазақстан» 2018 жылғы 7 маусым, № 168-169 (25140).

11 Қазақстан Республикасының Заңы 11 қараша № 283, 2014 жылғы (ұлттаралық ұйымдасқан қылмысқа және оған қарсы күрес жөніндегі бірлескен іс-қимыл туралы шарт).

12 Алауханов Е. О Криминология (Қылмыстану): оқулық. – Алматы: Жеті Жарғы, 2015. – 23 б.

13 Криминология. Учебник /Под ред Г.М. Миньковского – М.:Издательство БЕК, 2008. – 296 б.

ҒТАМР 10.07

ҚЫЗМЕТТІК ЖАЛҒАНДЫҚ ЖАСАУ МЕН ҚЫЗМЕТТЕГІ ӘРЕКЕТСІЗДІКТІ САРАЛАУ МӘСЕЛелерінің Кейбір тұстары

Мейркулова Г.Д.

З.ғ.к., доцент, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Барлыбай А.

Магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Мемлекеттік қызмет және мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық пен өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтардың

ерекшелігі қоғамдық қауіпті әрекеттерді заңдарды сақтау және қорғауға міндетті адамдардың жасауында болып табылады.

Аталған қылмыстық құқық бұзушылықтардың кең таралуы мемлекет аппаратының сыбайластығы заң шығарушыны мемлекеттік қызмет және мемлекеттік басқару мүдделеріне қарсы сыбайлас жемқорлық және өзге де қылмыстық құқық бұзушылықтармен күресуде қатаң шаралар қолдануына мәжбүрлейді [11, 9 б.].

Сыбайлас жемқорлық қылмыстық құқық бұзушылықтары екі жақтылықтың, яғни екі тұстың болуымен сипатталады: біріншіден, өзінің қызметтік жағдайын пайдаланушы мемлекет қызметкері, екіншіден, қызметтік мүдделеріне қарсы әрекетін өзінің пайдасы үшін қолданатын адамдар.

Түйін сөздер: Мемлекеттік қызмет, мемлекеттік басқару мүдделері, сыбайлас жемқорлық, қылмыстық құқық бұзушылықтар, қылмыстарды ескерту.

Мемлекеттік қызмет пен мемлекеттік басқару, билікті немесе лауазымдық өкілеттіктерді асыра пайдалану мен сыбайлас жемқорлықпен және өзге де қаржы ережелерін бұзушылықтармен күресте құқық қорғау органдары аз жұмыс атқарып отырған жоқ, деп жалғады заңдылықты нығайтуды қатаң бақылауына алынған, қылмыстылық пен күресті жетіліруді талап етіп отыр.

Қазақстан Республикасы өзінің егемендігін алынғанан кейін жалпы мемлекеттің құқықтық жүйесі мен оның құқықтық жүйесін қылмысқа қарсы іс-қимыл тұрғысында қарай отырып оын нығайту мен қатар дамытуды көздеді. Егеменді мемлекетіміз Қазақстан Республикасын құқықтық мемлекет деп тану және оны бекітумен қатар, жалпы мемлекеттің оның ішіндегі органдары мен арнайы уәкілетті тұлғаларының нормативтік құқықтық, заңдылық пен құқықтық сана немесе қоғамдағы тәртібі.

Қоғамымызда орын алған күрделі әлеуметтік-экономикалық, саяси өзгерістердің нәтижесінде лауазымды адамдардың қылмыстары мемлекеттік органның аппараты жүйесінде немесе коммерциялық және өзге де ұйымдар жүйесінде істелетіні айқындалды.

Қызметтік жалғандық жасау (ҚР ҚК 369 бабы). Бұл қылмыстың мәні – түп нұсқа құжаттың мазмұнын өзгертуге не жалған жасанды ресми құжатты түгелдей жасау немесе беру болып табылады. Жаңа Қылмыстық кодекс бойынша қылмыстың негізіне – ресми құжаттар жатады. Ресми құжаттар деп мемлекеттік өкімет органдары берген және белгілі бір құқықтар беретін немесе міндеттерден босататын, заңдық мәні бар белгілі бір фактілерді, оқиғаларды, өзге де жағдайларды куәләндыратын жазбаша актілер түсініледі [1, 108 б.].

Оларға мыналар жатқызылады: еңбек кітапшасы, оқу орнының дипломы, паспорт, әскери билет, зейнетақы, қызметтік куәлік, көліктің техникалық төлқұжаты, орындау қағаздары, үкімнің көшірмесі, сақтандыру полисі, азаматтық хал актілерін тіркеу кітабы.

Мемлекеттік өкімет органдарынан шықпаған құжаттар аталған құрамға негіз болып табылмайды [2, 49 б.].

Қызметтік жалған құжат жасау – белсенді іс-әрекет жасау жолымен ғана істелуі мүмкін. Әрекет тәсілдеріне қарай жалған құжат жасау 2 түрге бөлінеді: материалдық және интеллектуалдық. Материалдық жалған құжат жасаудың мәні – ресми құжаттың шын қалпы құжаттың сол нысанына қол сұғушылық жолымен, бұзумен жасалады (қол қою, кешірмелеу, мөр, штамп және т.б.) немесе оның мәтінін қайта жазу, бұлар қолдан жасаудың материалдық ізін құрайды.

Түгелдей жалған құжат жасау кезінде де материалдық жалғандық орын алады, өйткені мұнда құжат мазмұны және нысаны бойынша жалған болып табылады [3, 23 б.].

Интеллектуалдық жалғандық кезінде құжаттың түпнұсқасы оның мазмұнына қол сұғушылық нәтижесінде бұзылады. Бұл жағдайда кінәлі адам ресми құжатқа формалдық тұрғыдан алғанда жалған екендігінің белгілері болмайтын (құжаттың нысаны емес, мазмұны ғана бұрмаланған) жалған мәліметтер енгізеді. Материалдық түрге құжаттың ресми түпнұсқасын қолдан жасау немесе өшіріп жазу жолымен өзгеріске ұшыраған жағдайлар ғана жатады.

Бүгінде Мемлекеттік басқару мүделеріне қарсы құқық бұзушылық оның ішінде Билікті немесе лауазымдық өкілеттіктерді асыра пайдалану, сыбайлас жемқорлық қоғамды тамырлап барады, мемлекеттің қандай саласы болсын мемлекетті басқару жөніндегі құқық бұзушылықтардан, жекелеген мемлекеттер өз бетімен күресе алмайды.

Әсіресе, Өкілеттіктерді теріс пайдалану барысында жүзеге асырылатын құқық бұзушылық қоғамда белең алып оырғанын жасырмауымыз керек, себебі соңғы кезде тамыр-танысыз еш қандай мәселе шешілмеуін жасырмауымыз керек.

Мемлекеттік басқару мүделеріне Мемлекеттік қызмет мүддесіне қарсы құқық бұзушылыққа қарсы күрес:

- барлық адамдардың заң мен сот алдында теңдігі;
- мемлекеттік органдардың қызметін анық құқықтық регламенттеуде, мұндай қызметтің заңдылығы мен жариялылығын, оған мемлекеттік және қоғамдық бақылауды қамтамасыз ету;
- мемлекеттік аппараттың құрылымдарын, кадр жұмысын жеке және заңды тұлғалар құқықтары мен заңды мүдделерін қозғайтын мәселелерді шешу рәсімдерін жетілдіру;
- жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін, сондай-ақ мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық, саяси-құқықтық ұйымдық басқада жүйелерін қорғаудың басымдығы;
- Қазақстан Республикасы Конституциясы 39-бабының 1-тармағына сәйкес лауазымды адамдар мен мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілдік берілген басқа да адамдардың, сондай-ақ соларға теңестірілген адамдардың құқықтары мен бостандықтарын шектеуге жол берілуін тану;
- жеке және заңды тұлғалардың бұзылған құқықтары мен заңды мүдделерін қалпына келтіру, сыбайлас жемқорлықпен Құқық бұзушылықтың зиянды зардаптарын жою және олардың алдын алу;

– сыбайлас жемқорлықпен құқық бұзушылыққа қарсы күреске жәрдем жасайтын азаматтардың жеке басының қауіпсіздігін қамтамасыз ету;

– мемлекеттік міндеттерді атқаруға уәкілдік берілген адамдар мен соларға теңестірілген адамдардың құқықтары мен заңды мүдделерін мемлекеттің қорғауы аталған адамдар мен олардың отбасыларына лайықты тұрмыс деңгейін қамтамасыз ету жалақы (ақшалай үлес) мен жеңілдіктер белгілеу;

– осындай қызметті жүзеге асыратын заңды және жеке тұлғаларға кәсіпкерлік қызметті мемлекеттік реттеуге өкілеттік берілуін болдырмау, сондай-ақ оған бақылау жасау;

– сыбайлас жемқорлыққа байланысты қылмыстарды анықтау, ашу, жолын кесу және олардың алдын алу мақсатында жедел іздестіру қызметі мен өзге де қызметтерді жүзеге асыру, сондай-ақ заңда белгіленген тәртіппен заңға қайшы тапқан ақша қаражаты мен өзге де мүлікті заңдастыруға жол бермеу мақсатында арнайы қаржылық бақылау шараларын қолдану.

Ресми құжаттарды қолдан жасау мыналардан тұрады: толықтай жалған құжат жасау (мысалы төлем чегін жасау) не құжаттың түпнұсқасына бұрмалау енгізу (мысалы, ресми құжаттың мазмұнына қосып жазу, сан және әріпті өзгерту, фотосурет, маркіні ауыстырып жапсыру жолымен, жаңа мәліметтер енгізумен өзгертіледі).

Жалғандықтың бұл түрінің әдістерінің көптігі соншалық олардың толық тізбесін келтіру мүмкін емес. Барлық жағдайларда жалған құжат түпнұсқаны қолдан өзгерту немесе жалған ресми құжат дайындау немесе беру түрінде болады.

Қазақстан Республикасы жаңа Қылмыстық кодексі бойынша қызметтік жалған құжат жасау, егер оны өзінің қызметтік жағдайын пайдалана отырып мемлекеттік қызметтер атқаруға уәкілетті адамға не оған теңестірілген адам жасаған жағдайда ғана болады [4, 208 б.].

Егер ол қызметтік жағдайды пайдаланбай жасалса не жалған құжат жасау мемлекеттік өкімет органдарынан емес, өзге ұйымдардан, мекемелерден, жекетұлғалардан (қолхат, шарттар, міндеттемелер және т.б.) шыққан болса, басқа қылмыстар құрамын құрайды. Қызметтік жалғандық-формальдық құрамы бар қылмыс. Ол қандай да болмасын қоғамға қауіпті зардаптардың болуына байланыссыз, Қылмыстық кодекстің осы бабында көрсетілген әрекеттердің біреуі жасалған сәттен бастап аяқталған деп есептеледі. Қызметтік жалғандық жасаған тұлға үшін жалған құжатты пайдаланғандығы немесе пайдаланбағандығының мәні жоқ бұл жағдайда жазалау шараларын айқындау кезінде сот ескереді [3, 18 б.].

Жалған құжат жасау субъективтік жағынан алғанда тікелей қасақаналықпен істеледі. Жалған мәліметтерді енгізуші субъектінің өзі өзінің заңсыз әрекет жасағандығын, жалғандық жасағысы келгендігін сезеді, біледі.

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексі бойынша қызметтік жалғандық құрамы пайдакүнемдік мақсаттың немесе өзге де жеке мүдделіліктің болуын талап етеді. Өйткені заңда қызметтік жалғандық жасау

әрекеттер өзіне немесе басқа адамдар, ұйымдар үшін пайда мен артықшылықты алу немесе басқа адамға, ұйымдарға зиян келтіру мақсатында жасалады.

Пайдакүнемдік мақсат кінәлі адамның қызметтік жалған құжат жасау арқылы материалдық пайда табуға тырысатындығының алғы шарты [5, 54 б.].

Дегенмен, оны алу бөтен адамның мүлкін кінәлі адамның өз меншігіне айналдыруымен байланысты болмауы тиіс. Өзге бір жеке бас мүддесі деп кінәлі адамның қызмет жағдайын пайдалану жолымен мүліктік емес сипаттағы пайда табуға тырысуы түсініледі. Өзге жеке бас мүддесінің мазмұнын кек алу, жағымпаздық, мансапқорлық ықпалды қамқорлық отбасылық, қызмет көрсету, ықпалды адамның қолдауы, қызметіне сай еместігін бүркемелеу және т.б. сияқты ниеттер құрайды.

Пайдакүнемдіктің немесе өзге жеке мүдделіліктің болмауы осы қылмыс құрамының жоқ екендігін білдіреді. Қызметтік жалғандықты лауазымды адам жасаса осы қылмыстың ауырлататын түрі, ал жауапты мемлекеттік лауазым атқаратын адам жасаса қылмыстың өте ауырлататын түрі болып табылады (314-бап, 2, 3-бөліктері).

Қызметтегі әрекетсіздік, яғни мемлекеттік қызметтер атқаруға уәкілетті адамның не оған теңестірілген адамның өзі немесе басқа адамдар немесе ұйымдар үшін пайда мен артықшылық алу не басқа адамдарға немесе ұйымдарға зиян келтіру мақсатында өзінің қызметтік міндеттерін орындамауы, егер бұл азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін елеулі түрде бұзуға әкеліп соғуымен түсіндіріледі.

Қызметтегі әрекетсіздік белгілері мынадай болып табылады:

а) мемлекеттік қызметтер атқаруға уәкілетті адамның не оған теңестірілген адамның белгілі бір мүдделікке байланысты қызметін атқармауы.

б) егер бұл азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерін не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін елеулі түрде бұзуға соқтырса;

в) олардың арасында себептік байланыстың болуы.

Нақты бір тұлғаны Қылмыстық кодекстің 315-бабы бойынша қылмыстық жауапкершілікке тарту үшін кінәлі тұлғаның, атап айтқанда қандай нақты әрекетті жасамағанын анықтау қажет, одан әрі қарай осы әрекеттерді жасау оның қызметтік құзыретіне кіретіндігін анықтау және ең соңында, лауазымды тұлғаның осы әрекетті жасауға іс жүзінде мүмкіндігі болғандығын анықтау қажет [1, 50 б.].

Әрекетсіздіктің тек осындай нақты мазмұны ғана кінәлі тұлғаны Қылмыстық кодекстің 315-бабы бойынша жауапкершілікке тартуға негіз болады.

Белгілі бір түрде әрекет ету міндеттілігі заңның немесе өзге де нормативтік актінің: шарт бойынша қабылдаған міндеттемелердің қызметтік ережеден, адамгершілік нормалары және т.б. тікелей көрсетуінен туындауы мүмкін.

Егер тұлға оның қызметтік міндетіне жатпайтын әрекетті жасамаған болса, қызметі бойынша әрекетсіздік құрамы болмайды. Егер лауазымды тұлға өзінің қызметтік міндеттерін пайдакүнемдіктен немесе өзге де жеке бас мүдделілігінен атқармаса, соның нәтижесінде азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне не қоғамның, немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне елеулі түрде нұқсан келтірілсе (елеулі түрде нұқсан келтіру және пайдакүнемдік немесе өзге де жекебас мүдделілігі түсінігін Қылмыстық кодекстің Қызметтегі әрекетсіздік (ҚР ҚК 370 бабы). қызметі бойынша әрекетсіздігі үшін қылмыстық жауапкершілік болады.

Қызметтік міндеттерді атқармаудан болған зардаптар – азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделерінің не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне елеулі түрде нұқсан келтірілуі арасындағы себептік байланыс айқындалған болуы тиіс [2, 25 б.].

Оның болмауы қылмыстық жауапкершілікті жоққа шығарады.

Егер қызметі бойынша әрекетсіздік пайдакүнемдіктен немесе өзге де жеке бас мүдделілігінен жасалмаған болса немесе азаматтардың немесе ұйымдардың құқықтары мен заңды мүдделеріне не қоғамның немесе мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделеріне елеулі түрде нұқсан келтірілмесе, онда бұл жағдай Қылмыстық кодекстің Қызметтегі әрекетсіздік (ҚР ҚК 370 бабы). бойынша қылмыстық жауапкершілікке жатпайды, бірақ олардың іс-әрекеті істің жағдайына қарай қызмет бойынша тәртіптік теріс қылық ретінде бағалануы мүмкін.

Субъективтік жағынан бұл қылмыс тек қана қасақаналықпен жасалуы мүмкін. Бұл туралы заңның өзінде – лауазымды тұлғаның өзінің қызметтік міндеттерін орындамауы деп тура керсетуі осыны дәлелдейді [5, 65 б.].

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі. (№ 226-V 3 шілде 2014ж. Қазақстан Республикасының қылмыстық кодексі баптарымен, № 167-1 16 шілде 1997 ж. Қазақстан Республикасы қылмыстық кодексінің баптарына салыстырмалы кестемен) – Алматы: НОРМА-К. – 2014 – 240 б.

2 Тургумбаев Е.З. Уголовная ответственность за превышение власти или должностных полномочий. – Алматы, 2004г

3 Ағыбаев А.Н. Заң журналы №1 2008 ж. 25 б.

4 Қожаниязов А. «Мемлекеттік билік қызметкерлерінің қылмысы» – Алматы: «Юрист». 2004. – 28 б.

5 Шектібаев Т.Т., Әбілезов Е.Т. Парақорлық қылмысы. – Алматы, 2003.

ҒТАМР 10.15.23

ТӘУЕЛСІЗ ҚАЗАҚСТАННЫҢ КОНСТИТУЦИЯСЫ

Наурызова В.К.

Х. Досмұхамедов атындағы Атырау университеті, Атырау қ.

Бұл мақалада Конституциямыздың қабылдануы, оның жеткен жетістіктері, Қазақстан елінің құқықтық мемлекет екендігін дәлелдейтін іс-шаралар мен Ата заңымызға енген реформалар баяндалып отыр. Қазақстан Республикасының Конституциясының еліміздің Негізгі құжаты ретінде алатын орны мен маңыздылығына, ерекшеліктеріне назар аудару керек екендігі айтылған. Сонымен қатар, Конституциямыздың қабылдануы, оның жеткен жетістіктері, Қазақстан елінің құқықтық мемлекет екендігін дәлелдейтін іс-шаралар баяндалып отыр. Жаңа Конституцияның жобасы бүкілхалықтық талқылау үшін бұқаралық ақпарат құралдарында жарияланғаннан кейін-ақ, шын мәнісінде оның жұмысына бүкіл ел кірісті деп айтуға болады.

Түйін сөздер: Қазақстан Республикасы, құқықтық мемлекет, Конституция, Елбасы, заң, реформа.

Қазақстан Республикасы тәуелсіздік алғаннан бері өзінің мемлекет болып қалыптасуының алғашқы күндерінен бастап, қауіпсіздік пен тұрақтылықты қамтамасыз ету жолында елдерді біріктіруде озық мемлекеттердің бірі ретінде танылды. Тәуелсіз мемлекетке айналған жылдардан бастап қыруар жұмыс атқарылды соның бірі және бірегейі конституцияның қабылдануы болды. Конституция Республикамыздың маңдай алды мемлекеттермен иық тіресіп өркендеуіне зор ықпал етті.

Конституция қабылданғаннан кейін Қазақстан өзінің одан әрі даму жолын түпкілікті таңдап алды. Бүкіл халықтық референдумда қабылданған осы Негізгі Заң, шын мәнінде, қоғамдық келісімге айналды. Сол бойынша үкімет Қазақстанды демократиялық, зайырлы, құқықтық және әлеуметтік мемлекетке айналдыруды өзіне басты міндет етіп алды ал, азаматтар Конституцияны және еліміздің заңдарын бұлжытпай орындауға жауапкершілікті өз мойындарына алып, Республиканың ең қымбат қазынасы адам және адамның өмірі болып есептелініп, құқықтарымен бостандықтарына кепілдік берілді. Сонымен қатар, бір тұлғаның құқығы мен бостандығының болуы басқа тұлғаның құқығы мен бостандығын бұзбау міндетін жүктеді [1]. Осындай өзара міндеткерлік, қоғам мен мемлекеттің одан әрі нәтижелі дамуына тиянақты негізде қалыптастырады және біздің болашаққа сеніммен қарауымызға мүмкіндік береді.

1991 жыл – еліміздің Қазақстан деген атпен бүкіл әлемге алғаш қадам басқан жылы. Қазіргі Қазақстан әлем сахнасында мақтанарлықтай беделге ие. Жас мемлекетіміз осындай аз ғана уақыттың ішінде көптеген ірі экономикалық, саяси және әлеуметтік жетістіктерге қол жеткізді. Қазіргі таңда Қазақстан жас мемлекет бола тұра, көптеген елдерден әлдеқайда алда. Еліміздің аяғынан нық тұруы, ұлттық қауіпсіздікті қамтамасыз ету және экономикамыздың жедел қарқынмен дамуы – қазіргі таңда негізгі стратегиялық бағыттар. Бүгінгі Қазақстан – тек өзі орналасқан аймақта ғана емес, бүкіләлемдік проблемаларды талқылауда және шешуде ықпалды рөл атқаратын ел.

Конституцияны білу – Қазақстан Республикасы конституциялық даму тарихын, қолданыстағы Конституцияның қабылдану тарихын білу болып табылады. Өйткені, әр елдің конституциясы сол елдің әлемдік дәрежесін анықтайтын құжат екені даусыз. Мемлекет белгілері осы құжат негізінде қалыптасады. Мемлекеттің басты мақсаты уақытпен қалыптасқан мемлекеттің механизм элементтерін: ұлттық мемлекеттік құрылымды, басқару құрылымын, мемлекеттің тәртіптік жүйесін қамтамасыз етуші құқық қорғау органдары құрылымын сақтап қалу [2].

Конституция – Ата заң (латынның лат. *constitutio* – яғни «құрылым» сөзінен шыққан) бұл қоғамның және мемлекеттің дамуының негізгі мақсаттары мен принциптерін, экономиканы, әлеуметтік өмірді ұйымдастырудың негіздерін, мемлекет механизмінің жұмыс істеуін белгілейтін негізгі заңы. Әр кезде Конституция дегеніміз не? Ол бізге не үшін керек? Деген секілді сан сауалдың болуы заңды. Конституция – бұл мемлекеттің құқықтық мәртебесі мен саяси, экономикалық негіздерін бекітетін ата заңы. Ол қоғам мен мемлекеттің үздіксіз үдемелі дамуына негіз болады, адамдардың өмірінің негізгі ережелерін белгілейді, олардың құқықтары мен бостандықтарын реттейді, қарапайым адамдардың қажеттіліктерінің мемлекеттің иеліктерден шығуына жол бермейді. Конституция адам құқықтарының қол сұғылмаушылығының негізі болып табылады. Конституцияда адамның ажырамас және туа біткеннен берілетін негізгі құқықтары мен бостандықтары бекітіледі.

Ата Заңымыздың өскелең өмір талаптарына сай болуы үшін жаңа идеялар мен реформалардың қажеттігін ескеріп жиырма бес жыл бұрын Ата Заңды дайындауға қатысқан ғалымдар, ҚР ҰҒА академиктері – Салық Зиманов, Сұлтан Сартаев және Ғайрат Сапарғалиев және ҚР Ұлттық Ғылым академиясының президенті Мұрат Жұрынов және Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың еңбегі қазіргі таңда ерекше бағаланады. Ресми мәліметтерге қарасақ, құжатты талқылауға 3 млн. 345 мың адам қатысыпты. Жұртшылық тарапынан сарапталған 31 мың 886 ұсыныс түссе, соның 1 мың 100-і конституция жобасына енгізілген. Тұңғыш Президенттің өзі бастама көрсетіп, сол кездері Еуропа мен Азияның, Солтүстік және Латын Америкасының, барлығы 20- дан астам дамыған және дамушы елдерінің конституцияларын зерттеп, зерделеп шықты. Сосын 1994 жылы өз қолымен Әділет министрлігіне жаңа конституцияның жобасын тапсырған екен.

Қазақстан Республикасының ең алғашқы Ата Заңы 1993 жылы 25 қаңтарда өз заңдық күшіне енді. Бұл конституция 4 бөлім, 21 тарау, 131 баптан құралды. Кейіннен тәуелсіз еліміз қарыштап дамыған сайын, бұл ережелер уақыттың талабына сай келмей, жаңа нұсқа қабылдау қажет екендігін көрсетті. Сөйтіп, жаңа заң жобасының үлгісі арнайы комиссияның құрылуымен жасақтала бастады. Ол ұзақ талқы мен сараптаудың нәтижесінде жаңа мазмұнға ие болды. Конституциямыздың жаңа нұсқасы Жалпыхалықтық референдумда дауысқа салынды. Нәтижесінде халық дауысының 90 пайызын жинап, қолдауға ие болды. Қазіргі кездегі қолданып жүрген Конституция 1995 жылы 30 тамызда өз күшіне енді. Ол заман талабына сай мәселелерді шеше алды. Ата Заң қабылданған күн мемлекеттік мереке деп жарияланды. Әр жыл сайын Қазақстан жұрты бұл атаулы, ел үшін маңызы зор мерекені ерекше ықыласпен тойлайды. Әр азамат Конституцияны құрметтеп, Конституция күнін мемлекет өміріндегі айтулы оқиға ретінде қабылдауы керек деп санаймын. Себебі, қолданыстағы Конституция әр адамның өміріне үлкен әсер етеді, өйткені азаматтардың құқықтары мен міндеттерінің жүйесі, оларды жүзеге асырудың кепілдіктері осы Ата заң негізінде бекітілген.

Конституция – мемлекеттің заң шығару жүйесінің негізгі қағидаты, негізі, онсыз заңның жұмыс істеуі мүмкін емес. Осылайша, Конституция елдің құқықтық жүйесінің негізі ретінде қажет, онсыз қазіргі әлемде мемлекет өз азаматтарының құқықтары мен бостандықтарын ойдағыдай қолдана және сақтай алмайды.

Конституциямыздың құрылымына қарайтын болсақ, ол аса нақтылықпен жазылған. Оған «Жалпы ережелер», «Адам және азамат», «Президент», «Парламент», «Үкімет», «Соттар және сот төрелігі», «Жергілікті мемлекеттік басқару және өзін-өзі басқару», «Қорытынды және өтпелі ережелер» деп аталған 9 бөлім, 98 бап кіргізілген. Конституция бойынша Қазақстан президенттік басқару жүйесі бар, демократиялық мемлекет болып саналады. Елімізді заңда белгіленгендей Президент басқарады. Ел Президенті барлық билік тармақтарынан жоғары тұрады. Ол мемлекетке қатысы бар шешімдерді, бағдарламаларды қабылдап, елдің ішкі және сыртқы саясатына бағыт береді. Ел Президентін дауыс беру арқылы 6 жылға тағайындайды. Қазір елімізді Қасымжомарт Кемелұлы Тоқаев басқарып отыр. Мемлекеттегі атқарушы билік органы болып Үкімет бекітілген. Үкіметтің басшысы премьер-министр деп аталады. Бүгінгі таңда Үкіметті Асқар Ұзақбайұлы Мамин басқарып отыр. Үкіметтің құрамын министрлер және арнайы бөлінген министрліктерден тұрады. Үкіметтің негізгі міндеті бағдарламалар енгізу, реформаларды жүзеге асыру болып табылады. Елімізде қабылданып жатқан заңдардың барлығын парламент қабылдайды. Өйткені, парламент ең жоғарғы заң шығарушы орган. Парламент қос палатадан Сенат пен Мәжілістен құралған. Сенаттың құрамына 47 депутат, мәжілістің құрамына 107 депутат кіреді. Парламент заңды қабылдап қана қоймай, Конституцияға да өзгерістер енгізе алады. Президент, Парламент, Үкімет барлығының да мәртебесі, құқықтары мен міндеттері Қазақстан Республикасының Конституциясы бойынша реттеліп отырады. Олар әр

істерінде Конституцияны басшылыққа ала отырып, ел игілігі үшін жұмыс жасайды [3].

Бұл мәселеге байланысты еліміздегі қазіргі қоғамдық-саяси жағдайларды сипаттай отырып, Елбасы Н. Назарбаев өзінің 2008 жылғы Қазақстан халқына арналған жолдауында былай деген еді: «Демократиялық дамудың жалпыға бірдей танылған заңдылықтары мен біздің қоғамымыздың дәстүрлерін үйлестіре отырып, біз одан әрі де саяси жүйеде мемлекеттік құрылыстың Қазақстандық моделін жетілдіру жолымен жүре беретін боламыз. Бұл – біз мақтануға құқылы және бәріміз ұқыптылықпен сақтауға міндетті қазақстандық «науқан» [4]. Шыныменде халық пен мемлекет арасында қолдау тауып, елімізді жүйелеуді негізгі заңдылықтарға бағына отырып жүзеге асыратын болсақ, мемлекетіміз сан алуан тұрғыдан дамыған, ауқатты мемлекет болатындығына сенімдімін. Мен қазіргі таңда студент ретінде, болашақ заң маманы және ең бастысы Қазақстан Республикасының азаматшасы ретінде Ата заңымыз конституцияны құрметтеймін оны жаттап, жақсы маман болып азаматтарға қол ұшымды бергім келеді. Себебі сан ғасырлар бойы біздің ата бабаларымыз, осы тәуелсіздікті, осындай заңымыздың болуын аңсады. Енді олардың барлығы барда олардың маңыздылығын түсініп, тек дамуда болуымыз керек деп есептеймін.

Ойымды қорытындылай келе, Конституция халықтың саяси ерік жігерін білдіретін саяси жүйенің және құқықтық жүйенің негіздерін бекітетін маңызды нормативтік акт болып табылады. Қазіргі қарқынды дамып жатырған әлемде негізгі заңсыз, яғни конституциясыз мемлекеттің болашағы болмайды. Мұндай мемлекет артта қалып, қоғам ішіндегі қақтығыстар мен заңсыздыққа душар болады. Тек Конституция ғана болашақтың іргетасын қалап, халықтың болашақ ұрпағы үшін сенімді негіз бола алады. Сол себепті, біздің құқығы жоғары дәрежеде дамыған мемлекет болып қалыптасуымыз еліміздің қарқынды дамуы жолында басты рөл атқарады. Әр азамат, азаматша заң бұзбай, міндеттерімен өзінің және өзгелердің құқықтарын құрметтейтін болса, Дүниежүзілік қауымдастықтан лайықты орын алып, дамыған 30 елдің қатарына еніп, Еуропа мен Азияны тоғыстырған Еуразияның жүрегі болып әлемдік дәрежеде лайықты орын алатындығымызға сенімдімін.

Небәрі жиырма бес жылдың ішінде біз, Конституция ережелерін басшылыққа ала отырып, ұлы жолды жүріп өттік. Қазақстан бүгінде әлемдегі қалыптасқан, құрметті және абыройлы мемлекет. Бұл – біздің негізгі Заңымыздың барлық ережелері мен қағидаттарының өмірде нақты жүзеге асуы.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 «Қазақстан Республикасындағы адам құқығы» Г. Искакова, Н.Ғазизова, А. Сембаева. – Астана: «Фолиант» баспасы. – 2008. 195 б.

2 Бақытова А.Ж., Кушқалиев Б.Д. Конституцияны білу – өркениетті өмір нормасы Х. Досмұхамедов атындағы Атырау мемлекеттік университетінің Хабаршысы, №1, қыркүйек. – 2020 ж. 106 б.

3 <https://kk.wikipedia.org>.

4 Сапарғалиев Ғ.С. Қазақстан Республикасының Конституциялық құқығы. – Алматы: Жеті Жарғы. – 2013, – 57 б.

ҒТАМР 10.85.51

АГРОӨНЕРКӘСІПТІК КЕШЕНДІ СУБСИДИЯЛАУ САЛАСЫНДА ЖАСАЛҒАН ҚЫЛМЫСТАРДЫ ТЕОРИЯЛЫҚ ЖӘНЕ ҚОЛДАНБАЛЫ ЗЕРТТЕУ

Амирхан Ж.А., Дуйсебаев У.Ж., Ордаева А.Ж.

М. Әуезов атындағы ОҚУ, Шымкент қ.

Бұл мақалада аграрлық өнеркәсіптік саладағы экономикалық ахуал үнемі жан-жақты талдауды қарастырған. агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялау саласындағы қоғамдық қатынастардың заңды түрде белгіленген тәртібін қорғау, ауылшаруашылық тауар өндірушілерін қолдау және олар алған қаражатты мақсатты пайдалануда мемлекеттік шаралардың қалыпты орындалуын қамтамасыз етуге бағытталған қатынастар анықталады.

Түйін сөздер: агроөнеркәсіптік кешен, қылмыстар үшін жауапкершілік, сот тергеу практикасы, қылмыс құрамы, алаяқтық.

Бүгінгі таңда елімізде орын алып отырған негізгі мәселелердің бірі – экономикалық қауіпсіздік. Аталған мәселе барлық саяси және мемлекеттік қызметкерлердің, экономистердің және заң саласыны қызметкерлерінің назарын өзіне аударып отырған жағдайы бар. Қазіргі таңдағы әлемдік экономиканың жаһандандудың биік сатысына көтерілген шағында еліміздің экономикалық қауіпсіздігінің қамтамасыз етілуі жалпы халықтың, мемлекеттің қауіпсіздігінің негізгі құрамы болып табылады.

Егер де еліміздің бүгіндегі экономикалық жағдайы тиімсіз және мәселеге толы болған жағдайда ішкі және сыртқы қауіп қатерлерді ұстау үлкен қиындыққа алып келеді. Елбасы Н. Назарбаевтың 2013 жылғы «Қазақстан-2050» стратегиясы-қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты» атты халыққа Жолдауында экономикалық қауіпсіздік мәселесі 10 сын-қатермен айқын көрсетілген. Жаңа қауіпқатерлерге төтеп беру үшін ұлттың 2050 жылға дейінгі

жаңа саяси бағыты жасалды. Сонымен, экономикалық қауіпсіздік дегеніміз – тұрақты экономикалық өсу, қоғамдық қажеттердің тиімді түрде қанағаттандырылуы, басқарудың жоғары сапасы, экономикалық мүдделердің ұлттық және халықаралық деңгейлерде қорғалуы қамтамасыз етілетін жай-күйі [1].

Елдің экономикасы мен қауіпсіздігін қамтамасыз етуді сөз еткенде, оның стратегиясы мен тұжырымдамасын жасағанда ең басты мақсаттың бірі – экономикалық өсуді қалпына келтіру, тұтыну секторында төлемдік қабілеті бар сұранысты көтеру, халықтың тұрмыс дәрежесін көтеру болуға тиіс деп ойлаймын. Экономикалық қауіпсіздіктің мәнісін экономика мен үкімет институттарының ұлттық мүдделерінің қорғалуын қамтамасыз ете алатын күйін, елдің әлеуметтік бағытпен дамуы, ішкі және сыртқы үрдістердің қолайсыз жағдайда дамыған кездің өзінде жеткілікті қорғаныс әлеуеті болуы деп анықтауға болады. Сонымен экономикалық қауіпсіздік – ол тек қана ұлттық мүдделердің қорғалуы ғана емес, сонымен бірге өкімет институттарының отандық экономиканы дамытуға, қоғамдық әлеуметтік-саяси тұрақтылығын сақтауға қажетті тетіктерді құра алатын қабілеттілігі мен дайындығы [2].

Ел экономикасының қуаттылығы оның қазба байлықтары мен минералдық ресурстар базасының көлеміне емес, алысты аңғаратын экономикалық реформалар стратегиясының қалыптасуы мен дамуы қазіргі экономикалық байланыстардың бұзылуымен және экономикалық қызметке мемлекеттік бақылаудың әлсіреуімен байланысты бірқатар жағымсыз белгілерге ие. Бүгінгі таңда аталған проблемалардың барлығы бірдей заңнамалық және тәжірибиелік шешімдер қабылдаған жоқ.

Аграрлық өнеркәсіптік саладағы экономикалық ахуал үнемі жан-жақты талдауды қажет етеді. Қылмыстық заңда «Алаяқтық, яғни бөтеннің мүлкін жымқыру немесе алдау немесе сенімді теріс пайдалану жолымен бөтен мүлікке құқықты иемдену» – деп көрсетілген (ҚК-тің 177-бабы). Алаяқтың заты бөтеннің мүлкі немесе бөтен мүлікке құқық алу болып табылады. Объективтік жағынан алаяқтық бөтен мүлікті жымқыруға салу немесе бөтен мүлікке құқықты алу заңда көрсетілген екі тәсіл арқылы: алдау немесе сенімге киянат жасаумен жүзеге асырылады. Осы қылмыстық құқықбұзушылықты жасағанда жәбірленуші мүлікті қылмыскерге оған сеніп өз қолымен тапсырады. Алданып немесе сеніп қалған меншік иесі немесе өзге де заңды иеленуші қылмыскерге мүлкін немесе мүлкіне құқықты өз еркімен тапсырады.

Алаяқтық жолмен алдау дегеніміз шындыққа жатпайтын фактілерді көрінеу бұрмалап, жалған хабар беру, мәлімдеме жасау, жалған құжаттар көрсету арқылы өзін құқық қорғау органының қызметкері етіп көрсету, әр түрлі келісімдер бойынша бұйымның, заттың саны, сапасы, бағасы жөнінде көрінеу шатастыру, жалған сенім хаттар көрсетіп, басқа біреуге тиесілі қаражатты немесе мүлікке құқықты алу, осындай әдіспен біреудің үйін, көлігін және басқа мүлкін сатып, айырбастап жіберу, т.б. болып табылады. Мұндай реттер де жасаған құжаттарды пайдалану алдаудың бір тәсілі болып табылғандықтан кінәлінің іс-әрекеті Қылмыстық кодекстің 385-бабымен қосымша саралануға

жатпайды. Агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялау саласында жасалған қылмыстарда объективті келісімшарттық қатынастар қолданып, қасақана пайдалану жоқ. Сонымен қатар, мемлекеттік қолдау шараларын ұсынуға үміткерлер таңдалатын конкурстық және басқа рәсімдер кезіндегі сыбайлас жемқорлық құрамдас бөлігі туралы мәселені қолданыстағы заңнама түбегейлі шешкен жоқ.

Жоғарыда айтылғандарға байланысты агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялау саласындағы қылмыстар өте жасырын сипатқа ие болуда.

Агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялау саласындағы бюджеттік қатынастарды жүзеге асырудың қалыпты процедуралары кезеңіндегі мүліктік қатынастар бойынша міндеттемелердің ерекше түрлері ретінде жүзеге асыру туралы актілерді арнайы түрлері ретінде ұсынылады. Агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялау саласындағы қылмыстарды жүйелеу, заманауи мәселелерін саралап және оларды шешу жолдары ұсынады. Автордың қылмыстық заңнаманы термин тұрғысынан жетілдіру туралы ұстанымы қаралып отырған топтың әлеуметтік қауіпті қол сұғушылықтарына қарсы тұру сапасын жақсарту, сондай-ақ оны қолдану тәжірибесін жақсарту. Кінәліге кәсіпкерлік немесе басқа да қызметті мемлекеттік қолдау шаралары ретінде алған бюджет қаражатын талан-таражға салғаны үшін қылмыстық жауаптылықты белгілеу туралы ұсыныс жасалды. Зерттелген әлеуметтік қауіпті шабуылдардың ұзақ уақытқа созылу себептеріне талдау жасалынып, осы актілерді жасау нәтижесінде туындайтын сыбайлас жемқорлыққа қатысты қатынастар анықталды. Агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялау саласындағы қылмыстарды анықтаудың кешені зерттеліп, мұндай шабуылдардың алдын алу үшін тұжырымдама жасалды.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев еліміздің әлеуметтік-экономикалық жағдайлары мен реформаның іске асуын бағалай келе былай деген еді»... жүргізіліп отырған саясат пен мемлекеттің нарықтық экономикаға көшу тәжірибесіндегі нақтылы қызметте тиімділігінің төмен болуы объективті түрдегі кедергі факторлардан басқа кейбір жағдайларда ойланбай қабылданған шаралар мен шешімдердің әсер етуінен, тактикалық қателерден болды». Ауыл шаруашылығының ұлттық экономикадағы рөлі дәстүрлі түрде маңызды. Дағдарыс кезіндегі ауылшаруашылық саласы тұрақты дамуды көрсетуде, соның ішінде кәсіпкерлер, бір жағынан, нарықты дамытуда, екінші жағынан, оларға мемлекеттік қолдау көрсетіледі. Оның формасы, атап айтқанда ауылшаруашылық тауар өндірушілеріне өндірісті модернизациялауға, мелиорацияға, тікелей егіншілікті (өсімдік шаруашылығы, мал шаруашылығы, өндіріс) субсидиялау болып, қаражат жұмсауға ұсынуды білдіреді[3]. Халықтың едәуір көп бөлігі ауыл шаруашылығымен айналысуына байланысты оны субсидиялау материалдық әл-ауқаттың өсуіне ықпал етеді.

Қазақстан Республикасының Президенті Қ. Тоқаев өзінің Қазақстан халқына арнаған «Сындарлы қоғамдық диалог – Қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі» Жолдауында агроөнеркәсіптік кешенге ерекше көңіл бөлді. Ел Үкіметіне саланы одан әрі дамыту бойынша нақты тапсырмалар

берілді [4]. АӨК саласында инвестициялық жобаларды іске асыру үшін 39 басымдықты бағыт бойынша инвестициялық салымдар салған жағдайда АӨК субъектісі жұмсаған шығындардың бір бөлігін өтеуді қарастыратын Инвестициялық субсидиялау бағдарламасы жұмыс істейді.

Еліміздің агроөнеркәсіптік кешеніне шетелдік те, отандық та инвестициялар тарту мақсатында кәсіпкерлікті қолдау бойынша тиісті жағдайлар жасау жұмыстары жүргізілуде: басымдықты бағыттарды субсидиялау, жеңілдікті несиелермен және лизингпен қамтамасыз ету, АӨК субъектілері үшін салық салудың арнайы режимдері.

Министрлік шетелдік инвесторлардың қатысуымен 49 инвестициялық жобаны іске асыруға мониторинг жүргізеді, оның ішінде \$1 437,2 млн астам сомаға 25-ке жуық ірі инвестициялық жоба бар, оның 9-ы – жалпы сомасы \$320 млн жуық, ТҰК қатысуымен, \$2 391,0 млн сомасына 20 перспективалы жоба және \$207,1 млн сомасына пайдалануға берілген 4 жоба бар.

2019 жылы 28 қазан күні Мемлекет басшысы «Қазақстан Республикасының кейбір заңнамалық актілеріне агроөнеркәсіптік кешенді реттеу мәселелері жөнінде өзгерістер мен толықтырулар енгізу туралы» Заңға қол қойды. Агроөнеркәсіптік кешеннің және ауылдық аумақтардың жай-күйі мен дамуы туралы ақпаратты агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамыту мәселелері жөніндегі уәкілетті мемлекеттік органдарға:

- агроөнеркәсіптік кешен субъектілеріне кредит беру, сондай-ақ ауыл шаруашылығы жануарларын, техникасы мен технологиялық жабдығын сатып алуға лизинг кезінде сыйақы мөлшерлемелерін субсидиялауды жүзеге асыру;
- агроөнеркәсіптік кешен субъектілерін қаржылық сауықтыру жөніндегі бағыт шеңберінде кредиттік және лизингтік міндеттемелер бойынша сыйақы мөлшерлемелерін субсидиялауды жүзеге асыру;
- облигациялар бойынша купондық сыйақыны субсидиялауды жүзеге асыру берілді.

Аудандардың (облыстық маңызы бар қаланың) жергілікті өкілді органдарының (мәслихаттарының) құзыретіне: агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытудың жоспарларын, экономикалық және әлеуметтік бағдарламаларын бекітді.

Аудандардың (облыстық маңызы бар қаланың) жергілікті атқарушы органдарының (әкімдіктерінің) құзыретіне: агроөнеркәсіптік кешен субъектілерін Қазақстан Республикасының Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы заңға және осы саладағы басқа да нормативтік құқықтық актілерге сәйкес мемлекеттік қолдауды жүзеге асырады.

Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу азық-түлік қауіпсіздігін, агроөнеркәсіптік кешен өнімі нарықтарының тұрақтылығын қамтамасыз етуге, кәсіпкерліктің тиімді жүйесін құруға, отандық өнімнің бәсекелестік артықшылығын қолдауға, сондай-ақ, өсімдік шаруашылығын, мал шаруашылығын, балық шаруашылығын, ауыл шаруашылығын шикізатын қайта өңдеуді және тамақ

өнеркәсібін дамыту үшін жағдай жасау арқылы ауыл халқының тұрмыс деңгейін көтеруге, ветеринариялық-санитариялық және фитосанитариялық қауіпсіздікті, техникалық жарақтандыру мен басқа да ілеспе қызмет салаларын қамтамасыз етуге, ауылдық аумақтардың әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымын дамытуға бағытталған.

Агроөнеркәсіптік кешендегі сақтандыру саласындағы оператордың функцияларына: субсидиялауға жататын сақтандыру өнімдерін әзірлеу, сараптама жүргізу және бекіту кіреді. Сақтандыру өнімдерін агроөнеркәсіптік кешендегі сақтандыру саласындағы оператор немесе сақтандырушылар әзірлейді. Субсидиялауға жататын сақтандыру өнімдері қаржы нарығы мен қаржы ұйымдарын реттеу, бақылау және қадағалау жөніндегі уәкілетті органмен келіседі.

Агроөнеркәсіптік кешен субъектілерін субсидиялау:

1) агроөнеркәсіптік кешен салаларын дамытуға бағытталған субсидиялаудың экономикалық тиімділігі;

2) өндірілген өнімнің сапасын және бәсекеге қабілеттілігін арттыру жағдайында агроөнеркәсіптік кешен салаларының дамуын экономикалық ынталандыру ретінде жүзеге асырылады.

Агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялау агроөнеркәсіптік кешенді дамыту саласындағы уәкілетті орган айқындайтын тәртіппен осы Заңның 9-бабының 3-тармағында көзделген ережелер ескеріле отырып, мынадай бағыттар бойынша:

1) агроөнеркәсіптік кешен субъектілеріне кредит беру, сондай-ақ ауыл шаруашылығы жануарларын, техникасы мен технологиялық жабдығын сатып алуға лизинг кезінде сыйақы мөлшерлемелерін арзандату;

2) тұқым шаруашылығын дамыту;

3) мал шаруашылығы өнімінің өнімділігі мен сапасын арттыру;

4) басым дақылдардың, оның ішінде көпжылдық екіпелердің өндірісін дамыту;

5) ауылшаруашылық өнімін өндіруді басқару жүйелерін дамыту;

6) асыл тұқымды мал шаруашылығын дамыту;

7) агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялаудың Қазақстан Республикасының заңнамалық актілерінде көзделген өзге де бағыттары бойынша жүзеге асырылады.

Субсидия алушы мемлекеттік статистика органдарына алынған өнімнің жалпы түсімі және оның ай сайын жұмсалуды туралы дәйекті мемлекеттік статистикалық есептілікті беру туралы агроөнеркәсіптік кешенді дамыту саласындағы және ауылдық аумақтарды дамыту саласындағы уәкілеттік орган белгілеген нысан бойынша міндеттеме қабылдаған жағдайда, агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялау қағидаларына сәйкес жүзеге асырылады.

Қазақстан Республикасының Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы заңының 11-бап 15-тармақта қолдану мақсатында өнім түрлерін айқындау (осы тармақтың бірінші бөлігінің 1) тармақшасында көрсетілген өнім түрінен басқа) техникалық реттеу

саласындағы уәкілетті мемлекеттік орган бекіткен Экономикалық қызмет түрлері бойынша өнім сыныптауышына сәйкес жүзеге асырылады. Сонымен қатар, көзделген субсидияны беру, сондай-ақ субсидия беру үшін белгіленген шарттар орындалмаған жағдайда, осындай субсидия шеңберінде алынған ақшаны қайтару тәртібі мен мерзімдерін мемлекеттік жоспарлау жөніндегі уәкілетті органмен және салықтар мен бюджетке төленетін басқа да міндетті төлемдердің түсуін қамтамасыз ету саласындағы басшылықты жүзеге асыратын уәкілетті органмен келісу бойынша агроөнеркәсіптік кешенді дамыту саласындағы уәкілетті орган бекітеді.

Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды нормативтік-әдістемелік қамтамасыз ету ғылыми негізделген ауыл шаруашылығы технологияларын және ауыл шаруашылығы өнімін өңдеу технологияларын қолдану, ауыл шаруашылығы мен оған қызмет көрсететін инфрақұрылымның тиімділігін арттыру бәсекеге қабілетті өнім шығару, бюджеттік қаржыландыруды оңтайландыру, ауылдық аумақтардың әлеуметтік және инженерлік инфрақұрылымын дамыту, ауылдық елді мекендердің экономикалық әлеуетін арттыру, ауылдық елді мекендердің экологиялық қауіпсіздігін қамтамасыз ету және ауыл халқын оңтайлы орналастыру схемасын әзірлеу мақсатында жүзеге асырылады.

Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамыту саласындағы халықаралық ынтымақтастық халықаралық шарттардың негізінде жүзеге асырылады [5].

Елбасы еліміздің агроөнеркәсіптік кешенінің алдына еңбек өнімділігі мен өңделген өнім экспортын 2,5 есе арттыру міндетін қойды, бұл қолданыстағы 2017-2021 жылдарға арналған агроөнеркәсіптік кешенді дамытудың мемлекеттік бағдарламасында көрініс тапқан. Бірақ, мемлекеттік бағдарламаны іске асыру осы Заңда көрсетілген өзгерістерді қолданыстағы заңнамада талап етеді.

Жалпы, Заңда 13 кодекс пен 29 заңға 800-ден аса түзетулер – өзгерістер мен толықтырулар енгізу қарастырылған. Заңда қолданыстағы және жаңа қаржы құралдарын жетілдіру, тауарларды тасымалдау және қозғалысы кезінде шекара маңындағы аумақтарда ветеринарлық және фитосанитарлық бақылауды күшейту және ветеринария және фитосанитария саласындағы барлық бақылау-қадағалау функцияларын Ауыл шаруашылығы министрлігіне жүктеу, ауыл шаруашылығы тауарларын өндірушілер үшін өсімдіктерді қорғау құралдарының құнын төмендету бойынша мемлекеттік қолдауды кеңейту қарастырылған.

Еліміздің ауыл шаруашылығын дамытуға инновацияларды тарту мақсатында Заңда бизнестің ғылыми-зерттеу және тәжірибелік-конструкторлық жұмыстарды қоса қаржыландыруға шығындарын субсидиялау қарастырылған.

2017-2021 жылдарға арналған ҚР агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың мемлекеттік бағдарламасында келесі қолдау шаралары қарастырылған:

- инвестициялық субсидиялау (АӨК-тің басымдықты салаларына салынған инвестициялардың 25 %-ын өтеу. Сонымен қатар сатып алынған ауыл шаруашылығы техникасы мен жабдықтарына жұмсалған шығындар өтеледі).

- пайыздық мөлшерлемені субсидиялауды қалпына келтіру (негізгі қаражат бойынша сыйақы мөлшерлемесі 10%, ал айналым қаражаты бойынша 5% жылдыққа төмендейді).

- кепілдендіру институттарын дамыту (кепілдікпен қамтамасыз ету жеткіліксіз болған жағдайда жартылай кепілдендіру мен займды сақтандыруда қолдау көрсетіледі);

- аграрлық қолхаттар тетігін енгізу (инвесторларға/кредиторларға ауыл шаруашылығы өнімдерінің өндірісін өнім түсімін оның нақты жиналуына дейін (болашақ өнім түсімінің кепілдігі есебінен) сату арқылы қаржыландыруға мүмкіндік береді);

- агросақтандыру жүйесін жетілдіру (сақтандыратын жағдайлар туындағанда көктемгі егіс жұмыстарына шығындардың 80%-ына дейін жабуға мүмкіндік береді, ал сақтандыру жағдайын анықтау «адами факторсыз», объективті деректер бойынша, ресми статистика, жерді ғарыштан зондтау деректері негізінде жүзеге асырылады).

Аталған қаржылай қолдау шараларынан басқа, Ауыл шаруашылығы министрлігі тұқым шаруашылығы, мал шаруашылығы өнімдерінің өнімділігі мен сапасын арттыру тәрізді бағыттарды субсидиялайды, тыңайтқыштардың, гербицидтердің құнын арзандатады, суармалы суді жеткізу субсидияланады және басқа да көптеген бағыттар бар [6].

Ауыл аймақтарын тұрақты дамыту стратегиясы агроөнеркәсіптік кешеннің тиімділігін және оның Қазақстанның әлеуметтік-экономикалық дамуына қосқан үлесін арттыруға бағытталған. Ауылшаруашылық тауар өндірушілерін федералды бюджеттен және Қазақстан Республикасының құрылтай субъектілерінің бюджеттерінен қаржыландыру едәуір көлемді құрайды (тек 2017 жылы 216 миллиард теңгеден астам қаражат қарастырылған). Бұдан байқағанымыз субсидияларды бөлу және олардың мақсатты дамытуына ерекше назар аудару керек.

Біріншіден, субсидия алуға құқығы бар субъектілер шеңберін нақты анықтау қажет. Сонымен қатар, экономикалық маңызды қызметті мемлекеттік қолдау негізінен тиімсіз дұрыс емес болып көрінгенімен бірақ, бұл қалыптасқан тәсіл жағдайда. Экономикалық тұрғыдан алғанда, субсидия шығындардың орнын толтырудан және өндірілген өнім бағасының мәжбүрлеп өсуіне жол бермеу. Агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялаудың мақсаты – өндіріс көлемін ұлғайту, өнімнің түсімділігі мен өндірілетін өнім сапасын көтеру, ауыл шаруашылығы өнімдерін өңдеумен айналысатын кәсіпорындардың өндірістік қуаттылықтарын жүктемелеу және оларды отандық шикізатпен қамтамасыз ету [7].

Осылайша, агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялауда рентабельді емес кәсіпорындар шығарылды, қызметі едәуір аз экономикалық тиімділігі бар айтарлықтай қаржылық инвестицияларды қажет етеді. Бұл жағдайда олардың

субсидияланған қолдауын жүзеге асыру немесе қайта құрылымдау (басқа шаруашылық жүргізуші субъектілермен біріктіру).

Екіншіден, агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялау кезінде бағдарламалық тәсіл маңызды, соның арқасында ауыл шаруашылығын дамытудың белгілі бір бағыттары қалыптасады және қызметі осы салалармен қамтылатын субъектілерге бюджеттік қаражат қарастырылады.

Үшіншіден, болашақ субсидия алушыларға жеке талаптар қойылады. Сонымен бірге, ауылшаруашылық тауар өндірушілерін қолдаудың аймақтық бағдарламасында көрініс табуы мүмкін шаруа (фермер) қожалықтарына (сәйкесінше ауылшаруашылық тауар өндірушілеріне) субсидиялар беру шарттары.

Субсидияларды бөлу кезінде конкурстық тәсілдің болуы субсидия алуға өтініш берушілердің тұтастығын бақылау элементтерін қамтамасыз етеді. Конкурстық тәсілдің кемшіліктері бар (мысалы, ауылшаруашылық тауар өндірушілерді қолдау жөніндегі аймақтық бағдарламалардың көптігіне байланысты, конкурстық іріктеудің нәтижелері ел деңгейінде бақылау үшін қол жетімді емес), бұл қаражаттың заңсыз пайдаланылуына жағдай жасайды. Сонымен қатар, субсидия алуға кедергі келтіретін шектеулердің тізіміне бірқатар қылмыстық-құқықтық ережелер кірмейді.

Агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялау саласында қылмыстар бюджет қаражатын жымқыру, оларды мақсатсыз пайдалану, субсидия алу үшін құжаттарды қолдан жасау туралы көрінеу жалған ақпарат беру, тендерлік комиссияның мүшелеріне немесе басқа лауазымды тұлғаға пара беру немесе субсидиялар туралы шешім қабылдауға жауапты адамдар оны жүзеге асыру ниеті. Сонымен қатар, осы жағдайларды зерттеуде қосымша іріктеу негізінде мүлдем ауылшаруашылық жұмыстарын жүргізбейтін тұлғаларды немесе кәсіпкерлерді субсидиялауға жол бермеу үшін жағдайлар жасалады. Тиісінше, мәселені шешуде өтініш берушілерден субсидиялар ұсынуда сотталғандығы туралы және ҚР ІІМ Бас басқармаларының Ақпараттық орталығынан – экономикалық және сыбайлас жемқорлық сипатындағы қылмыстар туралы осы адамдарға қатысты тергеуде тұрған қылмыстық істер туралы ақпарат анықтаманы талап еткен орынды. Агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялау саласында қылмыс жасағаны үшін қылмыстық жауапкершілік болмаған жағдайда, мұндай ақпараттың мониторингі және оны субсидиялау туралы шешім қабылдаған кезде оның алдын алу шарасы ретінде қарастыруға болады, оның мақсаты бюджет қаражатын заңсыз иемденудің алдын алу болып табылады [8].

Алаяқтық, әдетте, өсімдіктерді сақтандыру бойынша субсидияларды алуда, сонымен бірге бюджет қаражатын жымқыруда, ауылшаруашылық тауар өндірушілері ауылдық жерлерде тұрғын үй салуға әртүрлі субсидиялар алғанда, агроөнеркәсіптік кешен саласында басқа да жұмыстарды орындағанда көрініс табады.

Қорытындылай келе, келесі тұжырымдар жасау қажет:

1. Агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялау саласындағы шектеулердің құқықтық сипаты мемлекеттік қолдау шараларының және субъектілерінің ауылшаруашылық қызметінің жекелеген түрлерін жүзеге асыру мақсатымен айқындалады.

2. Қазақстанда агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялау кезінде іске асырылатын бағдарламалық тәсіл ауыл шаруашылығын дамытудың нақты бағыттарын анықтап, оларды мемлекет қаржыландырады. Осыған байланысты, субсидиялар алуға болатын субъектілердің тізімі іс жүзінде ауыл шаруашылығымен айналысатын және нақты жобаларды іске асыру бойынша міндеттемелер қабылдаған тұлғалармен шектеледі.

3. Субсидиялауға өтініш берушілерге қойылатын шектеулер жүйесінде, қылмыстық-құқықтық сипаттағы талаптардың болмауы салдарынан ақшаны заңсыз тартып алу және оны өз пайдасына айналдыру туралы қылмыстық ниетті жүзеге асыра алатын субъектілердің қоғамдық қатынастардың осы саласына қол жеткізуге жағдай жасалынууда. Осыған байланысты шектеулер тізімі арнайы іріктелуі керек, жалған кәсіпкерлерді субсидияланатын субъектілер қатарынан шығаруға мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы. Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 8 шілдедегі N 66 Заңы.

2 Қазақстан Республикасы Премьер-Министрінің ресми ақпараттық ресурсы. ҚР Президентінің Жолдауын АӨК саласында іске асыру: инвестицияларды және мал шаруашылығы өнімдерінің өндірісін арттыру. 10 желтоқсан 2019.

3 Вернигор Н.Ф. Государственная поддержка сельского хозяйства – неотъемлемая часть государственного регулирования // Вестник Алтайского государственного аграрного университета. 2015. № 2. С. 143–147.

4 Мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Тоқаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. Сындалы қоғамдық диалог – қазақстанның тұрақтылығы мен өркендеуінің негізі. 2 қыркүйек 2019.

5 Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы. Қазақстан Республикасының 2005 жылғы 8 шілдедегі N 66 Заңы.

6 Қазақстан Республикасының агроөнеркәсіптік кешенін дамытудың 2017 – 2021 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасын бекіту туралы. Қазақстан Республикасы Үкіметінің 2018 жылғы 12 шілдедегі № 423 қаулысы.

7 Савкин В.И. Национальные приоритеты в аграрном секторе экономики – малые формы хозяйствования: основные формы государственной поддержки // Вестник Орловского государственного аграрного университета. – 2016. № 6. С. 17–27.

8 Теунаев А.С. Правовая природа ограничений в сфере субсидирования агропромышленного комплекса. Юридическая техника. – 2018. № 12.С.760-761

ҒТАМР 10.31.91

ӨКІЛДІК: АЗАМАТТЫҚ ЖӘНЕ АЗАМАТТЫҚ ПРОЦЕСТІК РЕТТУЛЕРДІҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Айтмуханова Д.У.

З.ғ.м., аға оқытушы, Х. Досмұхамедов ат. Атырау университеті, Атырау қ.

Садуахасова З.Ж.

З.ғ.м., аға оқытушы, Х. Досмұхамедов ат. Атырау университеті, Атырау қ.

Мақалада қоғамдық қатынастардың соның ішінде азаматтық қатынастардың туындау негіздері ретінде сенімхаттар және өзге де сот актілерінен туындайтын қамқоршылық пен қорғаншылық қатынастар және адвокаттық қызмет көрсетулер сондай-ақ тегі көрсетілетін қызмет түрлері туралы баяндалған. Өкіл бола алмайтын тұлғалар туралы бірқатар мәселелер көтерілген. Өкіл болу үшін қойылатын талаптар туралы да және олардың реттелуіндегі құқықтық мәселелер туралы баяндалған.

Түйін сөздер: Өкілдік, құқық, қамқоршы, қорғаншы, адвокаттық қызмет, патронат.

Ата заң – мемлекеттік құрылыммен қатар жариялы – билік институтын белгілейтін ереже ғана емес, сонымен қатар, мемлекеттің қандай құндылықты сақтау керек екендігін айқындайтын басты құжат. Конституция қағидаларын жүзеге асыру қоғам мен мемлекеттің өсіп – өркендеуіне, адам құқығының сақталуына, бірлік пен тұрақтылыққа жол ашады. Тарих өткенді саралап, келер уақытқа өнеге қалдырады. Қазақстан Республикасы азаматтық қоғам құруды мақсат етіп барлық қоғамдық қатынастардың дамуына байланысты құқықтық реттеулерді қажет етеді. Азаматтық қатынастардың дамуы және қатысушылардың құқықтық жағдайына байланысты реттеулер бір адамның атынан бірқатар процесуалдық қатынастарды реттеуге қатынасу ерекшеліктері қамқоршы және қорғаншылық сондай ақ коммерциялық қызмет көрсетулерге негізделген қызмет түрлері де белең алды. Осы орайда сот арқылы тағайындалған қамқоршылар мен қорғаншылар және адвокаттық қызмет

көрсетулер ұғымы толыққанды қызмет көрсетуді құқықтық реттеулер негізінде ұйымдастыру басты жолға қойылды. ҚР азаматтық іс жүргізу қатынастары бойынша мемлекеттік органдар және жергілікті өзін-өзі басқару органдары, ұйымдар немесе жекелеген азаматтар сотқа өздерінің емес басқа тұлғалардың құқықтары мен заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау үшін қатысады. Адвокаттық қызметтің реттеулеріне сай заң көмегін көрсету мынадай қағидаттарға негізделеді:

- 1) заң үстемдігі;
- 2) заң көмегін көрсететін тұлғалардың тәуелсіздігі;
- 3) клиенттің құқықтары мен бостандықтарын құрметтеу және қорғау;
- 4) клиенттің мүддесінде заң көмегін ұсыну;
- 5) кәсіптік құпияны сақтау;
- 6) кәсіптік және әдептік мінез-құлық нормаларын сақтау;
- 7) заң көмегін көрсету шектері мен шараларын айқындау еркіндігі;
- 8) заңкөмегін көрсету стандарттарын сақтау;
- 9) сотқа, сот ісін жүргізу қағидаларына және кәсіп бойынша әріптестерге құрмет;
- 10) заңкөмегінің қолжетімділігі.

Заң көмегінің мәні:

- құқықтық ақпарат беру;
- құқықтық консультация беру;
- Қолданыстағы заңнамаларға сай белгіленген жағдайларда және тәртіппен жеке және заңды тұлғалардың мүдделерін соттарда, қылмыстық қудалау органдарында, өзге де мемлекеттік органдар мен мемлекеттік емес ұйымдарда қорғау және білдіру;

– клиентпен қолданыстағы немесе ықтимал құқықтық қатынастардың қатысушылары болып табылатын кез келген тұлғалармен өзара іс-қимыл жасауда клиенттің заңды мүдделерін қорғау үшін өзге құқықтық әрекеттер жасау түрінде көрсетіледі.

Құқықтық ақпарат беру, құқықтық консультация беру, адвокаттардың жеке тұлғалардың мүдделерін қорғауы және білдіруі «Ең төмен әлеуметтік стандарттар және олардың кепілдіктері туралы» Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес мемлекет кепілдік берген заң көмегін көрсету саласындағы ең төмен әлеуметтік стандарттар болып табылады. Бұл жағдайлардың реттелу негіздері адвокаттардың азаматтық процеске қатысу мүмкіндігін реттейтін норма болып табылады.

Мемлекеттік органдар мен тұлғалардың процеске қатысу мақсаты мыналарда:

- басқатұлғалардың (азаматтар мен ұйымдардың) субъективтік құқықтары мен заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау үшін;
- қоғамдың немесе мемлекеттік мүдделерді қорғау үшін.

Сотта аталған тұлғалар азаматтар мен ұйымдардың мүдделерін қорғау үшін соңғылардың рұқсатын алуы тиіс. Әрекетке қабілетсіз азаматтың мүддесін қорғау үшін мүдделі адамның өтінішіне қарамастан талап қойылуы мүмкін.

ҚР АпК-і басқа тұлғалардың құқықтары мен мүдделерін қорғаудың екі нысанын белгілейді:

1) сотқа талап қою арқылы жүгіну;

2) іс бойынша қорытынды беру үшін процеске қатысу. Аталған екі нысанға ортақ белгі – ол іс бойынша субъективтік (материалдың-құқықтық) мүдденің жоқтығы. Бұл екі нысан бойынша іс аяқталуына мүдделері сәй-кесті органдарға заңмен жүктелінген міндеттерден туындайды (мысалы, ҚР АпК-нің 96-бабы бойынша – сарапшы немесе ҚР неке және отбасы туралы заңы бойынша – қорғаншы мен қамқоршы қызметкері). Осы екі нысан бойынша іске тек мемлекеттік органдар мен жергі-лікті өзін-өзі басқару органдары қатыса алады, ал қалған азаматтар және ұйымдар басқа адамдардың құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін сотқа талап қою арқылы қатысады.

ҚР АпК-мен көзделген жағдайларда мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары өздеріне жүктелген міндеттерді жүзеге асыру және азаматтардың құқықтарын, бостандықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін, қоғамдың және мемлекеттік мүдделерді қорғау мақсатында іс бойынша қорытынды беру үшін мынандай шарттар белгіленеді:

1) бірінші сатыдағы сот шешім шығарғанға дейін;

2) өз бастамашылығы бойынша;

3) іске қатысушы тұлғалардың (тараптардың, үшінші тұлғалардың, прокурордың) бастамашылығы бойынша;

4) сондай-ақ соттың бастамашылығы бойынша процеске қатыса алады.

Судья істі сотта қарауға әзірлеу жүргізгенде іс бойынша қорытынды беру үшін процеске мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдар қатысу мәселесін шешеді.

Іс бойынша барлық дәлелдемелер зерттелген соң және іске қатысушылардың түсініктемелерін тыңдағаннан кейін сот отырысында мемлекеттік органдардың және жергілікті өзін-өзі басқару органдардың қорытындысын олардың уәкілетті өкілдерінің қатысуымен жария етіледі. Іс бойынша мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдардың қорытындылары маңызды, бірақ ол сот үшін міндетті болып табылмайды.

Мемлекеттік органдарының және жергілікті өзін-өзі басқару органдарының, ұйымдардың өкілдері және басқа адамдардың құқықтарын, бостандықтарын және заңмен қорғалатын мүдделерін қорғау үшін сотқа жүгінген азаматтар сот жарыссөздерінде соңынан сөз сөйлейді

Азаматтық процеске қатысушы мемлекеттік органдар мен жергілікті өзін-өзі басқару органдары:

– білім департаменті;

– денсаулық сақтау департаменті;

– еңбек және әлеуметтік сақтандыру басқармасы;

– тұрғын үй-коммуналдық органы (жеке меншік пәтер иелерінің кооперативі);

– қаржы органы;

– қорғаншылық және қамқоршылық органы және т.б.

Өкілдік ұғымы – басқа адамның (өкілдік берушінің) атымен бір адамның (өкілдің) сенімхатқа, заңдарға, сот шешіміне не әкімшілік құжатқа негізделген өкілеттігі күшімен жасаған мәмілесі өкілдік берушінің азаматтық құқықтары мен міндеттерін тікелей туғызады, өзгертеді және тоқтатады.

Сотта өкіл етуші – өкілдік берушінің мүддесіне және оның атынан өзіне берілген өкілеттігі шегінде процессуалдық әрекеттер жасайтын әрекет қабілеттігі бар тұлға. Сенімхатқа, заңдарға, сот шешімдеріне не әкімшілік актісіне негізделген істі сотта жүргізуге тиісінше рәсімделген өкілеттігі бар әрекетке қабілетті кез келген адам сотта өкіл бола алады.

Сотта өкілдік ету процессуалдық заңмен барлық азаматтық істер бойынша соттарда және азаматтық процестің барлық сатыларында болады. Өкілдер ретінде адвокаттар қатысушы ақылы негізде өкілдік қызмет көрсетуі мүмкін. Барлық процессуалдық іс-әрекеттерді жүзеге асыру азаматтық істерге қатысушы тараптардың мүддесін қорғау – басты мақсат болуы керек.

Сотта өкілдік туындау негіздеріне байланысты мынадай түрлерге бөлінеді:

– шартты;

– заңды;

– жарғысы бойынша;

– қоғамдық;

– ресми.

Шартты, өкілдік ету – еңбек шартына немесе тапсырма шартына негізделген өкілдік ету. Мұнда өкілдік беруші (тарап, үшінші тұлға) басқа тұлғаға (өкіл етушіге) сотта оның ісін жүргізуін тапсырады. Өкіл етуші ретінде іске қатысушылардың өтінуімен сот рұқсат еткен басқа да адамдар тапсырма бойынша сотта өкіл болуы мүмкін.

Заңды өкілдік ету – заңның тікелей көрсетілуіне негізделген өкілдік ету.

– әрекетке қабілетсіз (14 жасқа дейінгі, есі дұрыс емес), әрекет қабілетіне толық ие емес (14-18 жаста) немесе әрекетке қабілеті шектеулі (маскүнемдіктен, нашақорлықтан) азаматтардың жеке және мүліктік құқықтары мен мүдделерін қорғау үшін ата-аналармен, асырап алушылармен, қамқоршылар немесе қорғаншылармен;

– хабар-ошарсыз кеткен деп белгіленген төртіппен танылған азамат қатысуға тиісті іс бойынша – мүлкіне қамқорлықты жүзеге асыратын адаммен;

– қайтыс болған немесе қайтыс болды деп белгіленген тәртіппен жарияланған адамның мұрагері қатысуға тиісті іс бойынша, егер мұраны әлі ешкім қабылдамаса – мұралық мүлікті қорғау мен басқару үшін тағайындалған сақтаушы немесе қамқоршымен жүзеге асырылады. Сонымен заңды өкілдік ету туындау негізі үшін әр түрлі заңды фактілер қажет – туыстық, асырап алушылық, қорғаншы немесе қамқоршы тағайындауы. Қамқоршы қорғаншы

болу үшін де арнайы талаптар қойылуы тиіс. Мүліктік және моральдық тұрғыда арнайы талаптарға сай болуы қажет.

Ресми өкілдік ету – тапсырма бойынша өкілдік ету, өз сипаты бойынша заңды өкілдік етуге жақын. Өйткені әрбір іс әрекет заңға сүйеніп жүргізіледі.

Ұйымдардың ісін сотта оларға заңмен, өзге нормативтік-құқықтық актілермен немесе құрылтай құжаттарымен берілген өкілеттіктердің шегінде іс-әрекет жасайтын олардың органдары және тиісті өкілеттіктер берілген олардың өкілдері жүргізеді. Заңды тұлғалардың басшылары сотқа олардың қызметтік жағдайын немесе өкілеттіктерін куәландыратын құжаттар береді.

Заңды тұлғаның органы тиісті өкілеттік берілген басқа өкілдермен бірге іске қатыса алады.

Сотта өкілдік ету түрлері:

- Шартты;
- Ресми;
- Заңды;
- Қоғамдық;
- Құрылтай құжаттары бойынша белгіленуі мүмкін.

Заңды және қоғамдық өкілдердің, заңды тұлғалардың органдары мен өкілдерінің өкілеттіктері сәйкесті заңдардан, құрылтай құжаттарынан немесе ережелерден туындайды.

Сотта өкілдің өкілдік ету құқығын куәландыратын құжаттар тізіміне тоқталсақ олар: заңды тұлғалардың басшылары сотқа олардың қызметтік жағдайын немесе өкілеттіктерін куәландыратын куәліктер; заңды тұлғаның өкілдерінің куәліктері (тапсырмалары), АХАЖ органдарының куәліктері немесе қамқоршылық және қорғаншылық органдарының куәліктері болуы мүмкін.

Өкілдің өкілеттіктері заңға сәйкес берілген және ресімделген сенімхатта көрсетілуге тиіс. Кәсіптік одақтар мен басқа ұйымдардың уәкілеттік берілген адамдары сотқа осы іс бойынша өкілдікті жүзеге асыруға арналған тапсырманы куәландыратын құжаттарды беруі тиіс.

Сотта өкілдер бола алмайтын тұлғалар ретінде:

- судьялар, тергеушілер, прокурорлар мен өкілді органдардың депутаттары, олардың процеске тиісті ұйымдардың уәкілеттік берілген адамдары немесе заңды өкілдері;
- адвокатура туралы заңдармен белгіленген ережелерді бұза отырып, заң көмегін көрсету туралы тапсырма алған адвокаттар қарастырылады;
- адам, егер мүдделері өзі өкіл болып отырған адамның мүдделеріне қайшы келетін адамдарға осы іс бойынша заң көмегін көрсетсе немесе бұрын көрсеткен болса немесе судья, прокурор, сарапшы, маман, аудармашы, куә немесе айғақ ретінде қатысса, сондай-ақ егер ол істі қарауға қатысушы лауазымды адаммен туыстық қатынастарда болса жол берілмейтіндігі көрсетіледі.

Патронаттық тәрбие ұғымы да өкілдік сияқты арнайы талаптарға сай болуы шарт. Өйткені Сот акт шығарған кезде осы жағдайдың бәрі ескеріледі.

Балалар және ұйымдар арасындағы қоғамдық қатынастар тәрбиелеу үшін және асырау мемлекет атынан бөлінетін қаржы негізінде жүргізіледі.

Азаматтық қатынастардағы өкілдікті жүзеге асыру үшін барлық іс әрекеттерді жүзеге асыру барысында өкілдікті берудің талаптары да ескерілуі қажет екенін ұмытпау керек. Барлық қоғамдық қатынастар құқықтық норма арқылы реттеулег жатады. Норма болғаннан кейін реттеулер, шектеулер және тыйым салулар мен рұқсат берулер де орын алады. Мемлекеттік лауазым иелелері және мемлекеттік құрылым қызметкерлері де қамқоршылық және қорғаншылық жасау мақсатында мүдделер қақтысы туындаған жағдайда өкіл берушінің мүддесі бұзылмауы қажет. Бұзылатын жағдай болса барлық сенімхаттан не басқа да актіден туындаған қатынастар тоқтатылуы тиісті.

Қолданылатын әдебиеттер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының Конституциясы. – Алматы, 30 тамыз 1995.
- 2 Қазақстан Республикасының Азаматтық Кодексі, 27. 12. 1994.
- 3 ҚР Азаматтық процестік Кодексі, 31 қазан 2015.
- 4 Сапарғалиев Ғ. ҚР Конституциялық құқығы, – Алматы: Жеті Жарғы, – 2012.
- 5 Адвокаттық қызмет және заң көмегі туралы, 05. 07. 2018.

ӨНЕРТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ИСКУССТВОВЕДЧЕСКИЕ НАУКИ
BRANCHES OF ART CRITICISM

ГРНТИ 18.31.01

ФОРМИРОВАНИЕ ТВОРЧЕСКИХ СПОСОБНОСТЕЙ УЧАЩИХСЯ, В ХОДЕ ДИСЦИПЛИНЫ ИЗОБРАЗИТЕЛЬНОГО ИСКУССТВА В КОНТЕКСТЕ СОВРЕМЕННОГО ОБРАЗОВАНИЯ

Утемуратова А.Г.

Магистрант, КазНУ им. Аль-Фараби, г. Алматы

В данной статье рассматривается процесс формирования творческих способностей студентов в период изучения изобразительного искусства в контексте современного образования. Дисциплина изобразительного искусства играет важную роль в общеобразовательном, воспитательном процессе. В познании предметов и явлений окружающей среды большое значение имеет видение. Познавательная деятельность студентов непосредственно связана с развитием изобразительной деятельности в процессе освоения материала предмета изобразительное искусство.

Ключевые слова: педагогика, изображение, диджитал-арт, художественный язык, развитие.

Одна из самых сложных областей педагогической науки-народная педагогика, цель которой – научить человека доброте. Одна из целей народной педагогики-всестороннее педагогическое изучение, систематизация и использование народных традиций в воспитании подрастающего поколения, связанных с изобразительным искусством.

Большое значение в воспитании подрастающего поколения в духе любви к родной земле, родной стране, бережного отношения к будущему краю имеют широко распространенные в народе традиции изобразительного искусства, тем более в современном образовании.

Познавательная деятельность студентов непосредственно связана с развитием изобразительной деятельности в процессе освоения материала предмета изобразительное искусство. Изобразительная деятельность должна проводиться, в основном, в контакте с учебным материалом других предметов. Такое общение способствует улучшению поведения, повышению трудовой, познавательной и общественной активности [1].

К характерным признакам изобразительной деятельности относятся:

– простота изобразительных средств, т. е. любого материала, плоская поверхность может быть средством изображения;

- в том, что изобразительная деятельность-это деятельность, доступная каждому, независимо от уровня одаренности студента, физических особенностей;
- опора на реально видимые образы в соответствии с наблюдаемыми явлениями, знание нескольких основных его признаков для распознавания предмета позволяет распознавать предметы, изображенные на рисунке;
- совпадение графических действий или изображений рисунка в изобразительной деятельности со структурой наблюдаемого предмета;
- наличие реквизитности и последовательности в изобразительной деятельности, т. е. работа каждого учащегося не повторяется, не поддается точному копированию;
- изобразительная деятельность находится в форме индивидуального ученического творчества;
- большое количество практических видов, изобразительных возможностей учащихся: рисование, лепка, конструирование и т.д.;
- наличие в изобразительной деятельности большого количества средств труда, таких как кисть, карандаши, канцелярский нож, краски, линейка, ластик и др., что позволяет включать наглядно-действенные методы для выполнения работы.

Такие и другие изобразительные особенности занимают особое место в общем развитии учащихся. Дисциплина изобразительного искусства играет важную роль в общеобразовательном, воспитательном процессе.

В познании предметов и явлений окружающей среды большое значение имеет видение. Желание студента видеть все краски мира, окружающие предметы и явления – естественное восприятие. Спешка запечатлеть увиденное на бумаге-действия, характерные для этого периода, т. е. периода начальной школы. У ребенка 7-8 лет в художественно-изобразительных работах наблюдаются такие естественные потребности, как рисование, отражение образа через образы, направленные на познание действительности [4].

Основным требованием межпредметной связи, используемой в изобразительном искусстве, является обеспечение знаний учащихся, жизнью, окружающим миром при обучении изобразительному искусству, т.е. открытие путей формирования и расширения мировоззрения студента. Учебная программа по изобразительному искусству предусматривает использование межпредметных связей в процессе освоения каждой темы как необходимого и педагогического принципа. Программа предполагает, что знания о предметах, необходимых для жизни человека и его развития, об их расположении в пространстве природы через объем, форму, цвет, об особенностях строения их красоты передаются через элементарные понятия и влияют на развитие способностей познавать через эстетическое, художественное воспитание.

В мире современного изобразительного искусства есть еще одна очень интересная и довольно популярная среди молодых художников направление. И направление это – диджитал (цифровой) арт. Диджитал арт это нечто большее,

чем просто цифровые рисунки. Среди молодых людей есть свои термины, свои группы и сообщества, свои звезды, проще говоря свой мир. Любая картина, написанная традиционным путем с помощью красок и карандашей или нарисованная на компьютере, подчиняется художественным законам. В обоих случаях правила одинаковы:

- форма, ракурс, перспектива;
- светотень;
- композиция;
- золотое сечение;
- цветовое решение.

Первое, что потребуется это – изучить художественные возможности фотошопа: познакомиться с интерфейсом, изучить основные операции. Все новое лучше постигать сразу экспериментальным путем, показать студентам на практике. В данном случае – на примере редакции рисунка, сделанного тушью на бумаге.

В преподавании изобразительного искусства учитель является проводником этого масштабного процесса, формирующего мировоззрение учащихся, и в соответствии с этим ставит перед собой следующие цели:

- развитие у учащихся образных художественно-творческих способностей и склонностей к познанию;
- углубленное развитие чувственно-ценностных переживаний.

Самая популярная программа для рисования среди профессиональных СГ художников – фотошоп. Он включает настройки кистей, приемы колористики (смешивания красок), изучение возможных техник (например, «масло» или «акварель» и т.п.). Также понадобится посвятить достаточно времени поиску авторского стиля, источников идей и сфер применения.

Смешивание цветов – важный навык для художника, поскольку прием может значительно улучшить рисунок. Использование сложной световой гаммы делает рисунок более естественным и интересным. Необходимо научиться плавно смешивать цвета в программе и использовать инструмент «палец». В результате студенты смогут получить из простой базовой гаммы любые нужные оттенки, от пастельных до глубоких тонов.

Кисть – главный инструмент любого художника, даже цифрового. В последнем случае имеет место определенная специфика. Студенту понадобится освоить информацию об основных видах, настройках, загрузках, создании и сохранении кистей. Есть и специфические хитрости в использовании, которые полезно будет узнать на старте.

В фоторедакторах существует фильтр, преобразующий фотографию в написанное маслом художественное полотно. С помощью Photoshop можно сделать иллюстрацию на основе фотоснимка.

Один из популярнейших жанров диджитал-рисунка – персонажный. Рисовать героев известных мультфильмов и выдумывать вместе со студентами собственных персонажей забавно и даже полезно. Занятие активизирует

воображение и творческую фантазию, прокачивает навыки визуализации и копирования.

Пейзаж – неотъемлемая часть иллюстрации. Может дополнять рисунок в качестве фона или быть самостоятельным искусством. Особенно популярен в сфере компьютерных игр, где необходимо тщательно продумать и прорисовать экстерьер, окружающую обстановку.

Показателем профессионально сделанной иллюстрации служит гармоничное построение, детализация и редактирование, хорошие читабельность силуэта и передача объема [6].

Основные задачи освоения процесса Диджитал-арт выполняются посредством междисциплинарной связи, указанной ниже:

- учить основам рисования по композиционным закономерностям, цветоведения, напоминанию природы и воображению перед глазами, обращать особое внимание на форму, равновесие, объем, перспективу, свет и тень, композицию в рисунке;

- формировать представления о пространстве, художественном образном восприятии бытия, развивать цветовую интуицию, понимая ее красоту и гармонию цветового богатства;

- обучение основам изобразительной грамотности, живописи, живописи, декоративно-прикладного искусства, архитектуры, дизайна художественные средства, сюжет, тема, идея, композиция и др.

Ученый Ж. Балкенов, много работающий в области изобразительного искусства, отмечает, что межпредметные связи оказывают большую помощь специалистам изобразительного искусства в формировании отношения к искусству, науке и овладении данными, понятиями, новыми идеями в развитии художественного творчества.

Главными элементами любого вида природы являются земля, вода, небо, деревья, горы. Чтобы хорошо рисовать пейзаж, прежде всего, нужно научиться рисовать эти элементы, особенно деревья. В противном случае картина пейзажа превратится в набор выцветших декоративных пятен, все деревья окажутся одинаковыми, наклон Земли и воды станет незаметным, а горы и облака потеряют свои характерные формы.

В пейзаже должно ощущаться пространство, уходящее в глаза. И каждое дерево должно иметь свои характерные черты. Необходимо придать характер стволу, ветвям одного дерева, кроне деревьев, листьям и листовым группам.

Главными задачами художественного образования являются овладение изобразительным языком, тонкостями художественного искусства через предмет изобразительного искусства и развитие их творческой деятельности в художественной сфере. В ходе решения этих задач мы можем сформировать у учащихся качественное образование, развитие творческого воображения.

В практической работе перед учащимися должны быть поставлены задачи и требования конкретизировать композиционное решение [4].

Сначала словесно объясняя, а потом прямо с природы цитируя и вкладывая в себя. Тогда студент будет помнить о том, что он нарисовал своими руками, и

прививать самостоятельную исследовательскую работу. На устном уроке необходимо объяснить как создается работа в графических планшетах, создание анимационных роликов, разработка графики и анимации.

Учить учащихся собирать этюды и эскизы, составлять композицию на скетчбуках и на планшете. Дать представление о центре, равновесии композиции. Наблюдение за поисковыми работами, проектами пространственных перспектив, контрастных закономерностей после их интерпретации с помощью наглядных материалов. Большое место в программе отведенное теме пейзажа, дает ученикам эстетическое воспитание, так как пейзаж прививает любовь человека к родному краю, природе, окружающей среде [3].

Пейзаж учит любить страну, беречь природу, понимать красоту. В то время как воспитание, которое обязательно даст возможность прочувствовать красоту человека и природы, дается родителями и учителями, особенно интересно и увлекательно, наряду с практическим образованием, которое проходит на высоком уровне с художниками-иллюстраторами национального колорита, у ученика будет высокая мотивация к занятиям, потребность в красоте [2]. Например, студентов можно познакомить с известными художниками, водить на интервью, знакомить с работами в живую. Деятельностное отношение к изобразительному искусству должно проявляться в практической работе, восприятии наглядности, стремлении изобразить красоту, правильно мыслить, проявлять бдительность. Для всестороннего понимания жизни, ее общественного воспитательного смысла необходимо хорошее понимание законов прекрасного. Искусство является надежным мощным инструментом в духовном, эстетическом воспитании людей в нашем обществе, особенно учащихся. Студентов учат любить искусство, ценить добродетели, присущие человеку.

Литература

1 Абильдаева Р. Эстетическое воспитание в организациях дополнительного образования имеет большое значение (педагогические исследования) казахстанская школа (журнал). №2. 2008. – 8 б.

2 Әлібеков Ш. Жалпы білім беретін орта мектеп, эстетика пәні бағдарламасы. – Қазақстан мектебі. 1992. №7-8, – 2-8 б.

3 Акбаева Ш.А. Методика обучения изобразительному искусству:. учеб.пособие. – Алматы: Изд-во Нур-Султан, 2007, – 31 б.

4 Байжигитов. Б.К. Теоретические проблемы изобразительного искусства. – Актөбе: А-Полиграфия, ООО, 2003. – С. 115.

5 Кузин В.С. Основы обучения ИЗО искусства и методика его преподавания в начальных классах. – М. – 1984.

6 Уроки цифрового рисования для начинающих: бесплатные видео по рисованию в Photoshop. <https://vse-kursy.com/read/1080-uroki-cifrovogo-risovaniya-obuchayuschie-video.html>.

ГРНТИ 18.49.15

ХОРЕОГРАФИЧЕСКИЙ КОЛЛЕКТИВ КАК ФОРМА ОРГАНИЗАЦИИ ТВОРЧЕСКОГО ПРОЦЕССА В СРЕДНЕ- СПЕЦИАЛЬНЫХ И ВЫСШИХ УЧЕБНЫХ ЗАВЕДЕНИЯХ

Бегишева Ю.В.

*Магистр, ст.преподаватель, Южно-казахстанский университет им. М. Ауэзова,
г. Шымкент*

Турдиева А.А.

*Магистр, ст.преподаватель, Южно-казахстанский университет им. М. Ауэзова,
г. Шымкент*

В статье рассматривается хореографический коллектив, который представляет собой многоплановую и сложную систему организации совместной деятельности, так как его участниками являются в основном дети различных возрастов, с разными физическими данными и типами характера. Хореографический коллектив при учебном заведении культуры и искусства, является органическим продолжением учебного процесса. Хореографический коллектив при средне-специальном и высшем учебном заведении культуры и искусства, его участники является наглядным пособием того, как он действует и живет (как шьются костюмы, подбирается репертуар, организуются репетиции, проходит концертно-гастрольная деятельность), что поможет ему в дальнейшем ему самостоятельно организовать и стать художественным руководителем хореографического коллектива.

Ключевые слова: Хореографический коллектив, балетмейстер, художественный руководитель, ансамбль танца «Қаракөз», средне-специальных и высших учебных заведениях культуры и искусства.

Коллективы возникают ради совместного достижения определенных целей. Поэтому на первый план в них выходит именно процесс общения.

Общение в коллективе – это сложный процесс, протекающий от установления контактов до развития взаимодействия и складывания взаимоотношений. В процессе творчества возникают различные формы организации коллективов. Наиболее распространённой из них является хореографический коллектив.

Хореографический коллектив – это объединение, основанное на идейной, этической и художественно творческой общности, товарищеских отношениях, сотрудничестве, взаимопомощи и взаимовыручке. В центре интересов участников хореографического коллектива лежит единая, общая для всех

потребность в реализации своего творческого потенциала, в приобщении к нравственно – эстетическим ценностям, которые заложены в искусстве.

Хореографический коллектив имеет свои особенности внутренней организации и педагогического воздействия на участников коллектива. Своеобразие характера его организации основано в первую очередь на нравственно – психологических мотивах, взаимозависимости участников коллектива друг от друга, наличии общих творческих интересов, – все эти факторы требуют поиска иных взаимоотношений между участниками коллектива, а значит и иной педагогической методики руководства им.

Хореографический коллектив представляет собой многоплановую и сложную систему организации совместной деятельности, так как его участниками являются в основном дети различных возрастов, с разными физическими данными и типами характера. Таким образом, организация хореографического коллектива требует наличия руководителя, способного сплотить его участников, заразить их своим творчеством.

Художественный руководитель не только балетмейстер, но и воспитатель. Он должен быть сам воспитанным человеком, обладать выдержкой, уметь ладить с людьми, а так же быть в какой-то степени и дипломатом – уметь владеть искусством «стратегии» и «тактики». Ведь большой творческий коллектив – это множество живых людей, с разными характерами, привычками и представлениями о нравах и способах, какими можно скорее и эффективнее достичь успехов в жизни и на сцене. Балетмейстеры – народ очень разный, как впрочем, и все люди. Культура поведения балетмейстера на работе и в жизни имеет огромное воздействие на коллектив, а так как хореографические коллективы – это в основном молодёжь, то можно себе представить, какое огромное как положительное, так и отрицательное влияние оказывает личная жизнь, личный пример художественного руководителя.

Широкая сфера деятельности, ожидающая молодого специалиста-хореографа, требует от него профессионализма на уровне современных требований государственного стандарта.

В структуре содержания вузовских хореографических дисциплин цикла специализации, заложены конкретные педагогические способы воспитания балетмейстеров-педагогов в различных видах танцевального искусства: в ансамблях классического, народно-сценического, бального танцев, детских хореографических коллективах, школах, студиях. Главной задачей профессионального хореографического образования является практическое овладение системой выразительных средств, основанных на школе классического танца, технике народно-сценического, бального, бытового, джазового и других танцев.

Хореографический коллектив при учебном заведении культуры и искусства, является органическим продолжением учебного процесса.

Свобода исполнения в классе и на сцене – далеко не одно и то же. Атмосфера сцены-танцевальный ансамбль, оркестр, костюм, реакция зрителя – совершенно по-иному воздействуют на исполнителя.

Хореографический коллектив помогает студентам на практике оттачивать свои профессиональные навыки: как исполнителей, как репетиторов, как будущих балетмейстеров.

Средне-специальное и высшее учебное заведение культуры дает приобретение преподавательских навыков в качестве помощников художественного руководителя хореографического коллектива.

Студентам средне-специальных и высших учебных заведений культуры и искусства, участвующих в хореографическом коллективе, легче определить свою профессиональную направленность:

- артиста профессионального хореографического коллектива;
- художественного руководителя детского или взрослого хореографического коллектива;
- репетитора детского или взрослого хореографического коллектива;
- балетмейстера детского или взрослого хореографического коллектива;
- педагога хореографических дисциплин в общеобразовательной школе, учреждениях дополнительного образования детей, средне-специальных и высших учебных заведениях культуры и искусства.

Хореографический коллектив при средне-специальном и высшем учебном заведении культуры и искусства, его участники являются наглядным пособием того, как он действует и живет (как шьются костюмы, подбирается репертуар, организуются репетиции, проходит концертно-гастрольная деятельность), что поможет ему в дальнейшем ему самостоятельно организовать и стать художественным руководителем хореографического коллектива.

Примером тому является огромное количество хореографических коллективов в Южно-Казахстанской области, в странах ближнего и дальнего зарубежья, организованных выпускниками Южно-Казахстанского государственного университета им. М. Ауэзова, бывшими участниками ансамбля танца «Қаракөз». Выпускники работают в качестве руководителей и балетмейстеров хореографических коллективов, преподавателей хореографии, артистов государственных ансамблей танца, педагогов-хореографов в специализированных учебных заведениях, менеджерами и продюсерами танцевального искусства: в США, Греции (Н. Ужвак, Р. Чалукиди), Германии (Ф. Гофф, Т. Акст, Н. Вольф), ОАЭ (М. Бижанова, Ж. Абуова), Израиль (Э.Цимбровская), Россия (Р.Медетова, В. Нарезная, Д. Пак, И. Байда, М. Цыбулько, Е. Колотченкова, А. Кныш, Н.Ким, Е. Носкова). Но, конечно, большая часть выпускников трудится в Казахстане:

- Карлыгаш Айткалиева – кандидат искусствоведения, заведующая кафедрой хореографии ЗКГУ им. Утемисова.
- Гульнар Мамбетова – главный балетмейстер ансамбля танца «Аққу» областной филармонии Актобе.

- Абдрасул Есекеев – художественный руководитель ансамбля танца «Шалкыма» областной филармонии Астаны.
- Зауре Ажибекова – главный балетмейстер ансамбля танца «Казына» областной филармонии (г. Шымкент).
- Урляим Анаркулова – заведующая кафедрой «Хореография» Регионального социального инновационного университета.
- Файзуллин Раиль – руководитель школы танца «Ритм».
- Сарсенбек Маржан – руководитель танцевальной студии «Инжу Маржан»
- Биманова Ботагоз – руководитель танцевальной студии «Балауса».

Сегодня невозможно представить нашу Республику без хореографических коллективов, которыми руководят выпускники Южно-Казахстанского государственного университета. Многие из них стали мастерами своего дела, получили общественное признание и высокие звания лауреатов различных конкурсов, Заслуженных деятелей культуры РК, ученые звания и степени.

В 1989 году из числа студентов и появился ансамбль танца «Қаракөз». Почему именно «Қаракөз», предполагалось, и было так до недавних пор, что в репертуаре ансамбля были танцы народов Центральной Азии и это был единственный ансамбль в Республике. Уже в 2000 годах, в репертуар стали включать парные танцы, возможно по требованию времени или чтоб разнообразить и расширить стиль. В основном в городе были детские коллективы, а тут взрослые, молодые, красивые девушки. Ансамбль не только был гордостью области, но без участия ансамбля не проходило не одно мероприятие по встречу почетных гостей, встречи Президентов и т.д. В те времена еще не было театров мод, все встречи и показы мод лежало на плечах ансамбля «Қаракөз».

Быть в составе ансамбля, для студентов было и есть большая честь. Те, кто имеют возможность не только учиться на кафедре хореографии, но и

танцевать в ансамбле, получают навыки преподавания, постановочных работ и большой багаж сценического мастерства.

С 2003 г. по настоящее время кафедрой заведует кандидат педагогических наук, доцент, обладатель гранта «Лучший преподаватель вуза-2010», почетный работник образования РК, обладатель нагрудного знака «Б.Алтынсарина» за значительные успехи в деле обучения и воспитания подрастающего поколения, лауреат Республиканских и Международных конкурсов и фестивалей, руководитель ансамбля танца «Қаракөз» Тлеубаева Балжан Сейдрамановна.

Ансамбль танца «Қаракөз» ЮКУ им. М. Ауэзова.

За период существования кафедры студенты в составе ансамбля «Қаракөз» принимали участие и завоевали призовые места:

– дипломанты I Республиканского конкурса казахского танца им. Шары Жиенкуловой.

– в 1994 году – Республиканским телевидением снята получасовая специальная концертная программа «Танцует ансамбль «Қаракөз»;

– лауреат I-го международного фестиваля тюрко-язычных народов в Турции (г. Ялова);

– лауреат I и II Республиканского фестиваля студенческой молодежи «Жас толқын»;

– лауреат II Республиканского конкурса казахского танца им. Шары Жиенкуловой;

– лауреат I и IV Международного фестиваля творческой молодежи «Шабьт»;

– лауреат II-ой премий IV Республиканского конкурса казахского танца, посвященный 100- летию со дня рождения Шары Жиенкуловой;

– лауреат городского конкурса «Таңшолпан»;

– лауреат Республиканского конкурса «Бұраң бел».

– лауреат I степени областного конкурса «Дельфийские игры», г.Шымкент.

- гран при и обладатель золотой медали Республиканского конкурса «XII Национальные Дельфийские игры» г. Степногорк.
- участник фестиваля «Культурное наследие» имени шейх Зайд и Султан Аль-Нахаян в ОАЭ г. Абу-Даби.
- участник концерта, посвященный 25-летию независимости Казахстана в ОАЭ г. Дубай .
- диплом II степени за участие в международном конкурсе «Бұраң бел» г. Туркестан 2017 г.
- гран при за участие в международном музыкально-фольклорном фестивале «Қорқыт және Ұлы дала» г. Кызылорда, 2019 г.
- диплом II степени за участие в Республиканском конкурсе «Студенческая весна» г. Тараз, 2019 г.

Литература

1 <http://ukgu.kz/ru>

2 «Искусство рожденное народом»/ Әмір – айна, №17 (101) 30.04.2008.

ГРНТИ 18.11

ВОСПРИЯТИЕ ЦВЕТА ПОТРЕБИТЕЛЯМИ

Нурхайдарова А.Е.

Магистрант, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

Бейсембай Ж.К.

Магистрант, КазНУ имени аль-Фараби, г. Алматы

Цель данной работы – продемонстрировать определенные базовые советы по использованию цветов в созданий продукта СМИ или продукта для рынка продаж.

Это исследование является количественным, и проводилось в форме опроса. В процессе анкетирования исследовалось влияние некоторых цветов на мысли и эмоций опрошенных.

Исходя из результатов проведенного опроса, были зафиксированы определенные выводы, которые могут нести большое значение в практике разработки дизайна продуктов. Из этого следует, что цвета способны в достаточной мере повлиять на удачное развитие бренда.

Ключевые слова: цвет, дизайн, восприятие, СМИ, маркетинг.

Учитывая скорость процесса подъема информационных технологий, розничных продаж и науки сфера маркетинга была вынуждена развиваться с бешеной скоростью. На сегодняшний день розничные продажи можно отнести к одному из видов искусств убеждения. Одним из основных предметов исследования рассматриваемый в маркетинге в наши дни – это психология цвета потребителей.

Все стараются использовать цвета, которые способны в правильном ключе позиционировать чувство, которые он хочет вызывать у своего потребителя. Все цвета имеют способность влиять на наше физическое и психологическое воздействие, эмоциональный потенциал, которые могут влиять на наши чувства, настроение и вызывают определенную эмоцию. Символика цветов, которая варьируется от культуры к культуре, содержит различного рода смыслы, комментариев и в том числе и цели. Цвет и маркетинг тесно связаны друг с другом. Использование цвета в маркетинге, будь то в рекламе, упаковке товаров или создании продукта, способно трактоваться подсознанием потребителей в положительном или негативном ключе, создавая хорошее или плохое впечатление о продукте и бренде в целом. Учитывая факт, что цвета имеют несколько значений (в большинстве случаев положительные или отрицательные), а также существуют вариации в зависимости от культуры, религии, гендерности, социального статуса и личных предпочтений точную и неоспоримую таблицу значений цветов создать не возможно. Однако замечено, что определенные цветовые коллаборации используются более охотно, чем другие. Белый и синий цвета стимулируют к беседе, общению и отдыху что и используют разработчики социальных сетей.

Н. Сингхам и С.К. Шриваставой [4] было зафиксировано, что цвета оказывают психологическое воздействие на принятие решения, эта информация активно используется как дизайнерами, так и маркетологами. Психология цвета в СМИ – самый важный элемент воздействия на успешные продажи. Психология цвета относится к одной из отрасли психологии, изучающая эмоции и реакций испытуемых на определенные цвета. Потребители по-разному воспринимают все цвета. Во время продвижений нового товара на рынке продаж самым важным является продуманная реклама – никаких необоснованных деталей, все должно быть изучено и проанализировано. Психология цвета создана на анализе эмоциональных и психических характеристик цвета. К примеру, холодные цвета чаще ассоциируются с холодом и грустью, а теплые с непослушанием и агрессией. В розничной торговле есть определенные факторы, воздействующие на то, как и что покупают потребители. Впрочем, большинство покупок обуславливается цветом товара, которые имеют значительное влияние на восприятие покупателей. Цвет способен быть самой важной частью дизайна рекламы любого изделия. Согласно исследованиям Д. Кэмпбелла [2] и С. Сингха [5] внимание потребителей в первую очередь получает цвет изделия, а не текст. Выбор цвета дизайнером может создавать отношение покупателей к продуктам или услугам и может сыграть важную роль в увеличении продаж. Правильный

выбор зависит от того, какой товар мы продаем и как мы хотим, чтобы продукт или услуга позиционировались. Знание целевой аудитории имеет решающее значение при выборе лучших цветов для создания товара, упаковки или рекламы, которая привлекает и удерживает взгляд покупателей. Для правильного использования цветов и их сочетания требуется знание того как цвета влияют на разную категорию людей утверждал С. Сатиендра [3]. Цвет можно позиционировать как один из сильных маркетинговых инструментов, применяемых маркетологами в целях привлечения внимания покупателей, поэтому имеет большое значение, чтобы дизайнеры и маркетологи ознакомились с психологией цвета. Большое значение имеет понимание того, какая категория людей являются целевой группой, какой они имеют статус, интересы и т.д. К примеру, оранжевые и желтые цвета могут стать успешным выбором для молодой категории людей. Однако, во время создания более дорогостоящих продуктов не принято использовать яркие цвета, в большинстве случаев для премиальных, роскошных товаров используются темные цвета. Так же, следует принимать во внимание демографию. Культурные, религиозные и традиционные ценности образованные годами имеют огромное влияние в момент формирования личности и вкусов. Например, красный цвет в Америке означает любовь, в России агрессию, а в Индии жизнь. Желтый цвет в Америке трактуется как процветание, а в Сирии как траур. Белый цвет в Китае воспринимают как опасность или подлость, в Европе молодость, а в Америке чистоту и мир. Правильное применение цветовых комбинаций может оказывать хорошее влияние на достижение нужного эффекта в сфере продаж и в любом другом бизнесе. Цвета влияют на наше восприятие и действуют незамедлительно. Так же, помимо дизайна, цвет привлекает нас в первую очередь в любой ситуации.

Восприятие цвета изучается в разных науках и дисциплинах, таких как психология, искусство, история, мифология, архитектура, философия, физика, маркетинг и медицина. В сфере маркетинга цвет больше изучался в использовании упаковок, логотипов и в рекламах. Однако, на сегодняшний день изученных теоретических работ на тему влияния цвета все еще мало. Существует большое количество способов, которые используют дизайнеры для манипуляции с использованием цвета. В большинстве ситуаций наш мозг создает немедленное восприятие популярных брендов, за счет распознавание дизайна через картинку и в том числе через цвет. Способность распознавать цвета это одно из чудес человеческого зрения. Ценность цветов и стратегий, созданных с ними, напрямую связана с разными маркетинговыми идеями. Каждый цвет способен вызывать разные чувства, вкладывая индивидуальность в бренд. Цвета воздействуют на потребителей в процессе покупок. Не случайно в дизайне применяется психология цвета. Маркетологи постоянно находятся в поиске выбора цветов, которые будут побуждать потребителей покупать товар, и развивать бренд. Выбранные цвета пронизывают не только логотип, но и картинку, текст, которые публикуются, и даже телевизионные рекламные ролики. Важно использование от двух до четырех цветов, которые будут

применяться на публике. Выбранные цвета могут использоваться на веб-сайте компании, в традиционном магазине, для брошюр, упаковок, в дизайне самого изделия и для маркетинга в социальных сетях. По этой причине важно, чтобы компания постоянно использовала одни и те же цвета, что будет способствовать потребителям начать узнавать бренд и ассоциировать его с определенным дизайном. Цвета имеют значимость в общении. Они вызывают психологические и эмоциональные эффекты и обладают способностью влиять на людей. Таким образом, можно понять причину необходимости знать, как использовать разные цвета и их сочетания в создании любого товара и бизнеса. Тем не менее, перед использованием цветов в дизайне любого продукта, важно изучить целевую аудиторию потребителей, к которым будет адресован продукт. Цвет, выбранный в правильном направлении будет расслаблять, и привлекать взгляд, отправлять мощный сигнал покупателям и делать общение с потребителем более успешным. Цвет это важная деталь в дизайне продуктов и неотъемлемая часть маркетинговых коммуникаций. Цвет способен демонстрировать сущность и эстетику бренда. Цвет – это коммуникатор, который позволяет доносить информацию о себе потенциальным клиентам. Он позволяет людям судить свойства продукта и делать выводы по нему. Главная цель цвета в маркетинговых коммуникациях, по мнению Р. Абхика и С.Т. Тая [1] это задерживать взгляды потенциальных покупателей.

Учитывая главную цель данной работы – фиксирования важности цвета в принятии решений покупателями при выборе услуги или продукта, для сбора первичных данных проводился онлайн опрос. Онлайн опрос проводился на случайной выборке из 250 человек. Анкета включала несколько вопросов от множественного выбора до утверждений.

В этом разделе мы проанализируем результаты исследования первичных данных. Первый вопрос, продемонстрированный респондентам, – это то, как аромат, тактильные ощущения и цвет влияют на их решение во время покупки. Согласно результатам опроса, 61% опрошенных склоняются тому, что цвет влияет в большей степени во время совершения покупки, 27 % респондентов выбрали аромат и 12 % тактильные ощущения.

Исходя из результатов опроса, 68,3 % считают цвет – главным положительным маркетинговым фактором, остальные 31,7 % респондентов склоняются к обратному.

На вопрос, какой цвет, по их мнению, чаще всего используется рекламодателями для продвижения товаров или услуг, 89 % респондентов полагают, что это красный цвет и всего 11 % выбрали оранжевый.

На вопрос, как визуальный аспект влияет на покупку, участники опроса представляют данные, основанные на их опыте работы в различных сферах продаж. 86 % респондентов выбрали цвет как главную причину с точки зрения внешнего вида при покупке, а 14 % респондентов выбирают вариант, который ссылается на другие причины.

Дизайн продуктов имеет большое влияние на потребителя. Цвет, форма, материал продукта могут иметь определенное психологическое воздействие на

потребителя и их выбор. Благодаря этому дизайнеры во время создания продукта должны учитывать психологические ассоциации и то, что ожидает покупатель от цвета во время покупки, чтобы продукт информировал покупателя о себе, и продукция была успешной.

Цвет может быть полезен и для создания маркетинговых стратегий и для продвижения нового бренда. Однако, не имея достаточное количество определенных знаний о цвете во время создания продукта, есть вероятность снизить продажи и популярность. Так же, важно учитывать культурные, религиозные и личные предпочтения целевой аудитории. Без всяких сомнений цвет способен отражать полезность, молодость, изящество, престижность, соблазнительные аспекты, и другие ключевые характеристики продукта. Определенные цвета имеют уникальную способность демонстрировать сообщения своего бренда, в то время как другие цвета могут различаться в зависимости от демографий, религий и других аспектов.

Исходя из результатов проведенного опроса, касательно влияния цвета на потребителей, были зафиксированы следующие выводы:

- Правильную маркетинговую стратегию, можно создать, используя психологически правильно адаптированную комбинацию цветов.
- Цвет определенно влияет на восприятие. К примеру, зеленый весьма хорош для косметического и фармацевтического бизнеса, так как он воспринимается как здоровье, молодость и полезность.
- Красный цвет сильнее остальных может влиять на потребителей, но только при верном использовании влияние будет положительным.

Литература

- 1 Abhik R. and Tai S.T.C., Store Environment and Shopping Behavior. *Journal of International Consumer Marketing*, 15(3), pp.71-99. 2003; doi: 10.1300/J046v15n03_05.
- 2 Campbell J., *Color Psychology in Marketing – Brand strategy of The Black Project*, 2008; [электронный ресурс] <https://www.brandingstrategyinsider.com/color-psycholog/#.XpHR-MgzY2w>.
- 3 Satyendra S. *Impact of Color on Marketing*. Thesis, University of Winnipeg, Canada. 2006;
- 4 Singh N., Srivastava S.K. *Impact of colours on the psychology of marketing: A comprehensive overview*. *Management and Labour Studies*, 36(2), 199–209. 2011;
- 5 Singh S. *Impact of colour on Marketing*. *Management Decision*, vol. 44(6), pp 783–789. 2006.

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҒЫ
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫЕ НАУКИ
AGRICULTURAL SCIENCE

ГТАМР 68.39.49

ОРТАЛЫҚ ҚАЗАҚСТАН ЖАҒДАЙЫНДА ӨСІРЕЛЕТІН ЖӘБЕ ТИПТІ БИЕЛЕРДІҢ ӨНІМДІЛІГІ

Умбетова М.У.

*Магистрант, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Нұр-Сұлтан қ.*

Шауенов С.Қ.

*А.ш.ғ.д., профессор, С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті,
Нұр-Сұлтан қ.*

Мақалада Қарағанды облысының «Евразия Инвест LTD» ЖШС жағдайында емізу мерзіміне байланысты жәбе типті құлындардың салмағының өзгеруі, биелердің сүт өнімділігі және сүттің химиялық құрамының зерттеу нәтижелері келтірілген.

Биелердің сүт өнімділігі тәулігіне 10-15 литр. Технологияға сәйкес күтіп-бағылған биелер 250-300 күн сауылды. Емізулі құлындар алғашқы айларында тәулігіне 8-20 литр сүт еміп, 1-2 кг тәуліктік салмақ қосқаны анықталған.

Түйін сөздер: Жабы тұқымы, бие сүті, сүт мөлшері, сүт өнімділігі, қымыз, сауын маусымы, саумал.

Елімізде 50 жүздеген қымыз фермалары мен қымыз емханалары жұмыс істейді. Қазақстан республикасында жылына 40-50 мың кг. қымыз өндіру жоспарлануда. 6-8 ай сауын мерзіміндегі биенің сүт өнімділігі, орта есеппен сүті аз биелерде 700-1500 л., сүттілігі орташа биелерде 1500-2500 л. және сүттілігі жоғары биелерде 2600-3000 л. дейін сүт өндіріледі [1].

Биенің сүттілігін алдын-ала мөлшерлеу аса қажетті шара. Сауылатын биенің сүттілігін анықтау биені сауатын адамға еңбек ақы төлеу және құлынның күйін төмендетпеу үшін қажет. Биенің сүтінің мөлшерін есептеу құлындарды бөліп, топтап бағып, әрбір екі сағаттан кейін биелерді сауу арқылы іске асырылады.

Бие сүттілігіне жылқылардың тұқымы, азықтандыру жағдайы, саууға әзірленуі, сауу әдісі және сауу маусымы секілді бірқатар факторлар әсер етеді. Ежелден сауылып келе жатқан қазақ, қырғыз, башқұрт, бурят жылқылары сүтті келеді. Қазақ жылқысы «жабы» биелерінің сүттілігі мол. Тұқымынан кейін бие сүттілігіне сауу реті мен тәртібі, әсіресе сауу жиілігі ықпал етеді. Жиі сауғанда бие желіні сүттен босап, ондағы сүт секрециясы жылдамдайды. Сондықтан, биелердің желінін толтырып, сыздатпай, оларды 2-3 сағатта, ары кеткенде сауу аралығын 3-4 сағаттан асырмай, сауып отырған жөн.

Зерттеу нысаны ретінде «Евразия Инвест LTD» ЖШС жағдайында өсірілетін жәбе типті жылқылардың биелері, құлындары және биелердің сүті (сүт өнімділігі) алынды. Құлындарды алғашқы емізген айларда биелердің сүттілігін құлындардың қосымша салмағына байланысты анықталды. Биелердің сүттілігін анықтау үшін бақылау сауымы қатарынан 2 күн жүргізілді, биелер құлыннан айырғаннан кейін, күндіз, 12 сағат бойына әрбір 2 сағат сайын 6 рет қайталап сауылды.

Биелердің тәуліктік сүт өнімділігі И.А. Сайгин формуласы арқылы анықталды.

$$\check{N}_n = \frac{\dot{N}\hat{O} * 24}{\hat{O}}$$

Мұнда:

$\check{N}_n$ – тәулікте сауылатын сүт

$\dot{N}\hat{O}$ – бақылау кезінде сауылатын нақты сүт мөлшері

$\hat{O}$ – сауу уақытының ұзақтығы

24 – тәуліктегі сауын уақыты [2].

Бие сүті мен құрғақ саумал ұнатағынының химиялық құрамы Клевр2 аппараты арқылы зерттелді.

Жылқы шаруашылығының өнімділік көрсеткіштеріне әсер ететін негізгі белгілері қатарына олардың көбеюі мен өсіп – дамуы ерекшеліктерін айтуға болады. 1 кестеде шаруашылықтағы құлындардың енесін емгендегі салмағының өзгеруі көрсетілген.

Кесте 1. Құлындардың емізуілуіне байланысты салмағының өзгеруі, кг.

Көрсеткіштер, кг	Құлындары, емізу мерзімдері, сағат					
	8-де	10-да	12-де	14-ге	16-да	18-де
Енесінен бөлгенде	80	80,5	81,1	81,5	82	82,3
Енесін емгенен кейін	80,9	81,6	82	82,4	83	83,3
Айырмашылығы	0,9	1,1	0,9	0,9	1,0	1,0

Жүргізілген зерттеу жұмыстарының нәтижесі бойынша құлындар енесін, әр емген сайын, 0,9-1,0 кг салмақ қосып отырды. Яғни, бие сүтінің құлынның салмақ қосуына әсері жоғары екені байқалды.

«Евразия Инвест LTD» ЖШС биелерді механикаландырылған сауу қондырғыларын қолдана отырып сауады. Бұл жұмыс және бие сүті өнімділігін едәуір арттыруға мүмкіндік береді [3].

«Евразия Инвест LTD» ЖШС бие тәулігіне 5-6 рет сауылды. Олардың қондырғылары Германия мемлекетінен алынған. Бие сауу қондырғысы 8 биеге саналған, яғни, бір сауғанда 8 бие сауылады.

Зерттеу нәтижесінде биелер 6 рет сауғанда 9,2 л. сүт өндірілген. Шаруашылықта биелер 6-7 ай сауылды, яғни орта есеппен 1794 л сүт алынды. Бұл жабы типті бие үшін орташа көрсеткіш. Негізінен сауу мерзімін ұзартуда

биелерді сүтейтудің, ол үшін күтіп-бағуды дұрыс ұйымдастырудың және бие сауу әдісін жетілдіре берудің ерекше маңызы бар. Құлындау кезеңіне қарай биелердің өнімділігі де ауытқыды. Ерте наурыз-сәуірде құлындаған биелердің сүт өнімділігі – 1850 л., мамырда құлындаған биелердің сүт өнімділігі 1765 л., маусымда құлындаған биелердің сүт өнімділігі – 1630 л. болды. Дегенмен, биенің сүтгілігі сауым сайын кеміп бірте-бірте азайды. 2 кестеде 2019, 2020 жылдардағы 1 биеден сауылған орташа сүт мөлшері берілген.

Кесте 2. 1 биеден сауылған сүт мөлшері, л.

Жылдар	Сауын мерзімдері							Барлығы
	1 ай	2 ай	3 ай	4 ай	5 ай	6 ай	7 ай	
2019	265	268	277	276	256	202	176л	1620
2020	276	281	296	278	276	213	180	1800

Кесте мәліметтеріне сәйкес, 2019 ж. 1 биеден 1720 л. сүт, 2020 ж. 80 л. сүт артық, яғни 1800 л. сауылды. Ол 2020 ж. биелерді күтіп-бағу, азықтандыру жұмыстары дұрыс жүргізілуіне байланысты болды. Келесі жылдары биелерді құлындатуды наурыз-сәуір айларына сәйкестендіру арқылы сауылатын сүт мөлшерін арттыру жұмыстары жоспарлануда. Дегенмен, биелерді 8 айға дейін сауатын шаруашылық иелері де кездеседі. Демек, биелерден 2000 л. дейін бие сүтін өндіруге немесе қымыз дайындауға болады.

Бие сүті – судан, ақуыздардан, майлардан, көмірсулардан, фосфотидтерден, стериндерден, әртүрлі минерал қосындыларынан, органикалық тұздардан, ферменттерден, дәрумендерден, пигменттерден, белок емес азотты заттардан, микроэлементтерден құралатын биологиялық сұйықтық.

Әдетте, бие сүті мал төлдегеннен кейін бірден желіннің сүт бездерінен бөлінетін уыз сүтінен өзгеше болады. Мәселен, бие құлындағаннан кейін алғашқы 4-5 күндей оның уыз сүтінде орта есеппен 15,6-15,9 %, ал 12 күннен кейінгі сүтінде 4-4,3 % белок болады. Бие сүтінің құрамында 89,5 % су, 2,0 % ақуыз, 1,7 % сүт майы, 6,5 % сүт қанты, 0,3 % минералды заттар, көптеген дәрумендер, ферменттер т.б. заттар бар [4, 5 б.].

Төмендегі 3-кестеде бие сүтінің және құрғақ сүттің химиялық құрамы келтірілген.

Кесте 3. Бие сүті мен құрғақ саумалдың химиялық құрамы.

Көрсеткіштер	Химиялық құрамы, %				
	Ақуыз	Май	Қант	Күл	Құрғақ зат
Бие сүті	2,15	1,35	6,7	0,35	10,2
Құрғақ саумал	1,7	1,1	5,1	0,49	9,2

Кесте бойынша ақуыз мөлшері бие сүтінде құрғақ саумалдан 0,45 % жоғары болып тұр. Май мөлшері 0,25 %-ға, қант мөлшері 1,6 %, құрғақ зат мөлшері 1 %-ға жоғары. Күл 0,14 %-ға құрғақ саумалда жоғары. Химиялық құрамы жағынан алғашқы сауылып алынған бие сүтімен сублимация процесінен өткен құрғақ саумалының химиялық құрамы жағынан қатты айырмашылық байқалмады.

«Евразия Инвест LTD» шаруашылығында жылқының жабы типі тұқымы өсіріледі. Зерттеу нәтижесі бойынша Қарағанды облысы «Евразия Инвест LTD» шаруа қожалығында өсірілетін жылқылардың сүт өнімділігі 1600-1900 л. болды. Шаруашылықта құрғақ саумал өнімін өндіріп отырғандықтан, бие сүтінің де құрғақ саумалының да химиялық құрамы зерттелді. Ақуыз мөлшері бие сүтінде 2,15 % ал құрғақ саумалда 1,7 % болды. Май мөлшері бие сүтінде 1,35 %, ал құрғақ саумалда 1,1 %, қант мөлшері бие сүтінде 6,7 % ал құрғақ саумалда 5,1 %, күл 0,35 % бие сүтінде және құрғақ саумалда 0,49 %, құрғақ зат 10,2 % бие сүтінде және құрғақ саумалда 9,2 % болды.

Қорыта келе, «Евразия Инвест LTD» шаруа қожалығында жылқының жабы типін өсіру тиімді екені байқалды, сондықтан осы жылқы тұқымының басын көбейтіп, бие сүтін өндіруді жалғастыру қажет.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Рзабаев Т.С. Линейное разведение лошадей кушумской породы [Текст] / Рзабаев Т.С. // Коневодство и конный спорт. – 2011. – № 6.- С. 17-18.
- 2 Тореханов, А.А. Казахские лошади типа жабе (селетинский заводской тип): монография [Текст] / Тореханов А.А., Акимбеков А.Р., Омаров М.М.- Алматы: ТОО «Нур-Принт», 2011. – 143 с.
- 3 Сайгин И.А. Кобылье молоко и его использование для кумысолечения. М. Сельхозиздат. 1967, с. 200.
- 4 Гильмутдинова Л.Т. и др. Уникальный состав кобыльего молока – основа лечебных свойств кумыса // Вестник Башкирского государственного аграрного университета. – 2011. – №33
- 5 Козлов С.А., Парфенов В.А. Коневодство. СПб Лань, 2004. – 304 б.

ГРНТИ 68.41.31

ТЕРМИЧЕСКАЯ ОБРАБОТКА МЕДА И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА ОКСИМЕТИЛФУРФУРОЛ

Тихомирова Е.Ю.

PhD-докторант, Университет имени Шакарима города Семей, г. Семей

Икимбаева Н.А.

Старший преподаватель, Университет имени Шакарима города Семей, г. Семей

Впервые на территории Восточно-Казахстанской области проведено исследование образцов меда на выявление оксиметилфурфурола, подвергнутого различным режимам термообработки. В результате термообработки 20 проб мёда с экспозицией 30 минут, положительная реакция была выявлена в 2 образцах, что составило 10% от всех исследуемых проб, с экспозицией 60 минут в 7 образцах – 35%.

Ключевые слова: пчелиный мёд, нагревание, гидроксиметилфурфураль, реакция Селиванова-Фиге, ветеринарно-санитарная экспертиза.

Пчелиный мед – высококачественный диетический продукт питания и лечебное средство от многих болезней [1; 2].

Натуральный мед – сладкое вязкое ароматическое вещество, вырабатываемое пчелами из нектара растений, а также из медвяной росы или пади (сладкая жидкость, выделяемая клетками растений, называется медвяной росой, а выделяемая тлями – падью). Он, таким образом, представляет собой продукт растений и пчел [3].

Ветеринарно-санитарная оценка качества и безопасности мёда в настоящее время является одним из важных аспектов в решении проблемы, связанной с экологической чистотой и безопасностью пищевых продуктов [4]. Определение натуральности меда позволяет оградить здоровье человека от воздействия различного рода подделок этого продукта [5].

Зрелый пчелиный мед имеет довольно сложный химический состав, который подвержен значительным колебаниям. Он содержит сахара (глюкозу, фруктозу, сахарозу), декстрины, воду, белки, небелковые азотные соединения, ферменты, органические кислоты, минеральные вещества, витамины и пр. Состав меда, полученного от различных медоносов, неодинаков и зависит от его происхождения, зрелости и времени года [6; 7].

В натуральном меде, согласно международным нормативным документам, контролируется содержание гидрооксиметилфурфурала [8]. Его содержание характеризует натуральность меда и степень

сохранности им свойств во время хранения и переработки. При нагревании меда выше 55⁰С в течении 12 ч или при его хранении в комнатных условиях (20-25⁰С) в алюминиевой таре происходит частичное разложение фруктозы и глюкозы с образованием токсичного вещества гидрооксиметилфурфурала [9; 10].

Допустимое содержание гидрооксиметилфурфурала в меду составляет не более 25 мг на 1 кг. [9; 10; 11; 12]. В свежееоткаченном меду его содержание не превышает 10 мг., а после длительного хранения или после нагревания при 85⁰С в течении 12 ч его содержание может увеличиваться до 100-150 мг. на 1 кг. меда [9].

В чистом виде гидрооксиметилфурфураль представляет собой почти бесцветные гигроскопичные кристаллы, которые на воздухе плавятся при 31,1⁰С и приобретают желтый цвет. По употребляемой Всемирной Организации Здравоохранения классификации токсических веществ гидрооксиметилфурфураль по величине среднесмертельной дозы – малотоксичное соединение, склонное к кумулятивному действию.

Исследования, проведенные Клочко Р.Т. и Блиновым А.В. показывают, что наличие гидрооксиметилфурфурала в меде, указывает только на то, что его нагревали или он хранился несколько лет. Авторы считают, что мед после нагрева не представляет опасности для человека, в связи с незначительным его потреблением [8].

Машенков О.Н. считает, что гидрооксиметилфурфураль появляется в меде не только из-за перегревания при расфасовке и условий хранения. Он возникает из-за кислотного воздействия на глюкозу и фруктозу при плохой очистке воска, из которого делают вошину, при обработках семей от варроатоза кислотами и суши парами уксусной кислоты. Повышенное содержание бывает связано с большим количеством фруктозы в меде, объясняющимся его ботанической принадлежностью [13].

Корниенко Е.В., Заболотных М.В., Каликин И.Н. в своей работе сообщают, что гидрооксиметилфурфураль является индикаторам качества и безопасности ведения технологического процесса и может свидетельствовать о фальсификации продукции. Этот показатель позволяет контролировать технологию обработки меда, включающую нагревание, продолжительность и условия хранения меда, его фальсификацию искусственно инвертированным сахаром [14].

Целью работы явилось определить влияние термической обработки меда на образование оксиметилфурфурола в меде.

Материалы и методы исследования.

Для определения гидрооксиметилфурфурала используют следующие методы: метод высокоэффективной жидкостной хроматографии, спектрофотометрический, фотоколориметрический и реакция Селиванова-Фиге.

Наиболее простым и доступным методом определения оксиметилфурфурола является качественная реакция Селиванова-Фиге в модификации А.В. Аганина. Сущность ее заключается в том, что при

искусственной инверсии распадается часть плодового сахара и образуется водорастворимое соединение оксиметилфурфурол. В присутствии концентрированной соляной кислоты и резорцина он дает вишнево-красное окрашивание [10; 12].

Материалом для исследования послужили 20 образцов меда различного ботанического и географического происхождения Восточно-Казахстанской области, в том числе мед в сотах и искусственный мед. Все пробы были расфасованы в пластиковые контейнера по 100 г.

Согласно ГОСТ 31768-2012 «Мед натуральный. Методы определения гидроксиметилфурфурала» использовали: весы лабораторные, с пределом допускаемой абсолютной погрешности однократного взвешивания + 0,1 мг; ступки фарфоровые диаметром 70 мм. с пестиком; чашки фарфоровые диаметром 50 мм.; лабораторные пипетки; эфир для наркоза стабилизированный; кристаллы резорцин; кислота соляная концентрированная.

В фарфоровую ступку брали 4-6 г меда, затем добавляли 5-10 мл эфира и тщательно растирали пестиком, эфирную вытяжку сливали в фарфоровую чашку и добавляли 5-6 кристалликов резорцина. Эфир выпаривали при комнатной температуре. Затем на сухой остаток наносили 1-2 капли концентрированной соляной кислоты [12].

Для определения оксиметилфурфуrolа в меде, подвергнутом термообработке, исследуемые образцы меда подвергались дальнейшему нагреванию в водяной бане при 80⁰С в течении 30 и 60 мин. Далее по общепринятой методике была поставлена качественная реакция Селиванова-Фиге.

Результаты и их обсуждения.

По результатам определения оксиметилфурфуrolа исследуемых образцов мёда до нагревания было выявлено, что все пробы дали отрицательную реакцию, т.е. наблюдалось зеленовато-желтое и желтое окрашивание (Рис.1). Исключением послужил контрольный образец (искусственный мед), который дал положительную реакцию, наблюдалось вишнево-красное окрашивание.

Рис. 1. Учет качественной реакции (отрицательная реакция по Селиванова-Фиге).

Результаты определения оксиметилфурфуурола в меде, подвергнутом термообработке, показали, что 2 пробы после нагревания в течение 30 мин. дали положительную реакцию. После часового нагревания дали положительную реакцию 7 проб (таблица 1).

Таблица 1. Учет качественной реакции на определение оксиметилфурфуурола до и после нагревания.

№ пробы	До нагревания	После нагревания при t 80°C	
		30 мин	60 мин
1	2	3	4
1	Отрицательная	Отрицательная	Отрицательная
2	Отрицательная	Отрицательная	Отрицательная
3	Отрицательная	Отрицательная	Отрицательная
4	Отрицательная	Отрицательная	Положительная
5	Отрицательная	Отрицательная	Положительная
6	Отрицательная	Положительная	Положительная
7	Отрицательная	Отрицательная	Положительная
8	Отрицательная	Отрицательная	Отрицательная
9	Отрицательная	Отрицательная	Отрицательная
10	Отрицательная	Отрицательная	Положительная
11	Отрицательная	Отрицательная	Положительная
12	Отрицательная	Отрицательная	Отрицательная
13	Отрицательная	Отрицательная	Положительная
14	Отрицательная	Положительная	Положительная
15	Отрицательная	Отрицательная	Отрицательная
16	Отрицательная	Отрицательная	Отрицательная
17	Отрицательная	Отрицательная	Отрицательная
18	Отрицательная	Отрицательная	Отрицательная
19	Отрицательная	Отрицательная	Отрицательная
20	Положительная	Положительная	Положительная

Таким образом, после нагревания происходит разрушение сахаров в меде, что главным образом может свидетельствовать о появлении токсичности оксиметилфурфуурола.

Рис. 2. Учет качественной реакции. Интенсивность окрашивания от красного до темно-вишневого (положительная реакция по Селиванова-Фиге).

Выявлена зависимость образования оксиметилфурфузола в меде от режима и времени термообработки. При нагревания меда до 80°C происходит разрушение сахаров, что может свидетельствовать о появлении токсичности оксиметилфурфузола, что может свидетельствовать о содержании гидроксиметилфурфузола в меде не менее 25 мг/кг.

Литература

- 1 Иойриш Н.П. Продукты пчеловодства и их использование / Н.П. Иойриш. – М.: Россельхозиздат, 1976. – 175 с.
- 2 Иойриш Н.П. Пчелы в жизни людей / Н.П. Иойриш. – К.: Урожай, 1969. – 180 с.
- 3 Риб Р.Д. Пчеловоду Казахстана / под ред. Р.Д.Риба. – Усть-Каменогорск: Медиа-Альянс, 2004. – с. 408.
- 4 Балабанова Т.Н. Исследование свойств мёда // Пчеловодство. 1995. №3. с. 37-38.
- 5 Гробов О.Ф., Ключко Р.Т. Критерии оценки меда и продуктов пчеловодства – требования ВТО // Пчеловодство. 2004. № 8. с. 5-7.
- 6 Русакова Т.М. А что такое мед... / Т.М.Русакова // Пчеловодство. – 1998. – №2. – с.32-35.
- 7 Чернигов В.Д. Мед / В.Д. Чернигов.- Мн.: Ураджай, 1979.-79 с.: ил.
- 8 Ключко, Р.Т. Гидроксиметилфурфураль и мед / Р.Т. Ключко, А. В. Блинов // Пчеловодство. – 2015. – № 6. – с. 34-37.
- 9 Ивашевская Е.Б., Лебедев В.И., Рязанова О.В., Позняковский В.М. Экспертиза продуктов пчеловодства. Качество и безопасность. Учеб.-справ.пособие. – Саратов: Издат. «Вузовское образование», 2014. – с.215.
- 10 Заикина В.И. Экспертиза меда и способы обнаружения его фальсификации. М.: Издат.дом «Дашков и К^о», 1999г. – с.142.
- 11 ГОСТ 19792-2017 Мед натуральный. Технические условия
- 12 ГОСТ 31768-2012 Мед натуральный. Методы определения гидроксиметилфурфузола.
- 13 Машенков, О.Н. Дополнительные причины образования ОМФ / О.Н. Машенков// Пчеловодство. – 2001. – № 2. – с. 50-51.
- 14 Корниенко Е.В., Заболотных М.В., Каликин И.Н. / Органолептические и физико-химические показатели меда Омской области // Вестник ОмГАУ. – 2017.-№ 4(28). – с.152-157.

GTAMP 65.59.29

ЕТ ӨНІМДЕРІ ӨНДІРІСІНДЕ ӨСІМДІК ТЕКТІ ШИКІЗАТТАРДЫ ҚОЛДАНУ

**Касымов С.К., Игенбаев А.К., Идырышев Б.А., Даутова А.А.,
Мейрамғажиева А.М.**

Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ.

Мақала мазмұны нарықтық заман талабынан туындаған өзекті мәселелердің бірі өнімді қалдықсыз өндіру технологиясын жетілдіруге арналған. Өнімді қалдықсыз өндіру технологиясын жетілдіруде орта және шағын ет өнеркәсіптеріндегі ұсақталған дүмбілдер жасау өндірісінің тиімді жолдары зерттелген. Осы мақсатта дүмбілдер және шұжық өнімдері технологиясын жетілдіру арқылы жаңа өнім жасалып, ғылыми негізделген теориялық және тәжірибелік жолдары ұсынылған.

Қазақстан Республикасының тұңғыш президенті Н.Ә. Назарбаев жолдауында тұтыну өнімдерінің негізгі түрлері бойынша өндірістің өсуін толықтай сипаттайтын отандық тамақ өндірісінің қазіргі уақыттағы жалпы жағдайын көрсетті. Әлемдік экономикаға кіруге байланысты Қазақстанға болашақта тамақ өнімдері өндірісінің көлемін ұлғайту ғана емес, сонымен қатар экспортқа жіберу қажет. Ол жергілікті отандық тамақ технологиясын жетілдірумен қатар ертеңгі күннің қажеттіліктеріне сәйкес келетін тамақ өнімдерінің жаңа бағытын құруды талап етеді.

Түйін сөздер: ет, биоқоспа, қарақұмық ұны, зерттеу, эндокринді шикізат, алмастырғыш.

Мал шаруашылығы еліміздің халқын жануар тектес ақуызы бар негізгі өнімдерге жататын ет өнімдеріне қамтамасыз етуде маңызды роль атқарады. тамақтану институтының мәліметтері бойынша ірі қара және ұсақ малдардың еті, екіншілік шикізатының белогы күкірт құрамды амин қышқылдардың (метионин и цистин) жеткілікті мөлшері (сүт белогында аз) және ағзаның өсу факторлары болып келетін амин қышқылдардың (лизин и триптофан) жоғары мөлшері құрамында бар.

Соңғы жылдарда тұтынушылар арасында емдік-сауықтыру қасиеттері бар өнімдер үлкен сұраныста. Бірақ олардың ассортименті өте шектеулі, өйткені жоғары сапалы дайын өнімдер алуға мүмкіндік беретін биологиялық активті препараттар аздығына байланысты болып келеді.

Қазіргі уақытқа дейін кәсіпорындар салаларында ет өнімдерін өндіруде көбінесе I-ші және II-ші категориялы субөнімдер қолдануда.

Белокты тұтынуда халықтың сұранысын қанағаттандыру үшін құрама құрамды, тағамдық және биологиялық құндылығы жоғары болатын негізгі өнімдер рецептурасын және өндіру технологиясын жасау қажет. Осы сұрақты шешетін маңызды бағыттын бірі ет өндірісінде қолданатын биологиялық активті препарат және құрама ет жартылай фабрикаттарын жасау болып келеді. Ірі қара малдың екіншілік шикізаты белокқа бай көз болып келеді.

Ғылымның соңғы жетістіктері белоктардың молекулярлы құрамын сақтайтын және бір уақытта оның қасиеттеріне таңдамалы әсер ететін әдістер қолдануға мүмкіндік береді. Осындай екіншілік шикізатты түрлендіруден кейін ет өнімдері өндірісінде қолдануға болады (дайын өнімнің сапалық сипаттарын едәуір өзгертпейді, бірақ тағамдық, биологиялық құндылығы өседі, өзіндік құны төмендейді).

Қасиеттері және адам ағзасына әсер етуі бойынша дәнекер ұлпалардың талшықтары баласты заттарға жатады. Оларды тағамдық өнімдерге енгізу адамның зат алмасуын және ас қорту жүйесінің жұмыс істеуін жақсартады.

Қазіргі кезде қосқыш ұлпалардың адам ағзасының функцияларына оң физиологиялық әсер етуі туралы ғана мәлім. Дәнекер ұлпаның құрамына кіретін коллагенде және эластинде қарт және жас адамдардың тіреу-қозғалу аппаратын күшейтетін минералды заттар құрамында бар.

Салтты және жасалатын жаңа өнімдерде дәнекер ұлпалар мөлшерінің көбеюі дұрыс тамақтану көз қарасына негізделген. Сол себептен ірі қара малдардың екіншілік шикізаты қолданылған ет өнімдерін өндіру технологиясын жасау және енгізу өте маңызды болып келеді [1].

Жануар мен өсімдік шикізаттарын қолданып, жартылай фабрикаттарды өндіру, дайын өнімдердің ассортиментің кеңейтіп, қажетті қасиеттерге ие өнімдерді шығаруға мүмкіндік береді. Көп компонентті шикізатты және тағамдық қоспаларды қолдану, дайын өнімнің сапасын арттырып, биологиялық құндылығы жоғары және органолептикалық қасиетті жақсы өнімдерді алуға болады.

Ересек адамның тағамдық заттарға орта есеппен қажеттілігі негізінде еңбек етудің интенсивтілігіне байланысты әртүрлі топтың ақуызды, майды, көмірсуды, дәруменді және минералды заттарды қабылдау заттардың оптималды физиологиялық нормасы қабылданған [2].

Тұқымшалардан жасалған ақуызды өнімде жоғары функциональді-технологиялық қасиеттері бар, ол ақуызды препарат алу үрдісінде тұқымшаның дәнекер және бұлшықет ұлпасының микроқұрылымды өзгерістердің сипатында дәлелденді.

Тұқымшалардан жасалған ақуызды өнімнің модельді ет жүйесінің негізгі сапалық көрсеткіштеріне әсері анықталды, жүйеге енгізілетін ақуызды өнімнің жіберілетін мөлшері табылды.

1 сұрыпты ірі қара мал етінің сапалық көрсеткіштеріне жақындауын қамтамасыз ететін тұқымшадан жасалған ақуызды өнімді алу өлшемдері тиімді есептелді. Алынған мәліметтер негізінде ақуызды өнім алу технологиясы жасалды.

Ақуызды зат алу технологиясы ет өнімдерін жасау технологиялық үрдісіне шикізат ресурсын толығымен енгізуге, ет өнімдерінің ассортиментін кеңейтуге, ет шикізатын үнемдеу нәтижесінде өндірістің тиімділігін жоғарлатуға және ақуызды заты бар өнімдердің өзіндік құнын төмендетуге мүмкіндік береді.

Ірі қара малдың эндокринді шикізаты (тұқымшалары), қарақұмық ұны, сиырдың ерітілген майы, «Тыквеол» өсімдік майы мен құрғақ майсыздандырылған сүт пайдалану арқылы биологиялық белсенді компоненттермен байытылған биоқоспаның технологиясы мен рецептурасы жетілдірілді. Биоқоспаның тағамдық және биологиялық құрамын, функционалдық қасиеттері (ісінуі, ерігіштігі, су-май қабілеті, эмульсия және суспензия тұрақтылығы) зерттелді. Ет өніміне биоқоспа қосу тағамның сапалық көрсеткішін жоғарылататыны дәлелденді.

Кешенді зерттеулер нәтижесінде биоқоспаның (20 % дейін шикізат массасына) және итмұрын тұндырмасының (0,03 %) оңтайлы мөлшері анықталды. Жұмыс барысында құрама дүмбілдер құрамына кіретін итмұрын тұндырмасының мөлшері өнім түсінің қалыптасуына, сақтау мерзімін ұзаруына, микробтардың өсуін тежеуіне әсер ететіні дәлелденді.

Адамның тиімді тамақтануында дұрыс шешім болып табылатын ЭШ мен өсімдік шикізаттары (күріш ұны, соя ұны, қарақұмық ұны) талданды. Күріш, соя, қарақұмық ұндарының құрамында адам өміріне қажетті минералды заттармен (кальций, калий, натрий, магний және фосфор), дәрумендермен – В₁, В₂, В₃, В₆, РР, Е, β-каротин (провитамин А) ерекшеленеді.

Қарақұмық ұнында бөгде дәм мен иіс болмайды, ол жоғары және тұрақты функционалдық қасиетімен (ылғал ұстағыш қабілеті, май сақтағыш, гелтүзуші қабілеті) ерекше орын алады. Қарақұмық ұнын шет елдерде ет өнімдерін өндіру кезінде қоюландырғыш немесе тұрақтандырғыш ретінде жиі және кеңінен қолданады. Ол табиғи қасиеті бар химиялық түрлендірілген крахмалдарды, концентраттарды, соялық ақуыздарды, түрлендірілген препараттарды алмастыру үшін, сонымен қатар, бағасының төмендігімен, дайын өнімнің шығымын жоғарылатумен, термоөңдеу кезіндегі шығындар азаюымен орын алады.

«Тыквеол» майының құрамында май қышқылдарының кешені толық құрамда және каротин – 10 мг. %, токоферолдар – 4 мг. % бар. Оның гепатопротекторлық қасиеті дәлелденген.

Зерттеу барысында талдауларды қорытындылай келе, дәстүрлі және тамақ өнімдерін өндіру үшін арналған функционалдық қасиетімен ерекшелінетін эндокринді шикізаты мен қарақұмық ұнын алуға болады.

Қарақұмық ұнының әр түрлі ортадағы ісіну дәрежесі қарастырылған: эндокринді шикізат – 77,6 %, сүйек сорпасы – 76,4 %, ауыз суы – 77,2 % дейінгі мөлшерді құрады. Зерттеу объектісі ретінде қарақұмық ұнын алдық.

Дайын өнімнің құрамында биоқоспа және итмұрын тұндырмасын қолдану оның химиялық құрамы мен хош иісті дәмінің жақсаруына, оның

ылғал байланыстырғыш қабілеті, сонымен қатар сақтау мерзімінің ұзаруы мен түсінің қалыптасуына оң әсері зерттеу нәтижесінде дәлелденді.

Биоқоспаның тағамдық, биологиялық және функционалды-технологиялық қасиетіне (ісіну, ерігіштігі, су- және май ұстау қабілеті, эмульсия тұрақтылығы) кешенді зерттеулер жүргізілді. Зерттеу нәтижесінде мал және өсімдік шикізатынан дайындалған биоқоспаның құрамында фибриноген, альбумин, α , β , γ -глобулин ақуыздары, минералды элементтері: Na, K, P, Ca, дәрумендері: A, D, B₁, B₂, B₃, B₆, PP E, алмастырылмайтын аминқышқылдары, майдың төменгі мөлшері анықталды

Жетілдірілген құрама тамақ өнімдерінің су- және майұстағыш қасиетінің жоғары болуы тағамның өнімділігін арттырады және тағамды дәрумендермен, макро-микроэлементтермен байытады. Шет елдерде ет шикізатын қалдықсыз өңдеу, оны зерттеулер жақсы қарастырылған және оны арнайы тамақ өнімдері өндірісінде пайдалануға мүмкіндік береді [3].

Осындай тамақ өнімдері емдік-сауықтыру бағыты бар және жалпыға қолы жетімді өнімдер түріне жатады. Негізгі шикізат әрі пайдалы, әрі арзан, қалдықсыз өнімдер өндірісін дамытуға мүмкіншілік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Тихомирова Н.А. Технология продуктов функционального питания. – М.: ООО «Франтэра», 2002. – 213 с.

2 Тулеуов Б.И. Пищевая промышленность Казахстана: Проблемы применения пищевых добавок и ингредиентов // Пищевая и перерабатывающая промышленность Казахстана. – 2003. – №1. – С. 24-25.

3 Қасымов С.Қ. Техника ғылымдарының кандидаты ғылыми дәрежесін алу үшін дайындалған диссертациясының авторефераты. // Семей. 2010, б.5-8

ПЕДАГОГИКА ЖӘНЕ БІЛІМ БЕРУ
ПЕДАГОГИКА И ОБРАЗОВАНИЕ
FIELD OF PEDAGOGY AND EDUCATION

ҒТАМР 15.41.49

ТОЛЫҚҚАНДЫ ЕМЕС ОТБАСЫНДА БАЛАНЫ ТӘРБИЕЛЕУ ЕРЕКШЕЛІГІ

Муталиева А.Ш.

П.ғ.к., доцент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Ерсін А.

Студент, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Бұл мақалада толыққанды емес отбасында баланы тәрбиелеудің ерекшеліктері қарастырылады. Еліміздің көркейіп өркениетті елдер қатарына қосылып, халықаралық деңгейге шығуы бүгінгі ұрпақ бейнесімен көрінеді. Баланы жаны мен тәні таза, рухани бай, дені сау етіп өсірумен бірге еңбекке деген сүйіспеншілікке, ұлтжандылыққа, адалдыққа баулап өсіру шарт. Сондықтан «Бала тәрбиесі баршаға ортақ» екенін ескеріп, жас ұрпақты саналы азамат етіп тәрбиелеу ең негізгі міндет.

Түйін сөздер: толық емес отбасы, бала, тәрбие, ата-ана, отбасылық құндылықтар.

Отбасы әрқашан маңызды әлеуметтік институт болды, оның мақсаты өмір жолында кездесетін қиындықтар мен кедергілерді жеңуге көмектесетін жеке қасиеттер мен қасиеттерді қалыптастыру. Ол физикалық және психикалық сау, интеллектуалды дамыған, адамгершілігі жоғары, алдағы еңбек, әлеуметтік және отбасылық өмірге дайын адамды қалыптастыруға міндетті. Баланың алғашқы өмірлік тәжірибесі оның отбасылық және туыстық қатынастар жүйесіне бейімделуі болып табылады, бұл әрдайым оңай емес және қоғаммен қарым-қатынасқа әсер етуі мүмкін. Балалар басқа адамдардың, бұл жағдайда отбасы мүшелерінің табиғаты мен темпераментіне әлеуметтік-педагогикалық бейімделу дағдылары мен қабілеттерін игереді, ал егер отбасында жағымсыз жақтар болса, онда олар баланың дүниетанымы мен әл – ауқатына әсер етуі мүмкін.

Толық емес отбасы отбасының жалпы классификациясында отбасының ерекше түрі ретінде көрсетілген, онда отбасы тобының құрылымы негіз ретінде таңдалады.

Толық емес отбасы деп аталады:

1. Ажырасқан (мұндай отбасының пайда болу себебі – некені бұзу);
2. Некеден тыс (Отбасы баланың тіркелмеген некеде тууы салдарынан пайда болған);
3. Жетім (ата-анасының бірінің қайтыс болуы нәтижесінде пайда болған);

4. Ажырасқан (отбасы ата-анасының біреуінің ата-ана құқығынан айырылуы, ажырасусыз және ата-анасының бөлек тұруынсыз отбасының ыдырауы нәтижесінде пайда болады)[1].

Көп жағдайда толық емес отбасы ана мен баладан немесе бірнеше баладан тұрады, яғни ана, бұл баланың жеке басының қалыптасуы мен дамуына әсер етеді. В. В. Чечет отбасында ер адамның болмауы балалардың дамуындағы ауытқулардың маңызды шарты екенін айтады. Ата-ана тәрбиесіндегі міндеттер әкелер үшін де, аналар үшін де ортақ, олардың қасиетті міндеті-балаларға тек материалдық байлықты ғана емес, сонымен қатар оларда ізгілікті, ізгілікті, адамгершілікті тәрбиелеу.

Чех психологы З. Матейчек толық емес отбасындағы тәрбие бірдей қарапайым, қалыпты тәрбие деп санайды, тек ол қиын жағдайда жүзеге асырылады. Баламен жалғыз қалған адамның жеке басы маңызды. Тәрбиешінің өзі баланың қалыптасуында толық емес отбасы фактісіне қарағанда әлдеқайда үлкен рөл атқарады [2].

«Толық емес» немесе «ажырасқан отбасы» бұл сөзді естіген құлаққа үйреншікті дүние деп қабылданатын болды. Алайда, осындай отбасында тәрбие көрген баланың психологиялық денсаулығы, өмірді қабылдауы ерекшеленетіні сөзсіз. Бала үшін отбасы – ол жылулық пен мейірімділіктің, махаббаттың көрінісі, баланы ол жерде әрдайым күтеді, кез-келген жағдайда балаға қамқорлық көрсетеді. Бұл – идеалды көріністегі отбасы. Толық отбасынан толық емес отбасына айналу – ата-анаға да, балаға да ауыр соққы. Толық емес отбасындағы бала үшін ең бірінші соққы, ол – ата-ананың жиі ұрыс-керісі, әкенің не ананың ішімдік ішуі, әкенің анасына қол көтеруі. Бұл жағдайда отбасы өзінің қамқоршы функциясын жоғалта бастайды. Ашу үстіндегі ата-ана өз өшін балаға ұрсу, балағаттау арқылы шығарады. Келесі соққы ол – ажырасу [3]. Бала үшін ана – жарық күн болса, әке – асқар тау. Жанына жақын екі адамның бір-біріне деген ренішін көрген бала, екі оттың ортасында қалғандай болып өз-өзін кінәлі сезінеді. Қолынан ештеңе келмейтіндей сезініп, өз ойын ашық жеткізуге жүрексініп, жасық болып өседі. Толық емес отбасындағы балалар толық отбасындағы балаға қарағанда, өзін кем санай бастайды. Сондықтан баланы ақыл-оймен, төзімділікпен, психологиялық тәрбиемен бағыттау қажет. Тәрбиелікке жету оңай емес. Балаға ең бірінші әділетті қоғам мен өмір сүрген ортасының имандылық тәлімі қажет. Тәрбиелі адам – шынайы парасат пен мінезге бай болатыны белгілі. Екінші бір бала тәрбиесіндегі тәрбиелікке үйретудің пәрменді тәсілі – адамдардың балаға тәлім етер жеке бастарының үлгісі, олардың өзара сүйіспеншіліктері, айналасындағы жандармен сыйластықтары, тіпті олардың табиғатқа деген көзқарастары. Сондықтан да халық даналығы «Адамнан адам тәлім алады, ағаштан ағаш мәуе алады» деп бекер айтпаса керек. Ажырасқан отбасылардағы бала психологиялық көмекке зәру болады. Қазіргі тұрмыс-тіршілігімізде эмоциялық дауылдар мен кездейсоқ кереғарлықтар тым көбейіп отыр. Бүгінгі таңдағы ұрпақ тәрбиесін қиындатып отырған негізгі себептердің бірегейі деуімізге әбден болады. Баланың жанын жаралайтын ажырасудың нәтижесіндегі

психологиялық жаман әсерлер үнемі жалғаса берсе, оның ішкі қарсылығын оятып, бірте-бірте тұрақтанған қарама-қайшылықты мінез-құлқын қалыптастырады. Бұдан кейін ол ешқандай психологиялық хабарларды қабылдамайтын күйге ауысады [4]. Жалпы ішкі қарама-қайшылықтары мол адамдар ашуланса да, өкпелесе де, өзін-өзі тоқтата алмай ұзақ әуреленеді. Кейбір жағдайларда бала ата-анасының ажырасуында өзін кінәлі деп санап, әкесін немесе анасын ұстап қала алмағандығын қатты қайғырады. Бір балада мұң басым болса, басқасында ол ашу-ызамен көмкеріледі, үшіншілері өздерін кінәлі сезініп, өз-өздерін ұяттымын деп ойласа, төртіншілері әкесімен қоса анасын да жоғалтып аламын ба деген қорқынышпен әкесінің кеткеніне не ашуланарын, не мұңаярын білмей қиналады. Эмоциялар әр индивидте әртүрлі көрінуі мүмкін – мұң, қайғы, ауысыну. Сезімдері, ашу-ыза, кінә сезімі және қорқыныш – бұлардың барлығы баланың ата-анасының ажырасуына көрсететін қалыпты реакциялары. Бұлар тек жай ғана реакциялар емес, егер бала психикалық жағынан сау болса, онда осы эмоциялардың біреуіне ғана жауап қайтару керек, яғни реакциясы бір түрде ғана болуы қажет. Ажырасудан кейінгі күйзелісті барынша жеңілдету үшін баланың үйден бөлек кеткен әкесімен не анасымен ашық сөйлесіп, бос уақыттарын бірге өткізуі, материалдық және рухани жағынан қамтамасыз етіп, баланың өзіне керек екеніне, қандай жағдай болмасын әкесі немесе анасы баласын жақсы көретінін сездіртуі маңызды. Баланың келешегіне керек ендігі тәрбие, соншама үлкен тазалықты талап етеді [5].

Ешқандай күш көрсету тәлімін жүргізуге болмайды. Бұл – баланың келешігін сындыру мен құрту деген сөз; үлкендердің қатаңдығы мен қатыгездігі арқылы баланы жасытып жөндеймін деу, барып тұрған надандық. Тек қана мейірімділік пен сүйіспеншілік екі жақты да адамдық сипатқа жеткізетінін бірден ұққан жөн. Психологиялық түзету жүргізетін кезеңдердің бәрінде де, басынан бастап, тек қана төзімділік керек. Тәрбиелік іс-әрекет үстінде – сабырлы ілтипат, салқынқандылық, ұстамдылық қажет. Баланың саналы түсінгендігіне сенім көрсете отырып, өзара қарым-қатынастың жетістігі дәлелді де, мазмұнды болғаны жөн. Жеткен жетістіктер әділетті бағаланғанымен, тым асыра мадақтаудың да орын алмауын қадағалау есте болды. Артық айтқан мақтау сөз, ешқандай жақсылық әкелмейді [6].

Отбасындағы ана мен әкенің рөлі үлкен, бірақ тең емес. Отбасында анағұрлым маңызды және терең рөл анаға тиесілі. Бұл тек өзіне тән функцияларға байланысты: отбасын құру және қорғау, ер адамның әкесі мен балаларында туыстық махаббат пен қан байланысын ояту, ананың әлі туылмаған баламен физиологиялық «байланыстарына» негізделген отбасының ажырамас байланысын жүзеге асыру. Әйел, ер адамнан айырмашылығы, бұл байланыстарды өткір сезінеді, себебі ол баламен бір өмір сүреді, оның денесі анаға байланысты дамиды [7].

Отбасының өміріне әсер ететін фактор – демографиялық, ол отбасының құрылымы мен құрамымен байланысты. Отбасында бір мүшенің болмауы баланың интеллектуалды дамуына да әсер етуі мүмкін. Ерте жастан бастап

балалардың айналасында ойлаудың екі түрі болуы маңызды: еркек және әйел. Толыққанды интеллектуалды даму үшін баланың өмірлік тәжірибесін алу үшін екі жыныстағы ата-аналармен қарым-қатынас қажет.

Баланы жалғыз ата-ана тәрбиелеген кездегі факт әрқашан оның дамуындағы ауытқулардың пайда болуына ықпал етпейді, бақытқа кедергі жасамайды, оған терең ерекшеліктер қоймайды. Мұндай жағдайда білім алу қиынырақ және белгілі бір қауіптер болуы мүмкін, оларға көп көңіл бөлу керек. Әрине, балалар әкесіз немесе анасыз өскен кезде идеалды деп санауға болмайды, бірақ егер бұл орын алса, онда ата-аналар білім беру қиындықтарын ең аз мөлшерге дейін азайта алады. Сондықтан қазіргі қиын жағдайда мұндай отбасыларға жүйелі білікті көмек қажет [8].

Ажырасудың бала психологиясына әсері ауыр болатыны сөзсіз. Ол болашақ тұлғаның қалыптасуына кедергі келтіріп, әрі болашақта сол баланың отбасын құруға деген қорқынышына әкеп соғуы мүмкін. Егер баланың санасын таза кітапқа теңесек, оның авторы – ата-ана, редакторы – мұғалімдер мен психологтар, көркемдеуші редакторы – айналасындағы достары мен қатарластары. Сондықтан толық емес отбасындағы балалардың санының азаюы мен сапасының жақсыруы үшін, тек психологтар емес қоғам болып бірге ат салысуымыз, біздің қазақ бабаларымыздың асыл мұрасын жалғастырушы ұрпақ ретіндегі парызымыз. Отбасылық өмірге аяқ басқан ерлі-зайыптылар, бір-бірі үшін және болашақ ұрпақ үшін жауапкершілігі барын сезініп, балаларына үлгі-өнеге көрсете отырып, отбасын өмірінің барбайлығы, құндылығы ретінде қабылдаса, болашақ ұрпақ та, қоғам да жақсарады деп сенемін. Әлемді жақсы жағына өзгерткің келе ме, онда өзіңнен баста!

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Калыш А.Б. Дети и подростки в разведенных семьях // Вестник КазГУ. Серия историческая. – 2002. – № 2 (25). – 65-67 с.
- 2 Ғаббасов С. Халық педагогикасының негіздері. – Алматы: Әл-Фараби, 1995. – 450 б.
- 3 Аронс К. Развод: крах или новая жизнь? – М., Мирт, 1995. – 190-195 с.
- 4 Вильнюс Человек после развода. – 1984. – 254-267, 322-352 с.
- 5 Райгородский Д.Я. Подросток и семья. Хрестоматия. – СПб: 1995. – 58-65 с.
- 6 Зотова О.И., Кряжева И.К., Некоторые аспекты социально-психологической адаптации личности // Психологические механизмы регуляции социального поведения. – М., Наука, 1979. – 224-245 с.
- 7 Сермягина О.С. Эмоциональные отношения в семье., Отв. редактор Л.Я.Гозман. Кишинев, Штеница. – 1991. – 25-32 с.
- 8 Мацковский М.С. Социология семьи: проблемы методологии и методики. – М., 1999. – 350-355 с.

ГРНТИ 77.03.09

ПСИХОЛОГИЧЕСКАЯ ПОДГОТОВКА ЛЕГКОАТЛЕТОВ СТАРШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА ЧЕРЕЗ ПРИМЕНЕНИЕ АУТОГЕННОЙ ТРЕНИРОВКИ

Кифик Н.Ю.

Костанайский региональный университет им. А.Байтурсынова, г. Костанай

Золина А.

Студент, Костанайский региональный университет им. А.Байтурсынова, г. Костанай

В статье показывается важность психологической подготовки спортсменов легкоатлетов старшего школьного возраста. Раскрывается понятие аутогенная тренировка.

Ключевые слова. Психология, здоровье, спорт, спортсмен, аутогенная тренировка.

Психологические аспекты в спорте имеют очень большое значение. Психика человека непосредственно связана с внешними и внутренними факторами восприятия. Внешние факторы сочетают в себе – построение тренировочного процесса, условия для спортсменов и содержание тренировки. А к внутренним факторам относятся – способности спортсменов. Отношение спортсмена к тренировочному процессу как увеличивает, так может и понижать показатели в спорте. Это говорит о том, что психологии в спорте отводится огромное место [1].

Спорт оказывает большое влияние на образ жизни людей, на их ценности, отношения и положение в обществе. Физическая культура и спорт рассматриваются исследователями не только как элемент образа жизни и в целом культуры общества, но и как средство физического развития, воспитания и укрепления здоровья. Физкультурно-спортивная деятельность выступает фактором формирования духовных, нравственных устоев человека [2].

Во многих случаях физическая нагрузка приводит легкоатлета к перенапряжению. На фоне затяжного перенапряжения без возможности на восстановление психологической свежести, спортсмен может перегореть и появиться нежелание посещать тренировочные занятия. Возможно появление страха перед выполнением, какого – либо двигательного действия. Все это приводит к торможению психики и результаты спортсменов резко падают. Такое явление принято считать психической нестабильностью.

Психологическая подготовка оказывает в первую очередь влияние на выбор методов и средств, которые оказывают положительное влияние на достижение высоких спортивных результатов.

Так как психическая нестабильность сильно влияет на занятия спортом, то спортсменам необходимо знать методы и приёмы регуляции психических состояний.

Воспитание устойчивости у спортсменов формируется через умение в экстремальной ситуации сохранить свое эмоциональное состояние, удержать работоспособность на определенном уровне. Психологическая подготовка предполагает высокий уровень развитых сенсорных и сенсомоторных качеств, внимание, тактическое внимание, память и другие качества, которые влияют на двигательную деятельность спортсменов легкоатлетов.

Суть психологической подготовки состоит в том, чтобы: поспособствовать усовершенствованию психических процессов (внимания, мышления, памяти); сформировать личность спортсмена; повышение мастерства в тяжелых тренировочных условиях; создание положительной психологической атмосферы в команде.

Говоря о психологической подготовке спортсменов, за основу следует взять мотивацию спортсменов. Старший школьный возраст как раз выпадает на тот период, когда детям не охота посещать тренировочные занятия, появляются новые интересы, друзья. Главной целью тренировочного процесса является улучшение здоровья, повышение всестороннего развития спортсменов и, конечно же, достижение высоких спортивных результатов. Но, многие тренеры забывают о том, что психологические аспекты очень сильно влияют на достижение этих целей [3].

Развитие мотивации протекает на различных этапах спортивной подготовки спортсменов легкоатлетов. Чем выше уровень спортсмена, тем лучше развита у них самооценка.

Перед тренером ставятся определенные задачи, которые он должен успешно реализовать в ходе подготовки спортсменов. Основной задачей будет:

1. Постановка целей.

Спортсменов необходимо настраивать на достижение реальных целей. Возможно, в будущем они будут представлять нашу страну на мировом уровне. Для того чтобы спортсмены могли полностью реализовать поставленные цели, необходимо определить сроки выполнения целей.

2. Использование внешних наград.

Данная техника является эффективной так, как укрепляет чувство компетентности и самооценки. Следует понимать, что награждение должно быть информативным. Под информативной наградой мы понимаем небольшое вознаграждение в форме денежных средств, похвального листа, либо специальный предмет за вклад в развитие спорта.

3. Мотивационная музыка.

Мотивационная музыка обеспечивает благоприятные условия для тренировочного процесса. Особенно для бегунов на средние и длинные

дистанции. Брюнельский университет установил, что музыка положительно влияет на восприятие нагрузки, увеличивается производительность работы [4].

4. Положительный разговор с самим собой.

В данной технике тренеру необходимо научить спортсменов подбирать правильные мотивационные слова, которые будут положительно влиять на рабочий процесс. Существует три типа разговоров:

- сосредоточение внимания на поставленной задаче;
- беседа с самим собой, которая повышает настроение спортсмена;
- самоутверждение [5].

Психологическая подготовка занимает большой промежуток времени. Тренеры, ученые и сами спортсмены, постоянно находятся в поисках подходящих методик.

Психологическая подготовка делится на общую и специальную. Общая подготовка подразделяется на два этапа. Первый состоит из обучения простым приемам, которые эффективно обеспечивают психическую подготовленность к деятельности путем концентрации, саморегуляции и самоорганизации. Второй состоит из обучения приемам моделирования, в тренировочном процессе применяя словесно-образные и натурные модели.

Из существующих методик для меня в тренерской работе эффективной является аутогенная тренировка. Данная тренировка проводится только со спортсменами старшего школьного возраста так, как младшие дети не до конца осознают ответственность за свои спортивные результаты и не полностью отдаются занятиям спортом.

Аутогенная тренировка. Влияние на психологическое состояние спортсмена путем самовнушения. Данный вид тренировки делится на две группы: «успокаивающая» и «мобилизирующая». Мобилизирующая группа предполагает возрастание тонуса и формирование поведения спортсмена на соревновании [6].

Для того чтобы мышцы полностью расслабились, тренировку необходимо проводить в удобном положении.

1. Лежа на спине. Необходимо вытянуться, голову положить прямо. Под головой должна лежать небольшая подушка для снятия напряжения в области шеи. Руки немного согнуть в локтях, положить ладонями вниз. Ноги вытянуть и немного развести в стороны. В таком положении абсолютно все мышцы будут расслаблены.

2. Сидя в кресле. Спиной прижаться к спинке кресла, расслабить тело, ноги вытянуть, голова должна быть откинута назад, руки согнуть до 45°, на подлокотники положить предплечья.

3. Сидя на стуле. Ноги согнуть под прямым углом, стопы вывернуты наружу. Руки следует согнуть, предплечья положить на бедра так, чтобы кисти рук не соприкасались. Согнуться в спине, голову приспустить вниз, тело расслабить.

Важным условием при проведении аутогенной тренировки считаются условия для сосредоточенности внимания. Необходимо убрать посторонние

звуки. Спортсмен должен слушать с закрытыми глазами, представлять то, о чем говорит тренер или спортивный психолог. При первом обучении данного типа тренировки можно зачитывать формулировки, либо включать заранее подготовленные аудио записи. Для полного понимания формулировки должны читаться спокойным голосом, монотонно, с использованием пауз.

Для успокаивающей части можно применять следующие формулировки:

1. Я ощущаю умиротворение;
2. Я отхожу от торопливости;
3. Я избавляюсь от стрессовых ситуаций;
4. Я полностью расслаблен.

Зачастую спортсмены бросают тренировочные занятия так, как не могут самостоятельно научиться управлять процессами саморегулирования и самовосстановления. Аутогенная тренировка должна научить справляться со всеми трудностями, которые возникают у спортсменов, как во время тренировочного процесса, так и во время соревнований.

Как указывают В.С. Лобзин и М.М. Решетников: «Аутогенная тренировка позволяет не только активно настраиваться на предстоящий или ожидаемый стресс, но, благодаря систематическому упражнению тензорно-релаксирующих функций систем, обеспечивает адаптивный эффект непосредственно в процессе стрессорного воздействия» [7].

Применение данной методике дает достаточно хорошие результаты в подготовке спортсменов. Способствует понижению напряженности, учит как правильно вести себя в экстремальных ситуациях.

Делая вывод из собственных наблюдений, можно сказать, что аутогенная тренировка положительно влияет на процесс подготовки легкоатлетов, значительно повышается работоспособность.

Проводя эксперимент, было выявлено, что при регулярном проведении аутогенной тренировки, спортсмены легкоатлеты показывают на соревнованиях достаточно высокие результаты, нежели спортсмены, которые не применяют данную методику.

Таблица 1. Результатов соревнований на 30м с применением и без применения методики аутогенной тренировки.

С применением метода аутогенной тренировки		Без применения метода аутогенной тренировки	
ФИО	Дистанция / Результат	ФИО	Дистанция / Результат
	30 м.		30 м.
Тулеуова Наргиза	4.57	Паклина Дарья	4.86
Бабийчук Каролина	4.59	Рой Алина	5.12
Жалелова Алина	4.32	Чурикова Надежда	4.74
Испулганова Алина	4.69	Калугина Надежда	5.06
Умарова Марьям	4.82	Махнарьлова Ксения	4.99
Тулбаев Гизат	4.30	Федорова Арина	5.72

Есикеев Габит	4.32	Бобров Дмитрий	5.39
Шарипова Дильназ	4.62	Аристанов Алишер	4.98
Байшурун Тулеу	4.28	Мезенцев Илья	4.94
Нурпеисова Карина	4.60	Божин Максим	4.68

Литература

1 Яковлев Б.П., Бабушкин Г.Д., Науменко Е.А. Психология физической культуры: учебник. – М.: Издательство «Спорт», 2016. – 624 с. – URL: <http://www.iprbookshop.ru/55586.html> (дата обращения: 12.04.2019).

2 Бальсевич В.К. Физическая подготовка в системе воспитания культуры здорового образа жизни человека. // Материалы Всесоюзной научно-практической конференции «Физическая культура и здоровый образ жизни». М. – 1990.

3 Андреева А.Н. Особенности мотивации школьников к занятиям физической культурой и спортом / А.Н. Андреева // Психолого-педагогические проблемы мотивации учебной и трудовой деятельности: тезисы докладов научно-практической конференции. – Новосибирск: ТГУ, 1985. – С. 60-61.

4 Бабушкин Г.Д. Формирование спортивной мотивации / Г.Д. Бабушкин, Е.Г. Бабушкин. – Омск: СибГАФК, 2000. – 179 с.

5 Бабушкин Г.Д. Формирование спортивной мотивации / Г.Д. Бабушкин, Е.Г. Бабушкин. – Омск: СибГАФК, 2000. – 184 с.

6 Лобзин В.С., Решетников М.М. Аутогенная тренировка. – М.: Физкультура и спорт, 1977. – 56 с.

7. Лобзин В.С., Решетников М.М. Аутогенная тренировка. – М.: Физкультура и спорт, 1977. – 57 с.

ҒТАМР 14.07.03

БОЛАШАҚ ПЕДАГОГТАРДЫ ДАЙЫНДАУДАҒЫ ВОЛОНТЕРЛІКТІҢ РӨЛІ

Муталиева А.Ш.

П.ғ.к., Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Қабдығали Ж.А.

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Бұл мақалада біз педагогикалық еріктілік сияқты волонтерлік қызмет түріне тоқталдық. Педагогикалық еріктілік адамның өмірлік қиын жағдайларды шешуінде барабар құралдарын игеруге, жастар ресурстарын дамытуға бағытталған: олардың өздері туралы жағымды түсініктерін, әлеуметтік және педагогикалық құзіреттілік қасиеттерін қалыптастыру, өз өмірі үшін жауапкершілікті қабылдай білу, басқалармен қарым-қатынас жасау. Сондықтан да педагогикалық еріктіліктің пайдасы, білім берудегі алар орны, тиімділігі мол. Мақалада оны жіліктеп, ерікті қызметті жүргізудің әдіс-тәсілдерін де ұсындық.

Түйін сөздер: ерікті, волонтер, ЖОО, кәсіби маман, педагогика, ғылыми пән, құзыреттілік, білім, технология, әдіс, методика, жүйе, тәжірибе, мұғалім, студент, еріктілік, марапат, ынталандыру, болашақ маман, қасиет, білім алушы, жастар.

Адамзат дамуында ең маңызды, алар орны ерекше мамандық атаулысы – педагог. Өйткені, өмірдің өзі білім, тәрбие, тәлім алудан тұрады. Адам баласы «тал бесіктен, жер бесікке дейін» оқуменөтеді. Ал сол ілімді беретін маман – педагог. Ұстазға тоқтап қалмай қашанда дамып, оқи түсіп, жаңа методикаларды меңгеріп отыру талап етіледі. Яғни, бұл мамандық иелері тек теорияны емес, тәжірибені де, балаға оны тиімді жеткізу, сіңіру әдіс-тәсілдерін де жетік білуі керек. Осы тұста жоғарғы оқу орындарында білім алып жатқан болашақ педагогтардың біліктілігі мен тәжірибесін арттыру үшін не істей аламыз деген сауал туындайды.

Болашақ мамандарды даярлау процесінде еріктілік қызмет құзыреттілік тәсілді жүзеге асырудың бір жолы бола алатынын ескерген жөн. Жастар ерікті түрде түрлі білім беру ордаларында қызмет жасау арқылы практикалық оқытудың қолданыстағы жүйесін үйлесімді түрде толықтырады. Бұл олар үшін өзін-өзі анықтау тәсілі, әлеуметтік тәжірибені жинақтау процесі, кәсіби құзыреттілікті қалыптастыру мүмкіндігі болып табылады.

Еріктілік – бұл тұлғаны тәрбиелеудің, әлеуметтендірудің және өзін-өзі жүзеге асырудың тиімді құралы. Әрі болашақ мамандардың кәсіби және жеке қасиеттерін қалыптастыру үшін өте маңызды қадам.

Дени Дидро «Басқаға қуаныш сыйлай білген – ең бақытты жан» деген екен. Волонтерлік немесе волонтерлік қызмет (лат. voluntarius – ерікті) – бұл өзара көмек пен өзіне-өзі көмек көрсетудің дәстүрлі түрі, ақшалай сыйақыны есептемей, қалың жұртшылықтың игілігі үшін ерікті түрде жүзеге асырылатын қызметтің кең ауқымы [1].

Алайда бұл тек ақы алмай жұмыс жасау ғана емес, оның еріктінің дамуына ықпал ететуі маңызды. Бүгінгі таңда мұғалімдерді дайындаудағы басты кемшіліктердің бірі – ЖОО-да білім беру тәсілінің үстемдігі. Негізгі білім беру–студенттерге ғылыми пәндік білімді қалыптастыру болып табылады. Мұндай жағдай бірнеше рет сынға ұшырады. Көбінесе студенттер оқу процесінде кәсіби қызметтің мазмұнымен емес, ғылыми пәндермен айналысады. Оқыту нәтижесінде бізде белгілі бір білім саласында білгірлердамып шыққанымен, нағыз педагогиканы меңгерген кәсіби мамандар жетілмей қалады. Осылайша, қоғам білім беру жүйесіне мұқтаж.

Тек білім беруге арналған білім – бұл бұрынғы заманның шеңберінде қалып қойған дүние. Қазіргі білім беру жүйесі студенттің белгілі бір кәсіби дағдылары мен шеберлігін қалыптастыруға бағытталған. Сонымен, А.Б.Звездова, В.Г. Орешкиннің айтуынша, білім алушыға қойылатын қазіргі заманғы талаптар еңбек нарығындағы жағдайдың, қоғамның даму қарқынын жеделдету және қоршаған ортаны кеңінен ақпараттандыру, өндірістік функцияларды бірқатар міндеттер мен қызмет түрлеріне бөлу сияқты процестердің әсерінен дамиды [2].

Тәжірибе арқылыжүзеге асатын кәсіби дайындықтың нәтижесі – бұл дағдылар жиынтығын қалыптастырады. Мысалы, әлеуметтік мінез-құлық, топта жұмыс істеу қабілеті, бастамашылдық, әлеуметтік белсенділік, жаңашылдық, ұтқырлық, икемділік, шешім қабылдау және олардың әрекеттері мен салдары үшін жауап беру қабілеті. Мұғалімдерді даярлау жүйесінде бұл тенденциялар толығымен көрінеді. Студенттің білім алу барысында еріктілік қызмет атқаруы мамандығына деген қызығушылықты арттырады: оның ерекшеліктері, қасиеттері, қызметке дайындығы және дамуы. Қазіргі заманғы педагогтан әртүрлі мәселелерді жан-жақты зерттеуге, шешуге дайындық пен қабілеттілік жүйесі, белсенді азаматтық және әлеуметтік ұстаным қажет.

Кәсіби құзыреттілік – бұл кәсіби қызметті ұйымдастыруға қажетті ғылыми-теориялық білімді, операциялық,технологиялық дағдылар мен маманның мотивациялық және құндылық сипаттамаларын қамтитын кешенді жүйе.

Н.В. Пахаренко, И.Н. Солникованың «Жалпы мәдени және кәсіби құзыреттердің қалыптасу деңгейін анықтау моделі» зерттеуінде құзыреттер құрылымының 4 құрамдас бөлігі берілген: жалпы мәдени және кәсіби құзыреттіліктерді игеруге және оларды оқу процесінде пайдалануға қажеттілікпен және ұмтылыспен сипатталатын мотивациялық компонент, бұл

кәсіптік қызметте жетістікке жетуге түрткі болып табылады; құзыреттіліктің мазмұнын білуге ие болуымен сипатталатын когнитивті компонент; белсенділікке негізделген – ол білімді практикалық және жедел қолдануды, оның әртүрлі стандартты және стандартты емес жағдайларда көріну тәжірибесін анықтайды; болашақ түлектің (бакалаврдың) кәсіби өзін-өзі дамыту мен жеке өзін-өзі жетілдірудің маңыздылығын түсінуінен көрінетін және кәсіби дағдылар мен қабілеттердің қалыптасу деңгейіне тәуелді кәсіби маңызды қасиеттерді қамтитын жеке компонент [3].

Университеттің тұтас оқу-тәрбие процесі болашақ мұғалімдердің кәсіби құзыреттілігін қалыптастыруға бағытталған, сондықтан студенттер әртүрлі оқу пәндерін игеру процесінде педагогикалық іс-әрекеттің мәні, принциптері, әдістері, әдістемесі мен технологиялары туралы идеямен байланысты білім алады. Студенттерді ғылыми-зерттеу қызметіне қосу, педагогикалық және өндірістік практиканың түрлері бірқатар кәсіби дағдыларды дамытуға негіз жасайды.

Зерттеушілердің анықтамасы бойынша еріктілік – бұл ақысыз әлеуметтік көмек, қызмет көрсету, мүгедектерге, науқастар мен қарттарға, сондай-ақ қиын өмірлік жағдайларға тап болған адамдар мен халықтың әлеуметтік топтарына көмек көрсету міндеттерін өз қалауымен орындау. Ал Н.Ф. Басов: «Еріктілік әлеуметтік тәжірибе алуға, мансаптық өсу мен алға жылжу үшін ұсыныстар алуға мүмкіндік береді» – дейді [4].

Ерікті қызметті дамытудың түпкілікті нәтижесі қоғамның рухани және адамгершілік әлеуетін арттыру, әлеуметтік мәселелерді шешудегі қоғамдық ұйымдардың ролін күшейту, қоғамдағы әлеуметтік және экономикалық тұрақтылыққа қол жеткізу болуға тиіс. Ерікті қызметтің маңызды құрамдас бөлігі – бұл мамандардың кәсіби құзыреттілік деңгейін жоғарылатумен, олардың осы қызметке деген ынтасын, оның құқықтық негіздерін дамытумен, осы салада практикалық дағдыларды алумен байланысты тікелей іс-тәжірибелік қызмет.

Студенттер тартылатын еріктілік қызметтің мақсаты – кешенді оқу-тәрбие жұмысын жүргізу, жаңа ізденіс енгізу және қолданыстағы әлеуметтік-педагогикалық әдістерді қолдану, қоғамдық ұйымдардың тәжірибесін тарту, өзара әрекеттесу географиясын кеңейту.

Оқыту процесінде студенттер ерікті түрде іс-шараларға қатысу арқылы әлеуметтік маңызы бар жобаларын іске асырып, практикалық тәжірибесін алады, өз идеяларын өз бетінше дамытып, жүзеге асыруға үйренеді.

Ерікті қызметтегі құзыреттерді дамыту шарттары:

- волонтерлік қызметтің бастамашылары, үйлестірушілері ретінде әрекет ететін пікірлестер тобының болуы;
- волонтерлік қозғалыстың қолайлы моральдық ахуалын, беделін қамтамасыз ету;
- волонтерлікті жас адамның әлеуметтік мәртебесін арттыру тәсілі ретінде пайдалану;

- волонтерлік қозғалыс жас ерекшеліктері мен әлеуметтік жағдайды ескере отырып, қажеттіліктерге, қызмет мотивтеріне сәйкес ұйымдастырылады;
- студенттер үшін маңызды қызметті еріктіліктің негізі ретінде пайдалану [5].

Еріктілік қызмет арқылы ЖОО-ның оқу-тәрбие процесінде болашақ педагогтардың кәсіби құзыреттілігін қалыптастыру процесі:

- волонтерлік қызмет студенттермен сабақтан тыс тәрбие жұмысының органикалық, педагогикалық тұрғыдан орынды ұйымдастырылған құрамдас бөлігіне айналады;

- волонтерлік қызметті ұйымдастырудың негізінде оқыту, диагностикалық, процесік және рефлексивтік компоненттер болады;

- болашақ педагогтар бірінші курстан бастап қызмет түрлерін ауыстыру және саралау қағидаты негізінде волонтерлік қызметке енгізілетін болады;

- болашақ педагогтардың оқытушылармен өзара іс-қимылы «басқару-бірлесіп басқару (үйлестіру) – өзін-өзі басқару» векторы бойынша дамитын болады [6].

Волонтерлік қызметтің бағыттары:

1. Кәмелетке толмағандар мен жастардың девиантты мінез-құлқының әлеуметтік-педагогикалық алдын-алу.

2. Қарттар мен мүгедектерге әлеуметтік көмек.

3. Оқушылардың еріктілер қозғалысын ұйымдастыруға консультативтік көмек және ақпараттық қолдау.

4. Балалар мен жасөспірімдердің әлеуметтік жауапкершілігін тәрбиелеу.

Волонтерлік қызметтің қағидаттары: еріктілік; волонтерлік қызмет түрлерін ауыстыру және саралау; өзара оқыту; дербестік; өтемпаздық; көп функционалдылық.

Талдау бойынша болашақ әлеуметтік педагогтың кәсіби құзыреттілігі университеттің оқу-тәрбие процесінде дәйекті түрде қалыптасып, дами алатын және студенттің тиісті құзыреттіліктерді меңгеру дәрежесін көрсететін жеке тұлға ретінде әрекет етеді деген қорытындыға келді.

Педагогикалық жоғары оқу орындарының құрылымында ерікті студенттердің қозғалысын студенттік бірлестіктердің бөлімшелерінің бірі ретінде ұйымдастыруға болады. Мұндай қызметтің негізгі шарты – құрылымды дамыту үшін оңтайлы жағдай жасай алатын университет әкімшілігінің қолдау көрсетуі. Университет өз тарапынан білім алушыға волонтер болу үшін барлық жағдайды жасауы керек. Ол үшін тиісті ынталандыру жүйесі ұйымдастырылады [7]. Ерікті түрде қызмет атқаруға 1-4 курс студенттері бара алады. Аталған топқа студенттерді тартуды кәсіподақ комитетінің, студенттік сайттың, студенттік газеттің және ішкі БАҚ-тың көмегімен жүзеге асыруға болады. Кейбір оқу орындарында еріктілік қызметті ұйымдастыру үшін қысқа мерзімді қайырымдылық акциялары да, ұзақ мерзімді бағдарламалар да өткізеді.

Университеттерде студенттердің педагогикалық еріктілігін дамыту жастар ортасында оқу процесін ұйымдастырудың тиімді әдісі болмақ. Басқа адамдардың қиыншылықтары мен мәселелеріне кезіккен студент өмірлік қиын жағдайға тап болған адамдарға деген құрмет, жанашырлық және адамгершілік сезімдерін бастан кешіреді. Бұл тек білім мен тәжірибе беру ғана емес, адам бойындағы қасиеттерді қалыптастыруға да септігін тигізбек.

Мұқтаж адамдарға көмек көрсету барысында ерікті өзін тұлға ретінде, қоршаған әлемге әсер етуге қабілетті маман ретінде көрсетеді. Өзгелердің көмегінсіз өз-өзіне көмектесе алмайтын адамдарды бақылап, олар өздері өмірдің құндылығы туралы ойлана бастайды. Сонымен қатар, студенттерден құралған еріктілер жасағының тұрақты жұмысы қазіргі Қазақстанда ұмыт болған еңбек тәрбиесінің дамуына ықпал етері сөзсіз.

Студенттердің ерікті болып жұмыс жасауының пайдасын функцияларға бөліп көрсетуге болады:

Тәрбиелік функция – жобаларға қатысу студенттен жауапкершілікті, серіктестік, мейірімділік, адалдық, әдептілік, тектілік, жанқиярлық және басқалар сияқты қасиеттерді көрсетуді талап етеді;

Білім беру функциясы – студент өз жұмысы үшін қаражат алмайды, бірақ оның сыйақысы еріктілік қызмет кезеңінде алған тәжірибесі болмақ. Ерікті әлеуметтік жобалар арқылы әртүрлі және көп қырлы тәжірибені, соның ішінде белгілі бір жұмысты орындау үшін қажетті дағдылар мен қабілеттерді сіңіреді;

Әлеуметтену функциясы – студенттер әртүрлі әлеуметтік проблемаларға тап болады, үлкен әріптестерінің мінез-құлқының қоғам үлгілерін қабылдайды және т.б., өмір мектебін ерікті қызмет арқылы өтеді.

Студенттік еріктілік қызмет – бұл ақылы жұмысқа апаратын жол. Мұнда студентке әрдайым өзін жақсы жағынан көрсетуге және қызметтің әртүрлі салаларында құзыреттілігін дамытуға, өз іскерлігін апробациялауға, өмір жолын және өзінің болашақ кәсіби мансабын таңдауға мүмкіндік бар.

Волонтерлерді қолдау және бақылау мынадай нысандарда жүзеге асырылады:

1) әрбір еріктіге «волонтер қызметін бақылау парағы» толтырылады, онда қызметінің барлық түрлері тіркеледі;

2) қарым-қатынас және өзара қарым-қатынас психологиясы мәселелері бойынша дәрістер (жылына 1-2 рет);

3) «дөңгелек үстелдер», оның ішінде «еріктілер мектебінен» студенттердің қатысуымен»;

4) әлеуметтік мекеме қызметкерлері мен еріктілердің жалпы жиналысын өткізу (жылына 1 рет);

5) ЖОО оқытушылары мен мекеме мамандарының еріктілердің жеке консультациялары;

6) барлық еріктілер «волонтер күнделігін» жүргізеді, онда қызметтің мазмұны, жеке бақылаулары, әсерлері, проблемалары және т. б. жазылады.

Жоғарыда айтылғандардың барлығы еріктілік қызметтің сапасын арттыруға және жұмысты өз бетімен жібермеуге мүмкіндік береді.

Еріктімен жұмыс жасаудың соңғы кезеңі – оны атқарған жұмысы үшін ынталандыру болмақ. Ерітілікті ұйымдастырушылар оларды көтермелеу әдістерін ойластыруы қажет. Көбінесе адамдар ақысыз жұмыс істейтіндерді көтермелеу, қолдау қаншалықты маңызды екенін ұмытып кетеді. Бұл ақысыз қызмет жасаушыны жоғары оқу орны мен мекеме адамдарды қаншалықты бағалай алатынын көрсетеді. Еріктілер де өз еңбектері үшін алғыс сезінуі тиіс.

Ең маңыздысы марапат – «рахмет» сөзі. Жұмыс үшін қолайлы атмосфера құру, оларға аты-жөнімен жүгіну, бос уақытты арнау да сыйақы болып табылады. Еріктелер қозғалысын үйлестірушілері жылына кемінде бір рет еріктілердің жалпы жиналысын ұйымдастырып, жыл ішіндегі жұмыс қорытындылары бойынша алғыс білдіруге тиіс. Осы сәтте еріктіліктің мақсаты жайлы жастардың есіне салып отыру өте маңызды. Осылайша, олар ерікті қызметтің тұтас құрылымында өз орнын көре алады. Өзін ұйымның құндылықтары мен жетістіктері ретінде қарастыра отырып, тиімді уәждемеге ие болады.

– Еріктілерді ынталандырудың мынадай түрлерін де пайдаланса болады:

- Еріктілер күнін атап өту,
- Туған күнмен құттықтау,
- Ұйымның логотипі бар белгішені табыстау,
- Атауды ұйымның баяндамасына енгізу,
- Мекеме ұжымының бейресми кездесулеріне еріктілерді шақыру,
- Жақсы тілектері бар ашық хаттарды тарату,
- Еріктілердің біліктілігін арттыруға көмек [8].

Алғыс білдіруді ұмытпай есте сақтаған кезде ғана бұл бағыттағы жұмыс қажетті нәтиже береді. Ол үшін ризашылықты жиі білдіру және оның әртүрлі формаларын қолдану: адамның өз жұмысына ғана емес, қанағаттанушылығын білдіру; жетістіктерге сәйкес мақтау; ұқсас жетістіктер үшін бірдей сыйақыларды пайдалану; ерікті жоғары бағалайтын жетістіктерге назар аудару. Бұлай ынталандыру жақсы жұмыс атмосферасын құруға және еңбек тиімділігін арттыруға өз үлесін қосады.

Тоқсан ауыз сөздің тобықтай түйінін келтірсек, студенттер еріктілік арқылы басқалардың еңбегіне мұқият қарап, өз еңбегін бағалай бастайды. Сонымен қатар, жастар өз іс-әрекеттерінің жемісін көріп, рухани құндылықтар кейде материалдық құндылықтардан гөрі маңызды екенін түсінеді және өз жұмысынан нақты моральдық қанағат алады. Бұл студенттердің волонтерлік қызметінің негізгі тәрбиелік әсері.

Бұл іс-әрекет студент жастарды өнімді әлеуметтендірудің құралы болып табылады, ол жастық шақта жеке тұлғаны дамытудың маңызды психологиялық және әлеуметтік-педагогикалық міндеттерін шешуді қамтамасыз етеді. Дамудың әлеуметтік жағдайына оң әсер ете отырып, ол жастың өзін-өзі тануы мен өзін-өзі тануының дамуына ықпал етеді.

Еріктілер қозғалысы – қоғамның әлеуметтік, мәдени және экономикалық даму институты, халықтың әлеуметтік тұрғыдан бұзылған бөлігіне жетекшілік ету институты, осы салада жұмыс істейтін еріктілер жақсы дайындалуы керек. Біздің елімізде еріктілік қозғалысты дамытудың негізі неғұрлым белсенді әлеуметтік-демографиялық тобы ретінде жастар, оның ішінде студенттер – болашақ педагогтар бола алады. Болашақ мұғалім үшін еріктілік қызмет, бір жағынан, маманның кәсіби рөлдерін қалыптастыруға, екінші жағынан, практикалық қызмет ретінде, кәсіби дағдылар мен кәсіби қасиеттерді қалыптастыру процесін, одан әрі кәсіби қызметке деген мотивтерді жандандыруға мүмкіндік береді. Сонымен қатар, ол болашақ педагогтарды кәсіби даярлау процесінде бірқатар артықшылықтарға ие: міндетті емес, ерікті қызмет түрі бола отырып (мысалы, оқу, ғылыми-зерттеу қызметінен айырмашылығы). Бұл студентке әлеуметтік-педагогикалық жағдайды диагностикалау мен тиісті түрде талдауда нақты субъективті ұстанымға ие болуға, мақсаттарды, оларға қол жеткізу тәсілдерін болжауға және анықтауға, нәтижелердің тиімділігін, олардың қызметінің сипатын, уақытты жоспарлауға мүмкіндік береді және проблемаларды шешудің практикалық тәжірибесін жинақтауға ықпал етеді.

Негізінен студенттерді ақпараттандыруда, олардың практикалық білімі емес, ғылыми негіздерге ие болуына арналған материалды ұсынудың академиялық стилі басым. Бүгінгі таңда белгілі бір қызметті жүзеге асыру үшін жеткілікті және қажет деп саналатын білім кешендерін құратын дәстүрлі оқытудың қатаң шекарасын бұзу қажеттілігі туындады. Осылайша, студенттерді кәсіби әлеуметтендіру процесін жетілдіру тәсілдерін іздеу негізінен екі бағытта жүргізіледі:

- 1) білім мазмұнын түзету;
- 2) білім берудің практикалық бағдарлануын күшейту.

Студенттердің белсенділігін кәсіби дайындық факторы ретінде арттыру мыналарды көздейді:

1. педагогтарды даярлауда практикаға бағытталған бағытты іске асыруға ерекше назар аудару;
2. әлеуметтік мекемелердің клиенттерімен практикалық жұмыстың әртүрлі түрлерін дамыту;
3. болашақ мамандардың белсенді адамгершілік ұстанымын қалыптастыру;
4. педагогикалық жоғары оқу орындарының студенттерін қарым-қатынас дағдыларын, іскерлігін қалыптастыруға даярлау процесінде бағдарлауды күшейту;
5. студенттердің өзін-өзі бақылау және бақылау дағдыларын қалыптастыруға ықпал ету.

Осыған байланысты студенттердің еріктілік қызметін оқытудың нақты түрі, болашақ кәсіпқойдың белсенді қалыптасуы және студенттердің кәсіби әлеуметтенуінің маңызды құралы ретінде қарастыруға болады. Болашақ мамандардың кәсіби білімінің тиімділігі көбінесе университеттің мемлекеттік

және мемлекеттік емес құрылымдармен өзара әрекеттесуіне байланысты болмақ.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Блясова И.Ю. Влияние добровольческой деятельности на формирование профессиональной компетентности будущих педагогов. – Сборники конференций НИЦ Социосфера.- 2014. № 29. с. 75.

2 Санникова А.И., Безукладников К.Э. Формирование компетенций в процессе профессиональной подготовки работников сферы социально-педагогической деятельности // Педагогическое образование и наука. – 2012. – № 6. – С. 65–69.

3 Данилова О.Р. Технология формирования профессиональной компетентности будущих социальных педагогов в волонтерской деятельности и условия ее реализации /О.Р. Данилова. – Вестник ЧПТУ. – 2011. – № 4. с. 112.

4 Лях Т.И. Воспитательный компонент профессии / Т.И. Лях, Е.В. Декина. Студенчество: диалоги о воспитании. – 2003. №6. с. 26.

5 Санникова А. И., Безукладников К. Э. Формирование компетенций в процессе профессиональной подготовки работников сферы социально-педагогической деятельности // Педагогическое образование и наука. – 2012. – № 6. с. 97-98.

6 Волонтер и общество. Волонтер и власть / Сост. С.В. Тетерский; под ред. Л.Е. Никитиной. – М., 2000. с. 85.

7 Жуйкова Т.П., Батандаева Т.А. Волонтерское движение как средство нравственного становления будущих педагогов / Т.П. Жуйкова. – Молодой ученый. – 2015. №24. с. 367-368.

8 Сикорская Л.Е. Педагогический потенциал добровольческой деятельности студенческой молодежи: концептуальные основы / под ред. В.А. Ситарова. – М., 2010. с.49.

SRSTI 16.21.07

LEARNERS' LISTENING COMPREHENSION DIFFICULTIES IN ENGLISH LANGUAGE LEARNING

Tashenova A.

Scientific adviser, Zh.Mussin Kokshetau Higher Kazakh Pedagogical College, Kokshetau c.

Kaptayeva K.

Zh.Mussin Kokshetau Higher Kazakh Pedagogical College, Kokshetau c.

Listening is one of the most important skills in English language learning. When students listen to English language, they face a lot of listening difficulties. Students have critical difficulties in listening comprehension because universities and schools pay more attention to writing, reading, and vocabulary. Listening is not an important part of many course books and most teachers do not pay attention to this important skill in their classes. In this article, the researchers reviewed the terms listening, listening comprehension, listening comprehension strategies, and listening difficulties [1, 26 p.]. The review of literature indicated that when teachers are aware of students' learning difficulties they can help them develop effective listening strategies and finally solve their difficulties in listening and improve their listening comprehension abilities.

Key words: listening, listening comprehension, strategies, difficulties

There are a lot of definitions of the term «listening». Chastain stated that the goal of listening comprehension is to comprehend the language at normal speed in an automatic condition. Hamouda said that listening skill is very important in acquiring understandable input. Learning does not occur if there will not be any input. Pourhosein Gilakjani and Mohammadreza Ahmadi expressed that listening has an important role in the communication process. According to Pourhosein Gilakjani and Seyedeh Masoumeh Ahmadi, out the four main areas of communication skills called listening, speaking, reading, and writing, listening is the most important of all [1.65]. Goss said that in listening comprehension listeners try to construct a meaning when they get the information from the listening source.

It is defined that listening comprehension as one's ability to recognize another through sense, aural organs and allocate a meaning to the message to understand it. Listening comprehension is the process of understanding speech and it concentrates on role of linguistic units such as phonemes, words, and grammatical structures and the role of listener's anticipations, the situation and context, previous knowledge, and the subject. Listening skill didn't receive sufficient acceptance in its own right but rather has been considered as a passive skill that will develop without help. Listening

is the most important skill for language learning because it can be mostly used in normal daily life and develops faster than the other language skills which indicates that it makes easy the development of the other language skills.

EFL learners have crucial problems in listening comprehension because universities pay attention to grammar, reading, and vocabulary. Listening and speaking skills are not significant parts of many books and teachers do not consider these skills in their classes. Osada stated that listening is not very important for both teachers and learners and teachers test not to teach listening and learners learn listening not listening comprehension. Consequently, it remains the most neglected aspect of language teaching. Hamouda emphasized that comprehending speech is a very difficult activity for students. Learners face a lot of problems when they listen to a language [2, 13 p.]. If teachers are expected to assist learners to improve their listening comprehension, they should comprehend their listening difficulties in understanding spoken passages and teach them effective listening comprehension strategies to be able to solve their listening comprehension problems.

In this article, the researchers reviewed the strategies of listening comprehension and then identified the learners' listening comprehension problems when listening to oral texts. This paper intended to increase teachers' consciousness of these difficult areas in listening comprehension so that suitable and effective actions can be adopted. It is hoped that the findings of this review paper provide good views for the teaching and learning of listening comprehension for both teachers and learners [2, 36 p.].

2. Definition of Listening.

Listening has been defined by many researchers. Listening defined as the ability to understand native speech at normal speed. Morley said listening involves auditory discrimination, aural grammar, selecting necessary information, remembering it, and connecting it to the process between sound and form of meaning. According to Postovsky, listening differs in meaning from sound discrimination to aural comprehension. Goss defined listening as a process of understanding what is heard and organizing it into lexical elements to which meaning can be allocated. Bowen, Madsen, and Hilferty demonstrated that listening is understanding the oral language [2, 24 p.]. Students hear oral speech, divide sounds, classify them into lexical and syntactic units, and comprehend the message. Listening is a process of receiving what the speaker says, making and showing meaning, negotiating meaning with the speaker and answering, and creating meaning by participation, creativity, and empathy.

According to Purdy, listening is the process of receiving, making meaning from, and answering to spoken and/or nonverbal messages. Rost defined listening as a complex process of interpretation in which listeners match what they hear with what they already know. Listening helps us to understand the world around us and is one of the necessary elements in creating successful communication. Jafari and Hashim emphasized that listening is a channel for comprehensible input and more than 50 percent of the time learners spend in learning a foreign language is devoted to listening.

3. Definition of Listening Comprehension.

The term «listening comprehension» has been defined by different authors. According to Brown and Yule, listening comprehension means that a person understands what he/she has heard. If he/she learns the text through hearing it, he/she will understand it. Dirven and Oakeshott-Taylor defined listening comprehension as the product of teaching methodology and is matched by terms such as speech understanding, spoken language understanding, speech recognition, and speech perception. Rost and Hamouda defined listening comprehension as an interactive process in which listeners are involved in constructing meaning. Listeners comprehend the oral input through sound discrimination, previous knowledge, grammatical structures, stress and intonation, and the other linguistic or non-linguistic clues [3, 12 p.]. According to Nadig, listening comprehension is the various processes of understanding and making sense of spoken language [3, 15 p.]. These involve knowing speech sounds, comprehending the meaning of individual words, and understanding the syntax of sentences.

4. Listening Comprehension Strategies.

Goh said that it is very important to teach listening strategies to students and before doing this, teachers should increase learners' knowledge of vocabulary, grammar, and phonology. According to Vandergrift, the development of strategy is significant for the training of listening and learners can guide and assess their own understanding and answers. Many researchers such as Conrad, O'Malley and Chamot, and Rost and Ross and Azmi Bingol, Celik, Yidliz, and Tugrul Mart expressed that there are three types of strategies in listening comprehension [6, 25 p.]. They are cognitive, metacognitive, and socio-affective. These strategies can change based on the level of learners.

4.1 Cognitive Strategies.

Cognitive strategies are related to understanding and gathering input in short term memory or long-term memory for later use. Comprehension begins with the received data that is examined as consecutive levels of formation and a process of decoding. Cognitive strategy is a problem-solving method that learners apply to deal with the learning activity and facilitate the learning of knowledge. Derry and Murphy defined cognitive strategies as problem-solving techniques that learners use for the acquisition of knowledge or skill [5, 23 p.]. Brown and Palincsar and O'Malley and Chamot and Abdalhamid expressed that cognitive strategies are related to the learning activities and include direct utilization or change of the learning materials. According to Goh, learners utilize cognitive strategies to assist them process, keep, and remember new information.

There are two kinds of cognitive strategies in listening: bottom- up and top-down. Bottom-up strategies are word-for-word translation, arranging the rate of speech, repeating the oral text, and concentrating on prosodic characteristics of the text. Top-down strategies involve forecasting, guessing, explaining, and visualization. Advanced learners use more top-down strategies than beginners. A think-aloud procedure was used to examine the listening strategies of university students learning Spanish. The results of quantitative study showed that participants

utilized more cognitive than metacognitive strategies and that females applied more metacognitive strategies than males. The findings of qualitative study indicated that success in listening was related to factors like the application of many strategies, ability and flexibility in modifying strategies, stimulation, self-control, and sufficient use of prior knowledge [5, 25 p.].

4.2 Metacognitive Strategies.

According to Rubin, metacognitive strategies are management techniques used by learners to control their learning through planning, checking, assessing, and changing. For instance, for metacognitive planning strategies, listeners clear the aims of a listening task and apply specific features of the aural language input that make easy the understanding of aural input. Holden and Azmi Bingol, Celik, Yidliz, and Tugrul Mart stated that in this strategy students are aware when listening to the text. In this strategy, learners learn how to plan, monitor, and evaluate the collected information from the listening part [5, 26 p.]. According to Wenden, learners who use metacognitive strategies can learn faster and integrate the knowledge outstandingly, can be constant receivers and deal with all situations, have self-confidence to get help from partners, teachers, or family, and can observe and assess themselves. Salataci indicated that the use of metacognitive strategy in the listening process increases learners' self-confidence, motivation, and ability to complete the activities.

4.3 Socio-affective Strategies.

Vandergrift and Abdalhamid expressed that socio-affective strategies are techniques that listeners use to cooperate with others, to check their comprehension, and to reduce their apprehension. Gardner and MacIntyre said that affective strategies are very significant because the learning situation and learners' social-psychological factors are closely related to each other [5, 27 p.]. There is a significant relationship between low anxiety and high listening performance: that is, the use of affective strategies makes easy and improve listening.

Listening comprehension has been ignored in many English language programs. Listening comprehension is a complex process. The strategies of listening comprehension must be used simultaneously. We must understand the text as we listen to it, keep the information in memory, combine it with what follows and adjust our comprehending of what we hear through previous knowledge and next information. Teachers should teach the students suitable listening strategies. There is no an ideal method that fits all types of English classes. Listening activities should be arranged from basic to more complex as the learners gain in English language. This review of literature indicated the factors that caused some serious problems for learners' listening comprehension and also offered some useful suggestions for teachers and students to improve their listening comprehension ability. It is hoped that the findings of this study contribute to the improvement of teaching and learning in listening comprehension.

References

- 1 Abdalhamid F. (2012). Listening Comprehension Strategies of Arabic-Speaking ESL Learners.
- 2 Al-Alwan A., Asassfeh S., Al-Shboul Y. (2013). EFL Learners' Listening Comprehension and Awareness of Metacognitive Strategies: How Are They Related? *International Education Studies*,6(9), 31-39.
- 3 Anderson N. (1991). Individual Differences in Strategy Use in Second Language Reading and Testing.

4 Anderson N. (2003). Metacognitive Reading Strategies Increase L2 Performance. *The Language Teacher*, 27, 20-22.

5 Aneiro S. (1989). The Influence of Receiver Apprehension in Foreign Language Learners on Listening Comprehension among Puerto Rican College Students. (Unpublished doctoral dissertation). New York University: New York.

6 Azmi B.M., Celik B., Yidliz N., Tugrul M.C. (2014). Listening Comprehension Difficulties Encountered by Students in Second language Learning Class.

7 Bacon S.M. (1992). The Relationship between Gender, Comprehension, Processing Strategies, and Cognitive and Affective Response in Foreign Language Listening.

8 Baker L., Brown A.L. (1984). Metacognitive Skills and Reading. In P. David

9 Bidabadi F., Yamat H. (2011). The Relationship between Listening Strategies Used by Iranian EFL Freshman University Students and Their Listening Proficiency Levels.

10 Bloomfield A. et al. (2010). What Makes Listening Difficult? Factors Affecting Second Language Listening Comprehension. Retrieved January 10, 2013, from

12 Bowen J.D., Madsen H., Hilferty A. (1985). *TESOL Techniques and Procedures*. Boston, MA: Heinle & Heinle Publishers.

13 Boyle J.P. (1984). Factors Affecting Listening Comprehension. *ELT Journal*, 38(1), 34-38. <http://dx.doi.org/10.1093/elt/38.1.34>.

ҒТАМР 16.21.07

АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҒЫНДА ӘҢГІМЕЛЕСУ ЖӘНЕ ДИАЛОГТЫҚ ОҚЫТУ АРҚЫЛЫ СӨЙЛЕУ ДАҒДЫЛАРЫН ЖЕТІЛДІРУ

Саржанова Ғ.Б.

PhD, доцент. Е.Бөкетов атындағы Қарағанды университеті, Қарағанды қ.

Сейітбекова Н.Ж.

Магистрант, Астана Халықаралық университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Қазіргі заман табалдырығын білім мен ғылымды инновациялық технология беталысы мен дамыту мақсатымен атауымыз үлкен үміттің басты

нысаны болып отыр. Ұрпағы білімді халықтың болашағы бұлыңғыр болмайды, өсіп келе жатқан ұрпаққа саналы, мағыналы да өнегелі тәлім-тәрбие мен білім нәрімен сусындату – бүгінгі күннің талабы. Мемлекетіміздің тәуелсіздігін алып, дүниежүзілік өркениеттің өрлеуі жолына түсуі, ағылшын тілінде сөйлеу мақсатында студенттерді оқыту қолға алынып жатыр.

Түйін сөздер: үштұғырлы тіл, диалог, шетел тілі, speak, қарым-қатынас.

Үштұғырлы тіл әдемі тұжырымдама немесе тілдік саясаттың тың формасы ретінде пайда болған жоқ, ол – өмірлік қажеттіліктен туындаған игілікті идея [1]. Бұның бірден бір себебі бүгінгі күнде бүкіл дүниежүзіне есігін айқара ашып, «ақылды» экономиканы кіргізіп жатқан мемлекеттер қарқынды дамуда. Ал бұл беталыс үлкен табыстарға, білімге апарар жол – әлемдегі үстемдік құрған тілдерді меңгеру. Қай уақытта болсын, бірнеше тілді меңгерген мемлекеттер коммуникациялық және интеграциялық қабілетін дамытмен үзбей айналысқан. Мысал ретінде, ежелгі замандағы Мысырда бірнеше тіл меңгерген мамандар иерархиялық сатымен көтеріліп, көбіне салық төлеуден босатылғанын келтіруге болады. Сондай-ақ бүгінгі Еуропада да бірнеше тіл меңгерушілік жалпыға ортақ қағида болып табылады. Яғни, қазіргі таңда Тәуелсіз мемлекеттер достастығы мен Орталық Азияның көшбасшы мемлекетіне айналған еліміз үшін үштұғырлы тіл – мемлекетіміздің бәсекеге қабілеттілікке ұмтылудағы негізгі баспалдағы. Себебі, бірнеше тілде еркін игерген қазақстандықтар өз елінде де, әлемнің басқа мемлекеттерінде де бәсекеге қабілетті тұлға қатарында бола алады.

Атап кететін болсақ, көпұлтты Қазақстанның жай-күйі «Үштұғырлы тіл» ұлттық нобайы қоғамдық келісімді артырудың басты факторы болып табылады. Дегенмен, мемлекетіміздегі негізгі үш тілді дамытуға үстемдік беру – басқа халықтардың тілдерін назардан қашық қалдыру деген сөз емес. Тілдермен мен мәдениеттердің саналуандығы – біздің халқымыздың ұлттық байлығы болып отыр. Тәуелсіздікімізге қол жеткізген жылдардан бастап-ақ, үкіметіміз еліміздегі халықтардың барлығының тілекетрін ескере келе, пост кеңістікте ең ымырашыл тілдік саясат жүргізді қолға алды. Мұның дәлелі болар, әр этностың өкілі қандай тілде білім алатынын, қолданатынын ерікті түрде таңдауға құқығы бар.

Бұл үкіметтің саясаты біріншіден, мемлекеттік тіл – қазақ тілін меңгеру мен оқытудың жалпыға ортақ стандарттарын әзірлеуді және бекітуді, оларды еліміздің білім беру жүйесінің деңгейлеріне – мектепке дейінгі білім беретін мекемелерге, жалпы білім беретін мектептерде, жоғары және одан кейінгі оқу орындарының жүйесіне енгізуді мақсат етіп қойған.

Екінші жағынан, қазақстандықтардың орыс тілін игеру деңгейін сақтап қалуыға да көңіл аударуымыз керек. Себебі, орыс тілі – ұлтаралық қарым-қатынас пен интеграциялық қызметтердің тілі [1]. Шындығын ашып айтатын болсақ, ақпараттық кеңістікте орыс тілі әлі де басты рөлдердің бірін атқаратынына ешкім талас айта алмайтыны сөзсіз. Сондай-ақ дүниежүзілік

алты ресми тілдердің қатарына кіретін орыс тілін игеруге бәсекеге қабілетті құзыретті ұлттың әрбір өкілі талпынуы тиіс. Тілдерді күнделікті қолдану мен дамытудың 2011-2020 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасына қарайтын болсақ, орыс тілін оқыту жүйесін одан әрі оқу-әдістемелік тұрғыдан қамтамасыз етуіміз керек. Бұл мақсатқа қол жеткіземіз десек, қашықтықтан оқыту, электронды оқулықтар бағдарламасын жасау, мектептерде орыс тілін оқытудың инновациялық әдіс-тәсілдерін енгізу, оралмандарға, шетелдіктерге және халықтың басқа топтарына орыс тілін оқыту орталықтарын ашу, халықтың орыс тілін игеруіне тұрақты мониторинг жүргізіп, нәтижесін шығару сияқты бірқатар іс-шаралар атқарып тұруды қолға алуымыз қажет.

Диалог термині туралы сөздіктерде былай деп береді:

1) «Тіл білімі сөздігінде»: «Диалог (сұқбат) (грек, dialogos-әнгіме, сұқбат). Диалогтық сөйлеу (сұхбаттасу) өзара тілдесу негізінде ауызша тілде сөйлеу формасы. Диалогтік сөйлеу ауызша, ауызекі сөйлеу сипаты сөйлеуші мен тыңдаушының тікелей байланысынан туатын, сондай-ақ, Адресат пен Адресанттың (Якубский бойынша) жалпы ортақ апперцепциялық базасы болатын коммуникацияның вербалды құралдарының рөлін атқарады. Осыған байланысты диалогтік сөйлеуге құрылымдық жағынан толықсыздық және репликалар байланысы тән (сұрақ/жауап, қарсыласу / келісу, тіл мәдениеті толықтыру, қайталау.т.б)», – деп жазады [2].

2. «Қазақ тілінің түсіндірме сөздігінде»: «Диалог екі я бірнеше адам арасындағы әнгіме», – дейді [3, 125 б.].

3. Қазақ тілі энциклопедиясында: «Диалог (грек. Dialogos – сөйлесу, әңгімелесу) – екі адамның тіл қатысуы», – деп көрсетеді [4].

Ағылшын тілін оқытуда білім беру жүйесіндегі жаңа әдіс-тәсілдердің бірі – диалог, және диалог әдісін қолданудың маңызы өте үлкен. Айта кетсек, ғылыми зерттеулер білім беру процесінде диалогтың маңызды рөл атқаратынын дәлелдеген. Мерсер мен Литлтон өз зерттеулеріне диалог сабақта білім алушылардың сабаққа қызығушылығын арттырумен қоса, олардың білім деңгейінің өсуіне үлес қосатындығын дәлелдеген [5]. Зерттеу нәтижелерінде ересектермен интерактивті қарым-қатынас пен құрдастарымен жүргізілген жұмыстың балалардың оқуына және когнитивті дамуына ықпал ететіндігі айтылған.

Қазақстан Республикасы заңнамасына сай мемлекетіміздегі халықаралық қатынастағы абыройлы тілдің бірі – ағылшын тілі болып саналады. Ағылшын тілі – қазіргі заман тілі [6]. Ағылшын тілін халықаралық деңгейде қолданып отырған алыс-жақын шет мемлекеттерге барушылар, шетелдерде білім алушылар және қызметкерлер үшін тіл үлкен маңызға ие болып отыр. Бүгінгі күні ағылшын тілін еркін игеруді жастарға мақсат етіп алға қойып отыр, бұлар келешекте оқуы мен қызметіне мұқтаж екенін түсінеді. Егемендігімізді алғаннан соң, өзінің өрлеу жолында шетелдермен саяси-экономикалық, мәдени қарым-қатынастар қалыптастыруға деген сұранысты арттырып, ағылшын тілін оқыту басқа мемлекеттерде білім беру бағдарының назарынан тыс қалған жоқ. Осы орайда қоғам талабына сай шетел тілдерін оқытуда алдына қойылып

жүрген ортақ міндет тілді коммуникативті бағытта оқыту болып есептелінеді. Мұндағы негізгі мақсат – студенттердің өз ойларын еркін жеткізумен ғана шектелмей, өзара тіл табысып, пікір алысуға үйрету, себебі жалпыға білім беретін орындарда берілетін бүкіл білімнің негізі студенттердің шетел тілінде сөйлеу қабілетін жетілдіру екендігі белгілі.

Елбасы Н.Ә. Назарбаев атап көрсеткендей: «Өсіп келе жатқан ұрпаққа әлемдік стандартқа сай келетін сапалы білім беруіміз керек, сонымен қатар қазіргі мамандардың біліктілік деңгейін көтеруді де ұмытпауға тиіспіз», – деген міндетті белгілейді. Қазіргі заман талабына сай, Елбасы Н.Ә. Назарбаевтың «Қазақстан – 2030» стратегиялық даму бағдарламасында айқындалған ана тілімен қатар шет ел тілінің бірін меңгеру талаптарын орындау мақсатында, Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңын жүзеге асыру мақсатында барлық білім беру жүйелерінде шетел тілдері оқытылады [7].

Шетел тілі пәні студенттердің жан-жақты дамып жетілуіне, дүниеге көзқарасының, сана-сезімінің, рухани және эстетикалық көзқарасының қалыптасуына, өз бетінше білімін көтеруге ұмтылуын дағдыға айналдыруына әсер етеді. Шетел тілін оқып үйрену барысында студенттер өз сөзін жоспарлай білуге икемделеді, сөз әдептерін дұрыс пайдалануға дағдыланады [8].

What is speaking? «Speak» can be defined as «to talk to someone about something or have a conversation» (in conversation); «to use your voice to produce words» (say words); «be able to speak a particular language» (a language); «to make a formal speech» (formal speech); «to say something that expresses your ideas or opinions» (express ideas/opinions) [15].

Қазіргі таңда шетел тілін оқыту аса маңызды болып табылады. Осы тұрғыда, Е.И.Пассовтың айтуынша, шетел тілін оқыту дегеніміз – адамның жеке тұлға ретіндегі білімі (қалыптасуы), рухани байлығын, қабілеттіліктерін дамыту, қажеттіліктерін көтеру, моральдық – жауапты және әлеуметтік бейімделген адамды тәрбиелеу. Нәтижесінде, білім – мәдениетке кірігу арқылы адамның қалыптасуы жүзеге асады және оны сіңіре отырып адам оның субъектісі болады [9, 30 б.].

«Қарым-қатынас» ұғымының көп анықтамаларының арасында біз оны – «коммуникативті іс-әрекет» ұғымымен синоним деп қарастыратын (А.Н.Леоньев [10], М.И. Лисина [11], Х.Т. Шерьязданова [12], және т.б.) позицияларына жүгініп, М.И. Лисинаның анықтамасын арқау етеміз. Сонымен қарым-қатынас деп – екі (немесе одан да көп) адамның қатынастарын жасап, реттеуі мен ортақ нәтиже алуды мақсат етіп, келісім мен бірлестікке бағытталған өзара әрекеттерін атаймыз. А.Н. Леоньев іс-әрекеттің қай түрін болмасын қарым-қатынаспен қабаттас болады деп түсіндіреді. Ол іс-әрекетті қарым-қатынастың қажетті шарты ретінде қарастырады. А.Н. Леоньевтің қарым-қатынасты іс-әрекеттің өзгеше түрі деп талдау концепциясы [10], Б.Г.Ананьевтің [13], А.А. Бодалевтің [14] коммуникативтік әрекет жайлы ілімдері зерттеулеріміздің әдіснамалық негізі болды.

Қорытындылай келе, «Үштұғырлы тіл» идеясының құрамдас бөлігі – ағылшын тілін игеру [1]. Бүкпелемейтіні жоқ, қазіргі таңда ағылшын тілін

игеру дегеніміз – ғаламдық ақпараттар мен инновациялардың ағынына ілесу болып табылады. Оған қоса, ағылшын тілін жетік игеру – әлемдегі ең үздік, ең беделді университеттерінде білім алуға мүмкіндіктің молайуы. Және де, оқуыңызды тәмамдаған соң, біраз уақытқа білім алған шетел мемлекетінде қалып, еңбек етуіңіз үшін де бұл үлкен мүмкіндіктің бірі. Негізгісі, ағылшын тілін игеру – бұл іскерлік қарым-қатынас және әлемнің кез-келген нүктесінде бизнеспен айналысу үшін міндетті талап. Қазақстан азаматтарының ағылшын және басқа да шет тілдерін оқып – игеруге ат салысу үшін колледждер мен педагогикалық жоғары оқу орындарында шет тілінің болашақ оқытушыларын оқыту жүйесі мен процесіне қойылып отырған талаптарды қатайту керек. Сонымен қатар, жаратылыстану мен математиканы ағылшын тілінде оқыта алатын оқытушыларды дайындау, шет елдермен тәжірибе алмасу, ағылшын тілінде сөйлейтін мамандарды елімізге тарту, білім саласындағы ынтымақтастықты жандандыру, арнайы оқу орындарының студенттері мен оқытушыларын шет мемлекеттерде тіл үйренуге және де тәжірибе жинауға жіберу секілді біршама іс-шараларды жүзеге асырған жөн.

Пайдаланылған әдебиеттер

- 1 Назарбаев Н.Ә. « Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру-мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» / Ел Президентінің Қазақстан халқына жолдауы. 6 ақпан, 2008 ж.
- 2 Концепция развития иноязычного образования Республики Казахстан. – Алматы: КазУМОиМЯ им. Абылай хана, 2010. – С. 19.
- 3 Жұбанов Қ.Қ. Қазақ тілінің ғылыми курсы жөнінен лекциялар / 1936 ж.
- 4 Лингвистический энциклопедический словарь. // Гл. ред. В.Н.Ярцева. – Москва: Советская энциклопедия, 1990. – 685 с.
- 5 Мерсер мен Литлтон, «Диалог негізінде оқыту және оқу», 2007 ж.
- 6 Қазақстан Республикасының білім жөніндегі заңы. – Алматы, 1999.
- 7 Тілдерді дамытудың 2001-2009 жылдарға арналған мемлекеттік бағдарламасы. – Алматы, 2002.
- 8 Интернет – журнал «Эйдос» – Ключевые компетенции
- 9 Пассов Е.И. «Коммуникативные методы обучения иноязычному говорению». 2-е изд. 1991.
- 10 Леонтьев А.Н. Естің дамуы, 1931.
- 11 Лисина М. Формирование личности ребенка в общении, 2009 ж.
- 12 Шерьязданова Х.Т. Психологические основы профессиональной подготовки педагогов дошкольного образования. Дис. ...д-ра психол. н. – М., 1999.
- 13 Ананьев Б.Г., Педагогикалық бағалаудың психологиясы, 1935 ж.
- 14 Бодалев А.А. Психология общения. –М.; Воронеж, 1996.
- 15 Wang, Q. (2006). A course in English language teaching (2nd ed.). Shanghai: Higher Education Press.

ГРНТИ 15.81.21

АССЕРТИВНОСТЬ ПРЕПОДАВАТЕЛЯ КАК ОСНОВА ВЗАИМОУВАЖИТЕЛЬНОГО ОТНОШЕНИЯ В КЛАССЕ

Калжанова А.Н.

PhD-докторант, ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан

Данная статья посвящена вопросам изучения ассертивного поведения преподавателя в классе и его влиянию на обучающихся. В статье приводятся примеры из исследований зарубежных ученых, которые занимались данным вопросом.

Цель ее – выявление сущности ассертивности преподавателя, описание ее структуры, выяснение роли аксиологического ее компонента в формировании ценностей, уточнение их определений. Работа также посвящена изучению ассертивного поведения преподавателя, уточнению ее определения в научной литературе, описанию ее структуры, в частности ее аксиологического компонента, дающего представление о стратегиях поведения преподавателя. В статье акцентируется внимание на исследование ассертивности как основного качества, которое помогает преподавателю сохранить авторитет в классе.

Новизна статьи заключается в том, что в работе дается критическое осмысление исследований ассертивности преподавателя; выявляется сущность ассертивного поведения преподавателя в системе педагогических ценностей и дается их описание.

Ключевые слова: ассертивность, ассертивное поведение, преподаватель, класс, обучающиеся, уверенность.

На сегодняшний день проблема ассертивного поведения набирает всё больший интерес, как среди ученых, так и среди людей разных профессий и жизненного стиля. Их объединяет то, что каждый стремится понять смысл ассертивности и влияние данного типа поведения на взаимоотношения с людьми.

В данной статье нами проведено исследование работ ученых-психологов, которые изучали взаимосвязь между ассертивностью преподавателя и её влиянием на обучающихся.

В первую очередь необходимо понимать, что такое ассертивность и ассертивное поведение, выявить их основные характеристики и описание в научной литературе.

Ассертивность – это адаптивный стиль общения, при котором люди напрямую выражают свои чувства и потребности, сохраняя при этом уважение

к другим. Недостаток асертивности может способствовать депрессии и тревоге, тогда как неадаптивный подход к самоуверенности может проявляться как агрессия [1].

По мнению Федорова А.П. [2], асертивное или уверенное поведение рассматривается как поведение, при котором цель достигается активно, но права других людей не нарушаются. Это поведение, при котором достигается взаимный баланс интересов, а используемые средства помогают принять выгодное решение.

Хохлова Е.В. [3] определяет напористого человека как здорового и зрелого человека с развитой позицией ненасилия.

Скотникова И.Г. [4] под асертивностью понимает естественность и независимость от внешних влияний и оценок, а также способность человека самостоятельно регулировать собственное поведение и нести за него ответственность, настаивать на своих правах, не попирая при этом прав других.

При этом уверенность является одной из наиболее важных базовых свойств личности, которое начинает формироваться еще в раннем детстве, а далее в процессе взросления человека приобретает еще большее значение для раскрытия способностей личности и определения его места в жизни.

Зачастую асертивное поведение описывается как некая середина, как конструктивный способ коммуникации между людьми, который идет в противовес двум деструктивным способам коммуникации – агрессии и манипуляции.

В процессе преподавания асертивность рассматривается как одно из трех основных качеств, изучаемых под понятиями социально-коммуникативного стиля преподавателя (остальные – отзывчивость и универсальность), относится к способности использовать эффективное и адекватное общение при постановке проблемы, выражении намерений и отстаивании своей позиции. Она включает в себя готовность отстаивать собственные убеждения, не посягая на права других.

В классе асертивные преподаватели демонстрируют уверенность в своих выступлениях и при ведении занятий, содействуют позитивному обсуждению проблем и задач в классе, участвуют в эффективном управлении классом и представляя общий позитивный, авторитетный образ. Асертивность преподавателя варьируется от высокого до низкого уровня поведения. При измерении в сочетании с отзывчивостью, уровень асертивности преподавателя дает представление об эффективности общения с обучающимися и коллегами.

Асертивность преподавателя, как правило, связана с ориентацией на задачу, поэтому преподаватели, которые асертивны в классе, как правило, демонстрируют больше авторитета и уважения со стороны окружающих. В результате учащиеся часто воспринимают асертивных преподавателей как более компетентных. Они сосредоточены на выполнении заданий и задач, которые стоят перед ними, не боясь сложностей. Асертивные преподаватели демонстрируют превосходство в своей работе, ожидая того же от обучающихся, но при этом они здраво оценивают возможности и потенциал каждого отдельно

взятого обучающегося. Некоторые невербальные показатели, связанные с асертивностью преподавателя, включают в себя повышенное использование жестов и улыбок, более высокий и уверенный тембр голоса, большую частоту зрительного контакта и более быстрый темп речи. Переменные, связанные с вербальными аспектами асертивности, включают частое использование юмора, как инструмента снять напряжение в классе и созданию обстановки непринужденности. Чтобы объяснить взаимосвязь между асертивностью преподавателя и непосредственностью, Американские ученые-психологи [5] обнаружили, что учащиеся воспринимают учителей как более непосредственных, когда в классе используется сочетание как асертивного, так и отзывчивого поведения.

На начальном этапе исследования, посвященного социальному стилю, исследователи учебной коммуникации, Кирни П. и МакКроски Дж.К. [6] выделили несколько факторов, которые отвечают на вопрос, почему преподавателя различают по уровню асертивности. Уделяя особое внимание коммуникативным особенностям и поведению, преподаватели с низким уровнем коммуникативного восприятия, как правило, более асертивны в классе. Эта уверенность в разговоре позволяет преподавателям демонстрировать коммуникативное поведение, которое заставляет окружающих воспринимать их как более общительных и уверенных людей. Дополнительные исследования выявили связь между асертивностью преподавателя и аргументативностью, причем асертивные преподаватели с большей вероятностью отстаивают свою позицию и четко высказывают свою точку зрения.

Несколько исследований позволили понять влияние асертивного поведения преподавателя с точки зрения обучающегося. Учащиеся, которые считают учителя напористым, сообщают об увеличении когнитивного, эмоционального и поведенческого обучения. При изучении связи с теплыми отношениями между преподавателем и обучающимися, асертивность положительно коррелирует с рядом стратегий. Тевен Дж. [7] выявил положительную взаимосвязь между асертивностью и воспринимаемой заботой преподавателя. В целом, обучающиеся считают, что асертивные преподаватели более амбициозные и уверенные в себе, и заслуживают их уважения.

Было выявлено и менее позитивное восприятие асертивности. Обучающиеся отметили, что преподаватели с асертивным поведением иногда рассматриваются как более склонные к агрессивному стилю поведения. Кроме того, они считают, что асертивные преподаватели более склонны вызывать чувство вины у обучающихся за их успеваемость или поведение. Недостаток асертивности также может иметь негативные последствия. Ванзер М.Б. и МакКроски Дж.К. [8] обнаружили, что ученики считают, что менее асертивные преподаватели совершают больше ошибок в своем стиле поведения в классе. Сосредоточившись на внеклассном общении, учащиеся сообщают, что они

менее склонны к самораскрытию или общению с преподавателями, которые демонстрируют высокий уровень ассертивности в классе.

На основании трудов иностранных и отечественных ученых, мы можем выделить ряд качеств, свойственных для ассертивного преподавателя. Ниже мы рассмотрим их детально:

- у ассертивных преподавателей более спокойный и уверенный тембр голос во время проведения занятий;
- ассертивные преподаватели никогда не перебивают своих учеников, даже если их точка зрения не совпадает с точкой зрения говорящего. Только после того как они выслушают обучающегося, они ищут совместное решение, которое приведет к взаимному сотрудничеству;
- ассертивные преподаватели быстро реагируют на некорректное поведение обучающихся и сразу пресекают это, без агрессии и споров;
- ассертивные преподаватели находят положительные черты характера у своих обучающихся, создают высокий командный дух, атмосферу доверия и взаимоуважения в классе.

Из вышеизложенного мы можем сделать вывод о позитивном влиянии ассертивности и ассертивного поведения преподавателя в процессе взаимоотношения с обучающимися. А также необходимо выделить ряд значимых психологических факторов, которые способствуют развитию ассертивности преподавателя:

- высокая мотивация на достижение успеха;
- наличие позитивных установок, а также наличие ценностей, как милосердие, терпимость, взаимопонимание, сочувствие, соучастие.

А к факторам, которые препятствуют развитию ассертивных качеств преподавателя, относятся:

- неуверенность в себе;
- низкая самооценка;
- высокая тревожность и напряженность;
- такие мотивационные тенденции, как мотивация на избегание неудачи и низкая мотивация на успех.

Таким образом, взаимосвязь между ассертивным поведением преподавателя и позитивным отношением в классе очевидна. Ассертивность способна не только повысить статус преподавателя в коллективе и в классе, но способствует улучшению качества жизни, повышению мотивации, нацеленной на успех и достижение целей.

Литература

1 Assertiveness. Online APA dictionary of psychology [Онлайн словарь психологических терминов]. – URL: <https://dictionary.apa.org/assertiveness> (дата обращения: 09.08.2020).

2 Федоров А.П. Когнитивно-поведенческая психотерапия//Санкт-Петербург: Питер, 2002. – 352 с. (краткое руководство).

3 Хохлова Е.В. Конструктивная агрессивность в формировании навыков асертивного поведения студентов вуза // автореф. дис. канд. психол.наук: 19.00.07. – Нижний Новгород, 2008. – 22 с.

4 Скотникова И.Г. Проблема уверенности – история и современное состояние // Психол. журн. 2002. Т. 23. №1. С. 52–60.

5 Kearney P., McCroskey J.C. (1980). Relationships among teacher communication style, trait and state communication apprehension, and teacher effectiveness. *Communication Yearbook*, 4, p.533–551.

6 Lashbrook W. B. (1974). *Toward the measurement and processing of the social style profile*. Eden Prairie, MN: Wilson Learning Corporation.

7 Teven J.J. (2001). The relationships among teacher characteristics and perceived caring. *Communication Education*, 50, p.159-169.

8 Wanzer M.B., McCroskey J.C. (1998). Teacher socio-communicative style as a correlate of student affect toward teacher and course material. *Communication Education*, 47, p.43–52.

SRSTI 16.21.07

THE IMPORTANCE OF AN EMOTIONALLY POSITIVE ATMOSPHERE IN THE CLASSROOM

Tashenova A.K.

English teacher, master of juridical sciences, Zh.Mussin Kokshetau Higher Kazakh Pedagogical College, Kokshetau c.

Smailova B.S.

Student, Zh.Mussin Kokshetau Higher Kazakh Pedagogical College, Kokshetau c.

Children are happy to come to school and learn better if they feel respected by their peers and teachers, this is confirmed by numerous studies. A positive atmosphere (or a safe emotional environment) allows students to feel accepted, involved in the learning process, open up and show their abilities and talents.

Students' achievements directly depend on what the teacher expects of them. When we believe in the abilities of children, we behave with them in a special way:

we often address such students during the lesson, wait longer for their answers and give more attempts to cope with the task. An experiment that confirmed this was conducted by psychologists Robert Rosenthal and Lenore Jacobson in 1968. 20% of students at the beginning of the school year were presented to teachers as children with exceptional potential, from whom you can expect high results in learning and in final exams. At the same time, no one conducted tests of their intellectual abilities before the experiment began. When the students were tested after 8 months, the children who received the «has a high learning potential» characteristic at the beginning of the year had significantly higher results than the others [1].

One of the most important and difficult tasks in the work of a teacher with children is to create a psychological atmosphere during the lesson. Thanks to this, the child develops, shows his talent, what he is capable of, actively communicates with the teacher and peers, or, conversely, becomes passive, withdrawn and detached.

Recently, much attention has been paid to the emotional world in which the child exists and develops.

From a scientific point of view, the psychological mood is the emotional background of the relationship between the group members, which appears due to sympathy for each other, common interests.

A favorable environment is characterized by sociability, respect for each other, friendliness, politeness, creates comfortable conditions for joint activities, shows the possibilities inherent in the child. An unfriendly environment hinders the growth of the child's development, exposing him to a state of insecurity, nervousness, fear and despair.

During the lesson, it is important for the teacher to observe and control the emotional state of the class team, because a positive emotional mood helps children to effectively assimilate the material they are studying and contributes to the versatile development of the child's personality.

A favorable emotional mood provides the child not only with security and psychological comfort, but also promotes active involvement in the common cause and the manifestation of creativity. Hence, the teacher needs to apply more widely the diverse forms of their work that influence creativity and the relationship between us classmates. Music will be one of these forms, selected specifically at different levels of activity and training sessions.

Benevolence, attention, design, furnishings, furniture, musical pauses, a variety of interesting forms of work in the classroom and outside of the lesson, elements of nature, speech, plastic and facial expressions-these are the techniques that will create a positive emotional mood of the team [2].

The psychological climate is the emotional coloring of the psychological ties of the team members, which arises on the basis of their closeness, sympathy, coincidence of characters, interests, and inclinations. This is a stable state of the class as a group, a relatively stable and typical emotional mood for it, which reflects the real situation of intra-group interaction and interpersonal relations.

In the concept of psychological climate, there are three «climate zones».

The first climatic zone is a social climate that is determined by how in the collective conscious goals and objectives of how guaranteed the rights and duties of its members.

The second climate zone is the moral climate, which is determined by what moral values are accepted in a given team.

The third climate zone is the psychological climate, the informal relationships that develop between people who are in direct contact with each other. That is, the psychological climate is a microclimate, the zone of action of which is much more local than the moral and social [3].

The formation and improvement of the socio-psychological climate is primarily a constant practical task of classroom teachers. The formation of a good psychological climate requires an understanding of the psychology of schoolchildren, their emotional state, mood, emotional experiences, worries, and relationships with each other. In order to study the socio-psychological climate in the classroom, teachers need to know the characteristics that shape it [4].

As I mentioned earlier, the psychological climate in the classroom is an important aspect in education. Fortunately, there are methods for estimating this climate. One of these is the method of A. F. Fiedler.

The method is used to assess the psychological atmosphere in the group. It is based on the semantic differential method. Below is a form of the methodology. The answer for each of the 10 points on the scale is evaluated from left to right from 1 to 8 points. The more to the left of the + sign, the lower the score, the more favorable the psychological atmosphere in the team, according to the respondent. The final score ranges from 10 (the most positive score) to 80 (the most negative).

Based on individual profiles, an average profile is created that characterizes the psychological atmosphere in the group. The method is interesting because it allows anonymous examination, and this increases its reliability. Reliability increases in combination with other methods (for example, sociometry).

Example of the method form:

Dear student!

Table shows opposite pairs of words that can be used to describe the atmosphere in your team. The closer you put the + sign to the right or left word in each pair, the more pronounced this sign is in your team.

1. Friendliness	Hostility
2. Agreement	Disagreement
3. Satisfaction	Dissatisfaction
4. Productivity	Unproductive
5. Affection	Coldness
6. Collaboration	Non-compliance
7. Mutual support	Malevolence

8. Keeness	Indifference
9. Interes	Boredom
10. Successfulness	Unsuccessfulness

The technique of «Our relationships».

The method «Our relationships» is used to identify the degree of satisfaction of students with various aspects of the life of the class team.

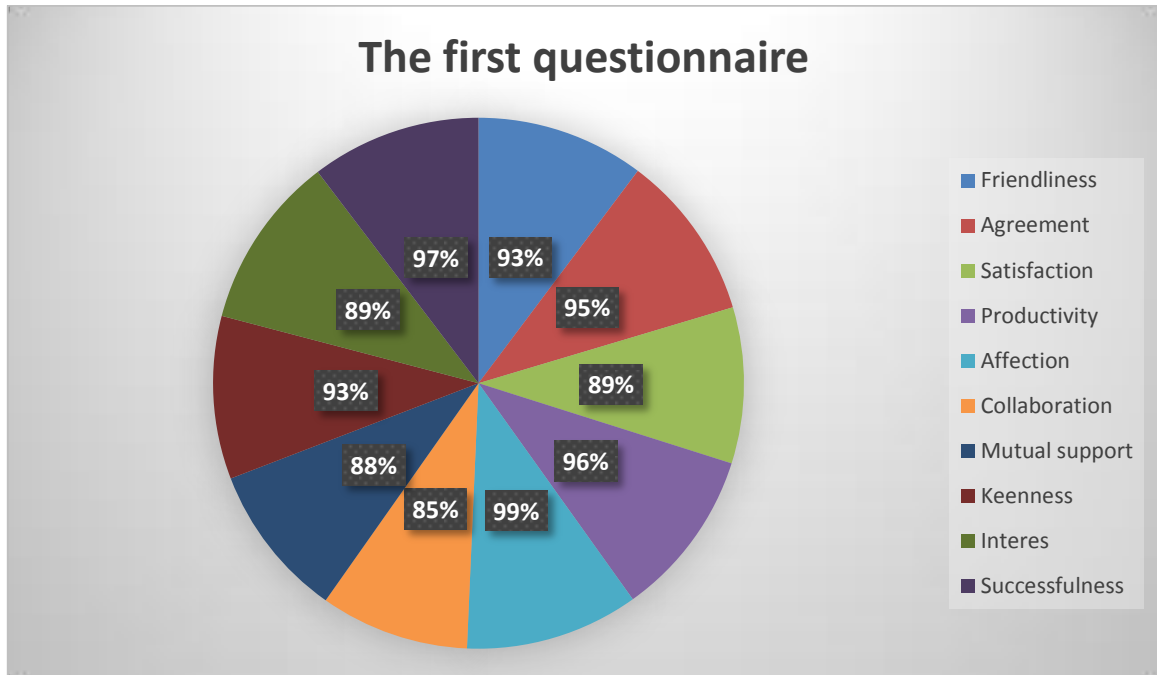
Variant 1. Advancement. Students are asked to answer the questions of the following questionnaire on a seven – point scale (from «absolutely satisfied», «completely agree» – 7 points to «absolutely not satisfied», «completely disagree» – 1 point). The answers are anonymous.

№	Questions	Assessment
1	Are you satisfied with the nature of the cases that are being conducted in your class?	
2	Are you satisfied with the nature of the relationship that has developed in your class between students?	
3	Is it possible to say that your class lives a diverse, eventful life?	
4	Do you think your classmates actively participate in the life of the class, in conducting class and extracurricular activities?	
5	Is it possible to say that there is a favorable relationship between your class and the class teacher?	
6	Are you satisfied with how the asset of your class is selected?	
7	Do you agree that most of your classmates are conscientious about their studies?	
8	Do you agree that the students in your class are a friendly, cohesive team?	
9	How often does your class cooperate with other classes of the school in discussing any intra-school activities?	
10	Is it possible to say that the relations that have developed in your school between students and teachers are generally friendly, characterized by warmth and mutual respect?	

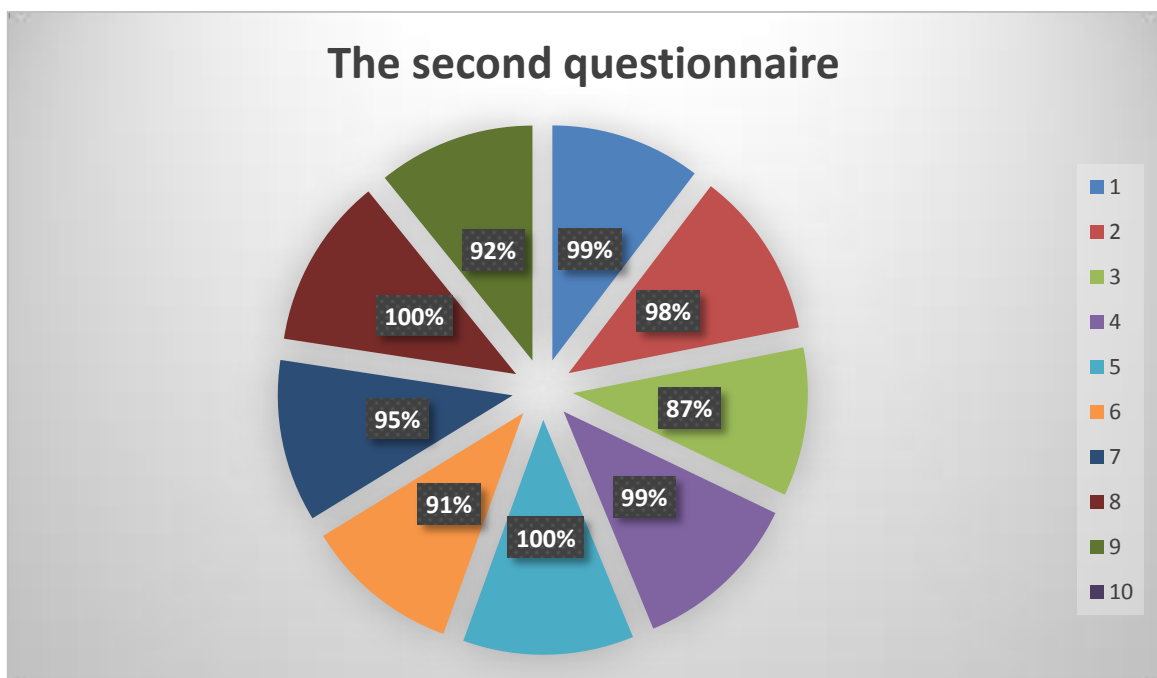
Processing of the received data. The average group indicators for each question are calculated. At the same time, it is possible to calculate the average coefficient of student satisfaction with the life of the class team. To do this, it is enough to sum up all the individual indicators and divide them by the number of students who took part in the survey. The coefficient will take values from 7 (maximum) to 1 (minimum).

Varian 2. Progress. The teacher invites students to read the six statements. You need to write down the number of the statement that most matches their opinion. There are three series in total. The survey is anonymous [5].

Based on this method, I conducted a survey among my group to determine the psychological atmosphere in my group. The results of the first survey showed good indicators. The total number of participants was 30.

Results of the first survey.

Results of the second survey.

In summary, there are many ways you can develop positive relationships with students in your daily interactions with them. Not only does this contribute to a positive classroom environment, but it also improves the quality of school life for both you and your students. While building positive relationships is the foundation to a strong discipline system, relationships alone are not enough. It is also critical to clearly define parameters of expected behaviors, to monitor those behaviors, and to implement consequences when necessary.

References

- 1 <https://zen.yandex.ru/media/activityedu/kak-sozdat-pozitivnuiu>.
- 2 Запорожец А.В. Избранные психологические труды. Т1. Психическое развитие ребенка. – М.: Педагогика, 1986. – 275 с.
- 3 <https://infourok.ru/sozdanie-blagopriyatnogo-psihologicheskogo-klimata-v-klasse-v-usloviyah-realizacii-fgos-3522810.html>
- 4 Құрманалина Ш.Х., Мұқанова Б.Ж., Ғалымова Ә.У., Ильясова Р.К. Педагогика: Оқулық. – Астана: Фолиант, 2007.
- 5 <http://oplib.ru/random/view/887352>.

ҒТАМР 14.23.05

ДИДАКТИКАЛЫҚ ОЙЫН МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТҮСІНІКТЕРІН ДАМУ ҚҰРАЛЫ

Фейзулдаева С.А.

PhD-доктор, І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Аманжолова М.Д., Тухайқызы Е., Ыдырысова Ж.С.

І. Жансүгіров атындағы Жетісу университеті, Талдықорған қ.

Бұл мақалада білім беру процесінде дидактикалық ойындардың экологиялық түсініктерінің қалыптасу мен дамуы қарастырылады.

Түйін сөздер: дидактикалық ойындар, экологиялық түсінік, ойын түрлері.

Қазіргі әлемде мектеп жасына дейінгі баланы экологиялық түсінігін қалыптастыру мәселесі өте өзекті, өйткені мектепке дейінгі білім берудің мемлекеттік білім беру стандартына Үлгілі оқыту бағдарламасына сәйкес білім беру нәтижелеріне қойылатын талаптардың бірі балалардың жеке басының жалпы экологиялық мәдениетін қалыптастыру, баланың әлеуметтік, адамгершілік, қасиеттерін мен жауапкершілігін дамыту болып табылады. Мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық түсінігін қоршаған әлемнің құбылыстарын білуге де маңызды жеке қасиеттерді тәрбиелеуге ықпал етеді [1, 2].

Экологиялық проблемалар және оларды жеңу қажеттілігі білім берудің жаңа бағытын тудырды. Экология әр адам табиғатпен қалай байланысты екенін және оған қалай тәуелді екенін, табиғатта қандай заңдылықтар бар екенін және адамзаттың оларды елемеуге құқығы жоқ екенін түсінуі керек. Соңғы жылдары экологиялық білім беру кеңістігінің қалыптасу маңызды мәселелердің бірі болып отыр. Бұл «экологиялық сана», «экологиялық ойлау», «экологиялық мәдениет», «үздіксіз экологиялық білім» және басқа да көптеген жаңа ұғымдарды, соның ішінде «мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық тәрбиесі» ұғымдарын дамыту кезеңі [6, 25 б.].

Мектеп жасына дейінгі баланың экологиялық мәдениетінің құрамдас бөліктері – бұл табиғат туралы идеялар және олардың экологиялық бағыты, оларды нақты өмірде, мінез-құлықта, табиғаттағы әр түрлі іс-әрекетте және өмірдің осы кезеңінде тікелей қоршаған ортаны құрайтын құбылыстарға, тірі және жансыз табиғатқа деген көзқарас.

Болашақта бала кім болса да, ол қоршаған әлемдегі рөлін жақсы түсінуі керек, өз әрекеттерінің салдарын білуі керек, табиғат заңдары туралы түсінікке ие болуы керек. Ал бұл өз кезегінде мектеп жасына дейінгі балаларды экологиялық тәрбиелеудің мазмұны мен әдістемесін әзірлеуді өзектендіреді.

Мектеп жасына дейінгі баланы экологиялық түсінігін қалыптастыру болашақ өмірі үшін маңызы мектепке дейінгі тәрбие теориясы мен іс-тәжірибесіне балабақшадағы экологиялық білім берудің ең тиімді құралдары мен әдістерін әзірлеу және қолдану міндетін қойды.

Балалардың кіші топтарынан заттар мен құбылыстардың сипаттамалық қасиеттерінің, белгілерінің жалпы қабылданған анықтамаларын қолдануға үйрету керек. Мектеп жасына дейінгі балаларда өсімдіктер мен жануарлар туралы түсініктерін қалыптастыру қоршаған ортаға ұқыпты қарауды тәрбиелеудің маңызды шарты болып табылады.

Экологиялық білім берудің тиімді және қызықты құралдарының бірі- дидактикалық ойындар. Олар мектеп жасына дейінгі балаларды оқытудың нақты мәселелерін шешуге бағытталған, бірақ сонымен бірге олардың тәрбиелік маңызы өте зор. Дидактикалық ойындарды қолдану мектеп жасына дейінгі балаларды өсімдіктер мен жануарлар әлемімен таныстыру және табиғатқа ұқыпты қарауды тәрбиелеу. Демек, мұндай ойындар баланың дамуы үшін аса маңызды [3, 15 б.].

Бүгінгі таңда дидактикалық ойындардың функциялары белгіленді, дидактикалық ойындардың ерекшеліктері анықталды, ойындардың мазмұны, тәрбиеші оларды қолданудың әдістері жасалды.

Дайын мазмұны мен ережелері бар ойын бола отырып, дидактикалық ойын балалардың іс-әрекетін, олардың қарым-қатынасын ұйымдастырады, балаларға белгілі бір әрекет режимін көрсетеді, белсенділіктің, шыдамдылықтың, мақсаттылықтың дамуына әсер етеді. Ережелерді игеру және оларға бағыну балаларда белгілі бір мінез-құлық нормаларына сәйкес әрекет ету қабілетін дамытады, осы нормаларға оң көзқарасты қалыптастырады. Дидактикалық ойындарды балалармен бірге де, жеке-жеке де өткізуге болады, оларды балалардың жасын ескере отырып қиындатады. Дидактикалық ойындар бос уақытта, сабақтарда және серуендерде өткізіледі.

Сондықтан дидактикалық ойын мектеп жасына дейінгі балаларды экологиялық түсініктің қалыптасуының құнды құралы болады [4, 20 б.].

Экологиялық мазмұндағы дидактикалық ойындар балалардың адам мен табиғаттың өзара қарым-қатынасын, табиғаттағы баланың іс-әрекеті, табиғатта болатын қатынастар туралы түсініктерін кеңейтеді. Ойындар сонымен қатар табиғатқа құндылық қатынасын тәрбиелеуге, қоршаған ортадағы мінез-құлық мәдениеті мен іс-әрекет дағдыларын дамытуға ықпал етеді.

Мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық тәрбиесінде әртүрлі дидактикалық ойындар кеңінен қолданылады: заттармен (суреттермен), үстел-баспа және ауызша. Дидактикалық материалдар ретінде ойыншықтарды (өсімдіктер мен жануарлардың резеңке, жұмсақ, пластикалық түрлері), кесілген суреттерді, сондай-ақ табиғаттың нақты нысандарын (мысық, ит, балық, көкөністер, жемістер, және т.б.) пайдалана аласыз. Заттармен және суреттермен ойнау кезінде тәрбиешілер әртүрлі білім беру және білім беру міндеттерін шешуге мүмкіндік алады: еркін түрде балалардың маңызды белгілерін бөліп көрсету негізінде тірі және жансыз табиғаттың ерекшеліктері туралы идеяларын кеңейту және нақтылау, қоршаған ортаның құбылыстары мен табиғат объектілеріне саналы түрде дұрыс көзқарас қалыптастыру [7, 4 б.].

Үстел ойындарының мазмұны, міндеттері және дизайны бойынша әртүрлі. Олар балалардың табиғат әлемі туралы түсініктерін нақтылауға және кеңейтуге, экологиялық түсініктерінің негіздерін жүйелеуге, мектеп жасына дейінгі баланың қоршаған ортаға саналы көзқарасын дамытуға көмектеседі. Мектеп жасына дейінгі балаларға арналған үстел-баспа ойындарының ішінде «гүлдер гүлдейді», «орман өсімдіктері» және т.б.

Ауызша ойындар оқу процесінде қолда бар идеялар негізінде және көрнекілікке сүйенбестен ақыл-ой тұрғысынан жүзеге асырылып ерекшеленеді. Сондықтан ауызша ойындар негізінен орта және үлкен мектеп жасына дейінгі балалармен өткізіледі. Дидактикалық ойындар мектеп жасына дейінгі балалар үшін экологиялық білімді түсінікті етуге көмектеседі. Бұл баланың белгілі бір ойын рөлін орындау арқылы жүзеге асыратын нақты өмірлік жағдайлары келтіріледі. Оқу-ойын міндеті мен шындықтың үйлесуі балалардың негізгі экологиялық ұғымдарды игеруіне, олардың қарапайым экологиялық іс-

әрекеттерді игеруіне, табиғатқа саналы түрде дұрыс көзқарас қалыптастыруға тиімді әсер етеді.

Дидактикалық ойындарды ойын әрекеттерінің сипатына қарай жіктеуге болады:

- ойын-саяхат;
- ойындар-болжамдар;
- тапсырма ойындары;
- ойындар-жұмбақтар;
- ойындар-әңгімелер;
- ашық дидактикалық ойындар.

– саяхат ойынының мақсаты-балалардың назарын жақын, бірақ олар байқамайтын нәрсеге аудару арқылы әсерді күшейту [5, 36 б.]. Саяхат ойыны нақты фактілер мен оқиғаларды бейнелейді, бірақ әдеттегі нәрсе ерекше, қарапайым – жұмбақ, қиын – жеңу арқылы ашылады. Бұл ойын мазмұнымен бірге танымдық мазмұнды ашудың көптеген әдістерін қолданады: міндеттерді қою, оны шешу жолдарын түсіндіру, кейде саяхат бағыттарын әзірлеу, кезең-кезеңмен шешу, тапсырмалар, оны шешудің қуанышы. Ойын сыйлықтар, әндер, жұмбақтар және тағы басқаларды қамтуы мүмкін. Бұған «ертегі орманына саяхат», «біздің пойыз алыс елге барады» және т.б. сияқты ойындар кіреді.

Тапсырма ойындары саяхат ойындарымен бірдей құрылымдық элементтерге ие, бірақ мазмұны жағынан олар қарапайым және ұзақтығы қысқа. Олар заттармен, ойыншықтармен, ауызша бұйрықтармен әрекеттерге негізделген. Ойын тапсырмасы және олардағы ойын әрекеттері бір нәрсе жасау туралы ұсынысқа негізделген.

Экологиялық білім беру бұл мәселені жүзеге асыруда үлкен маңызға ие. Экологиялық білім берудің басты мақсаты-бастапқы экологиялық мәдениетті қалыптастыру, атап айтқанда баланың өзіне, айналасындағы әлемге және айналадағы адамдарға табиғаттың бір бөлігі ретінде оң көзқарасы.

Қоғамымызда болып жатқан әлеуметтік-экономикалық өзгерістер мен еліміздің білім беру саласының әлемдік білім кеңістігіне шығуы – білім беру саласында, соның ішінде мектепке дейінгі тәрбиелеу мен оқытуға уақыт талабына сай өзгерістер енгізуді талап етіп отыр. Жаңа заман баласын қалыптастырып, дамыту үшін, тұлғаның ішкі дүниесі мен оның қыр-сырын анықтап, мүмкіншіліктері мен қабілетінің дамуына жағдай туғызу қажет.

Дидактикалық ойындардың кең таралуы және оны ғылымының әртүрлі саласында пайдалану мүмкіндігі бізге экологиялық түсінікті қалыптастыруға мүмкіндік береді.

Дидактикалық ойын мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық түсінігін қалыптастыру процесінде жеке тұлға етіп тәрбиелеуде алатын орны ерекше. Осы орайда дидактикалық ойындардың дамыту құралы ретінде анықтау арқылы мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық түсінігін қалыптастыру мәселесін ашамыз.

Сондықтан мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық түсінігін қалыптастыруды зерттеу, оның маңыздылығы, көкейкестілігі қоғам өмірінде объективті түрде туындайтын қажеттіліктер жиынтығын қажет етеді.

Қазіргі экологиялық және әлеуметтік мәдени жағдай адам мен қоршаған орта арасындағы қарым-қатынастың шиеленісуімен, экологиялық дағдарыстың тереңдеуімен сипаттады, мектеп жасына дейінгі балалардың экология түсінігін дамыту проблемасын туындатып отыр. Бұл бала-бақша тәжірибесінде балалардың экологиялық түсінігін дамытудың, қалыптастырудың дидактикалық ойындардың мүмкіндіктерін айтады. Сондықтан мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық түсінігін, мәдениетін қалыптастыру, дамыту мақсатында қоғам, табиғат және бала ойының даму дидактикалық ойындар процесінде көрініс табу қажет.

Қазіргі ғылым мен техниканың жетістіктері қоғамның табиғи орта жағдайына кері ықпалын тигізуіне байланысты. Бұл ықпалды бәсеңдету үшін алдымен балаларда экологиялық мәдениетті болуы қажет. Осыған орай, барлық іс-әрекеттің және мінез-құлықтың реттеушісі экологиялық сананы қалыптастыру керек. Экологиялық мәдениет табиғи ортаға ұқыптылық қарам-қатынасының талаптарына сәйкес білімнің және сенімнің болуын, іс-әрекетке, сонымен бірге іс-тәжірибелік әрекетке дайындықты талап етеді оны мектеп жасына дейінгі балаға дидактикалық ойындар арқылы жеткізу болып табылады. Сондықтан экологиялық түсінік – баланың қоғамдық белсенділігінің және саналылығының маңызды көрсеткіші болып табылады [8, 156 б.].

Қорыта айтқанда, мектеп жасына дейінгі балаға экологиялық түсінікті игеру, экологиялық сана-сезімі де жоғары деңгейдегі тұрақты дамыған қоғамды жаһандық масштабта қалыптастыру – қазіргі таңның көкейтесті мәселесі. Бұл үдерісті іске асыру барысындағы, яғни экологиялық мәдениеті мен дүниетанымы жақсы жетілген тұрақты даму үстіндегі қоғам қалыптастыру барысындағы негізгі де шешуші рөлді нақ осы мектеп жасына дейінгі балаға дидактикалық ойын арқылы жеткізуге болады, себебі ойын мектеп жасына дейінгі балаға білім берудің барлық сатыларында экологиялық түсінікті қалыптастыруға мүмкіндік береді. Экологиялық қауіпсіздік мәселесі бүкіл әлем ауқымында тұрақты экологиялық дүниетаным орнатуға қол жеткен жағдайда ғана шешілетін болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Білім туралы – Об образовании: Қазақстан Республикасының Заңы. А.: «Литера», 2007.
- 2 «Үлгілі оқыту бағдарламасы»
- 3 Ақназаров Б.З., Шыныбекова Э.И. Оқыту процесінде тәрбиелеу. – А., 1972.
- 4 Яницкий О.Н. Экологический аспект проблемы культурного прогресса. // Культурный прогресс: философские проблемалары. – М., 1994.

- 5 Когай Е.А. Социальная экология. Культура и природа: этапы развития // Социально-политический журнал. – 1998. – №9.
- 6 Кружалин В.И., Мазуров Ю.Л. Образование и экологическая культура // Высшее образование. – 2002. – № 12.
- 7 Культура и экология [http: //www. xserver.ru/user/kulik/](http://www.xserver.ru/user/kulik/).
- 8 Стратегия экологического образования и воспитания в XXI веке // Тезисы докладов VI Международной конференции по экологическому образованию. – М.: Изд-во МНЭПУ, 2000.

FTAMP 14.15.15

ОТПРАВНАЯ ТОЧКА РАЗВИТИЯ АКАДЕМИЧЕСКОЙ САМОСТОЯТЕЛЬНОСТИ

Смериницкая Н.А.

PhD-докторант, Университет Ливерпуля, Великобритания

Академическая самостоятельность является одним из компонентов автономии университета. На настоящий момент в теории и практике, как в европейских странах, так и в Казахстане уже накоплен некоторый опыт и формируется определенное отношение к академической самостоятельности. Этот период можно назвать период определения содержания и организации академической самостоятельности. На этой стадии закладывается основа для дальнейшего развития. Этот период является определяющим и потому наиболее важным для судьбы академической самостоятельности. Данная статья дает короткий обзор разных подходов к формированию академической самостоятельности и раскрывает причинно-следственный потенциал каждого подхода.

Ключевые слова: академическая самостоятельность, понятие академической самостоятельности, подход к развитию, академическое сообщество.

Необходимость развивать академическую самостоятельность возникла ровно в тот момент, когда университеты получили право влиять на содержание образования. К первым признакам академической самостоятельности можно отнести первые директивы касательно элективных курсов. Каждый университет

и каждая кафедра должна была предложить новые курсы обучения, не входящие в основной стандартный план. Это был первый опыт, заставивший академическое сообщество, преподавателей и руководителей университетов принять на себя ответственность за содержание академической программы. Как университеты справились с этой первой задачей, которую можно отнести к академической самостоятельности, является вопросом для другого исследования. В данном коротком исследовании предлагается рассмотреть некоторые сценарии развития академической самостоятельности в целом, понять какие подходы вырисовываются на настоящий момент и в чем их различие. Каждый сценарий прорисовывает разные пути, которые могут привести либо к эффективной академической самостоятельности и наделить университетское сообщество возможностями формировать индивидуальный стиль университета, либо к формальной самостоятельности. В данной статье повествование строится вокруг понятия академическая самостоятельность. Оно появилось сравнительно недавно и более точно передает суть. Прежде в научной литературе использовался термин академическая автономия. Автор статьи использует оба термина как синонимы, обозначающие одинаковое понятие. Дискуссия в данной статье развивается по следующим пунктам: определение понятия академическая самостоятельность и что она представляет собой на данной этапе формирования; подходы к формированию академической самостоятельности и их сильные стороны; и итоговые рассуждения о сущности академической самостоятельности.

Неопределенность понятия.

Понятие академическая самостоятельность в теории сопровождается такими словами: способность университета принимать самостоятельные решения в области управления академическими вопросами (общеевропейский проект Scorecard); способность академического состава и независимость определять политику обучения и исследования [12]; неотъемлемое условие современного прогрессирующего университета [9]; достижение академических и неакадемических целей, поставленных университетом [14]. Хотя эти понятия даны в виде ключевых слов, они достаточны для того чтобы увидеть все многообразие разных взглядов, направленных на академическую самостоятельность. Понятие еще не имеет однозначного определения и еще не сложился единый подход к пониманию сущности академической самостоятельности [10]. Более того, исследователи занимают разные позиции в отношении определения понятия. Это представляет собой некоторую задачу для тех, кто обращается к этим понятиям как исходной точке дальнейшего развития академической самостоятельности. С другой стороны, многообразие понятий дает свободу выбора.

Аналогично, в практике еще не сложилась единая траектория прогресса, которая может привести университет к самостоятельности [13, р. 637]. Академическая самостоятельность находится на стадии становления и уже к настоящему времени в теории и практике, как в европейских странах, так и в Казахстане уже наработан опыт, утвердились некоторые базовые концепты,

принципы и инструменты. Академическая самостоятельность как всецелая автономия университета не имеют четких очертаний, но при более пристальном рассмотрении вырисовываются многочисленные, порой неоднозначные, пути развития [10, 13].

В таких условиях неопределенности и многообразия университет стоит перед выбором определить свой подход к академической самостоятельности. Вектор всего этого действия направлен на приобретение индивидуального академического профиля и индивидуальной отлаженной академической политики, включающей в себя вопросы выбора научных областей и направлений подготовки, четкое представление о потребностях рынка труда и о том какие услуги может предоставить университет для удовлетворения этих потребностей, процедуры зачисления студентов, организации учебного процесса и многие другие аспекты (документ: Аналитический отчет). Как это происходит, по какому сценарию будет развиваться академическая самостоятельность при наличии каких условий и ресурсов, какие ведущий мотивы и силы будут влиять на ход событий – это все вопросы формируют видение цели.

Разные отправные точки формирования академической самостоятельности.

Каркас из параметров академической самостоятельности.

Одним из распространенных определений академической самостоятельности является определение Томаса Эстерманна. В соавторстве с исследователями Европейской Ассоциации Университетов он определил понятие академической самостоятельности как способность университета принимать решения относительно политики зачисления студентов, разработки образовательного профиля и программ, подхода и языка обучения, запуск и прекращение образовательных программ, выбор модели контроля качества [13]. Данное определение академической самостоятельности легло в основу долгосрочного проекта «Autonomy Scorecard» с 2009 года и до настоящего времени сохранило свое содержание неизменным.

Это определение очень быстро утвердилось в академической среде благодаря своей простоте и легкости. Модель включает в себя 12 параметров для измерения показателей в университете и вычисления уровня академической автономии. Так, например, университеты в Эстонии находятся на первом месте по уровню развития академической самостоятельности, 95%. Они имеют свободу в определении индивидуальной политике зачисления студентов в университет, разрабатывать содержание образовательного профиля, делать выбор языка и методов обучения. Однако, университеты имеют некоторые ограничения относительно самостоятельного введения новых программ обучения на разных уровнях (бакалавриат, магистратура, докторантура). Этот параметр выражен на 80 %. Еще один пример развития академической самостоятельности в университетах Словении. Общий уровень автономии оценивается как 41 %. Такие параметры академической самостоятельности как введение новых программ, выбор механизма и комитета по оценке качества

отсутствуют. Полная свобода дана университетам только при выборе языка обучения и принятии решения остановить учебную программу. Этот подход к определению академической самостоятельности представлен на официальном сайте <https://www.university-autonomy.eu/dimensions/academic/>.

Эта модель академической самостоятельности была использована как стартовая точка для ряда исследований в Европе и за ее пределами. Просматривая многочисленные исследования в ряде стран такие как Турция, Румыния, Финляндия и др. [4] можно установить шаблонность и ограничения этого подхода. Он позволяет выявить наличие или отсутствие параметров академической самостоятельности и описать состояния академической самостоятельности на момент измерения. Это соответствует цели, для которой изначально была разработана данная модель: желание измерить и провести мониторинг академической самостоятельности университета. Но это не соответствует цели и вопросу о том, как развить академическую самостоятельность.

Политический успех этой модели, всеобщее принятие прочно привели к тому, что инструмент для измерения академической самостоятельности был использован как основа для развития самостоятельности [10, р. 363]. Если эту модель как отправную точку – то она дает представление о том, какие действия должны происходить в университете, но сам процесс, который ведет университет к обретению этих качеств остается без внимания. Другими словами, данная модель и понятие помогает определить состояние академической автономии, но не ведет к ее развитию.

Свободный выбора сценария развития.

Другой подход к пониманию академической самостоятельности кардинально отличается от предыдущего. Если модель, предложенное Эстерманном в проекте Scorecard образует каркас из параметров и критериев, то подход, описанный ниже, ограничивается постановкой цели и общим видением образа академической самостоятельности. Так в Государственной программе развития высшего образования 2011-2020, и в более поздних версиях академическая автономия определяется как одно из необходимых условий повышения эффективности университета. Особое внимание уделяется связи между университетом и внешним рынком труда, образовательной программой и образовательными потребностями рынка. Университеты призваны адаптировать свой академический профиль в соответствии с потребностями регионального и национального рынка труда. Таким образом, академическая самостоятельность предполагает взаимодействие университета с теми организациями, производством, потребителями, для которых университет обучает будущих специалистов. В таком случае, от университета требуется выстроить отношения с внешними стейкхолдерами, изучить их потребности и удовлетворить потребности в образовании.

Этот подход к развитию академической самостоятельности, с одной стороны, задает направление к цели, но, с другой стороны, предоставляет университету полную свободу выбора путей для достижения цели.

Государственная программа (2010) делегирует ответственность за развитие академической самостоятельности на организацию университета.

Свобода создает благоприятные условия для творческого поиска сценария развития академической самостоятельности. Дэвид Истуд, ректор Университета Бирменгема, председатель HEFCE неоднократно подчеркивает, что свобода университета дает условия для его самоопределения; свобода позволяет вдохновить, но никак не ограничить самостоятельность. Однако, необходимо признать: университеты по-разному готовы быть свободными.

В настоящий период каждый университет делает свой свободный выбор относительно академической и университетской автономии в целом. В каждом университете в той или иной мере происходят перемены в формировании академического индивидуального профиля. Как это характерно для начального этапа становления, сценарий развития, подобно как и определение понятия академической самостоятельности, еще не оформилась в окончательное знание. Такая же ситуация наблюдается и в других странах, например Румынии, Турции. Существует еще много открытых вопросов касательно того каким должен быть сценарий успешного развития академической самостоятельности.

Но как распорядится свободой, если система университета выстроена по принципу управление «сверху-вниз» и фиксированной организацией учебного процесса (Carvalho, 2018). Академическая самостоятельность как новая опция требует новых форм управления [10, p. 346].

На настоящий момент в нашей стране уже есть некоторый опыт, который позволяет увидеть как распоряжаются свободой выбора университеты. Так, например, проект TRUNAK: Transition to University Autonomy in Kazakhstan – Переход к автономии университета в Казахстане [2] предлагает подход к академической автономии как это предложено в общеевропейской исследовании Scorecard, о котором упоминалось выше. Таким образом, имея свободу выбора, проект TRUNAK пошел по пути заимствования зарубежного опыта.

Иметь свободу и определить индивидуальный подход к академическому самоопределению представляет вызов для университетского сообщества. Однако во время свободного выбора необходимо приложить усилия для сохранения своей независимости от политических трендов, давлений и увлечений [10, p. 365].

Внутренний потенциал вуза.

Другой подход к формированию академической самостоятельности замечен в аналитическом отчете «Мониторинг и оценка внедрения гибкой формы управления в вузах». Отправной точкой для развития академической самостоятельности является академический штат университета. В отчете прослеживается связь между академическим сообществом и развитием академической самостоятельности. Согласно результатам исследования, представленных в отчете, уровень готовности преподавателей, их интеллектуальное отношение и профессиональная подготовка являются теми

факторами, которые определяют дальнейшее развитие академической самостоятельности.

Этот подход обращает внимание на тот важный факт, что академическая самостоятельность основывается не на моделях управления, структурах или параметрах. Академическая самостоятельность является продуктом работы преподавателей вуза. Куприянова и Эстерманн [9, р. 603] в своих исследованиях подтверждают, что эффективность академической самостоятельности только выигрывает при активном участии академического сообщества. Именно преподаватели вуза находятся непосредственно в контексте формирования содержания образования и именно они имеют видение как сделать образовательный профиль эффективным и эффективным.

Академическое сообщество представляет собой не просто коллектив преподавателей. Это более сложная организация и внутренняя культура. В отношениях между преподавателями, между средним и высшим управлением университета прослеживаются традиции культуры, интеллектуальные нормы, политические правила взаимодействия. Все эти особенности создают индивидуальный контекст, определяют свободу действия и открытость взаимоотношений между участниками университетской жизни [10]. Кроме этого, уровень академическая самостоятельность напрямую зависит от уровня профессионализма преподавателей и готовности активно участвовать. Так формирование академической самостоятельности начинается с определения интеллектуальных способностей преподаватель и всего академического сообщества и их готовности объединять свои усилия.

Для этого необходимо управлять внутренними процессами университета, исходя из потребностей и интеллектуальных ресурсов самого университета [14, р. 23]. Университетская модель может быть настолько эффективна, насколько это позволяют сделать преподаватели, члены академического сообщества университета. Таким образом, в этом сценарии развитие академической самостоятельности возможно при активном участии преподавательского сообщества.

Итог дискуссии.

В практике университетов в настоящее время можно рассмотреть много различных сценариев развития академической самостоятельности. В данной статье было рассмотрено ограниченное количество подходов, всего три. Из всего многообразия возможных сценариев развития академической самостоятельности, которые можно найти в опыте других университетов и стран, это небольшое количество. Но цель данного исследования заключалась в другом: показать, как по-разному влияет каждый подход на достижение академической самостоятельности. Так, развитие академической самостоятельности по сценарию на основании определения Эстермана предполагает, что университет будет стремиться к показателям. Важно будет предоставить свидетельство того, что университет самостоятельно разрабатывает учебные программы, определяет политику обучения и другие параметры (см. сайте <https://www.university-autonomy.eu/dimensions/academic/>).

Развитие академической самостоятельности при полной свободе выбора тоже имеет свои сложности. Свободы предполагает не только открытые пути для творчества, но также представляет собой вызов для университетского общества. Не всегда академическое сообщество имеет необходимый уровень знаний и опыта, чтобы самостоятельно сделать выбор. В такой ситуации сообщество скорее станет действовать привычным способом, копируя предыдущий опыт. Это может быть прямое копирование опыта других стран без осмысления насколько этот опыт соответствует внутренним потребностям. Это может быть возврат к модели управления «сверху-вниз» и выполнение инструкции.

Третий подход представляет собой наиболее эффективный способ организации условий для академического самоопределения. Первый шаг, который необходимо сделать, это определить уровень потенциала академического сообщества университета и потом переходить к развитию самостоятельности в той мере, в которой академический штат готов действовать.

В исследовании Эндерса и Хари де Буер 2012 года проводится четкое разграничение между формальной и реальной академической самостоятельностью. К этому вопросу также возвращались и другие исследователи. Они подчеркивают кардинальное различие между формальной и реальной самостоятельностью. Основное отличие заключается как раз в том, на каком основании будет происходить академическое самоопределение. Будет ли это формальная академическая самостоятельность, основанная на исполнении действий, которые заданы шаблоном и как правило эти действия продиктованы руководителями университета. Будет ли это реальная академическая самостоятельность, которая начинается с понимания что представляет собой университет, какой интеллектуальный потенциал и ресурсы имеются в наличии и что лучшее можно сделать при данных реальных условиях [5].

Третий подход, предложенный в данной статье, как раз предлагает путь к реальной академической автономии. В этом подходе особое внимание направленно «внутрь», на понимание что представляет собой академическое сообщество. Это можно считать отправной точкой для планирования дальнейших действия и развития академической самостоятельности.

Литература

- 1 Аналитический отчет «Мониторинг и оценка внедрения гибкой формы управления в вузах». Министерство образования и науки Республики Казахстан, АО «Информационно-аналитический центр».
- 2 Проект TRUNAK. <http://trunak.eu/>
- 3 Государственная программа развития образования в Республике Казахстан 2011-2020, Астана, 2010.
- 4 Curaj A., Deca L., Pricopie R. (2018). European Higher Education Area: The Impact of Past and Future Policies. Springer Open.

- 5 Enders J., de Boer H. (2012). Regulatory autonomy and performance: the reform of higher education re-visited. Published online: 16 October 2012.
- 6 Eastwood D. (2010). Chinese Speech.
- 7 EUA, University Autonomy in Europe III: The Scorecard 2017.
- 8 EUA, University Autonomy in Europe III: Country Profiles.
- 9 Kupriyanova M., Estermann T., Sabic N. (2018). Efficiency of Universities: Drivers, Enablers and Limitations. Springer Open.
- 10 Matei L, Iwinska J. (2018). Diverging Paths? Institutional Autonomy and Academic Freedom in the European Higher Education Area. Springer Open.
- 11 Ödemiş I.S. (2019). An Exploratory Study on University Autonomy: a Comparison of Turkey and Some European Union Countries. TurAF NCO College.
- 12 Orosz, K. (2018). Interconnected Dimensions of University Autonomy in Europe. Springer Open.
- 13 Pruvot E.B., Estermann T. (2018). University Governance: Autonomy, Structures and Inclusiveness. Springer Open.
- 14 Yembergenova D. The steering of the higher education system in Kazakhstan: the perspectives of autonomy in universities.

ҒТАМР 14.27

ҰЛТТЫҚ ОЙЫНДАРДЫ ОҚУ ЖӘНЕ ТӘРБИЕ ҮРДІСІНДЕ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ МЕН МАҢЫЗЫ

Султанбекова Ж.Х.

Магистр, А. Байтұрсынұлы атындағы Қостанай өңірлік университеті, Қостанай қ.

Бұл мақалада халық педагогикасы, яғни ұлттық ойындар арқылы балалардың бойында, түсіндіру және сонымен қатар кез-келген тақырыптарды тез, жылдам меңгеруге, оқушының сөздік қорын байыту, ынтасын арттыратыны туралы сөз етіледі.

Түйін сөздер: білім, тәрбие, халықтық педагогика, салт-дәстүр, ойын, оқушы.

Халық педагогикасының адам, отбасы, өскелең жас ұрпақты тәрбиелеу туралы арман-мақсаттарын, орныққан пікірлерін, ұсыныстарын қамтып

көрсететін педагогикалық идеялар мен салт-дәстүрлері өткен мен қазіргінің арасындағы байланысты көрсетеді.

Халық педагогикасы, яғни қазақ халқының салт-дәстүрі, ұлтымыздың ұлттық ойындары тарихи даму барысындағы әлеуметтік мәні бар ақпаратта (білім, білік) т.б. жиналып, ұрпақтан ұрпаққа беріліп отырады.

Ең алдымен, халық педагогикасы өсіп келе жатқан ұрпақтың еңбек пен өмір сүру бейнесінің негізі болып, оларды келешектегі қызметіне дайындайды. Біздің халықтық педагогикада еңбек тәрбиесі өте ертеден бастау алады. Ерте заманнан келе жатқан еңбек тәрбиесінің әдіс-тәсілдер құралы, сөз жоқ, еңбек болып табылады. Еңбек адамның қалыптасуы мен тәрбиеленуінде бір ұрпақтан екінші ұрпаққа өмірлік тәжірибе береді және халықтың даму барысында шешуші роль атқаратынына сөз жоқ. Еңбек ету кезінде адамның дене, ақыл-ой, эстетикалық дамуы мен еңбек тәрбиесі қатар жүреді.

Халықтық педагогиканың ең бір көне тиімді құралдарының біріне ойын жатады. Ойын арқылы бала қоршаған ортаны өз бетінше зерделейді, түйінеді.

Сөйтіп, өзінің өмірден байқағандарын, көргендерін, естігенін іске асырып, қоршаған адамдардың іс-әрекетіне еліктейді.

Соның нәтижесінде өзі көрген жағдайларды отбасылық тұрмыс пен қызмет түрлерін жаңғыртады. Мысалға айтатын болсақ, қазақтың ұлттық ойындары: «Бәйге», «Көкпар», «Күміс ілу», «Алтын сақа», «Аударыспақ», «Бағанға өрмелеу», «Хан талапай», «Қыз қуу», «Тоғызқұмалақ» т.б. балалардың еңбекке деген қарым-қатынасы мен қабілеттерін арттырады.

Ойын дегеніміз—адамның ақыл-ойын дамытатын, қызықтыра отырып ойдан-ойға жетелейтін, тынысы кең, алысқа меңзейтін, қиял мен қанат бітіретін өте ғажайып нәрсе.

Педагог В.И. Сухомлинский: «Ойынсыз, музыкасыз, ертегісіз, творчествосыз, фантазиясыз толық мәніндегі ақыл-ой тәрбиесі болмайды», – дейді. Демек, шәкірттің ақыл-ойы, парасаты ұлттық салт-сананы сіңіру арқылы баии түседі.

Оқу үрдісінде ұлттық ойын элементтерін пайдалану сабақтың тақырыбы мен мазмұнына сай алынады. Сонда ғана оның танымдық, тәрбиелік маңызы арта түседі. Балаларды әсіресе, «Сиқырлы қоржын», «Көкпар», «Асық» секілді ұлттық ойындарға қатыстыру өте тиімді екеніне көз жеткізу қиын емес. Бұл ойындарды жаңа материалды бекіту немесе қайталау кезінде қолдану өте тиімді. Оқушы ойынның үстінде не соңында өзінің қатысу белсенділігіне қарай түрлі баға алуы мүмкін. Мұғалім әр оқушының еңбегін бағалап, ынталандырып отыруы тиіс. Ойынның тәрбиелік маңызы мынада: ол баланы зеректікке, білгірлікке бағыттап баулиды.

Ата-бабаларымыздың асыл қазыналарына деген көзқарасын құрметтеуге сөз әсемдігін сезінуге үйретеді. Балаларды батылдыққа, өжеттікке тәрбиелейміз. Сонымен қатар еңбекке баулу сабағында болсын, математика, ана тілі кез-келген оқу іс-әрекетінде не тәрбие беруде де ұлттық ойындар арқылы сабақтасытырып түсіндіру пән тақырыптарын тез, жылдам меңгеруге ықпал етеді. Оқушының сөздік қорын байытып, ынтасын арттырады.

Халқымыздың ұлы перзенттерінің бірі, аса көрнекті жазушы М.Әуезов: «Біздің халқымыздың өмір кешкен ұзақ жылдарында өздері қызықтаған алуан өнері бар ғой. Ойын деген менің түсінуімше көңіл көтеру, жұрттың көзін қуантып, көңілін шаттандыру ғана емес, ойынның өзінше бір ерекше мағыналары болған», – деп тегіннен тегін айтпаса керек. Одан кейінгі кезеңде қазақ халқының бай этнографиялық материалдарын жинақтаған және оның ішінде ұлт ойынының тәрбиелік маңызы туралы пікір айтқандар К.А.Покровский, А.И. Ивановский, Н.И. Гродеков, Е.А. Алекторов, Ә. Диваев, А. Левшин, Н. Пантусов, Ф. Лазаревский, П.П. Пашин, Г.С. Запряжский, А.Шиле, А. Харунзин, А. Горячкин, П. Ходыров, Е. Букин, О. Әлжанов және т.б.

Е. Сағындықов өз еңбегінде: «Қазақтың ұлт ойындары тақырыпқа өте бай және әр алуан болады», – дей келіп, ұлт ойындарын негізінен үш салаға бөліп топтастырған.

Ә. Диваев «Игры киргизских детей» атты еңбегінде тарихта алғаш рет қазақтың ұлттық ойындарын үш топқа бөліп қарастырады.

Қазақ балаларының ұлттық ойынына тоқталғандардың бірі–орыс ғалымы А.Алекторов. Ғалымның «О рождении и воспитании детей киргизов, правилах и власти родителей» (Орынбор, 1891) атты еңбегін атауға болады.

М. Жұмабаев ойындарды халық мәдениетінен бастау алар қайнар көзі, ойлау қабілетінің өсу қажеттілігі, тілдің, дене шынықтыру тәрбиесінің негізгі элементі деп тұжырымдайды. Кезінде ұлттық ойындарды зерттеген авторлар қатарында М. Тәнекеев, Б. Төтенаев, М. Балғымбаев, Ә. Бүркітбаев, т.б. есімдерін атап кетуге болады.

Кеңес Одағы кезіндегі ұлттық ойындардың маңызы мен қажеттілігін көрегендікпен қарастырған ғалым Б.Төтенаев «Қазақтың ұлттық ойындары» (Алматы, 1994) атты еңбегінде қазақ ойындарын бірнеше топқа бөліп, ойын шарттарын жазып, жастар үшін тәрбиелік мәнін зерделеп, өзінің ойын білдірген.

Оқу және тәрбие үрдісінде, яғни балабақшалар мен бастауыш мектептерде ұлттық ойынды ұтымды, алдымен еңбекке баулу, дене шынықтыру барлық пәндерді оқыту барысында тиімді пайдалансақ, балалардың өз бетімен жұмыс жасау дағдыларын қалыптасып, балалардың білімге деген құштарлығы артып және халықтың асыл мұрасын бойына сіңіріп, ұлттық сананы бойына сіңіріп өсетін болады.

Қай халықтың болмасын, оның ұлттық ойындарының белгілі бір мақсаты мен әлеуметтік-психологиялық тұрғыдан ерекше қасиеттері болады.

Ұлттық дәстүрлі халық ойындарының ел арасындағы беделі, тарихи қоғамдағы алатын орны және болашақ ұрпақты өсірудегі қажеттілігі, оның шығу тарихы туралы ғылыми тұрғыдан бізге дейінгі ғалымдар да көп ізденді. Осы мәселеге байланысты зерттелген ғылыми еңбектерді біз хронологиялық шектігіне қарай бірнеше топқа бөлінеді.

1. Орыстың отарлау саясаты кезеңіндегі алғашқы орыс әскери шенеуніктері мен миссионерлерінің көшпенділер хақындағы зерттеу жұмыстары;

2. Кеңес заманы кезеңіндегі Орта Азия және Қазақстан халықтарының ұлттық ойындары туралы жазылған ғылыми еңбектер;

3. Мектеп жасына дейінгі балаларды дене шынықтыруға баулу әдістерін педагогикалық сипаттағы бағыт-бағдарлама тұрғысынан зерттелген жинақтар.

4. Тәуелсіз егеменді елдер кезеңіндегі (1992 жылдан бүгінге дейін) аталған тақырыпқа қатысты ізденістер.

Жоғарыда айтып кеткеніміздей, Ә. Диваевтың «Игры киргизских детей» еңбегінде тарихта алғаш рет қазақтың ұлттық ойындарын үш топқа бөліп қарастырды деп айтқан болатынбыз. Ә. Диваев алғашқы топтағы ойын түріне рулық-қауымдық құрылыс кезеңінде өмірге келген ойындарды, екінші топтамадағы дәстүрлі ойындарға қозғалыс ойындарын, үшінші топқа – спорттық ойын түрлерін жатқызады. Ізденуші этнографтың дәлелдеуінше, халық ойындары балалардың іс-әрекетін, қимыл-қозғалысын дамытумен қатар денсаулығын шыңдауда тездетуші үрдіс әрекетін атқарады. Ә. Диваев: «Как киргизы развлекают детей» деген мақаласында: «бала бас бармағын көтеріп оған пайғамбарымыз не дейді деп көк аспанға қарап, құдай тәңірінен рұқсат сұраған», – дей келіп, «Бес саусақ» ойыны мен саусақ атауларын алға тартады және аталған мақалада саусақ пен қимыл-қозғалыс жасау әрекеті негізінде баланы тәрбиелеп, шынықтырудың үлкен даналық философиялық мағынасы жатқандығы сөз етіледі.

XX ғасырдың басында өмір сүрген этнограф М. Гуннер қазақтың ұлттық ойындарын былайша жіктейді:

1. Жалпы ойындар;
2. Қарсыласу мен күресу сипатындағы ойындар;
3. Ашық алаңқайдағы ойындар;
4. Қыс мезгіліндегі ойындар;
5. Демалыс ойындары;
6. Ат үстіндегі ойындар;
7. Аттракциондық-көрініс ойындар.

Әлі де болса ойынның адамның дамуына, қалыптасуына, тәрбиесіне байланысты функциялары анықталуда. Ойын – адамның өміртанымының алғашқы қадамы. Сондықтан ойын арқылы балалар өмірден көптеген мәліметтер алып, дамиды. Ойынның басты шарты жеңіске жету болса, әр ойыншы өз қарсыласының мүмкіндігімен санасып, бір-біріне деген сенімділігін арттырады.

Ойынның өзіне тән мотивтері болады. Мысалы: мазмұндық, ролдік ойындар баланың зейінін, есін, ойлауын, қиялын қалыптастыруда зор маңыз атқарады. Ойын әсері арқылы бала өз қасиетін қалай қанағаттандыра алатынын, қандай қабілеті бар екенін байқап көре алады. Ал ақыл-ой ойындарында белгілі бір ережені сақтап ойнайды. Ол ойындар баланың

тапқырлығын, байқағыштығын, зиінділігін арттырумен қатар ерік сезім түрлерінде дамытады.

Ойын түрлері өте көп. Соның ішінде бастауыш сыныптарда пайдаланылатын: ойын-сабақ, ойын-жаттығу, сергіту ойындары, дидактикалық мақсаттағы ойындар, сөздік ойындар, логикалық ойын есептер, ұлттық ойындар. Мұндай ойындар баланы жан – жақты дамытып, білімді толық игеруге көмектеседі.

Оқу үрдісінде кеңінен қоладынылатын ойынның тағы бір түрі ол – дамытушы ойындар. Дамытушы ойындардың маңызы балалардың ынта – ықыласын есепке ала отырып, оқуды қызықты етіп, білім, білік дағдыны қалыптастыру. Дамытушы ойындарға қойылатын бірінші талап – баланың танымдық әрекетін, қызығушылығын дамыту. Бұл талаптар төмендегідей сұраныстарға жауап береді:

- балаларға өзінің қабілетін көрсете білуге мүмкіндік беру;
- баланы басқалармен жарыса білуге қалыптастыру;
- білік пен дағдыны қалыптастыру үшін білімді өзі ізденуге қамтамасыз ету;
- ойын барысында балаға жаңа білім, білік дағдылардың қайнар көзіне жеткізу;
- баланың ойын барысында жеткен жеңісі оның жаңа алған білім, білік дағдыларымен сәйкес келетіндігі.

Ұлы Абайдың: «Ойын ойнап ән салмай өсер бала болама?» – деген пікірінен бала өмірінде ойынның маңыздылығын көруге болады. Бала-бақша балаларының психикасының дамуына ойын әрекеті шешуші рөл атқаратындығы туралы белгілі ғалымдар өз еңбектерінде айтып кеткен: Ж.Аймауытұлы, М. Жұмабаев, Ш. Құдайбердіұлы, С. Торайғыров.

Баршамызға белгілі ойын арқылы баланың дене құрылысы жетіліп өзі жасаған қимылына сенімі артады. Баланың бойында ойлау, тапқырлық, шыдамдылық, ұйымдастырушылық, белсенділік қасиеттер қалыптасады. Сабақтан тыс уақытта ойналатын ойын түрлері оқушылардың қимыл қозғалысқа деген икемділігін арттырып, шығармашылық қабілетін кеңейтеді. Халық өзін қоршаған дүниенің қыры мен сырын егжей-тегжейлі білуді баланың шамасына ойын арқылы жастайынан сіңіре беруді көздеген. Ойын бала табиғатымен егіз. Өйткені бала ойынсыз піспек емес, жан-жақты дамымақ емес. Бұл жерде атап айтатын бір нәрсе, ойындарды бүгінгі педагогикалық ілім талаптарына сай іріктеп, ретті қолдана білсек, онда ол сабақтың сапасын көтеріп, тиімділігін арттырады, сабақтан тыс уақытта жүргізілетін тәрбие жұмыстары жандандыра түседі.

Жастардың ұлттық сана-сезімінің дамуында қазақтың ұлттық ойындарының алатын орны айрықша. Оның ішінде қазақтың ұлттық спорт түрлерінің қатарына жақында қосылған қазақтың «хан дейбісы» ойынын атап өтуге болады. «Хан дейбісы» – мемлекет тізгінін ұстаған хандардың, билердің арасында кең тараған ойын түрі. Хан, би секілді лауазымды билікте болған бабаларымыз өздері өмір сүрген кезеңде бұл ойынды тек ойын тұрғысынан

емес, ел басқарудағы саяси құрал ретінде де пайдалана білген. Табылғанына көп уақыт болмаса да, «Хан дойбысы» ойыны қазақы «мінезімен» біраз жанның жүрегін жаулап алды. Бір қуантарлығы, қазіргі уақытта ойынның осы түрін насихаттауға, болашағымыздың жалғасы жастармыз атсалыса бастады. Қазақ халқы ежелден жылқы малын айрықша қастерлей білген. Ал олардың сәйгүліктерге деген ынта-ықыласы ат ойындарына сүйіспеншілікті арттыра түскені даусыз. Қазақтың ұлттық ойындарының ішінде ат ойындарының ерекшелігі мен маңызын айтып жеткізу тіпті де мүмкін емес. Бір таңданарлығы, ертеректе әр жігіт, тым болмағанда, ат сайыстарының бір түріне қатысып, жүзден жүйрік шығуды аңсаған. Халқымыздың жер тарпыған сәйгүліктерді жақсы көргені соншалық, оларға «тіл-көз тиеді» деп қорыққан. Сондықтан бәле-жаладан сақтану үшін бәйгеге қосатын тұлпарларды ешкімге көрсетпей, үстіне жабу жауып, жануардың құйрық-жалын өріп, әр жеріне үкінің қауырсындары мен тіл-көзден сақтайтын тұмар таққан.

Қорыта келе, халық педагогикасы, яғни ұлттық ойындарды жалпы ойын, ойын түрлері, мектепке дейінгі мекемедегі балалармен де, сонымен қатар бастауыш сынып оқушыларымен де оқу үрдісінде де, тірбиелеуде де ерекше орын алады. Балаларды ойната отырып, ойын түрлерін қолдана отырып, біз оларды ынтасын, есте сақтау қабілетін, шапшаңдығын, оқуға деген ынтасын арттырып, білімге деген құштарлығын оятатынымызға кәміл сенімдіміз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Мазимбаев М.К., Унтаев Х.Қ. Ұлттық ойындар – дене тәрбиесі жүйесіндегі сабақ түрлерінің негізгі құралы // Ұлттық спорт пен ойындардың бүгінгісі мен болашағы: республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы, 2010. – Б. 120-124.

2 Абишев К.С., Унтаев Х.Қ. Ұлттық ат жарысын өткізудің тиімді тәсілдері // Ұлттық спорт пен ойындардың бүгінгісі мен болашағы: республикалық ғылыми-тәжірибелік конференция материалдары. – Алматы, 2010. – Б. 145-150.

3 Унтаев Х.Қ. Жеке тұлға қалыптасуындағы қазақтың ұлттық педагогикасының маңызы // Дене тәрбиесінің теориясы мен әдістемесі. – 2009. – №2. – Б. 75-77.

4 Унтаев Х.Қ. Қазақтың ұлттық педагогикасындағы дене шынықтырудың құралдары мен қызметін жіктеу ерекшеліктері // Дене тәрбиесі жаршысы. – 2010. – №3. – Б. 157-161.

5 Унтаев Х.Қ. Қазақ дене тәрбиесінің өзіндік халықтық жүйесі // Дене тәрбиесі жаршысы. – 2010. – №3. – Б. 165-167.

6 Кішібаева Д. Ұлттық ойындардың пайдасы // Бастауыш мектеп, 2001. – Б. 52-56.

7 Қоянбекова С. Ойын мақсатын талдау және оның мәні // Қазақстан мектебі, 2002, №1-2.-Б. 45-49.

8 Жұмабекова Ф.Н. Мектепке дейінгі педагогика. Астана, 2008.

9 Отбасында баланы мектепке дайындау, ата-аналарға арналған әдістемелік нұсқау. – Алматы. Шартарап, 2000. (М.С. Сәтімбековамен авторлық бірлестікте). –191 б.

SRSTI 14.07.09

ALLUSION AS A LINGUISTIC FEATURE OF MODERN ENGLISH LYRICS (ON THE EXAMPLE OF PINK AND MAROON 5)

Kudritskaya M.I.

*PhD, Candidate of Pedagogy, associate professor, Kostanay State Pedagogical University
named after U.Sultangazin, Kostanay c.*

Sadvakassova S.B.

*Student, Kostanay State Pedagogical University named after U.Sultangazin,
Kostanay c.*

Modern English-language lyrics provide unique opportunities for expanding socio cultural knowledge. Without the necessary minimum knowledge of the language, the history of English-speaking countries, literature, the realities of modern mass culture, it is impossible to speak of full language proficiency. Each lyrics reflects any stories (love, life) of a reference to any event. Recently, a trend has been gaining more and more where singers turn to politics and sing about the global problems of mankind, or write songs with a reference to the country's historical events. The songs have a deep sense of the text, many songs about life situations, calling for friendship, kindness, love [1, p. 5].

Key words: stylistics, stylistic means, allusions, social allusions, political allusions, religious allusions, the English language, the texts of modern English language songs.

Due to the rapid development of linguistics and the stylistic analysis reaching the text level, the structures that form the text as the maximum volume unit of speech fall into the research circle, which means that in the framework of scientific analysis there are two interrelated, but actually different phenomena:

– the connection of linguistics with literary criticism, where the study is based on the language that forms the text as a means of communication;

– consideration of the speech components of the text from the point of their speech-expressive stylistic function [2].

The role of stylistics is currently difficult to overestimate in relation to so that the issues of stylistic interpretation of linguistic facts are becoming increasingly important right now, when the role of the functional aspect of the language is growing and is constantly increasing need for practical knowledge of various types of speech activities. The linguistic competence of an English language specialist includes knowledge of many linguistic disciplines, among which stylistics is of paramount importance, as the stylistic component is present at all levels of the language system [3].

All stylistic means of a language can be divided into expressive means (EM), which are used in some specific way, and special devices called stylistic devices (SD) [4]. An allusion has certain important semantic peculiarities, in that the meaning of the word (the allusion) should be regarded as a form of the new meaning [5].

Materials and Methods:

- theoretical: analysis of scientific literature;
- linguistic: a method of contextual analysis.
- a descriptive method with methods of observing linguistic phenomena, comparison, generalization, continuous disassembly method.

Stylistics is rightly considered one of the branches of applied linguistics. It not only develops thoughtful reading skills, but also provides the basis for the development of artistic taste, helps normalize the language and helps to speak and write well and expressively [6-7].

Of course you can't talk about style without defining what style is.

In her book, Lapshin, in order to understand what «style» is, turned to the etymology of the word. The English word style comes from the Latin *stilus* – the name of a special stick with a sharp end, which the Romans used as a tool of writing on wax tablets. Metonymically, the word «style» began to be used in the sense of skill:

a) correctly use the lexical and phraseological and syntactic means of the language

b) use these tools to beautify speech [8].

Thus, style was understood as a way of presentation, a good syllable.

Further, the word was borrowed in European languages. The French and English changed the spelling of the root vowel (style), mistakenly linking its origin with the Greek word *stylos* – ‘pillar’, ‘stem’ [9].

Kuharenko explains that the term «stylistic» originated from the Greek «*stylos*», which means «a pen». In the course of time it developed several meanings, each one applied to a specific study of language elements and their use in speech [10].

Stylistics is the branch of linguistics that studies principles and effect of the choice and use of lexical grammatical, phonetic and generally linguistic means for transmission of thoughts and emotions in different conditions of communication [11].

Man is intelligent! And this is due to the fact that he has the most valuable gift of speech. Arnold claims that our speech is rich and diverse, without it we would not be able to reach heights in all areas of activity, thanks to which we communicate with each other, pass on information and experience to a new generation.

Lapshina explains that the style of broad understanding is the science of use language. As a branch of linguistics, stylistics (linguostylistics) is a section of linguistics that studies the style of language and speech style. At the same time, the style of the language and the style of speech are two sides of the whole, correlated as language and speech, that is, as a code and the real embodiment of this code [12].

This suggests that the exchange of one or another information depends on the style of its transmission. With some intonation, manner, they raised their speech.

The stylistics of the language explores, on the one hand, the specifics language subsystems called functional styles and sublanguages and characteristic idiosyncrasies of vocabulary, phraseology and syntax, and, on the other hand, are expressive, emotional and evaluative properties of various linguistic funds. Stylistics of speech studies individual real texts, consider how they transmit content, not only following the norms, well-known grammar and style of the language [13].

That is, you can see that in different situations, the language as a means of communication is used in different ways. A message about one and the same fact of reality can take different forms, depending on, for example, whether communication takes place in an official, business or everyday environment, on the social affiliation of the interlocutors and the relationship between them, because of the subjective, emotional attitude of the speaker to the subject of conversation, and from, finally, how he regards the situation. All these pragmatic factors of the communicative situation are optional, that is, in the act of communication they are not necessarily appear all at the same time.

Stylistics, like any science, has its own conceptual the apparatus and instrument of description is a metalanguage in which the basic concepts are stylistic device, stylistic function, stylistic connotation, style coloring [14].

It is very important to master this conceptual apparatus in order to successfully carry out stylistic analysis of the text. It is not only about correctly understanding the content of the text, but also the ability to convey one's impression to another. At the same time, active language skills are developed in the field of topics that are most important in the field of cultural communication.

The modern world is characterized by speed of movement, brevity of phrases and simplification of the whole way of life in general. The modern young generation prefers concise, simple texts and comics to long, grammatically and lexically more complex classical novels. Based on this, we can assume that today the texts of popular English-language songs of a global (mass) nature can serve as both a source of information transfer and a tool for shaping the worldview, value orientations and attitudes of young people. Lyrics related to fiction, namely to poetic texts, have their own specifics. The main features are conciseness, accuracy, clarity and imagery. Understanding of the meaning occurs throughout the text. Reality is presented in the form of an image, and important is not only the transmission of informative content,

but also the emotional and psychological impact on the listener [15], which is possible through stylistic paths, in this case through allusions.

The stylistic features of a work are very often the subject of many scientific studies [4, p. 5]. The relevance of using allusions in song lyrics is represented by saving time and compressed information transfer, a large amount of information is transmitted through a small amount of words. When using allusions, one word, a phrase carries a volume of information equal to the whole story, according to V. I. Yaremenko, there is an «activation in the mind of the reader of certain textual layers and the presentation of the author's text in tune with external contexts» i.e. through a system of associations, a connection arises and a deeper understanding of the author's text through previously acquired knowledge. In addition, the lyrics have a national-cultural and temporal condition. The songwriters, consciously or perhaps subconsciously, describe the characteristics of that people and the era to which they belong and in which they live – there is a consonance with the political situation in the country, with thoughts that concern many.

Result and discussion.

According to I. R. Halperin, allusion is a stylistic figure containing a hint, a reference to a historical, literary, mythological, biblical fact or fact from everyday life, expressed by a word or phrase and enshrined in text culture or speech [3].

The use of an allusion implies that the reader or listener has an idea about a given fact, subject, or person. They are based on the accumulated experience and knowledge of the author, which in turn assumes that the reader himself also has such experience and knowledge. As a rule, the source is not indicated, which is the most noticeable difference between quote and allusion.

Another feature of the allusion is the nature of its structure, if the quote implies a verbatim excerpt from the text, framed in a special font or framed with quotation marks, then an allusion is just a mention of a word or phrase, which is considered as a key word-utterance. Moreover, the author, using an allusion, the main meaning of which is supposedly known, gives it a new meaning in his statement. For example, the Pink My Vietnam lyrics read: This is my Vietnam, I'm at war, life keeps on dropping bombs and I keep score [17].

In this example, an allusion is represented by the token «Vietnam». This is an allusion to the Vietnam War, which in America considered one of the most cruel, bloody and shameful, because the forces of opponents were absolutely unequal. In the history of Vietnam, this war is perhaps the most heroic and tragic. However, Pink in his text gives it a new meaning, implying his life by this. Life, like the Americans in the Vietnam War, mercilessly drops «bombs» on it, but it reflects all the blows and does not give up. There are also a number of references to global political and social problems that resonate with allusions to religion. The song Ave Mary A. contains references to the Catholic prayer to the Virgin Mary, to her initial words, as well as allusions to the problem of high levels of suicide among schoolchildren in Japan and the kamikaze, who were the first suicide bombers: «Suicide bomber and a student shot, Tokyo I think we have a problem «Cause I don' believe in you anymore.

And also consider an American pop rock band «Maroon 5». In his song «Makes Me Wonder» there is a secondary theme where Levin (the lead singer of the group) expresses his dissatisfaction with the state of American politics and the Iraq war.

Conclusion. At the moment, songs play an important role in society. Songs have their own cult and also make a huge contribution to the development of sociality. Nowadays, in connection with the latest events, political relations are breaking out. The songwriters, seeing everyday life, are trying to hint to people of high society about any problems, or the authors write songs on religious and love topics.

When the listener listens to songs, he listens not only to the melody and rhythm, but to any references, what is true for him, what he wants to accept.

Performers, seeing the smallest, and even global problems, want to be along with the people. Each phrase is saturated and endowed with some meaning.

References

- 1 Арнольд И.А. Стилистика современного английского языка. / И.А. Арнольд. – Л., 1990. 298-301 с.
- 2 Бочина Т.Г. Стилистические приемы контраста как система с полевой структурой // Филология и культура. 2015. Вып. 8. С. 25-29.
- 3 Гальперин, И.Р. Стилистика английского языка. / И.Р. Гальперин. – М., 1997. – 335 с.
- 4 Колесников А.А. Особенности функционирования. Актуальные проблемы гуманитарных и естественных наук – 2010 №12 С. 247-248.
- 5 Кухаренко В.А. Практикум по стилистике английского языка. / В.А. Кухаренко. – М., 1986. – 144 с.
- 6 Никитина А.А. Аллюзивные имена собственные – товарные знаки//Вестн. С.-Петербургского университета. Сер. истор., яз., литер. – С.-Пб., 1996 – 110-112.
- 7 Сдобников В.В., Петрова О.В. Теория перевода: учебник. Н. Новгород: НГЛУ им. Н. А.Добролюбова, 2001. – 306 с.
- 8 Стилистика Английского языка : учеб. пособие для студ. учреждений высш. проф. образования / М.Н.Лапшина. – СПб.: Филологический факультет СПбГУ; М.: Издательский центр «Академия», 2013. – 272 с.
- 9 Стилистика современного английского языка:учбн пособие для студентов / И.Г.Кошеваева: Издательский центр «Академия» 2011. – 352 с.
- 10 Стилистика. Современный английский язык: Учебник для ву-зов. – 4-е изд., испр. и доп. – М.: Флинта: Наука, 2002. – 384 с.
- 11 Хлопьянов А.В. Аллюзия как средство создания языковой игры в современных СМИ: саття в сборнике статей. Русский язык: История, диалект, современность. 2016 – С. 278-284.
- 12 Щуклина Т.Ю. Лингвистические средства создания экспрессивности русских рекламных текстов // Филология и культура. 2015. Вып. 8. С. 4-6.

13 Яременко В.И. О роли аллюзий в современном английском языке и некоторые способы ее перевода на русский язык // Языковое бытие человека и этноса: психолингвистический и когнитивный аспекты: мат-лы Междунар. школы-семинара (V Березинские чтения). М.: ИНИОН РАН; МГЛУ, 2009. С. 339-345.

14 Pink. My Vietnam URL: <http://www.azlyrics.com/lyrics/pink/myvietnam.html> (1.04.20).

GTAMP 14.07.07

МУЗЫКА САБАҚТАРЫНДА ОЙЫН ТЕХНОЛОГИЯСЫН ОҚЫТУ

Султанова Н.К.

П.ғ.к., доцент, кафедра меңгерушісі, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

Жүнісбекова Ш.

Студент, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ.

Мақалада ойын арқылы балаларда музыкада және әлеуметтік ортаға деген ғылыми-танымдық, эмоциялы-адамгершіліктік қатынастарды қалыптастыруға болатындығы, ойын оқушылардың оқуға деген ынтасын арттырудың маңызды құралы екендігі қарастырылған. Өйткені, бастауыш сынып оқушылары сабақ үстінде ойынды көп қажет етеді. Оларға пайдаланатын ойындар оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай күрделеніп отырады. Яғни, алты жасарлармен ойналатын ойынның мазмұны жеңіл болады, ал сыныбы жоғарылаған сайын, яғни екінші, үшінші, төртінші сынындарда бұл ойынның мазмұны күшейеді. Музыка пәні сабақ жоспарларын үш саты бойынша құрауға болады. Әр кезең «стратегиялар» арқылы жүзеге асатындығы баяндалады.

Түйін сөздер: ойын, логикалық ойлау, педагогикалық мүмкіндіктеріне сәйкес ойын түрлері, музыкалық іс-әрекет сипатына сәйкес ойын түрлері, музыка сабақтарында ойын технологиясын оқыту.

Қазақстан Республикасының Білім беру заңында бастауыш білім беру туралы былай делінген: «Жалпы орта мектепте білім беру – баланың жеке басын қалыптастыруға, оның жеке қабілеттерін, оқу ісіндегі оң талпынысы мен

алғырлығын, негізгі мектептің білім беру бағдарламаларын кеңінен меңгеру үшін оқудың, жазудың, есептеудің, тілдік қатынастың, шығармашылық тұрғыдан өзін-өзі көрсетудің, мінез-құлық мәдениеті мен дағдыларын дамытуға бағытталған» [1].

Жалпы орта мектептің алдында тұрған негізгі мақсат – оқушыларға білім бере отырып ойлау қабілетін дамыту, қызығушылығын арттыру, оқуға ынтасын ояту. Бастауыш мектеп кезеңінде алған білімдерді бала өз іс-әрекетінде қолдануға машықтанады және ой қорытынды жасай алу, себеп-салдарды анықтау, түсінік беру, ойлау қабілетінің дамуы анық көріне бастайды және осы кезеңде оқушының ойлауы нақты-бейнеліден абстрактылы ойлауға қарай дамиды, заттарды тиісті ұғымдарға жатқызып, өзінің ойын дәлелдеуге үйрене бастайды. Дәлелдеу үшін бала тиісті жүйе – логикалық ойлауға сүйенеді. Логикалық ойлау анықтылығымен, бірізділігімен, дәлелділігімен ерекшеленеді. Бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауын дамытуға біріншіден – айнала қоршаған ортаны танып білу, екіншіден – баланың тапсырмаларды шешуге деген өзіндік талаптардың күшеюі, үшіншіден – сөздік қорының кеңеюі әсер етеді.

А. Байтұрсынұлы ұғымдарды қалыптастыру үшін ойлау заңдарын, ережелерін дұрыс пайдалану керектігін айтады [2].

Ж. Аймауытов жас буынның дұрыс ойлап, дұрыс сөйлеуіне ата-ана мен мектеп оқытушылары бірден-бір жауапты деген құнды пікір [3] айтады. Бұл пікірлер оқу-тәрбие үдерісіндегі озық ой-пікірлермен үндесіп жатқандығын байқауға болады.

Қ. Жарықбаевтың еңбектерінде «Баланың логикалық ойлауын дамыту, ұғымдарын өсіру – науқандық жұмыс емес. Ол әрбір сабақ үстінде, мектептегі барлық тәлім-тәрбие үдерісінің барысында ұдайы жүргізілетін жұмыс. Мұнда оқушылардың жас ерекшелігі де қатты ескеріледі» – [4] делінген.

Ғалымдар, педагогтар Я.А. Коменский, И.Г. Песталоцци, Ж-Ж. Руссо, И.Ф. Гербарт, А. Дистервег, К.Д. Ушинскийдің оқыту арқылы оқушылардың ақыл-ой қабілеттерін дамытуға баса назар аударғаны тегін емес.

Оқыту үдерісінде логикаға көңіл бөлген чех педагогы Я.А. Коменский оқушыларды ой тұжырым жасауға үйретіп оларды өмірмен байланыстыра білуге ары қарай логикалық ойлауын жетілдіру керектігін айтқан. Ол қандай пән болмасын ойлаудың формалары талдау, жіктеу және салыстыруға көп көңіл бөлген. Бұл көзқарастар ары қарай ұлы педагог К.Д. Ушинскийдің еңбектерінде көрініс тапты. «Баланың логикалық ойлау қабілетін дамыту – бастауыш сыныпты оқытудың басты мақсаты. Бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлау қабілетін дамыта оқытудың негізгі ерекшелігі – айнала қоршаған орта және табиғатты бақылау және көрнекі оқыту болу керек» – [5] деп құнды пікір айтады.

В.А. Сухомлинскийдің еңбектерінде бастауыш сынып оқушыларының логикалық ойлауын дамытудың негізгі жолы абстракциялық ойлауды ұйымдастыруға көп көңіл бөлген. Өйткені абстракциялық ойлау заттардың ерекшелігін, ұқсастықтарын және себептерін түсіндіреді – [6] дейді.

Оқу үрдісінде ойын оқытудың әрі формасы, әрі әдісі де болып табылады, сол себепті ойын әрекеті оқытушы мен оқушының іс-әрекетінің бірлескен, өзара байланысты технологиясының дидактикалық категориясы ретінде де қарастырылады. Педагогтар ойын үстінде бала санасын дамыту, тәрбиелеу, оқыту қатар жүргізіледі, оны бала белсенділікпен және асқан ыждағаттылықпен қабылдайтындықтан ойындарды оқу үрдісінде міндетті түрде енгізу жайлы айтады.

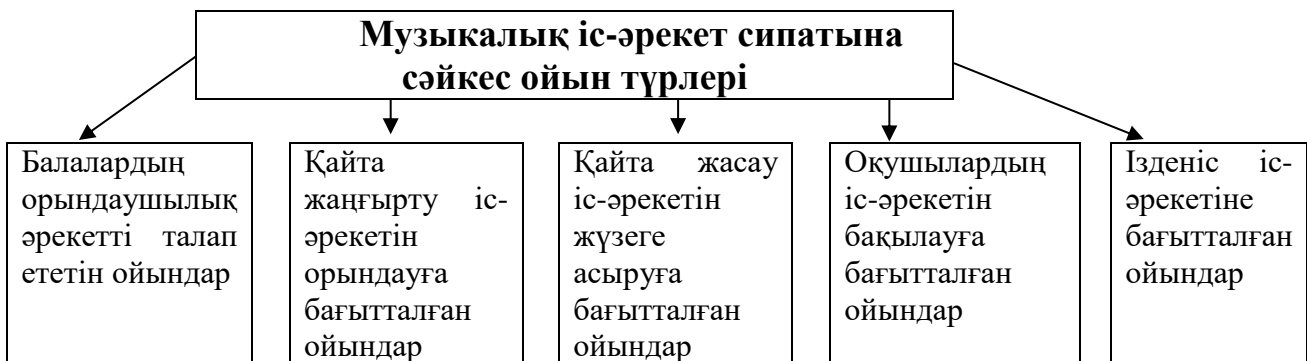
Мектеп оқушыларының мектепке келгенге дейінгі әрекеті ойын десек, оқу-тәрбие үрдісінде олар біртіндеп ойын әрекетіне бейімделуі тиіс. Сабақ үстінде оқушылардың біліктілігі, іскерлігі, дағдысы, дүниетанымы дамиды. Негізгі бетбұрыс оқушы білімінің сапасын арттыру, ол дегеніміз түпкі нәтижені көре білу, яғни оқушыға берген біліміміздің қайтарымын көру. Ол үшін сабаққа сыныптағы оқушының барлығын қызықтыра отырып қатыстыру қажет.

Ойындардың педагогикалық мүмкіндіктеріне сәйкес мынадай жіктелімі бар:

Сурет 1. Педагогикалық мүмкіндіктеріне сәйкес ойын түрлері

Педагогика ғылымында танымдық іс-әрекет сипатына сәйкес ойын түрлері былай бөлінеді:

Сурет 2. Музыкалық іс-әрекет сипатына сәйкес ойын түрлері.

Сондықтан оқу үрдісінде дидактикалық ойындарды пайдалануда жүйелілік, бірізділік, лайықтылық, теория мен практиканың байланыстылығы, пәнаралық байланыс, жағымды мотивация және оқытуда эмоционалдық ахуал құру қағидалары ескеріледі. Сондықтан осы қағидалардың негізінде оқушылардың қызығушылығын қалыптастырудағы дидактикалық ойындарды пайдалану тиімділігі мына көрсеткіштер бойынша анықталады:

– пән бойынша берілетін ойындар оқушының қызығушылығын тудыру үшін бір жағынан жаңа біліммен, екіншіден өткен тақырыптармен байланысты болуы тиіс;

– оқу мазмұнындағы жаңалық – бұл оқушының әуестігі мен білуге құштарлығын оятады және бірте-бірте танымдық қызығушылықты қалыптастырады. Адамның белсенді бағдарлану үдерісімен бірге жүретін таң қалу, күтпеген нәрселердің болуы да бала үшін маңызды болып табылады. Оқу материалының жаңалығы оқушыларға жағымды эмоция тудырады. Оған жаңа деректер, мағлұматтар, теориялар, бұрын оқушылар күтпеген жаңалықтар жатады;

– оқу мазмұнымен байланысты білім мазмұнының тарихи жаңалықтарды қамтуы. Танымдық қызығушылықтың дамуы жаңа материалға, тарихи жаңалықтарға сүйенетіндіктен, балалар сабақта өздерінің нені үйреніп жатқандығын саналы түрде сезінеді, жаңа мәліметтерді іздеуге ұмтылысы, ынтасы артады, ғылыми танымға жақындайды;

– оқушыларға оқу мазмұнымен байланысты қазіргі ғылым жетістіктерінің болуы да танымдық қызығушылықты қалыптастыру үшін маңызды. Сонда ғана оқушы ақпараттың күрделілігін, карама-қайшылығын айқындай отырып, оның нәтижесінен ізденудің, еңбектенудің, алдына қойған мақсатына жетудің қажет ететіндігін түсінеді;

– білімнің өмірдегі практикалық құндылығы, ғылымды практикада қолдану қажеттілігін білуі және оны жүзеге асыруға ұмтылысы анықталды.

Дидактикалық ойынның сабақ барысындағы басты мақсаты – білім беруді ойынмен ұштастыру. Оқушының ойынға белсенді түрде қатысуы оның ұжымдағы басқа да әрекеттерін айқындайды. Ойын бір қарағанда жәй әрекет сияқты болғанымен, ол ұжымдық әрекет. Ойын арқылы оқушы:

- қисынды ой-қабілетін дамытады;
- өздігінен жұмыс істеуге үйренеді;
- есте сақтау қабілеті дамиды;
- зейіні қалыптасады;
- байқампаздығы артады;
- ойынның ережесін бұзбау, яғни тәртіптілікке үйренеді;
- бір-біріне деген сенімдері артады, достыққа, ынтымақтастыққа баулиды;

– ең бастысы сабаққа қызығушылығы артады.

Бүгінгі күн талабына жауап бере алатын дидактикалық орта әртүрлі жаңа технологиялар және ақпараттар легі толассыз жаңа нәтижеге ұмтылған

инновациялық орта болып табылады. Ал дәл осы ортаны жасақтау қажеттігі келесі әлеуметтік және педагогикалық қажеттіліктермен сипатталады:

- оқушының оқу әрекетінің және жеке өз өмірінің толық дәрежелі субъектісі ете отырып, рөлін күшейту;
- оқушыда толассыз ақпарат әлемінде өзін-өзі ұйымдастыратын іс-әрекеті субъектісі сапаларын дамыту: нақты нәтижеге жеткізетін мақсат қоюда, өз әрекетін жүйелі жоспарлауда және оны жүзеге асыруда;
- оқу іс-әрекеті құралдарын, тәсілдерін, формаларын (жеке, топтық немесе ұжымдық) таңдау мүмкіндігі, өз бетіншелігі;
- оқушының іс-әрекетінде субъектілік тәжірибесінің өзектеніп, басым мәнге ие болуы;
- қазіргі ақпараттық технологияларды өз қажетіне қарай күнделікті тұрмыста еркін қолдана алудың өзектенуі.

Дидактикалық ойындарды оқыту мен тәрбие құралына айналдыру үшін бірқатар әдістемелік талаптардың қатаң сақталуы тиіс:

1. Мұғалім ұлттық дидактикалық ойындардың неғұрлым көп түрін білуі тиіс.
2. Дидактикалық ойындарды балалардың жас ерекшеліктеріне және қызығушылығына байланысты іріктей білу.
3. Ойын ережесін өзі жете біліп, балаларға да түсінікті етіп жеткізе білу.
4. Барлық ойындардың тәрбиелік мақсатын анықтап алу.
5. Ойын барысында ережені сақтауды қатаң түрде қадағалау.
6. Ойынға арналған құрал-саймандарды даярлау. Қажет болған жағдайда өз қолымен даярлау немесе басқа құралдармен алмастыру [7].

Музыка сабақтарында ойын технологиясын оқыту шеңберін жүзеге асыруға негізделген негізгі міндеттер:

- өзіндік жұмыстың дағдысын дамыту мен бекіту
- жағымды ойлай білу ептілігі
- өзара әрекет етуді ұйымдастыру
- шешімді қабылдау және оның орындалуын ұйымдастыру.

Дидактикалық ойын арқылы балаларда музыкада және әлеуметтік ортаға деген ғылыми-танымдық, эмоциялы-адамгершіліктік қатынастарды қалыптастыруға болады. Ойын оқушылардың оқуға деген ынтасын арттырудың маңызды құралы. Сондықтан да бастауыш сынып оқушылары сабақ үстінде ойынды көп қажет етеді. Оларға пайдаланатын ойындар оқушылардың жас ерекшеліктеріне қарай күрделеніп отырады. Яғни, алты жасарлармен ойналатын ойынның мазмұны жеңіл болады, ал сыныбы жоғарылаған сайын, яғни екінші, үшінші, төртінші сыныптарда бұл ойынның мазмұны күшейеді.

Музыка пәні сабақ жоспарларын үш саты бойынша құрауға болады. Әр кезең «стратегиялар» арқылы жүзеге асады. Енді осы кезеңдердің мақсат-міндеттеріне тоқталып өтейік.

Бірінші кезең – қызығушылықты ояту. Үйрену процесі – бұрынғы білетін мен жаңа білімді ұштастырудан тұрады. Үйренуші жаңа ұғымдарды,

түсініктерді өзінің бұрынғы білімін жаңа ақпаратпен толықтырады, кеңейте түседі. Сондықтан да сабақ қарастырғалы тұрған мәселе жайлы оқушы не біледі, не айта алатындығын анықтаудан басталады. Осы арқылы ойды қозғау, ояту, ми қыртысына тітіркенгіш арқылы әсер ету жүзеге асады.

Қызығушылықты ояту кезеңінің екінші мақсаты – үйренушінің белсенділігін арттыру. Өйткені үйрену – енжарлықтан гөрі белсенділікті талап ететін іс-әрекет екені даусыз. Оқушы өз білетінін еске түсіреді, қағазға жазады, көршісімен бөліседі және т.б. талқылайды. Яғни айту, бөлісу, ортаға салу арқылы оның ойы аршылады, тазарады. Осылайша шындалған ойлауға бірте-бірте қадам жасала бастайды. Оқушы бұл кезеңде жаңа білім жайлы ақпарат жинап, оны байырғы білімімен ұштастырады.

Ойлау мен үйренуге бағытталған бұл бағдарламаның екінші кезеңі мағынаны тану (түсіне білу). Бұл кезеңде үйренуші жаңа ақпаратпен танысады, тақырып бойынша жұмыс істейді, тапсырмалар орындайды. Оның өз бетімен жұмыс жасап, белсенділік көрсетуіне жағдай жасалады. Үйренушілер білетіндерін анықтап, білмейтіндерін белгілеп сұрауға әзірленеді. Бұл әрекет арқылы жаңаны түсіну үшін бұрынғы білім арасында көпірлер құрастыруға, яғни байланыстар құрауға дағдыландырады.

Тақырып туралы ой толғаныс – бағдарламаның үшінші кезеңі. Күнделікті оқыту процесінде оқушының толғанысын ұйымдастыру, өзіне, басқаға сын көзбен қарау, баға беру назардан тыс қалып жатады. Одан гөрі, үйге тапсырма беру, оны түсіндіру, баға қою сияқты шараларға уақыт жіберіп аламыз. Сын тұрғысынан ойлауды дамыту бағдарламасында бұл сабақтағы аса қажетті мәнді, маңызды әрекет болып табылады. Дәл осы кезеңде үйренуші не үйренгенін саралап, салмақтап, оны қандай жағдайда, қалай қолдану керектігін ой елегінен өткізеді. Осылайша таным қызығушылығын дамытуда дидактикалық ойындар қолданылатын сабақтар оқушыларға мынандай мүмкіндіктер береді:

- айқын мақсат қоя білу;
- белсенді қатысуды қолдау;
- жақсы дискуссияның болуына себеп тудыру;
- өзінің жеке сұрақтарын құрастыру мен қоюға деген ынталарын жандандыру;
- өзінің жеке пікірі мен ойын білдіруге көмектесу;
- оқуға деген оқушылардың мотивацияларын қолдау;
- басқалардың пікірлерін де сыйлау керек деген атмосфера құру;
- кейіпкерлерге деген сезімдері мен елестету қабілеттерін дамыту;
- өзгеруге стимул болады;
- сыни ойлауды дамытуды жоғары деңгейде қамтамасыз етеді.

Сонымен қатар оқу процесіндегі пайданған дидактикалық ойындарды төмендегі жағдайға сәйкестендірдік:

- 1) әрбір жаңа тақырыпты оқыту барысында оқушылардың алдына проблемалық мақсаттар қою;

2) қалған басқа тақырыптарды өткізуде танымдық, проблемалық, зерттеу, оқу мақсаттары жүйелі түрде қойылуы;

3) әрбір танымдық мақсат келесімен өзара байланыста болуы;

4) мақсат жүйесі анық, мұғаліммен оқушыларға түсінікті;

Музыканы оқыту процесінде жұмыстың әр түрін пайдалану бастауыш сынып оқушыларының қызығушылығын арттырумен қатар, олардың экологиялық сана-сезімін дамытуға септігін тигізеді. Осының негізінде музыка сабақтарында оқушылардың қызығушылығын қалыптастыру үшін төмендегідей жұмыс түрлері пайдаланылады:

– бұл дидактикалық мақсаттағы ойындар – оқушылардың жан-жақты дамуына қызмет етеді. Олар сөздік ойындар, столда ойналатын ойындар, «Жұп картинкалар», «Лот», «Домино» балалардың ойлау қабілеттерін дамытады.

– экологиялық мазмұндағы ойын сабақтары – экологиялық білім беруге және соған сәйкес педагогикалық қорытынды жасауға бағытталған іс-әрекет.

Бұл сабақтардың мақсатты бағыттылығының спектрі әртүрлі:

– дидактикалық – оқушылардың табиғатқа және қоршаған ортаға деген көзқарастарын кеңейтіп, табиғатты қорғауға қажетті практикалық іс-әрекеті жөніндегі дағдыны қалыптастырады;

– тәрбиелік – табиғатқа деген адамгершілік-этикалық позициясын, дүниетанымын қалыптастырады, ұйымшылдыққа, ұжымға тәрбиелейді;

– дамытушылық – ес, зейін, ойлау, қиял, шығармашылық қабілеті, симпатиясы, айырмашылықтары мен ұқсастықтарын таба білу сияқты дағдысы дамиды;

– әлеуметтену – табиғатта және қоршаған ортада өз-өзін ұстай білуге үйрету, табиғат ортасына бейімделу.

Дидактикалық ойындардың көмегімен бала жаңа білімді жинақтайды, мәселен: бала ұстазымен, құрбы-құрдастарымен қарым-қатынаста бола отырып, өзі үшін көптеген жаңа ақпараттарды алады. Бұл, әрине оның дамуы үшін аса қажет. Ойын барысында ұстаз белсенділігі аз, өзіне сенімсіз, даярлығы шамалы балалардың бастапқыда жанкүйерлер рөлін алып, сол арқылы басқа балаларға қарап, олардан ойын тапсырмасын орындау үшін калай ойнау керектігін үйренетінін үнемі есте ұстауы қажет. Ең әуелі, ойынды бастамас бұрын балаларда оған қызығушылықты, тілек, ниетті тудыру қажет. Оған әртүрлі тәсілдермен қол жеткізуге болады: жұмбақтар, санамақтар, мақал-мәтелдер пайдалану, көңіл аударатын қызықты сұрақтар қою, балалар мұның алдында ерекше көңілмен ойнаған ойындарын еске түсіру және т.б. Ойынды ұйымдастырудың тағы бір құпиясы бар, ол, тәрбиеші балаларды оқыта отырып, ойынды балаларды қуантатын, оларды бір-біріне жақындастыратын, достықтарын нығайтатын іс-әрекет ретінде пайдаланады. Ұстаз ойынның соңына дейін балалардың көтеріңкі көңіл-күйінің сақтауына баса мән бергені жөн. Ұстаз ойынның басынан соңына дейін оған белсенді кіріседі: сәтгі шешімдерді, балалардың тапқырлығын көрсетіп отырады, ұялшақ балаларды қолдауды ұмытпайды.

Егер ойында жарыс элементтері бар болса (кім тапсырманы тез орындайды, кім дұрыс орындайды, тапсырманы қатесіз орындайды, кім көп заттарды атайды және т.б.), онда оның қорытындысын шығарғанда аса мұқият қарап, объективті болған жөн.

Ең соңында, ойынның тәрбиелік, білім берушілік құндылығы, сөзсіз оған педагогтардың катысуына байланысты болады. Ойын балаға кәдімгідей бір жұмыс. Бала ойнағанда жанындағы әсерлерін пайдаланады. Айналасындағы тұрмыстан нені көрсе, соны істейді. Мысалы, қазақ баласы біреуі ат болып қашса, біреуі құрық салады; шырпыларды тізіп-тізіп көш жасайды; балшықтан мал жасайды; қуыршақтан қыз жасап таныстырады, күйеу келтіреді, құда түседі. Тіпті жас бала жалқы ойынды, жалғыз ойнауды жақсы көреді. Әлі тілі еркін жетілмегендіктен ол басқа балалармен катынаса алмайды. Ал енді, өскен сайын жалпы ойынды, бірігіп ойнауды жақсы көре бастайды. Жалғыз ойнаса, іші пысады. Жалпы ойын баланың тілінің өркендеуіне көп пайда тигізіп, ойнағанда тоқтаусыз қозғалып, күліп, былдырлап, сөйлей береді. Жалпы ойынмен жалпы тұрмысқа, яғни басқа адамдармен бірігіп тұруға үйренеді, өзінің сөзін, тілін біреуге, тыңдатып басқаның тілегін, сөзін өзі тындап, қысқасы, біріккен тұрмыстың бірінші шарты – жалпы заңдарды орындап, атқарып үйренеді. Ал енді, жалқы ойын, яғни жалғыз ойнау баланың алаңғасар, еліктегіш болмай, өз ісіне ынталы, тиянақты болуына пайдалы. Бірақ осы екі түрлі ойынның екеуінің де кемдік жағы бар. Білгі жалғыз ойнап үйренген бала тағы, менменшіл болып, көппен бірге ойнап үйренбеген бала алаңғасар, тиянақсыз, еліктегіш болып шығуға мүмкін. Абзалы – осының екеуін кезекпен ауыстырып отыр. Осы екі түрдің қай түрімен болса да ойнап отырған баланың ойынын бақылауға тәрбиеші міндетті. Бірақ бақылаймын деп бүлдіріп алма. Бүлдіріп алу былай болады: «Былай ойна!» – деп бұйырсаң, баланың ойыннан ынтасын суытып аласың. Баланың ойынына үлкен адам кіріссе, балаға ойынның қызығы бітеді. Ойын – баланың өз ісі. Баланың ойынына кірісуші болма. Баланы бірнәрсені бүлдірмес үшін тек шеттен бақыла. Есте болу керек, бақылау деген сөз – карауылда тұрған солдаттай қабағыңды түйіп қақиып тұр деген сөз емес, олай тұрсаң, бала ойнай алмайды. Егер баланың ойынына қатысқын келсе, өзін бала болып катыс. Яғни ойындарына бөгет, оралғы болма. Балалар сенің ересек адам екеніңді сезбейтін дәрежеде болсын. Әрине, бұл пікірмен келіспеуге болмайтын тәрізді. Балалар ойынын ұйымдастыруда педагог-тәрбиешінің алдында бірнеше міндет тұрады:

- сол жастың өткендегі жеткен жетістіктерін тірек ету;
- нақты сол жастың мүмкіндіктерін пайдалануға талпыну;
- қазіргі барды ғана тірек етпей, алдағында ойлау (жақын арадағы даму аймағы»).

Ең бастысы – баланың жеке басына құрметтің болуы, ойынға қызығушылықты жоғалтып алмау.

Қорыта айтқанда, сабақтың ойын түрінде өтуі балаға, сонымен қатар педагогқа да жетілуге мүмкіндік береді. Бір сөзбен айтқанда: педагог пен бала бірге жетіледі.

Қолданылған әдебиетер тізімі

- 1 Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңы. – Астана, 2004. – 132б.
- 2 Байтұрсынов А. Шығармалары – Алматы, 1989. – 320 б.
- 3 Аймауытов Ж. Шығармалары – Алматы, 1989. – 560 б.
- 4 Жарықбаев К. Калиев С. Қазақ тәлім-тәрбиесі, Алматы. Санат, 1995.
- 5 Табылдиев Ә. Қазақтың халық педагогикасы және тәрбие. Алматы, Қазақ университеті, 1991.
- 6 Бәкірова А. Қазақ тілі сабағына дидактикалық материалдар. Алматы, 1987.
- 7 Ян Амос Коменский. Великая дидактика / Ян Амós Комёнский – М.: Книга по Требованию, 2012. – 321 с.

ГРНТИ 14.23.01

ОСОБЕННОСТИ РАЗВИТИЯ НАВЫКОВ ЧТЕНИЯ У СЛАБОСЛЫШАЩИХ ДЕТЕЙ МЛАДШЕГО ШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА

Лунгу А.А.

Студент, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

Измайлова Ж.Т.

Старший преподаватель, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

В статье представлена информация о методах первичной диагностики, с помощью которых была произведена оценка сформированности навыков чтения слов, фраз и текста, а также определён уровень техники и беглости чтения у детей младшего школьного возраста с нарушением слуха. С учетом данных полученных в диагностирующем эксперименте и учитывая особенности обучения детей с нарушением слуха, был разработан специальный комплекс методов и упражнений, направленный на развитие навыков чтения у слабослышащих детей.

Ключевые слова: дети с нарушением слуха, слабослышащие дети младшего школьного возраста, навыки чтения, методики обучения чтению, техника чтения.

Качество обучения чтению всегда глубоко волновало ученых и педагогов. Самой важной задачей педагога начальной школы является формирование у ребенка навыка чтения, который в последующем станет фундаментом для дальнейшего образования [1].

В современном обществе педагоги коррекционных учреждений для детей с нарушениями слуха активно ищут оптимальные варианты обучения, апробируют разные обучающие системы, заимствуя их из теории и практики общеобразовательных школ. Нередко учителя действуют недостаточно обоснованно: методики обучения чтению, успешно используемые в общеобразовательных школах, учителя переносят в практику коррекционных учреждений без должного и достаточного научного осмысления. Вследствие этого можно наблюдать не только отсутствие положительных сдвигов в обучении чтению младших глухих и слабослышащих школьников, но и определенное торможение в их общем развитии [2].

Цель исследования: изучить особенности развития навыков чтения у детей младшего школьного возраста с нарушением слуха и подобрать эффективные методы обучения чтению.

Задачи исследования:

1. Оценить уровень развития навыков чтения у слабослышащих детей младшего школьного возраста;
2. Разработать и апробировать комплекс методов и упражнений, используемых на уроках литературы для развития навыков чтения у слабослышащих детей младшего школьного возраста;
3. Провести сравнительную характеристику результатов исследования уровня развития навыков чтения слабослышащих детей младшего школьного возраста.

Нами была выдвинута гипотеза: если использовать разработанный и адаптированный комплекс упражнений и игр для формирования навыков чтения у слабослышащих детей младшего школьного возраста, то это поможет значительно повысить уровень качества знаний у учащихся, а также облегчит процесс формирования навыков чтения.

Экспериментальная работа проводилась на базе ГУ «Специальная общеобразовательная школа-интернат №1 для детей с нарушением слуха и речи».

Объектом исследования являются особенности навыки чтения у слабослышащих детей младшего школьного возраста, обучающиеся в специальном коррекционном учреждении (Таблица 1).

Таблица 1. Список учащихся.

№	Имя учащегося	Диагноз
1	Салават	НСТ I-II степени
2	Лиана	НСТ II степени
3	Амина	НСТ I степени
4	Дима	НСТ I-II степени
5	Берек	НСТ I-II степени

Нашу работу мы начали с того, что на основе диагностирующего исследования (Рисунок 1) нами была произведена оценка сформированности навыков чтения слов, фраз и текста, а также определён уровень техники и беглости чтения.

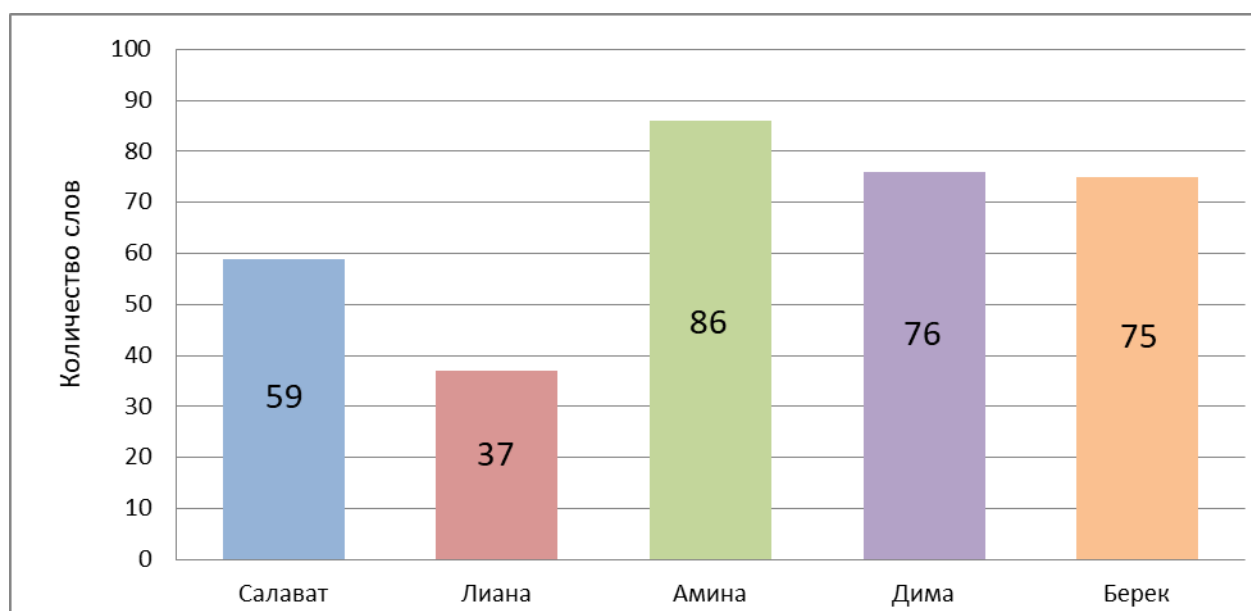

Рисунок 1. Результаты первичной диагностики техники чтения.

Согласно ориентировочным показателям инструктивно-методического письма [3], скорость чтения в 3 классе во 2 полугодии должна составлять: 80-100 слов в минуту. Результаты исследования показали, что один ученик выполнил необходимый объем работы, что соответствовало 86 словам. Результаты техники чтения четырех учеников оказались ниже нормы, так как прочитанное количество слов составило меньше 85 слов.

При оценивании развития навыков и техники чтения, мы опирались на следующие критерии: способ чтения, правильность чтения, понимание прочитанного, темп чтения, выразительность чтения.

При проведении контрольного эксперимента мы использовали различные подходы к преодолению нарушений чтения у детей младшего школьного возраста: метод ритмизованного чтения (автор Н.Ю. Кисилёва, 2008, на основе методики Т.Г. Визель), метод устного диктанта слов (методические

рекомендации Е.Н. Ильина , 2007), слоговые таблицы (на основе методики А.Н Корнева, 1997).

1. Метод ритмизованного чтения (автор Н.Ю. Кисилёва, 2008, на основе методики Т.Г. Визель) [4].

Цель: сформировать у учащегося навыки беглого чтения.

Техника выполнения: ребенку предлагается прочитать предложения со слоговым ритмом, с делением слов на слоги и равномерным произношением их в орфографическом варианте – так, как они пишутся. Учитель при этом отстукивает ритм. Это послоговое «орфографическое» ритмизованное произнесение слов и фраз осуществляется в следующих вариантах:

– ученику необходимо повторить за учителем ритмизованное слово/ предложение, а затем записать его;

– повторить по слогам со слуха, когда учитель произносит предложение обычным способом;

– «со зрения», ритмизованно прочитать текст, отстукивая самому себе ритм.

Таким образом, при включении в работу методики ритмизованного чтения у учащихся сформировались навыки четкого, правильного и быстрого чтения текста.

2. Метод устного диктанта слов (методические рекомендации Е.Н. Ильина , 2007) [5].

Цель: развитие зрительного и слухового восприятия и памяти.

Техника выполнения: ребенку предлагается не записывать слова и предложения, а проговаривать их вслух. Текст читается по знакам и по слогам, затем идет чтение нескольких слов текста в орфографическом режиме и повторение этих слов вслух с представлением процесса их написания. Ощущение движений органов артикуляции помогает ребенку при обучении чтению и письму.

Проговаривая слова по слогам, ученик включает в работу все три канала восприятия – кинестетический, визуальный и аудиальный. Его внимание концентрируется на конкретном задании; при этом задействована слуховая, зрительная, моторная память. Ученик проговаривает слова сначала вслух, затем шепотом и, наконец, про себя.

С помощью применения метода устного диктанта у слабослышающих детей вырос уровень зрительного и слухового восприятия и памяти.

3. Слоговые таблицы (на основе методики А.Н. Корнева, 1997) [6].

Цель: формирование навыков ориентировки в тексте, повышение скорости чтения.

Техника выполнения: основной приём, применяемый при работе с таблицами: «Называние – поиск – прочтение». Слоговые таблицы усложняются по количеству клеток. Также усложняется размер шрифта. Учитель в

произвольном порядке называет слог. Ученик должен максимально быстро указать данный слог в таблице и прочитать его. Так как преподаватель ранее называл слог, ребёнку легче даётся слитное прочтение найденного слога. В каждой таблице должны присутствовать прямые и обратные слоги с твёрдыми и мягкими согласными.

Таким образом, формирование навыков ориентировки в тексте, повышение скорости чтения было осуществлено с помощью применения слоговых таблиц.

Комплекс игровых упражнений [7]:

1. Чтение в темпе скороговорки.

Цель: отработка четкого, правильного и быстрого чтения текста.

Инструкция к выполнению: ребёнку предлагается прочитать отрывок текста. При этом важно следить за произнесением окончаний слов, они не должны «проглатываться» ребёнком, а должны четко проговариваться. Упражнение длится не более 30 секунд.

Техника выполнения: школьник читает отрывок текста, затем ребёнку объясняем так: «Теперь, снова читай текст, но чуть-чуть медленнее, зато красиво, выразительно». Ученик прочитывает отрывок до конца, но взрослый не останавливает его. Ребенок переходит на незнакомую часть текста.

Ребенок, прочитавший один и тот же отрывок текста несколько раз, выработавший уже здесь повышенный темп чтения, при переходе на незнакомую часть текста продолжает читать ее в том же повышенном темпе. При регулярном выполнении этого упражнения длительность чтения в повышенном темпе будет увеличиваться. Через две недели чтение ребенка заметно улучшится.

2. Упражнение «Бросок – засечка».

Цель: развитие зрительного умения ориентироваться в тексте.

Инструкция к выполнению: ребёнку предлагается прочитать отрывок текста с последующим выполнением команд. Упражнение может длиться около 5 минут.

Техника выполнения: ребенок кладет руки на колени и начинает читать текст вслух по команде «Бросок». Когда раздаётся команда «Засечка» читатель отрывает голову от книги, закрывает глаза и несколько секунд отдыхает, руки при этом остаются на коленях. По команде «Бросок» ребенок должен отыскать глазами то место в книге, на котором он остановился и продолжить чтение вслух.

3. Упражнение «Молния».

Цель: повышение верхней границы индивидуального диапазона скорости чтения.

Инструкция к выполнению: переход на чтение в максимально ускоренном режиме осуществляется по команде учителя «Молния!» и продолжается от 20 секунд вначале до 2 минут после освоения упражнения.

Техника выполнения: смысл заключается в чередовании чтения в комфортном режиме с чтением на максимально доступной ребёнку скорости

чтения молча с чтением вслух. Тренировки могут проводиться по несколько раз на каждом занятии чтением, при этом в качестве дополнительного стимулятора можно использовать метроном.

4. Упражнение «Спринт».

Цель: сформировать навыки беглого чтения.

Инструкция к выполнению: упражнения выполняется в паре. Ученикам предлагается на скорость прочитать одинаковый текст, впоследствии выполняя команды учителя.

Техника выполнения: по команде начать читать одновременно вслух, кто быстрее, правильно проговаривая окончания слов. По сигналу – «Стоп», дети показывают, где остановились. При этом упражнении учащиеся учатся вниманию и сосредоточенности. Ребенку необходимо быть внимательным и не отвлекаться на посторонний шум. Это умение нужно развивать.

Сравнительные результаты исследования техники чтения детей младшего школьного возраста с нарушением слуха представлены на данном рисунке (Рисунок 2). После проведения коррекционной работы мы получили данные, по результатам которых можно сделать вывод о результативности применяемых коррекционных методик.

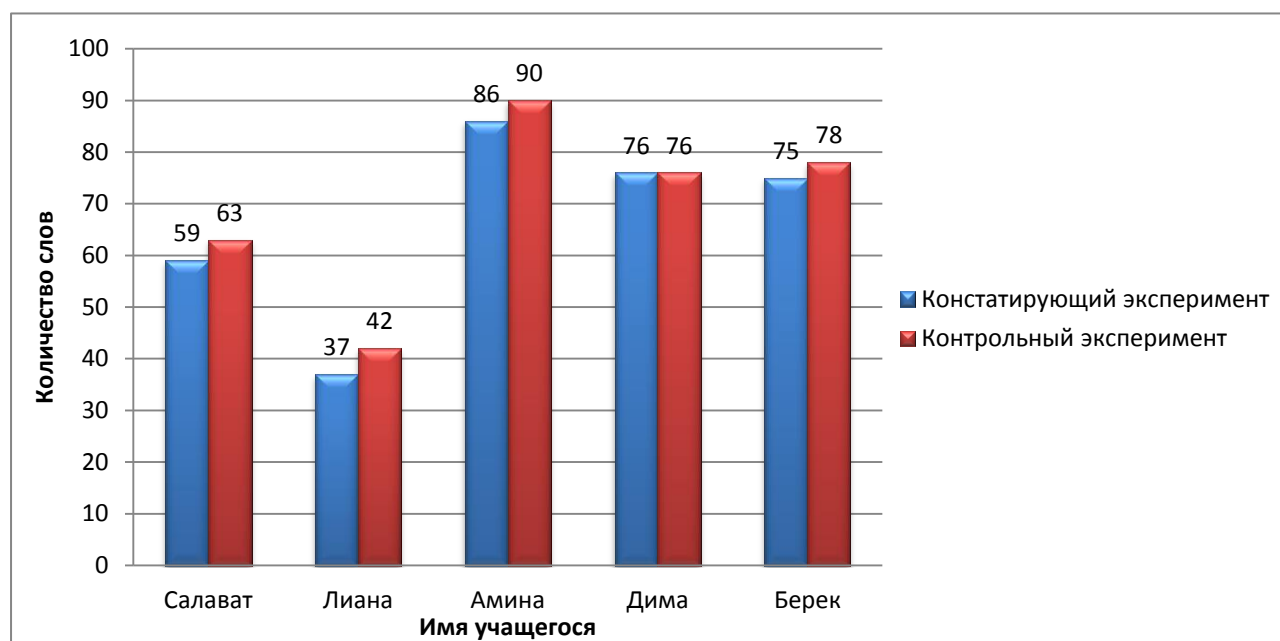

Рисунок 2. Сравнительные результаты исследования техники чтения детей младшего школьного возраста с нарушением слуха.

Исследуя проблему методики чтения у слабослышащих детей младшего школьного возраста, мы пришли к следующим выводам:

1. Результаты констатирующего исследования показали, что один из учеников выполнил необходимый объем работы, что соответствовало 86 словам, тогда как техника чтения четырех учеников оказалась ниже нормы, прочитанное количество слов составило меньше 85 слов.

2. Для повышения качества чтения у слабослышащих школьников разработан специальный комплекс упражнений, учитывающий особенности обучения детей с нарушением слуха.

3. При сравнительном анализе результатов исследования техники чтения детей младшего школьного возраста с нарушением слуха у обследуемых улучшилось качество чтения: снизился пропуск и искажение букв в словах, было меньше допущено ошибок при чтении окончаний, улучшился навык выразительного и беглого чтения, темп чтения несколько вырос.

Литература

1 Школьник Ю.К., Золотарёва Ю.Е. Учимся читать: Современная логопедическая методика обучения ребёнка чтению, письму и правильному произношению. – М.: ЭКСМО-Пресс, 2004. – 128 с.

2 Кобзарева Л.Г., Кузьмина Т.И. Ранняя диагностика нарушения чтения и его коррекция. – Воронеж: Творческий центр «Учитель», 2000. – 64 с.

3 Министерство образования и науки Республики Казахстан // Инструктивно-методическое письмо [Электронный ресурс]. Режим доступа: <https://ftp.rhost.kz/edu.gov.kz/IMP-2018-2019-RUS-SVOD-ru.pdf>.

4 Городилова В.И., Кудрявцева М.З. Чтение и письмо: Сборник упражнений по исправлению недостатков письма и чтения. – М.: Аквариум, СПб.: Дельта, 2005. – 261 с.

5 Лисенкова Л.Н. Развитие и коррекция навыков чтения: Программа для занятий с детьми старшего дошкольного и младшего школьного возраста. – М.: Школьная Пресса, 2002. – 16 с.

6 Корнев А.Н. Нарушение чтения и письма детей. – СПб.: Речь, 2003. – 233 с.

7 Лалаева Р.И., Венедиктова Л.В. Диагностика и коррекция нарушений чтения и письма у младших школьников. – М.: Союз, 2003. – 224 с.

ГРНТИ 77.29.19

МЕТОДИЧЕСКИЕ РЕКОМЕНДАЦИИ НАЧИНАЮЩИМ ВОЛЕЙБОЛИСТАМ ПО ИГРЕ В ПОЗИЦИИ «ДОИГРОВЩИК»

Кифик Н.Ю.

Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова, г. Костанай

Искаков Р.

*Студент, Костанайский региональный университет им. А. Байтурсынова,
г. Костанай*

В статье раскрыта значимость повышении качества обучения начинающих волейболистов, обозначены наиболее эффективные методики тренировок, а также раскрыта суть теста на время реакции.

Ключевые слова: волейбол, доигровщик, методика, упражнения, время реакции.

Доигровщик – это ампула игрока, который участвует практически во всех элементах в волейболе. Он отыгрывает в атаке, защите, приеме мяча и выполняет подачу. Данная позиция на площадке является универсальной.

Волейбол занимает достойное место в системе физического воспитания. На сегодняшний день, тренеры должны стремиться сделать свои тренировки разнообразными, интересными, доступными для обучающихся, различными по координационной структуре и интенсивности, способствующие развитию таких ценных психологических качеств как: смелость, настойчивость, инициативность, решительность, чувства дружбы и товарищества.

Обучение элементам техники волейбола является основой игры. Чем разнообразнее техническая подготовленность спортсменов, тем большими техническими возможностями располагает команда. Волейболистам помимо технической подготовки, необходимо научиться умело, с учетом игровой обстановки, применять усвоенные приемы техники.

Освоение техники игры в волейбол во многом и умственный процесс. Необходимо понять до тонкостей суть технического приема, мысленно представить себе структуру движений во время практических действий с мячом и найти самое рациональное решение для себя. Как показывает практика, на обучение игре в волейбол затрачивается значительно больше времени, чем в других игровых видах спорта, что объясняется специфичностью выполнения элементов техники.

Актуальностью данной статьи является то, что современный уровень волейбола предъявляет высокие требования к технической подготовке спортсменов. Поэтому внимание к обучению и совершенствованию техники в подготовке юнных волейболистов приобретает большую значимость.

Доигровщик – наиболее разносторонняя позиция в волейболе. Только доигровщики задействованы во всех элементах игры. Возможно, поэтому они зачастую отличаются идеальным техническим исполнением действий, будь то подача, передача, атака или приём.

Основными методами обучения техническим действиям в волейболе являются упражнения, которые можно разделить на вспомогательные и основные. Вспомогательными упражнениями при обучении спортивным играм будут все общеразвивающие и специальные (подготовительные и специальные), а также упражнения, заимствованные из других видов спорта. Основные – это упражнения по технике и тактике игры. Они выполняются отдельно, как игровой прием, или в различных сочетаниях в условиях, близких к игровым.

Основу средств общеразвивающих упражнений составляют обычный бег и подвижные игры. Вначале упражнения должны способствовать усвоению техники бегового шага. С этой целью используют: бег по прямой, бег с высоким подниманием бедер, семенящий бег, бег прыжками с ноги на ногу, бег спиной вперед. При выполнении упражнений следует обращать внимание на то, чтобы руки были согнуты в локтях и активно содействовали передвижению, на полное выпрямление ног при отталкивании.

Подготовительные упражнения по своему воздействию подразделяются на упражнения, способствующие развитию быстроты двигательной реакции в сочетании с развитием наблюдательности и быстроты ответных действий и упражнения, способствующие развитию скорости передвижения. К таким упражнениям можно отнести «челночный бег». Старт подается по сигналу тренера. Начальное положение занимающихся можно менять с каждым следующим забегом. Например, первый забег тренерирующиеся выполняют из положения стоя, следующий, из положения сед спиной к линии старта и т.д. Вид передвижения при выполнении челночного бега так же можно изменять с каждым следующим забегом. Например: бег лицом вперёд в обе стороны; бег лицом вперёд, обратно спиной; бег приставными шагами и т.д.

К подводящим упражнениям относятся: имитация приема, выполнение игрового приема без мяча, выполнение приёма с помощью партнера, при страховке партнера и т. д.

Основные упражнения по овладению техникой – это выполнение собственно игрового приема целостными или расчлененными методами. При выполнении этих упражнений необходимо соблюдать последовательность: от движений без мяча к движениям с мячом, от упражнений на месте к упражнениям с перемещениями, от выполнения одного приема к выполнению его в различных сочетаниях в условиях, приближенных к игровым, соревновательным и т.д. Важную роль при обучении технике играют хороший

показ и образное объяснение. Учителю самому полезно чаще включаться в выполнение упражнения, показывая образец правильной техники. Технические приемы совершенствуются с помощью упражнений по выполнению индивидуальных, групповых и командных тактических действий [1, с. 103].

Следует помнить, что в основе своевременного выхода к мячу (что является залогом успешного выполнения последующих действий) лежит сложный психофизиологический механизм взаимосвязи многих функций организма: ориентировки, двигательной реакции, способности быстро переходить из статического положения в движение и скорости передвижения. Поэтому данный раздел требует не только повышенного внимания учителя, но и творческого осмысления специальных средств, способствующих развитию данных качеств.

Они должны, во-первых, оказывать комплексное воздействие, во-вторых, сочетаться с изучением способов передвижений, и, в-третьих, постоянно совершенствоваться при освоении всех приемов игры.

Следует придерживаться определенной последовательности (от простого к сложному) изменений как самих упражнений, так и условий их выполнения. Так, например, если в ответ на обусловленные сигналы учителя необходимо изменять направление движения, то его способ и скорость остаются неизменными. При изменении скорости неизменными будут способ и направление движения. По мере усвоения этих упражнений их можно выполнять в сочетании [2, с.105].

Сочетание развития качеств быстроты с выполнением упражнений, близких по своей структуре к передвижению волейболистов в игре, улучшает условия формирования специальных двигательных навыков.

Упражнения по технике.

Выполнение соревновательных упражнений предшествует изучению стойки волейболиста. Стоит отметить эффективность различных передвижений в сочетании с переносом, бросками и ловлей набивных мячей. Эти упражнения, наряду с развитием скорости передвижения, способствуют развитию и других специальных качеств, что облегчает усвоение заданий с волейбольным мячом. Важным средством в освоении передвижений являются подвижные игры.

Вместе с комплексным воздействием на развитие необходимых качеств они способствуют значительному повышению интереса занимающихся, что на первых этапах овладения волейболом играет большую роль. Наиболее эффективной, применительно к данному разделу, является такая игра, как «Салки» (включая передвижения различными способами). Игру «Салки» можно использовать на различных этапах обучения передвижениям: обычным бегом, приставными шагами в стойке волейболиста [3, с. 92].

Далее рассмотрим обучение передач мяча. Широкое внедрение в практику волейбола приема мяча снизу (что позволяет избежать многочисленных ошибок) способствовало тому, что передача сверху мячей, летящих с большой скоростью (после подач и нападающих ударов), в настоящее время фактически не применяется. В связи с этим техника передачи

мяча сверху претерпела некоторые изменения, основным из которых является повышение места (точки) соприкосновения рук с мячом – вверху над лицом. Это обеспечивает более высокую точность и стабильность передач мяча. Этим изменением и обусловлена методика выполнения специальных упражнений.

Общеразвивающие упражнения:

1. Сжимаем и разжимаем пальцы рук в положении руки вперед, в стороны, вверх.
2. Сжимаем теннисный (резиновый) мяч.
3. Стоя у стены, одновременно и попеременно отталкиваемся ладонями и пальцами рук.
4. В упоре лежа сгибаем и выпрямляем руки.
5. Передвигаемся на руках вправо и влево по кругу, носки ног на месте.
6. В парах сгибаем и выпрямляем руки с сопротивлением партнера.
7. Передвигаемся на руках, ноги удерживает партнер за голеностопные суставы.
8. Ведение баскетбольного мяча, броски баскетбольного (футбольного) мяча в стену двумя руками от груди, попеременно левой, правой.
9. Упор лежа. Одновременно отталкиваемся руками и ногами вверх. То же, но с хлопком в ладони. По мере развития силы рук упражнения 4, 5, 7 выполняются в упоре лежа на пальцах.
10. Бросаем набивной мяч из различных исходных положений: от груди, из-за головы, снизу-сбоку, за голову.
11. Бросаем набивной мяча в зонах 6-3-4(2) с последующей сменой мест против часовой стрелки.

Подготовительные упражнения:

1. Толкаем набивной мяч вперед-вверх из исходного положения вверху над лицом. Толчок выполняется последовательным разгибанием ног и рук. Упражнение можно выполнять как индивидуально (в стену), так и с напарником. Изначальное расстояние до стены 1м, до напарника – 2м. при ловле мяча руки напряжены и не опускаем ниже уровня головы. Скорость полета мяча погашается в основном за счет сгибания ног в коленях и упругого противодействия кистей рук.
2. Выполняем то же упражнение, но меняем расстояние, направление и траекторию. Задача партнера заключается в своевременном перемещении к мячу и ловле его вверху над лицом [4, с. 105].
3. В тройках. Средний выполняет толчок за голову.
4. Толчки двумя руками набивного мяча вперед-вверх в прыжке.
5. Выполняем передачи набивного мяча на расстояние 20-30см. Упражнение выполняем индивидуально над собой или в стену. Умение выполнять передачу набивного мяча является показателем хорошего уровня развития специальных физических качеств кистей и пальцев рук.
7. Передачи баскетбольного (футбольного) мяча на расстояние 1 м.

Подводящие упражнения:

1. Имитируем передачи мяча двумя руками сверху на месте и после перемещения. Упражнение начинаем с основной стойки. Акцентируем внимание на следующих основных моментах техники: мяч приближается – выпрямиться и поднять руки вверх; погасить скорость полета мяча – незначительно согнуть руки в локтях и ноги в коленях; передать мяч – потянуться вперед – вверх, выпрямляя ноги и руки; принять и. п.

2. Обучение расположению кистей и пальцев рук на мяче. Мяч на полу. Кисти рук располагаем так, чтобы большие пальцы были направлены друг к другу, указательные – под углом друг к другу, а все остальные обхватывают мяч сбоку-снизу. Поднимаем мяч с пола в исходное положение над лицом. Повторяем упражнение 3-4 раза.

3. Передачи мяча вперед-вверх после собственного набрасывания. Партнер ловит мяч вверху над лицом и после подброса над собой на расстоянии 1 м. выполняет передачу. В этом упражнении важно добиваться плавности движений рук до полного их выпрямления.

4. То же, но мяч набрасывает партнер. Вначале броски выполняются точно по определенной траектории, далее траектория и направление немного меняем. Данное упражнение имеет решающее значение в усвоении техники передачи. Поэтому необходимо добиться правильного соблюдения ее основных моментов: своевременного передвижения к мячу с касанием его вверху над лицом; синхронного и плавного выпрямления ног, туловища, рук.

5. Передача мяча в стену. Использование этого эффективного упражнения возможно только в том случае, если занимающиеся усвоили в целом технику передачи.

В процессе тренировки группы начальной подготовки, а именно юношей 12-13 лет, по предоставленным методическим рекомендациям было проведено тестирование для определения времени реакции.

Данный тест очень прост, но показателен. Проводится он с помощью обыкновенной линейки (желательно 30 см). Суть теста заключается в том, что необходимо поймать линейку в свободном падении большим и указательным пальцем. Измерение проводится из положения стоя. Ведущую руку необходимо держать на уровне груди. Тестируемый, не касаясь линейки, максимально сближает большой и указательный палец к нулевой отметке так, чтобы верхний край указательного пальца находился на уровне этой отметки. По предварительной команде «готов?», отпускаете линейку и испытуемый должен как можно скорее зажать её пальцами. Измерение проводится три раза, затем выводится среднее арифметическое значение. Общепринятые нормы времени реакции представлены в таблице 1 [5].

Таблица 1. Общепринятые нормы времени реакции.

Время реакции		
Высокий уровень развития параметра	Меньше 16,7 см	Меньше 184 мс

Средний уровень развития параметра	16,7 см. – 19,5 см	184 мс. – 199 мс
Низкий уровень развития параметра	Больше 19,5 см	Больше 199 мс

Расчет времени реакции (мс) проводился по формуле (Рисунок 1)[5].

$$t_{\text{вп}} = \sqrt{\frac{2h}{g}} \cdot 100$$

$t_{\text{вп}}$ - время реакции (миллисекунды)

h - длина линейки (сантиметры)

g - ускорение свободного падения (9,81 м/с²)

Рисунок 1. Формула расчета времени реакции.

Дата проведения тестирования 21 декабря 2020 года и 3 февраля 2021 года. Результаты испытаний представлены в таблице 2.

Таблица 2. Результаты теста.

Тестируемый	21.12.2020 г.	3.02.2021 г.
№ 1	208 мс	199 мс
№ 2	203 мс	191 мс
№ 3	205 мс	189 мс

По результатам тестирования можно сделать вывод, что спустя месяц тренировок показатели, хоть и не значительно, изменились в лучшую сторону.

На начальном уровне подготовки, необходимо развивать базовые физические качества, чтобы в дальнейшем, обучение технике и тактике игры проходило легче и плодотворнее.

Реакция в волейболе, является очень важным физическим качеством. В статье наглядно показано, что занимаясь по данным методическим рекомендациям, есть вероятность повысить время реакции спортсмена.

Литература

1 Дубровский В.И., Федорова В.Н. Биомеханика: учебник для сред. и высш. учеб. заведений по физ. культуре. – 2-е изд. – М.: ВЛАДОС-ПРЕСС, 2004. – 672 с.

2 Попов Г.И., Биомеханика двигательной деятельности. – М.: ИЦ Академия, 2013. – 320 с.

3 Шалманов А.А., Зафесов А.М., Доронин А.М. Биомеханические основы волейбола. – Майкоп: Изд-во Адыгейского государственного университета, 1998. – 92 с.

4 Донской Д.Д., Биомеханика физических упражнений. – М.: Физкультура и спорт, 1957. – 267 с.

5 Центр профессиональной ориентации. – Профессиональные важные качества: время реакции [Электронный ресурс] – Режим доступа: http://resurs-yar.ru/shkolnikam_i_abiturientam/malaya_enciklopediya/professionalnye_vazhnye_kachestva_vremya_reakcii/ (дата обращения 20.12.2020).

ГРНТИ 15.81.21

ВЛИЯНИЕ МУЗЫКИ НА ЭМОЦИОНАЛЬНОЕ СОСТОЯНИЕ ДЕТЕЙ ДОШКОЛЬНОГО ВОЗРАСТА С ОСОБЫМИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНЫМИ ПОТРЕБНОСТЯМИ

Личман Е.Ю.

*Профессор, доктор философии (PhD), Павлодарский педагогический университет,
г. Павлодар*

Лях А.М.

Магистрант, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

Павлючик А.Н.

Магистрант, Павлодарский педагогический университет, г. Павлодар

В данной статье рассмотрена роль музыки в развитии эмоциональной сферы детей с особыми образовательными потребностями. Приведены авторы специальной (коррекционной) педагогики и психологии, изучавшие проблемы эмоциональной сферы особенных детей. Даны определения терминов «дети с особыми образовательными потребностями» и «эмоциональные состояния». Показана значимость музыкотерапии для детей с ООП, а также выявлен жизненно важный компонент воздействия музыки на организм ребенка.

Ключевые слова: восприятие, эмоциональная сфера, особые образовательные потребности, дошкольный возраст, классическая музыка.

В глобализированном мире стабильным остается положение по увеличению детей с особыми образовательными потребностями, имеющих нарушения психоэмоционального развития, которые проявляются в эмоциональной неустойчивости, повышенной возбудимости, агрессивности, беспокойности и т.д., что серьезно затрудняет процесс общения ребенка с окружающим миром. Кроме того, на фоне этих нарушений легко формируются вторичные личностные отклонения, провоцирующие негативный характер способов общения и поведения, а также деформацию личностного роста детей. А значит, проблема эмоционального развития детей является важным аспектом в современном образовании и воспитании.

Музыка кроет в себе целый ряд способов воздействия на человека. Она влияет на душевное состояние, психику и даже физиологию, может вызывать как положительные, так и отрицательные эмоции. Эмоциональное развитие ребенка способствует адаптации в социуме, а также успешному взаимодействию с окружающими. Наиболее важно музыкальное воздействие на ранних этапах развития ребенка. Поэтому тема влияния музыки на эмоциональное состояние ребенка с особыми образовательными потребностями в дошкольном возрасте не теряет своей актуальности в современном мире.

В специальной (коррекционной) педагогике и психологии проблемами эмоциональной сферы детей с особыми образовательными потребностями, а также особенностями и способами ее развития занимались такие исследователи, как: Ж. Пиаже, О.К. Агавелян, Р.О. Агавелян, О.Н. Грачева, Т.Н. Павлий, О.Ю. Пискун, Е.Г. Речицкая, Т.З. Стернина, Т.В. Суханова, О.Е. Шаповалова, У.В. Ульяновка, R. Sheehan и др. [1].

Среди особых свойств, которые наблюдаются при психофизических проблемах развития детей, может быть отмечен ряд особенностей, важных в организации специальной психолого-педагогической помощи таким детям. Этот комплекс особенностей обозначают «особыми образовательными потребностями». Несмотря на то, что данное определение получило распространение в большинстве стран мирового сообщества, его суть не раскрывается в достаточной мере.

Новотворцева Н.В. дает следующее определение: «Специальные образовательные потребности – потребности в специальных (индивидуализированных) условиях обучения, включая технические средства, особом содержании и методах обучения, а также в медицинских, социальных и иных услугах, непосредственно связанных и необходимых для успешного обучения» [2].

Такое толкование потребностей отличается от общепринятого психологического. Оно определяет как внутренние побуждения к познавательной деятельности, так и возможности ее осуществления. Предлагаемое обозначение основывается на таком подходе.

В.И. Лубовский определяет особые образовательные потребности, как потребности в условиях, необходимых для оптимальной реализации актуальных и потенциальных возможностей, которые может проявить ребенок

с недостатками развития в процессе обучения. Под обучением подразумевается не только школа, но и дошкольный период и коррекционно-развивающая работа с ребенком в раннем детстве [3]. Основная проблема развития детей с ООП – это осложнения в освоении ими окружающего мира. Именно поэтому возникают такие эмоциональные трудности у детей, как: страх, плаксивость, беспокойство, замкнутость, неуверенность.

Множество эмоциональных проявлений детей с особыми образовательными потребностями проявляется в эмоциональных процессах и реакциях, чувствах и эмоциональных состояниях.

Е.П. Ильин определяет эмоциональные состояния, как психические состояния, возникающие в процессе жизнедеятельности человека и определяющие как уровень информационно – энергетического обмена, так и направленность поведения. К примеру, агрессивно – оборонительное поведение вызывается эмоцией гнева или страха, а пассивно – оборонительное поведение – эмоцией огорчения или парализующего страха. Эмоция ярко выраженного любопытства стимулирует ориентировочно – исследовательскую деятельность и представляет наиболее правильный эмоциональный фон для развития познавательных мотивов и интересов [4]. Эмоциональные состояния не рождаются с человеком, они проявляются в течение всей жизни. Наиболее интенсивное эмоциональное развитие происходит в период дошкольного возраста. Связано это с развитием у детей познавательной, интеллектуальной деятельности.

Формированию процесса эмоций у ребенка способствуют семья, дошкольное учреждение и жизнь, которая существует вокруг ребенка и все время воздействует на него. У многих детей с особыми образовательными потребностями выделяются классические симптомы эмоциональных нарушений:

- незрелость эмоционально-волевой деятельности;
- инфантилизм;
- эмоциональная неустойчивость;
- лабильность;
- легкость смены настроений;
- контрастные проявления эмоций;
- нарушение самоконтроля;
- трудности приспособления к детскому коллективу [5].

Дети с особыми образовательными потребностями способны чувствовать тревожность, страх, склонность к аффективным действиям, жестокость. Эти нарушения значительно усложняют общение и отношения ребенка с внешним миром. На фоне этого легко возникают вторичные личностные отклонения, обуславливающие негативный характер способов поведения и общения, деформацию личностного роста детей в целом. Потому на сегодняшний день появилась необходимость в педагогическом сопровождении детей с ООП, поддержке, а также положительном влиянии на их эмоциональное состояние. Одним из наиболее эффективных методов решения всех этих задач является

музыкальная терапия, использовать которую в качестве коррекционной работы с детьми с ООП позволяет очищающее воздействие музыки.

Во многих исследованиях в качестве проявлений лечебного и коррекционного воздействия музыки выделяются следующие:

- регуляция психоэмоционального состояния;
- повышение социальной активности, приобретение новых средств эмоциональной экспрессии;
- облегчение усвоения новых положительных установок и форм поведения, коррекция коммуникативной функции;
- активизация творческих проявлений [6].

Музыка, являясь специфическим отражением объективной действительности, существенно важна в развитии личности ребенка, его нравственно-эстетическом воспитании. Также музыка влияет на умственное развитие ребенка. Формирование музыкального мышления способствует общему интеллектуальному развитию. Музыка оказывает огромное влияние на нейрофизиологические процессы деятельности мозга ребенка. Она улучшает состояние детей, уменьшает стресс, а также развивает способность к концентрации. Кроме этого, музыка помогает детям облегчать зрительное восприятие, ощущать себя более позитивно, развивает их творческое мышление. Под влиянием музыки происходит улучшение кратковременной вербальной памяти, значительно лучше запоминаются цвета, названия геометрических форм, чисел, картинок.

Ученые доказали, что музыка может помочь установить правильный баланс в поведении и эмоциональном состоянии ребенка.

Во-первых, музыка влияет на многие сферы жизнедеятельности через три важных фактора:

1. Первый фактор – вибрационный. Он является стимулятором обменных процессов на клеточном уровне. Нынешние научные исследования утверждают, что с помощью вибрации можно повлиять даже на процесс катализа, выбрав точную вибрацию и стимулируя активность отдельных ферментов. Помимо этого, фактор звуковой вибрации через звуки имени ребенка буквально формирует его тело. Все имена имеют свой особенный набор звуков, которые создают уникальное вибрационное поле.

2. Второй фактор – физиологический. Он может преобразовывать различные функции организма, такие как двигательная, дыхательная, сердечно-сосудистая.

3. Последний фактор – психологический. Через ассоциативную связь и медитацию этот фактор, может существенно изменять психологическое состояние ребенка.

Во-вторых, музыка содержит основания всего живого: ритм, мелодию и гармонию. Она учит ребенка ощущать жизненный ритм, вносит гармонию в его собственные биоритмы, позволяет ему стать частью космического пространства, оказаться вне своих личных проблем.

В-третьих, музыка способствует дозированию психофизической нагрузки, начиная от прослушивания легких, воздушных, нежных звуков и заканчивая ритмами аэробных упражнений и танцами. Различные типы музыки могут по-разному влиять на функции организма. Например, при нарушении функций дыхания возможно использование духовых инструментов, при проблемах с мелкой моторикой пальцев – клавишные инструменты, при нервно-психических расстройствах – слушание музыки.

Также следует отметить, что эмоции непосредственно связаны с дыханием. Например, радость может сопровождаться 16-18 вдохами в минуту, активная боль – 21-23 вдоха, гнев – 40-42 вдоха, а страх – 58-61 вдох.

Таким образом, воздействуя на ритм дыхания, возможно моделирование эмоционального состояния ребенка.

В-четвертых, музыка влияет на эмоциональное состояние, настроение человека, которое в свою очередь связано с конкретными биологическими реакциями в организме. Выражаясь фигурально, музыка Моцарта отличается от Баха тем, что по-разному воздействует на эмоции слушателей: первая приводит к одним биохимическим реакциям, а вторая – к другим. К тому же, правильно подобранная музыка дает возможность «тренировать» эмоциональный мир ребенка. Для улучшения эмоционального состояния детей дошкольного возраста с особыми образовательными потребностями очень важно обязательное использование классической музыки, при постоянном прослушивании которой появляются положительные эмоции, непосредственно влияющие на эмоциональное состояние детей.

В-пятых, музыка, наравне с другими движущими силами оказывает значительное воздействие на эмоциональную сферу ребенка под влиянием вибрации, ритма и мелодии. Поэтому, с помощью музыки можно выполнять различные упражнения, связанные с эмоциями, которые позволят улучшить психофизиологическое состояние детского организма и создать чувства радости и счастья во время игры. Кроме того, музыка дает ребенку возможность почувствовать настоящее, а также вернуться в прошлое во время исполнения определенных мелодий [7].

Таким образом, мы можем сделать следующие заключения:

- музыка решает задачи психоэмоционального состояния, обеспечивает психокоррекционное воздействие;
- посредством восприятия музыки происходит выход ребенка из отрицательных переживаний, создание ситуации общения, что приводит к положительному эмоциональному состоянию;
- дети с ООП, активно участвуя в процессе музыкальной деятельности, получают возможность выразить себя, свое непосредственное эмоциональное состояние с помощью музыки;
- занятия музыкой способствуют активизации речевой деятельности и творческих проявлений;

– музыка может быть одним из условий формирования эмоционально-волевой сферы ребенка, а значит помочь решить и проблему социализации и адаптации детей с особыми образовательными потребностями.

Все дети могут познать музыку, но для детей с особыми образовательными потребностями необходимо создать такие психолого-педагогические условия, при которых будут учтены индивидуальные, возрастные и психолого-физиологические особенности обучающихся.

Литература

1 Речицкая Е.Г., Кулигина Т.Ю. Развитие эмоциональной сферы детей с нарушенным и сохранным слухом Учебно-методическое пособие Издание 2. Дополненное и переработанное. – Москва, 2016.

2 Новоторцева Н.В. Коррекционная педагогика и специальная психология: словарь. 2006.

3 Lubovsky V.I. Special educational needs. Jelektronnyj resurs «Psihologicheskaja nauka i obrazovanie psyedu.ru», E-journal «Psychological Science and Education psyedu.ru», 2013 no. 5 Available at: <http://psyedu.ru/journal/2013/5/Lubovskiy.phtml>.

4 Психологический толковый словарь.

5 Богатырева А.В. Развитие эмоциональной сферы у детей с ОВЗ в процессе театрализованной деятельности / А. В. Богатырева, М. А. Косткина, Н. В. Барышева. – Текст: непосредственный, электронный // Вопросы дошкольной педагогики. – 2019. – № 2 (19). – С. 37-40.

6 Левченко И., Добровольская Т., Медведева Е. Артпедагогика и арттерапия в специальном образовании. М., 2006.

7 Гундерина И.В. Влияние музыки на коррекцию психоэмоциональной сферы учащихся с проблемами в развитии. 2017. – URL: <https://nsportal.ru/shkola/muzyka/library/2017/02/21/statyavliyanie-muzyki-na-korreksiyu-psihoemotsionalnoy-sfery>

ҒТАМР 14.07.07

МУЗЫКА САБАҒЫНДА МОДУЛЬДІК ТЕХНОЛОГИЯНЫ ОҚЫТУ

Султанова Н.К.

П.ғ.к., доцент, кафедра меңгерушісі, Қазақ инновациялық гуманитарлық-заң университеті, Семей қ.

Сансызбай А.Қ.

Студент, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ.

Агибаева А.

Студент, Семей қаласының Шәкәрім атындағы университеті, Семей қ.

Жоғарыда аталған мақалада жалпы жаңа педагогикалық технологияны меңгеруге мұғалімдерді даярлау олардың кәсіби білімін көтеруге дайындау аспектісінің бірі және педагогтің жеке тұлғасын қалыптастыру үрдісіндегі іс-әрекеттің нәтижесі болып табылатындығы баяндалады. Сонымен қоса, модульдік оқыту барысында мұғалім ақпаратшы және бақылаушы қызметтеріне қоса кеңескерлік және үйлестірушілік қызметтерін атқарады жаңа заман кезіндегі өзгерістер мен жаңашылдыққа тез бейімделеді, модульдік оқыту-оқушының тұлғалық ерекшеліктері мен қажеттілігіне орай мазмұн мен оны игерудегі өзіндігіне негізделеді. Модульдік оқытудың ерекшелігі: мұғалім көп сөйлегеннен гөрі, баланы көбірек тыңдауға мүмкіндік беретіндігі қарастырылады.

Түйін сөздер: модульдік оқыту, модуль, модульді оқыту технологиясы, модульдің құрылымы, модуль бағдарламасының құрылымы.

XXI ғасыр – бұл ақпараттық қоғам дәуірі, технологиялық мәдениет дәуірі, айналадағы дүниеге, адамның денсаулығына, кәсіби мәдениеттілігіне мұқият қарайтын дәуір. Білім беру үрдісін ақпараттандыру – жаңа ақпараттық технологияларды пайдалану арқылы дамыта оқыту, дара тұлғаны бағыттап оқыту мақсаттарын жүзеге асыра отырып, оқу – тәрбие үрдісінің барлық деңгейлерінің тиімділігі мен сапасын жоғарлатуды көздейді.

Біріккен ұлттар ұйымының шешімімен «XXI ғасыр – ақпараттандыру ғасыры» деп аталады. Қазақстан Республикасы да ғылыми – техникалық прогрестің негізгі белгісі – қоғамды ақпараттандыру болатын жаңа кезеңіне енді. Заманымызға сай қазіргі қоғамды ақпараттандыруда педагогтардың біліктілігін ақпараттық – коммуникациялық технологияны қолдану саласы бойынша көтеру негізгі міндеттерінің біріне айналды.

Елбасының «Жаңа әлемдегі жаңа Қазақстан» атты жолдауында: «Біз бүкіл еліміз бойынша әлемдік стандарттар деңгейінде сапалы білім беру қызметін көрсетуге қол жеткізуіміз керек» десе, осы жолдаудың III тарауы, он сегізінші бағытының жетінші тармақшасында: «Ақпараттық технологиялар мен ақпаратты таратудың жаңа нысандарына бағытталған мамандарылған білім беру бағыттарын құру міндеті де алдымызда тұр» – делінген [1].

Педагогтардың алдына қойылып отырған басты міндеттердің бірі – оқытудың әдіс-тәсілдерін үнемі жетілдіріп отыру және жаңа педагогикалық технологияны меңгеру. Бұл жөнінде Қазақстан Республикасы «Білім туралы» заңының сегізінші бабында: «Білім беру жүйесінің басым міндеттерінің бірі – оқытудың жаңа технологияларын енгізу, білім беруді ақпараттандыру, халықаралық-ғаламдық коммуникацияның желілерге шығу»-, деп атап көрсетілген. Келер ұрпаққа қоғам талабына сай тәрбие мен білім беруде мұғалімдердің инновациялық іс-әрекетінің ғылыми педагогикалық негіздерін меңгеруі маңызды мәселелердің бірі. Өйткені, жаңа педагогикалық технологияны меңгеруге мұғалімдерді даярлау олардың кәсіби білімін көтеруге дайындау аспектісінің бірі және педагогтің жеке тұлғасын қалыптастыру үрдісіндегі іс-әрекеттің нәтижесі болып табылады [2].

Үйреншікті әдіс- тәсілдер баланы қызықтырмайды. Сондықтан қайткенде баланың ойына , сезіміне серпіліс ендіруді мақсат етіп қою керек. Сан алуан әрекет арқылы ақыл-ойды ұштау, жетілдіру, жеке тұлғаның өзіндік идеясын, көзқарасын, сенімділігін, жауапкершілігін біртіндеп дамыту жолдарын іздестіру бүгінгі қажеттілік. Мектептің негізгі құндылығы оқушы десек, оған жеке тұлға ретінде қарау міндетіміз.

Модульдік оқыту – оқушының тұлғалық ерекшеліктері мен қажеттілігіне орай мазмұн мен оны игерудегі өзіндігіне негізделеді. Модульдік оқыту барысында мұғалім ақпаратшы және бақылаушы қызметтеріне қоса кеңескерлік және үйлестірушілік қызметтерін атқарады. Модульдік оқытудың басты мақсаты – нәтижелі оқыту. Технологияның басты ерекшелігі – жаңа заман кезіндегі өзгерістер мен жаңашылдыққа тез бейімделуі. Модульдік принцип біртұтастық пен толық аяқтаушылықты белгілейді. Модуль бойынша құрастырылған оқу материалын меңгеру барысында оқушы төмендегі қасиеттерді жүзеге асыратындығын 1 кесте арқылы ұсынамыз:

Модульдік оқыту – оқушының тұлғалық ерекшеліктері мен қажеттілігіне орай мазмұн мен оны игерудегі өзіндігіне негізделеді. Модуль бойынша құрастырылған оқу материалын меңгеру барысында оқушы төмендегі қасиеттерді жүзеге асыратындығын 1 кесте арқылы ұсынамыз:

Кесте 1. Модуль бойынша құрастырылған оқу материалын меңгеру барысында оқушы:

Модульдік технологияда Өзін-өзі (не істейді?) деген сұраққа	таниды /осознание	ізденушілік іс-әрекетке кірудегі дайындық
	анықтайды/ определение	
	көрсетеді / выражение	ізденушілік іс-әрекетке жетелеу
	бекітеді /утверждение	белсенді ізденіс
	жүзеге асырады/ реализация	нәтижені анықтау
	Бағыттайды/регуляция	

Нәтижеде: іс-әрекет мотивациясының тереңдігі, өз басының іс-әрекетінің өзі түсінуі.

Қоғамның дамуына қарай ғылым және техникаға да, оны басқару жүйесі де өзгеріп отыратыны белгілі, осыған орай маман қызметінің мазмұны жаңартылып, жаңа мақсат, жаңа көзқарас, жаңа шешімдер мен жаңа мүмкіндіктерді қажет етеді. Мұндай бетбұрыстар адамның іс-әрекетін өзгертіп қана қоймай, оның жеке тұлға ретінде жаңаша қалыптасуын талап етеді. Осыған байланысты жоғары оқу орындары білім беру беруде адамның игерген білім, дағдысымен шетелмей, оның шығармашылық белсенділігін, кәсіби біліктілігін, өз бетімен әрекет жасау мүмкіндігін, өз пәніне қызушылығын, ғылыми көзқарасын, кәсіби мәдениетін, педогогтік шеберлігін т.б қалыптастыру қажет.

Модуль – латынның «өлшем», «шама», «мөлшер» деген сөзі. Энциклопедиялық сөздікте бұл ұғымға: «В архитектуре и строительстве исходная мера, принятая для выражения кратных соотношении размера (8: 830)» деп ал математикалық энциклопедия сөздігінде: «Одна из характеристик вектора – его длина (норма)» – деп анықтама берілген. Модульдің оқыту үрдісіндегі маңызын: «Модульное обучение дает возможность высшей школе решать не только дифференцированный подход к обучению, но и осуществлять формирование и рассуждение у студентов профессионального интереса к учительской профессии, удовлетворять потребности в углубленном изучении методических дисциплин» деп атап көрсетеді [3].

Модуль – іріленген мазмұнды дидактикалық бірлік. Ол зерттеліп отырған педогогикалық құбылыстық мәнін сипаттайтын ғылыми білім жүйесін өзара функционалдық байланыстармен қоса ашып көрсетеді. Әр модуль материалды қисынды графикалық түрде түсіндірумен, мәліметпен қамтамасыз етумен, білімді мәндендіретін әдістермен сипатталады.

Сонымен модуль дегніміз – ірі блок, бөлшек, дидактикалық бірлік, шама, мөлшер, яғни оқу материалын бөлшекке, блокқа бөліп беру.

Модуль жүйесін оқу үрдісіне енгізудің негізгі мақсаты:

- оқытудың тиімді жолдарын қарастыру;
- пән мазмұнын тереңдірек меңгеру;
- білім алушының белсенділігін туғызу, пәнге қызықтыру;

- білім алушының кәсіби белсенділігін көтеру;
- білім алушылардың өз бетімен іздену қабілетін қалыптастыру және т.б.

Мысалы, бірінші модуль бойынша музыка бағдарламасына сәйкес 4 сыныптағы «Абай және оның әндері» тақырыбына керек мақсаттарды 2-кесте арқылы атауға болады:

Кесте 2. Абай және оның әндерін моделдеу.

Абай әндерінің зертеулері	Абай әндерінің мазмұндық ерекшеліктері.	Абай әндерінің тақырыптық классификациясы.	Абай әндерінің орындаушысы, насихатаушысы.
---------------------------	---	--	--

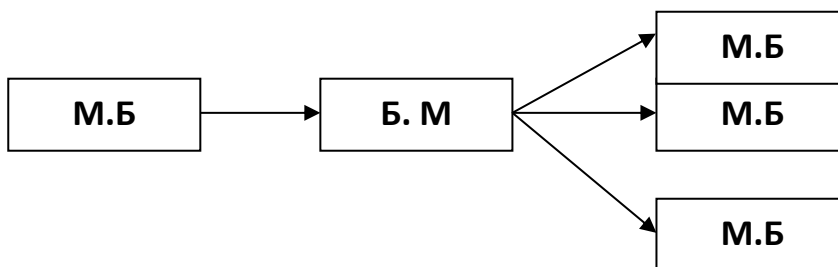
Сол сияқты 3 сыныптағы музыка бағдарламасындағы «Айтыс» тақырыбын меңгерудің басты мақсаты: айтыс – өнердің бір түрі ретінде жалпы түсініктерін қалыптастыру. Басты мақсаттан үш түрлі нақты мақсат тарайтындығын 3-кесте арқылы меңгереміз:

Кесте 3. Айтыс тақырыбына модульді құрастыру.

Айтыс өнеріне анықтама беру	Айтыс өнерінің түрлері	Айтыс өнерінің мәні
-----------------------------	------------------------	---------------------

Осыдан бұл тақырыптың модульге құрылған бағдарламасының құрылымы 4- кесте арқылы шығады:

Кесте 4. Модуль бағдарламасының құрылымы.

Модуль бағдарламасы мен жеке модульдердің құрылымы пәнді оқытудың дидактикалық мақсатында негізделеді. Бұл процестің жалпы сипаты:

- басты дидактикалық мақсатты айқындау, М.Б-сын атау;
- басты мақсаттан тарайтын нақты мақсаттарды айқындап, модульдерді соған қарай бөлу;
- модульдік бағдарламасының құрылымдық схемасыеберу;

– әрбір нақты дидактикалық мақсат жеке мақсаттарың құрылымын айқындайды;

– Жеке мақсаттардың (Ж.М) құрылымы негізінде нақты модульдің құрылымы түзеледі [4].

Модульді оқыту технологиясы, ерекшелігі:

1. Мазмұны жағынан бұл тұтас, логикалық тұрғыдан аяқталған ірі блок.

2. Модульдің мазмұны пән мазмұнына сәйкес анықталуы.

3. Модульдік оқыту үрдісінде баланың барлық іс – әрекеті, жұмысы бағалануы: тапсырма орындау шеберлігі, дұрыстылығы, сабаққа қатысуы, аралық және қорытынды білім деңгейі.

4. Модульде оқудың мақсат міндеттері анықталып, іскерлік пен дағдылардың тізбегі көрсетіледі.

5. Программалық оқыту технологиясы модульдік оқытуда барлық процестер алдын- ала жоспарланып, белгіленеді: оқытылатын оқыма – теориялық жүргізудің дәрежесі.

6. Толық курс 3 тен артық модульді біріктіреді.(3-тен кем болмауы тиіс).

7. Әрбір модульді аяқтаған соң тестік бақылау жүргізіледі, сол арқылы әрбір баланың материалды қаншалықты деңгейде игергендігін анықтай аламыз.

8. Модульдік технологияға тән басты қасиет – нақтылық, яғни барлық процестер білім деңгейі реттік баға дәрежесіне байланысты анықтайды.

Бұл модульдік оқытудың негізгі идеясы – жаңғырту.

Оның мазмұны:

1.оқытудың жалпы мақсатын қою;

2. жалпы құрылған мақсатты нақтыландыруға көшу;

3. оқушылардың білім деңгейін алдын-ала бағалау;

4. оқу әрекеттерінің жиынтығы;

5. нәтижені бағалау

Оқыту модулі үш құрылымдық бөлімнен тұрады:

– кіріспе (модульге, тақырыпқа енгізу);

– сөйлесу бөлімі (көбінесе сұхбаттасу, диалогты қарым-қатынас арқылы оқушылардың танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру);

– қорытынды бөлімі (бақылау, тест).

Әр модульдегі сағаттар саны әртүрлі. Бұл бағдарлама бойынша тараулар тақырыптар блогына, тақырып берілген сағат санына байланысты. Тарау көлеміне қарай, мен мұндағы тақырыптарды үш модульге енгіздім. Бұл сабақты кіріспе бөліміне 1-сағат, сұхбат бөліміне 4-сағат, қорытында бөліміне 2-сағат, жалпы 7 сағатқа бөлдім, оны төмендегі 6 кестеден көруге болады:

Кесте 6.

Модульдің құрылымы	Сабақ реті	Сабақтың мазмұны мен түрі	Сағат саны	Ескертулер
Кіріспе бөлім	1-сабақ	1. Модульге кіріспе 2. Әңгіме дәріс 3. Тақтамен жұмыс 4. Қорытындылау	1 сағат	Сұхбат бөліміне дайындық
Сұхбат немесе сөйлесу бөлімі	1-сабақ	Диалогтық бөлім ойын түрінде (аспаптардың дыбыстарын ажырату)	1 сағат	Ізденіс жұмыстарына баулу
	2-сабақ	Деңгейлік тапсырмалар (нотамен есеп шығару)	1 сағат	Есеп (нотаның түрлері) шығара білуге үйрену
	3-сабақ	1. Өзіндік жұмыс 2. Технологиялық карта 3. әуенді тап?	1 сағат	Шығармашылыққа баулу
	4-сабақ	1. Топпен жұмыс 2. («Түртіп алу әдісі»)- <i>INSERT</i>	1 сағат	Қорытынды бөлімге дайындық
Қорытынды бөлім	1-сабақ	Сөзжұмбақ ребус, анограмма шешу. Тест тапсырмаларын алу.	1 сағат	Қайталау
	2-сабақ	Бақылау жұмысы	1 сағат	

Модульді оқыту технологиясын пайдалануда көптеген қиыншылықтар кездеседі:

1. 7-8 сабақ жоспары алдын-ала дайындалады. Барлық көрнекілік, қажет құрал жабдықтар дайын болуы қажет

2. Материалдық тұрғыда шығын өте көп.

3. Дәстүрлі жұмыс барысында: журналмен жұмыс, дәптермен жұмыс өзгерістер көп.

4. Модульдің басынан аяғына дейін оқушы сабақта түгел болуы қажет.

5. Мұғалім психологиялық тұрғыда өте сауатты болуы қажет.

Модульді оқыту технологиясының нәтижелі жағы басым:

1. Барлық оқушыға толық қызығушылық тудырады

2. Барлық оқушы деңгейіне сай жұмыс істейді

3. Барлық оқушы баға ала алады.

4. Оқушылардың таным қабілеттерінің дамуына зор үлес қосады.

5. Барлық жұмыс түрі демократиялық бағытта ұйымдастырылады.

6. Бұл технологияны барлық буындарды пайдалануға болады.

Сонымен, музыка сабағында модульдік оқыту технологиясын педагогикалық – психологиялық тұрғыдан сараптасақ, оның бірнеше ұтымды тұстарын көреміз:

- оқушының жеке танымдық қабілеттерінің дамуына жағдай жасалады;
- есте сақтау, ой қорыту қабілеттері дамиды;
- оқушының оқуға деген ынтасын, ерік – жігерін оятады;
- оқушының сөздік қорын, жазба шығармашылық қабілетін дамытады;
- өз бетімен білім алуға, ізденуге, өздерін тұлға ретінде сезіне білуге үйретеді.

Сонымен қатар, модульді – бөлікті жүйемен оқытудың төмендегідей тиімді жолдарын атап көрсетуге болады:

- тақырып ішіндегі оқу материалының дұрыс және жүйелі бөлінуі;
- білім алу тәсілдерін үздіксіз және жүйелі үйрету;
- оқу материалының игелілу сапасын, тереңдігін бірнеше рет бақылау мен негіздеу.

Модульдік оқытуда интерактивті тақтаны пайдалану өте тиімді. Өйткені, қажетті сызбаларды, электронды оқулықты, зертханалық тәжірибелерді керек болған жағдайларда пайдалануға мүмкіндік береді.

Қазір арнайы пәндерді нәтижелі үйрету, оқыту әдістемесін жетілдіре түсу – бүгінгі күннің маңызды мәселесі. Сол себепті білім жүйесінде көптеген жаңа технологиялар қолданылып жүр. Оқушыларды еңбекке, шығармашылық пәндерге деген ынта-ықыласын арттыру үшін дизайн мамандығына осы жаңа технологиялардың бірі – модульдік оқыту технологиясын қолдануға болады.

Модульдік оқытудың ерекшелігі: мұғалім көп сөйлегеннен гөрі, баланы көбірек тыңдауға мүмкіндік береді; Модульдік оқытуда тағы бір ерекшелік бағалау парағын қолдану болып табылады. Сабақ жеке жұмыс, топпен жұмыс болуы мүмкін. Бала ескерусіз қалмас үшін әр жұмысқа балл қою арқылы қорытынды баға қойылады.

Қорыта келгенде, оқытудың жалпы мақсатын қоя тұрып, жалпы құрылған мақсатты нақтыландырып, оқушылардың білім деңгейін алдын – ала бағалап, оқу әрекеттерінің жиынтығын нәтижені бағалауды енгізіп, оқу үрдісіне модульдік сипатқа ену арқылы құрылымы ортақ, бірақ мазмұны әртүрлі жеке блоктар жасау арқылы «Музыка оқыту әдістемесі» пәнін оқытудың модульдік технология бойынша сабақ жүргізу тиімді деп ойлаймыз [5].

Ол үшін оқушыларды модульге бейімдеу керек, оқытушының алдын-ала модульді құрылуының сапасына байланысты: оқытушы ізденісі, білімі, болжауы, әдіс-тәсіл тиімділігі, фантазиясы болуы керек. Кез келген музыка сабағының тақырыбына тоқталсақ, күй шығармашылығы, Арқаның асқақ әншілері, тұрмыс-салт жырлары, эпос-тарих, әдебиет, өнердің бірнеше түрі тіл тазалығы, сөйлеу мәдениеттілігі толық қамтылады. Модульдік оқыту оқу үрдісінің басқару, мәлімет беру үрдісіне бағытталған циклділігімен, білім алушының өздігінен жұмыс істеуі және белсенділігін арттыратын өзін-өзі басқару мен басқарудың тиімді арақатынасын орнатуымен ерекшеленеді.

Модульдік оқытудың қазіргі уақыттағы дамуында педагогикалық жүйенің ықпалы басым. Оқыту үрдісінде жүйелік жағдайын жасау мүмкіндігін қамтамасыз ету мағынасында модульдерден құрастырылған жүйе болатын мақсатты модульдік пайда болады. Екінші жағынан модульдік оқыту қазіргі

кезде педагогикалық ғылымның алдында тұратын міндеттерді ең қолайлы жинақы түрде шешу үшін алғы шарт жасайтын жүйе бола тұра оқытудың жаңа бағытын белгілейтін бір жолы болып табылады.

Қолданылған әдебиетер тізімі

- 1 Образовательная технология XXI деятельность; ценность, успех. – М., 2004. – с 96.
- 2 Таубаева Ш.Т. Педагогическая инноватика как теория и практика нововедений. – Алматы, 2001, – 295 с.
- 3 Беспалько В.П. Слогаемые педагогические технологий. – М., Педагогика. 1989.
- 4 Жанпейісова М.М. «Модульдік оқыту технологиясы оқушыны дамыту құралы ретінде». – Алматы, 2006.
- 5 Султанова Н.К. Музыка сабағын жоспарлау және модельдеу. Оқу құралы, «Интеллект» баспасы, – Семей, 2016.

SRSTI 14.35.01

THE WAYS TO OVERCOME THE LANGUAGE BARRIER

Inesh Gubaidulina

Student of Master degree, Astana International university, Nur-Sultan c.

Eskazinova Zh.A.

Doctor PhD, docent head of foreign philology, Academician E.A. Buketov Karaganda University, Karaganda c.

The problem of language barrier is shown in this article. There are various definitions of this issue from different sources, types of language barrier and the ways of coping with it. The result of solving the language barrier problem while speaking foreign language is given in the end of the article.

Key words: language barrier, foreign, problem, vocabulary, knowledge, language skills.

Have you had the problem of disability to speak or express your thoughts clearly in the target language? Haven't you been able to formulate a thought and convey it verbally despite the fact that you studied grammar, enriched your vocabulary, translated texts, wrote letters, watched movies, listened to music and understood the content for a long time? A lot of learners of foreign languages face the challenge of language barrier.

Language is the key to a person's self-identity. It enables the person to express emotions, share feelings, tell stories, and convey complex messages and knowledge. Language is our greatest mediator that allows us to relate and understand each other. It can be defined as a system of conceptual symbols that allows us to communicate. It also provides us with a significant frame of reference and a relational context that sustains our identities [1].

Oxford dictionary defines it as a barrier to communication between people who are unable to speak a common language. Whereas Wiktionary gives definitions: a figurative phrase for the difficulties faced when people who have no language in common attempt to communicate with each other.

To overcome language barrier it is necessary to find out the reasons of its occurrence. There are two types of language barrier. They are linguistic and psychological. The linguistic aspect of the language barrier is associated with the application of theoretical knowledge in practice. You know grammar and vocabulary, but the mechanism for activating the necessary memory cells in a particular situation has not yet been worked. You can perfectly do complex timing exercises, but get stuck trying to order a drink at the pub. Difficulties with the perception of native speakers in real time play a crucial role here. Even if you completed listening tasks in class, watched films and even listened to the news in the original, then communication with the same bartender will be complicated by many unusual factors, for example, the speaker's accent, tone and manner of speech, mood, eventually, the clatter of glasses in the background.

The psychological aspect of the language barrier is a reflection of our inner fears and diffidence. The very atypical situation of communicating with a foreigner in a foreign language makes a person feel uncomfortable. We are afraid of making a mistake, looking stupid, and also feeling embarrassed in front of the native speaker. There are some things that make us feel confused such as low tempo, pronunciation, incorrect stress. We are afraid of not being understood by our interlocutor, and our worst nightmare is to remain incomprehensible and start talking again. As a result, we feel like the dog: it understands everything, but it cannot say anything. The reasons for the psychological barrier are much deeper. It is based on a person's fear of making a mistake in a conversation with a native speaker and lack of confidence in their knowledge. Perhaps the fear of speaking with mistakes arises from improper teaching and the methodology chosen by the teacher. That is why it is necessary to take into account the psychological characteristics of each student separately and find the right approach. Another possible reason for the psychological barrier is the absence of motivation. The lack of the need to speak and express one's thoughts is a very important obstacle to overcome the language barrier [2].

Reasons for a language barrier:

1. Difficulty of memorizing rules, words and phrases. No language can be learned with a dictionary alone. Words cannot be learned without context, and expressions and idioms cannot be used universally.
2. Lack of speaking practice;
3. Fear of saying wrong;
4. Lack of active and necessary vocabulary;
5. The wrong approach to speaking (for example, the desire to literally translate a phrase into a foreign language);
6. Difficulty with pronunciation [3].

How to deal with the language barrier?

It is easier to cope with the problem when you know about it. Forewarned is forearmed. Almost all learners face a language barrier. There are some advice which can help you!

Practice ahead of time.

Practice everyday situations before entering an English-speaking environment. Speak through typical dialogues such as «getting directions», «ordering at a cafe», «checking into a hotel». You should practice orally as in this way you will accurately record the necessary phrases and formulations in the mind, and, if necessary, remember them automatically. Preparing for the predictable makes dealing the unforeseen easier.

Allow yourself to be wrong.

Remember, you are not on the exam. Nobody will evaluate you, nothing depends on whether you express yourself correctly or not. Only the one who does nothing is not mistaken.

Don't be shy about your speech.

Imperfect knowledge of a foreign language is not a reason to be ashamed. Yes, now your grammar is not perfect, your pronunciation is lame, but this is a necessary step on the way to a higher level. The same goes for the accent: this is not a mistake, but just a feature of your speech. Your errors and hesitations will surely be treated favorably, moreover, they may not even pay attention to them at all. The other person is more likely to appreciate your enthusiasm, and help you through the conversation.

Repeat and ask again if necessary.

Do not give up on the situation if something goes wrong. Repeat your words loudly and clearly or reformulate if it is necessary. When the other person speaks too quickly, do not be embarrassed and ask him to speak more slowly – such requests are always treated with understanding.

Take advantage of the moment and appreciate it.

Remember that communication in the environment is a unique experience. The opportunity to speak with native speakers in a foreign language is not often provided and the practice is invaluable. The knowledge gained from personal experience will give a much more effective result than the theory from the textbook.

Get out of your comfort zone.

Challenge yourself to practice even more. Instead of silently poking a menu item in a cafe, try placing an order verbally. Use your navigator less and ask passers-by for directions more often. Initiate as much communication as possible, because communication practice is your main goal.

The linguistic language barrier can be solved by several ways:

Learning the song.

This method helps to develop listening skills and memory. It also enriches your vocabulary and helps to keep up with the time. As modern songs introduce us new expressions and slang.

Read aloud

To be confident in speaking you need to learn words and expressions, pronounce them not in a whisper, but clearly and loudly;

Ask

If you are not sure of the correct meaning of the words be free to ask you to explain this or that word or phrase;

Avoid the words that you do not understand

Otherwise it can lead you to a dead end at the end of the conversation;

Train your listening skills by exercises

It is better to train with different accents.

Translate everything you see

It is a good exercise to activate your passive vocabulary in the right moment.

A language barrier is the difficulty of expressing one's own thoughts or the difficulty of understanding a foreign language associated with fear or shame. While learning English it seems that everything is clear in the book: you freely read and translate texts, after thinking a little, make up sentences yourself, have a basic vocabulary. But as soon as you have to speak in real life for example, at customs, at the airport, in a foreign hotel, it seems as if you are paralyzed, and you cannot remember even the elementary words.

The most effective way to remove the language barrier is to communicate in English. It allows you to give maximum practice of all language skills and speech skills, to influence the emotional state, to call and encourage speaking.

References

1 Imberti, 2007

2 Kartashova A., http://www.galau.com/ru/article/language_barrier_whatisit
<https://easyspeak.ru/blog/sovety-i-sekrety/kak-preodolet-yazykovoju-bareru-v-anglijskom>.

ГРНТИ 14.15.01

СОВРЕМЕННЫЙ ПОДХОД В ПРЕПОДАВАНИИ ГРАММАТИКИ НА УРОКАХ ИНОСТРАННОГО ЯЗЫКА

Сухова А.В.

*Старший преподаватель, Костанайского регионального университета им. А.
Байтурсынова, г. Костанай*

Данная статья посвящена проблеме развития грамматической компетенции в рамках современного подхода, рассматривается понятие грамматики смысла. В статье представлены основные характеристики грамматических навыков по уровням владения языком, описанные в «Общеввропейской компетенции владения иностранными языками». Автором также изучаются этапы в построении грамматической компетенции на основе изучения текста и описываются упражнения, характерные для каждого этапа. Предлагаются также несколько характеристик мотивирующих упражнений.

Ключевые слова: грамматика, компетенции, навыки, уровень, упражнения.

Роль грамматики в изучении языка трудно переоценить. Грамматика является основой для развития аудирования, говорения, чтения и письма. Как утверждает Филипович И.И., «обучение грамматике должно охватывать языковые структуры и их практическое применение» [5].

Для начала рассмотрим понятие грамматики и особенности грамматической компетенции.

В книге «Грамматика смысла и выражения» Шародо П. отмечает, что в настоящее время не существует единой грамматики и, тем более, не существует грамматики какого-либо языка. Существует столько грамматик, сколько есть теорий описания данного языка. «Не следует забывать, что описание какого-либо объекта (в данном случае конкретного языка) определяется теоретическими предпосылками, а не наоборот» [3].

В литературе термин «Грамматика» чаще всего ассоциируется с морфосинтаксической грамматикой, привязанной к описанию форм. В противоположность этому взгляду, Шародо П. предлагает построить грамматику смысла, «которая не будет отрицать ни существование формы, ни необходимость соблюдать правила, но будет связывать формы со смыслом» [3].

Шародо дает несколько характеристик грамматики смысла:

– это грамматика, используемая в коммуникации, где язык служит дискурсу.

– это объяснительная грамматика. Объяснение не должно быть только функциональным, оно должно включать и семантическое значение.

– это грамматика универсального использования [3].

В признанном в мире стандарте описания уровней владения иностранным языком «Общеввропейской компетенции владения иностранными языками» (CEFR), грамматика языка рассматривается как совокупность принципов, которые организуют комбинации элементов в определенные смысловые последовательности (фразы) [7].

Грамматика является полисемантическим термином, отражающим одновременно два вида знаний:

1. «Внутреннее» знание грамматики, которым обладает носитель языка, говорящий грамматически правильно, не зная самих правил, не осознавая, не задумываясь над правильностью грамматических конструкций. Например, ребенок присваивает знания о предложениях, он научается в какой ситуации говорить, а в какой промолчать, о чем говорить, с кем, где и в какой манере.

2. Описание знания с помощью метаязыка. Под этим описанием или объяснением грамматики понимаются «результаты выделения грамматических категорий языка и взаимодействие этих категорий» [2].

Теоретическая конструкция грамматики не является реальностью, это своего рода репрезентация «живого» языка. Таким образом, грамматика в своей совокупности представляет собой теоретическое описание внутреннего знания.

Прежде чем перейти к описанию оценки критериев владения грамматическими навыками, согласно уровню обучающегося, вспомним, как в документе «Общеввропейские компетенции владения иностранными языками» разделяют языковые или коммуникативные компетенции. Выделяются 3 категории:

1. Прагматические компетенции (как действовать);

2. Социолингвистические (использование языка в обществе, например, вежливость, регистры языка);

3. Лингвистические.

Лингвистические, в свою очередь, делятся на 5 субкомпетенций:

– Лексические;

– Семантические;

– Фонологические;

– Орфографические;

– Грамматические (как слова организованы (морфология) и как они располагаются во фразе (синтаксис) – знание грамматических ресурсов языка и способность их использовать).

Грамматическая компетенция – это способность понять и выразить смысл, составляя и распознавая фразы, сформулированные исходя из правил. Согласно «Общеввропейской компетенции владения иностранными языками», данная компетенция не подразумевает запоминание наизусть и воспроизведение готовых формул, клише [7]. Грамматическая компетенция, как способность построения фраз для передачи смысла, стоит в центре

коммуникативной компетенции и те, кто интересуются преподаванием и развитием языков должны особое внимание уделять управлению этим процессом [7].

Остановимся на характеристике грамматических навыков для каждого уровня.

В системе «Общеввропейские компетенции владения иностранными языками» предлагают следующую шкалу усвоения грамматических навыков на разных уровнях:

C2	Учащийся способен поддерживать высокий уровень грамматической самокоррекции, даже когда его внимание направлено на другое (например, на планирование или наблюдение за реакцией собеседника).
C1	Поддерживается высокий уровень грамотности, ошибки редки и обнаруживаются с трудом.
B2	Имеет хороший грамматический контроль, ошибки не систематичны. Небольшие погрешности в синтаксисе могут еще иметь место, но они бывают редко и могут часто быть исправлены тут же.
	Имеет достаточно хороший грамматический контроль. Не совершает ошибок, приводящих к непониманию.
B1	Говорит с достаточной самокоррекцией в рамках знакомой темы. В основном, имеет хороший грамматический контроль, несмотря на явное влияние родного языка. Ошибки могут появляться, но основной смысл остается ясным.
	Может использовать достаточно правильно репертуар часто используемых готовых выражений в предсказуемых ситуациях.
A2	Может использовать правильно простые структуры, но совершает еще систематически элементарные ошибки, как, например, неправильное использование времени и несогласование частей речи. Однако общий смысл остается понятным.
A1	Имеет ограниченный контроль синтаксических структур и простых грамматических форм, принадлежащих к выученному репертуару [7].

Как грамматика встраивается в процесс обучения иностранного языка.

При обучении, в идеале, необходимо действовать через прагматические цели. Например, учащимся дается установка: «Сегодня вы научитесь говорить о своих чувствах» или «Вы расскажете, как вы провели каникулы». Таким образом, в начале, давая установку, мы не опираемся на грамматические термины. Грамматика служит общению, а не изучается сама по себе изолированно от контекста общения.

В настоящий момент проповедуется грамматика, включенная в коммуникационный процесс, а значит, более игровая и активная.

В какой момент включать в изучение грамматику?

Исходя из того, что «текст – структурно-организованная и по форме и по содержанию совокупность речевых актов, характеризующаяся цельностью, законченностью и коммуникативной мотивированностью, то есть уместностью, целесообразностью и целенаправленностью» [1], он идеально подходит как спусковой крючок для введения лингвистических и прагматических категорий.

При изучении иностранного языка можно использовать адаптированные либо аутентичные тексты. С развитием коммуникативного подхода, в дидактический материал были включены аутентичные документы. Аутентичными называют документы, которые были составлены не с целью обучения, а с целью сообщить что-либо в реальной ситуации, имеющей коммуникативные цели: в повседневной жизни, для решения административных, профессиональных проблем, с целью культурного обмена и т.д., которые отличаются от адаптированных документов, созданных специально для класса авторами методики или преподавателем

С опорой на исходный текст в изучение вводится тема, обсуждение которой также осуществляется в рамках текста, обладающего смысловой и грамматической связанностью. Изучая текст, учащиеся встречаются с грамматическими конструкциями, которые не изолированы от общей канвы темы, но вписываются в нее и усваиваются в контексте.

Условно можно выделить семь последовательных этапов изучения текста на занятии, в которые включаются и грамматические навыки:

1. Дотекстовый этап – упражнения до прослушивания или чтения текста, которые подготавливают обучающихся воспринимать определенную информацию. Это определение тематики текста, вовлечение учащихся в высказывание гипотез о коммуникативном контексте исходного текста, поиск ассоциаций. Уже на этом этапе в упражнениях акцентируется внимание на грамматических формах, с которыми обучающийся встретится в последующем тексте.

2. После первого прослушивания / чтения текста предлагаются вопросы общего понимания содержания текста (глобальное понимание). Речь идет о понимании коммуникативной ситуации и проверке гипотез, высказанных на предыдущем этапе.

3. После второго прослушивания / чтения предлагаются вопросы на проверку более детального понимания. Учащиеся находят в документе необходимую для понимания информацию и относящуюся к целям данного раздела.

4. Поиск конкретной информации в тексте. Этот этап позволяет выделить в документе языковые элементы, отражающие определенную цель.

5. Работа по формированию понятия (концептуализация) – этап, позволяющий проанализировать языковые элементы и вывести правила функционирования. На этапе концептуализации преподаватель стимулирует учащихся:

а) анализировать изучаемые явления для понимания функционирования этих элементов, мобилизуя и изменяя их знания и их языковую интуицию.

б) систематизировать их понимание функционирования данных элементов, проверять ясность и правильность их выводов.

в) находить правила функционирования элементов, опираясь на регулярные и нерегулярные формы, находящиеся в тексте (либо на дополнительные данные, предложенные учителем).

d) Сформулировать правило, используя собственный метаязык.

e) Проверить его ясность и понимание в группе.

В коммуникативно-деятельностном подходе, преподавание грамматики эксплицитно и основывается на «упражнениях по концептуализации» [2]. Учащиеся изучают примеры и сами выводят правила, на которых основаны эти примеры. Грамматика индуктивна, поскольку сам учащийся формулирует правило, используя свой метаязык.

В данном случае, преподаватель будет не давать готовые знания, но направлять учащегося к рассуждениям, логическому выведению грамматических правил на основании его имеющихся знаний. Таким образом, упражнения на выработку автоматизмов заменяются на упражнения по приобретению навыков через анализ.

Цель данного этапа заключается в применении упражнений по формированию понятий (концептуальных упражнений), которые позволят учащемуся вывести правила, применяя его собственный метаязык. Включение упражнений на выведение правил – это необходимое условие для осознанного понимания.

Таким образом, усвоение грамматики эксплицитно и направляемо преподавателем. Преподаватель – это гид, который сопровождает учащегося в освоении правил.

б. Работа по систематизации, то есть рациональная обработка учебного материала, связанная с объединением изучаемых объектов в систему [6]. Данный этап позволяет выделить языковые инструменты для достижения намеченной цели, разнообразить языковой материал, которым располагает обучающийся и облегчить запоминание языковых элементов. Этот этап находится под контролем учителя.

Упражнения, относящиеся к этапу систематизации, могут быть как закрытые вопросы, тесты, упражнения с заполнением пропусков, соотнесение элементов, классификация, упражнения на воссоздание элементов (слов, выражений...), упражнения на переформулирование, открытые короткие ответы, упражнения правда или ложь и т.д.

Языковые упражнения отрабатываются изначально на исходном тексте: переход от понимания к говорению через языковые упражнения.

Упражнения данного этапа нужны:

- Для запоминания необходимых правил, лучшего понимания правил,
- Для пополнения лексического состава языка,
- Для оценивания учащихся.

Для того, чтобы упражнения по систематизации были более эффективными и мотивирующими нужно соблюдать три критерия:

а) Упражнения, предложенные на этом этапе должны иметь тематическую связь с исходным документом. Если упражнения вписываются в ту же тематику, учащийся будет закреплять и развивать все ее грани.

б) Каждое упражнение должно быть составлено или выбрано в соответствии с педагогическими целями конкретного раздела, в которое оно

включено, то есть соответствовать языковым целям, но также социолингвистическим, социокультурным, прагматическим. Но оно не должно идти изолированно.

с) Следует включить упражнения по систематизации в аутентичную коммуникативную ситуацию, чтобы учащийся увидел, что выбор языковых элементов не произволен. Он узнает, в какой реальной ситуации он сможет использовать то, что сейчас учит. Создание (имитация) конкретной ситуации демонстрирует цель упражнения и оправдывает необходимость усилий учащегося на усвоение данных языковых явлений. Очень важно создать / подобрать упражнения, включенные в контекст раздела, так как это придает смысл и делает упражнения более уместными и мотивирующими.

Как выделяет Л.З. Цветанова-Чуркова «Систематизация выполняет функцию обобщения, осуществляет высший синтез знаний и является переходом к более глубокому пониманию материала как некой целостности, состоящей из структурных частей» [6].

7. Речевые упражнения (упражнения на говорение), позволяющие выполнять поставленные задачи в конкретной ситуации и использовать приобретенные знания, например, в процессе ролевых игр. Этот этап характеризуется свободой использования учениками языковых форм.

Таким образом, в упражнениях мы идем от искусственных к более реальным, от менее свободных, под руководством учителя, к более свободным упражнениям и ситуациям, готовящих учащихся к свободному использованию грамматических форм в коммуникации.

Характеристики мотивирующих упражнений:

Чем большими характеристиками, предложенными ниже, обладает упражнение, тем более оно мотивирует учеников в процессе обучения:

1. Учащиеся физически активны;
2. Учащиеся все активны одновременно;
3. Упражнения включены в контекст и носят игровой характер;
4. Упражнение мобилизует внимание обучающихся, побуждает их участвовать.
5. Цель упражнения не только освоить то или иное языковое явление, но также могут включаться прагматическая, социокультурная цели;
6. Упражнение позволяет ввести элемент юмора в деятельность класса;
7. Упражнение направлено на пережитый опыт учеников;
8. Упражнение стимулирует творчество и задействует воображение;
9. Учащиеся вовлекают в свою деятельность все пространство класса;
10. Упражнение способствует межличностным взаимоотношениям, общению участников;
11. Упражнение предполагает участие всех обучающихся;
12. Упражнение предполагает равенство во времени высказываний;
13. Упражнение стимулирует учащихся больше говорить. Преподаватель говорит меньше;
14. Упражнение предполагает групповую работу;

15. Упражнение включает деятельность по поиску информации (в библиотеке, Интернете);

16. Упражнение побуждает к планированию работы;

17. Упражнение предполагает обмен мнениями [4].

Таким образом, изучая современные подходы к преподаванию грамматики, мы видим, что она осваивается через смысл и коммуникацию а не через форму как в классической методике. Поэтапное освоение грамматики, в большей степени, происходит через использование адаптированных или аутентичных документов всех видов.

Литература

1 Васильев Л.М. Общие проблемы лингвистики: теория и методы. Уч. пособие, 1983.

2 Besse&Porquier. Grammaire et didactique des langues. Paris: Crédif/Hatier, 1991.

3 Charaudeau P. Grammaire du sens et de l'expression. Hachette FLE, 1992.

4 Myriam Abou-Samra. Из курса «Enseigner la grammaire autrement». Besançon CLA, juillet 2020.

5 Филипович И.И., Подходы к обучению грамматике иностранного языка, Научный вестник ЮИМ, № 4, 2014, стр. 84 – 87. [Электронный ресурс] портал. <https://cyberleninka.ru/article/n/podhody-k-obucheniyyu-grammatike-inostrannogo-yazyka/viewer>.

6 Цветанова-Чуркова Л.З., Систематизация учебного материала в интегрированном обучении младших школьников. Вестник ТГУ, выпуск 2 (82), 2010, стр. 150. [Электронный ресурс] портал. <https://cyberleninka.ru/article/n/sistemizatsiya-uchebnogo-materiala-v-integrirovannom-obuchenii-mladshih-shkolnikov/viewer>

7 Cadre européen commun de référence pour les langues: apprendre, enseigner, évaluer, Unité des Politiques linguistiques, Strasbourg (chapitre 5, 5.2.1.2, page 89). [Электронный ресурс] портал. <https://www.coe.int/fr/web/common-european-framework-reference-languages>.

ҒТАМР 14.25.09

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ САБАҒЫНДА ШЫҒАРМАШЫЛЫҚ ТАПСЫРМАЛАР АРҚЫЛЫ БАСТАУЫШ СЫНЫП ОҚУШЫЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ҚЫЗЫҒУШЫЛЫҚТАРЫН ДАМУ

Бисембаева Ж.К.

*Аға оқытушы, магистр, А.Байтұрсынов атындағы Қостанай өңірлік университеті,
Қостанай қ.*

Мақалада бастауыш сынып оқушылардың танымдық іс-әрекетін белсендіру үшін жаратылыстануға деген танымдық қызығушылықты қалыптастыру шығармашылық тапсырмалар жүйесі қарастырылған. Өйткені, оқушыларда танымдық қызығушылықтың болуы – олардың сабақта белсенді, білімнің сапалы болуына, оқуға жағымды түрткісін қалыптастыруға, оқыту үдерісінің тиімділігін арттыруға, белсенді өміршең позицияны ұстауға мүмкіндік береді

Түйін сөздер: танымдық қызығушылық, жаратылыстану сабағы, шығармашылық тапсырма.

Танымдық қызығушылықты қалыптастыру және дамыту – жан-жақты дамыған тұлғаның кең ауқымды проблемасының бір бөлігі. Сондықтан да бұл мәселе мектепте әлеуметтік, педагогикалық және психологиялық маңызы бар және қазіргі қоғамның міндеттерімен негізделген. Мұғалімдердің жұмыс күні неден басталады? Сабақтан. Біз сабақта қандай мақсат қоямыз? Әрине, біз қалайтын бірінші нәрсе – білімді меңгеру, оқу тақырыбы шегінде іскерлікті қалыптастыру. Бірақ мен үшін ең бастысы – оқушыларға қызықты болу. Бұл – оқушылардың берік білім кепілі [1].

Балалардың мектепке бармауының негізгі себебі – оқуға деген қызығушылықтың болмауы. Оқу жүйесін қалай өзгертуге болады, сабақ қызықты болу үшін шығармашылық тұлғаны дамыту сабағы болу керек. Оқушыны дайын біліммен емес, жұмбақтар мен есеп, тапсырмалармен қызықтыру қажет. Қоршаған табиғатта олар көп, біз оларды өмір бойы шешеміз. Барлығы жаратылыстану сабақтарының мазмұны оқу-танымдық қызметке деген қызығушылықты дамытуға ықпал ететіндігіне келіседі. Сонымен қатар мұғалімдер «бос орында» танымдық қызығушылық тудырмайтынын біледі. Оны қолдау және дамыту керек. Барлық балалар білімқұмар екені белгілі: табиғатқа, адамдарға, әлеуметтік құбылыстарға

қызығады. Бұл қызығушылық кіші мектеп жасындағы балалардың қажеттіліктеріне байланысты. Егер мұғалім жақын даму аймағында жұмыс істесе, онда танымға деген қызығушылық тереңдейді. Бұл оқушылардың танымдық әрекетін дамытудың қажетті шарты. Менің ойымша, танымдық қызығушылықты қалыптастыруда жаратылыстану сабақтары үлкен рөл атқарады. Табиғат баланы туғаннан бастап қоршайды, өзінің бояуларымен, жұмбақтарымен, құпиясымен ол баланы қызықтырады, бала көптеген әсер алады, бұл оның қуанышты эмоцияларын тудырады және үлкен қызығушылықпен бала әртүрлі зерттеу жұмысына қатыса бастайды.

Бастауыш мектепте жаратылыстану сабағына аптасына 2 сағаттан келеді. Дегенмен, оқушылар дүниетаным мен экологиялық мәдениетті қалыптастыратын маңызды пропедевтикалық пән негіздерін меңгеруі тиіс. Бұл жағдайда оқу процесін жандандыру керек, оған шығармашылық, зерттеу сипатын беру қажет [2].

Бастауыш мектепте әсіресе бірінші және екінші сыныптарда, жаратылыстану сабағында *ойын* көбірек орын алуы керек. Ойын кезінде балалар дұрыс емес пікір айтуға және ол үшін төмен баға алуға қорықпайды. Көптеген ойын психологиялық оңалту құралы болып табылады. Кіші жастағы оқушыларға мұғалімнің әрбір ескертуі қатты әсер етеді және олар өте уайымдайды. Ойында білімнің болмауы немесе олардың дәлсіздігі сюжетте ериді, қиялға айналады. Сондықтан бала бірдеңе айтудан қорықпайды (өйткені бұл кейіпкер сөзі). Ойынды іріктеу кезінде оның құрылымдық компоненттерінің бар-жоғына және анықтығына назар аудару қажет: дидактикалық мақсат (міндет), ойын ережесі, ойын әрекеті.

Дидактикалық мақсат – бұл талап, оны меңгергенін мұғалім тексергісі келеді. Мысалы: Ойын «Не өзгерді?», «Жыл мезгілдері» тақырыбын оқу кезінде: болып жатқан өзгерістерді байқай білуді тексеру, бақылауға үйрету, кеңістікте бағдар беру.

Ойын: «Бұл кім?», «Жануарлар» тақырыбын оқу барысында балалардың жануарға мінездеме жасай білуін, оның сыртқы түрі мен ерекшеліктерін сипаттауға үйрету.

«Ағаш, бұта, шөп?», «Өсімдіктер» тақырыбын оқу кезінде ой-өрісін, байқаушылығын, өсімдікті тән белгілері бойынша танып білуін дамытады.

Қиын жағдайдан шығуды іздеуге бағытталған зерттеу қызметіне, өнімді ойлауға түрткі *проблемалық тапсырмалар* болып табылады. Проблемалық тапсырмалардың құру әдісінің мәні – білім дайын түрде ұсынылмайды. Балалар бұл білімді тапсырмада қойылған қайшылықтарды талқылау барысында алады. Әрине, кіші оқушылар өте қарапайым қайшылықтарды қарастырады, қарапайым гипотезалар ұсынады, бірақ олар үшін бұл жол өте қызықты және өнімді.

Сабақта шығармашылық тапсырмаларды қолдану кезінде сыныппен жұмыстың қарапайым және тиімді тәсілдері [3].

Оқыту нәтижесі оқушылардың сындарлы ойлау, өзіндік ізденіс пен ақпаратты терең талдау машығын игеру болуға тиіс», – деп білім беру жүйесіне

жаңа міндеттер қойылған болатын. Осы міндеттердің шешімі ретінде қазіргі таңда барлық 1-3-сыныптар оқытудың жаңартылған білім беру жүйесінде оқиды. Оқытудың әдіс-тәсілдері мен әртүрлі құралдарын қолданудың тиімділігін арттыру, әлемдік білім кеңістігіне ену, өмірлік білімін жалғастыру – білім беру процесінің негізі болып табылады.

Жаңартылған бағдарламаның мәні – баланың функционалдық сауаттылығын қалыптастыру. Оқушы өзінің мектеп қабырғасында алған білімін өмірінде қажетке асыра білуі керек. Сол үшін де бұл бағдарламаның негізі «Өмірмен байланыс» ұғымына құрылған. Бұл жаңа жүйе бойынша бағдарлама әзірленіп, жаңа оқулықтар қолданысқа түсіп отыр.

«Жаратылыстану» пәнінің мақсаты – бастауыш сынып оқушыларын әрі қарай жаратылыстану ғылымы пәндерін (биология, химия, физика) меңгеруге дайындау, күнделікті өмірде (үйде, мектепте, табиғатта) көрген, бақылаған құбылыстары мен үдерістерді түсіндіру, сипаттау үшін алған білімдерін пайдалана білу дағдыларын қалыптастыру.

Жаратылыстану бағытында бастауыш сыныптарда білім беруде әлем жайлы ой-өрістерінің кеңеюіне, жаратылысты тануына ықпал етіп, қоршаған ортаны қорғау және бағалай білулеріне көмектеседі. Өлі және тірі табиғаттағы өзара байланысты, адам әрекетінің эксперименттер мен бақылаулар жүргізе алады.

«Жаратылыстану» пәні бастауыш мектепке бірнеше себептерге байланысты енгізіліп отыр. Атап айтқанда:

– пән мазмұнындағы деректер мен білімдер жүйесі оқушылардың қоршаған әлем туралы, әртүрлі денелер мен құбылыстар туралы алғашқы білімін қалыптастырады.

– пән оқушының ғылыми-зерттеу дағдысын: сұрақ қою және сол сұраққа жауап табу, зерттеу жоспарын дайындау және болжам жасау, сұрақтарға жауап табу үшін зерттеулер жүргізу, зерттеу нәтижесінде алынған мәліметтерді жинақтау, өңдеу және түсіндіру дағдыларын қалыптастыруға бағытталған.

– бастауыш сыныпта оқушылар пәнді меңгеру барысында дәстүрлі емес ойлау формаларына үйренеді, ақиқатпен байланысты іс-әрекеттердің жауабын табуға, сұрақтар қоюға дағдыланады, ғылыми-зерттеу тәсілдерін түсініп, ойлауға және бақылауға дағдыланады [4].

«Жаратылыстану» пәні оқушылардың ғылыми-зерттеушілік дағдыларын дамытуға бағытталған. Оқулық «Мен зерттеушімін», «Өсімдіктер», «Жануарлар», «Адам», «Күш пен қозғалыс», «Жер және ғарыш», «Табиғат физикасы», «Жарық» және «Дыбыс» сияқты оқу бөлімдерін қамтиды.

Әр жаңа тақырыпты толық меңгеру үшін оқулықтың бас кейіпкерлері Негеш пен Эврика көмектеседі. Негеш пен Эврика оқушыларды ғылым әлеміне бағыттап, болжам жасауға, тәжірибе немесе зерттеу жүргізуге, табиғи құбылыстарды ашуға ынталандырады. Сондай-ақ әр тарау бойынша тапсырмалар жабық тест арқылы нақтыланып, тексеріледі.

«Мен – зерттеушімін» тақырыбын өткен кезде оқушыларды мектеп жылыжайына апарып, топтарға бөліп, әртүрлі бөлме өсімдіктерін зерттеу жұмыстарын жүргізуге болады.

Ал өсімдік бөліктерімен танысқанда тұқым қалай өнетініне шағын тәжірибе жасау арқылы көз жеткізеді. Ол үшін пластикалық стакан, мақта, бірнеше тұқым керек. Стаканның түбіне мақта салып, ол ылғалданатындай аздап су құяды. Сосын мақтаның үстіне тұқымдарды қойып, бетін ауа өтетіндей тесіктері бар қақпақпен жауып, жылы жерге қоюға болады. Бірнеше күн бойы ол тұқымның өнуін бақылап, қорытынды жасалады. Өсімдіктерге күтім жасауды жылыжайда және сыныптағы бөлме өсімдіктеріне күтім жасау арқылы дағдыға айналдырады [5].

«Ғарыш» тақырыбында ғарыш кемесінің орнына шарларды ұшыру арқылы тәжірибе жасалды. «Күш пен қозғалыс» бөлімінде қозғалыс траекториясы деген не? деген сұраққа жауап беру үшін тағы да тәжірибе жасау арқылы қол жеткіздік. Тәжірибе жасау үшін құм салынған табақша, ойыншық машиналар және металл шарлар қажет. Табақты сәл қисайта орналастырып, «төбешіктен» машинаны итеріп жібереді. Машинаның ізінен қалған сызықты салады. Одан кейін металл шарды «төбешіктен» төмен қарай жібереміз. Оның ізінен қалған сызықты саламыз. Тәжірибені бірнеше рет қайталап жасағаннан кейін сызықтарды салыстырады. Траектория – дененің қозғалыста болған кезінде жүріп өткен жолы. Машинаның түзу траекториямен, ал шар әртүрлі траекториямен қозғалатынын айтып қорытынды жасалады.

Сабақтарда әртүрлі рольдік-сюжетті ойындарды ойнау арқылы да тәжірибе жасауға болады. «Магнит» тақырыбын өткенде тәжірибе жасау арқылы оқушылардың зерттеу дағдыларын дамытуға болады.

1-топ құмда жоғалған заттарды магнит арқылы табады. 2-топ су құйылған ыдыстағы заттарды қолын суға малмай, ыдысты төңкермей алуға бола ма сұрағына жауап іздеп табады. 3-топ қатты қағаздың арғы жағынан магнитті жылжытады. 4-топ шынының сыртынан тексереді. Нәтижесінде, оқушылар магниттің қасиетін толық анықтайды. Мысал ретінде мынандай тапсырмаларды беруге болады.

Магнитке тартылатын заттарды анықтаңыз. Неге сіз осылай ойлайсыз, түсіндіріңіз.

«Жер» тақырыбын өткен кезде мынадай шығармашылық тапсырмалар өткізілді.

Ұсынылған заттардан жер түріне ұқсас заттарды табыңыз және V белгілеңіз, өз таңдауыңызды түсіндіріңіз.

Тапсырма: Глобуспен жұмыс.

Әрбір жұп түрлі түсті стикерлерді алады.

Глобуста теңіз бен мұхиттарды табыңыз және оларды көк стикермен белгілеңіз.

Глобуста Еуразия құрлығын табыңыз және оны жасыл стикермен белгілеңіз.

Еуразия құрлығынан Қазақстан мен оның астанасын табыңыз. Астананы қызыл стикермен белгілеңіз.

Жаратылыстану пәнінің артықшылығы: бала тапсырманы өздігінен ізденіп орындауына және дұрыс тұжырым жасауына бағыттайды, баланың ойлау қабілетін дамытып, ғылыммен айналысуына ықыласын туғызады. Қытай философы Конфуций айтқан «Маған айтып берсең – ұмытып қаламын, көрсетсең – есте сақтаймын, өзіме жасатсаң – үйренемін» дегендей сабақтарымызда үйренгенін өмірде қолдана алатындай шәкірттеріміз білімді де саналы болуына өз үлесімізді қосамыз деп сенім білдіреміз.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Щукина Г.И. Активизация познавательной деятельности учащихся в учебном процессе. – Москва: «Просвещение» 1979, – 123 с.

2 Рақымова Б. Оқушылардың танымдық әрекетін дамыту. Бастауыш мектеп, 2000, №2, 25-26 б.

3 Пазылова Г. Оқушылардың танымдық белсенділігін арттыру. Бастауыш мектеп 2000, №4.

4 Пименова Е.А. Творческие задания на уроках познания мира <http://collegy.ucoz.ru/publ/49-1-0-1515>.

5 Мұғалімдерге арналған нұсқаулық, 2016. – 5-8 б.

ГРНТИ 14.85.51

ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ ТЕХНОЛОГИИ В ОБРАЗОВАТЕЛЬНОМ ПРОЦЕССЕ

Темирбекова Г.А.

К.п.н., Ст.преп., Южно-Казахстанский государственный педагогический университет, г. Шымкент

В статье рассматриваются инновационные технологии обучения, их роль в образовательном процессе. Внедрение педагогических технологий в обучение изменило образовательный процесс, позволило решить многие проблемы развивающего, личностно-ориентированного обучения. Современные технологии в образовании рассматриваются как средство, с помощью которого может быть реализована новая образовательная парадигма. Современные педагогические технологии существуют в конкурентных условиях и призваны гарантировать достижение определенного уровня обучения, быть эффективными по результатам и оптимальными по затратам времени, сил, средств.

Ключевые слова: технологии обучения, инновация, новшество, критическое мышление, технологии проектирования.

Современная реальность ставит перед образовательной системой важную задачу: подготовить образованного, творческого человека, умеющего адаптироваться к быстро меняющейся социально-экономической среде, рационально организующего самостоятельную деятельность. Добиться реализации этой задачи, используя в обучении только традиционные методы,

крайне сложно. Внедрение в учебный процесс инновационных технологий является определяющей чертой современного образования.

По мнению ряда ученых, понятие *инновация* возникло в девятнадцатом веке и означало введение некоторых элементов одной культуры в другую. Сегодня в научной литературе имеется немало трактовок этого понятия, но все они сходятся в одном: инновация – это внедрение нового. Первоначально предметом изучения инноватики были экономические и социальные закономерности создания и распространения научно-технических новинок. Довольно быстро интересы новой отрасли расширились и стали охватывать социальные новшества. Инноватика складывалась как междисциплинарная область исследований на стыке философии, психологии, социологии, теории управления, экономики и культурологии. К 70-м годам прошлого века наука о нововведениях превращается в сложную, разветвленную отрасль. Развитие педагогической инноватики в нашей стране связано с массовым общественно-педагогическим движением, с задачами реформирования всех звеньев образовательной системы. Возрос массовый характер применения нового. В связи с этим обострилась потребность в новом знании, в осмыслении понятий новшество, новое, инновация, инновационный *процесс* и др.

Основные направления инновационной деятельности: разработка новых программ, обеспечивающих применение инновационных методов обучения и контроля знаний, создание и применение новых наукоемких технологий в образовании, формирование у педагогов новаторских качеств. Образование инновационного типа является интегрирующим учебный процесс и научный поиск, что предполагает не только использование в учебном процессе новых научных знаний, но и включает сам творческий поиск в образовательный процесс. Внедрение педагогических технологий изменило образовательный процесс, позволило решить многие проблемы развивающего, личностно-ориентированного обучения.

Педагогическая технология – это систематическое планирование, применение и оценивание дидактического обеспечения учебного процесса, организованного на основе человеческих и технических ресурсов, их взаимодействие, направленное на достижение более эффективной формы образования. Под технологией понимается «содержательная техника реализации учебного процесса» [1]. Педагогическая технология означает системную совокупность и порядок функционирования всех личностных, инструментальных и методологических средств, используемых для достижения педагогических целей. Педагогическая технология, таким образом, может быть охарактеризована как научное предписание действий обучающего и обучаемого, гарантирующее успех, обусловленный:

- учетом особенностей участников познавательного процесса;
- наличием идеи и точных представлений о конечном результате предпринимаемых действий;
- рациональным подходом к использованию способов передачи и усвоения научной информации;

- отбором эффективных средств обучения;
- возможностью корректировки и постоянного совершенствования методического обеспечения каждого этапа познания.

Современные технологии в образовании рассматриваются как средство, с помощью которого может быть реализована новая образовательная парадигма. Термин образовательные технологии определяется как более ёмкий по сравнению с понятием технологии обучения, поскольку он подразумевает ещё и воспитательный аспект, связанный с формированием и развитием личностных качеств обучаемых. Современные педагогические технологии существуют в конкурентных условиях и призваны гарантировать достижение определенного уровня обучения, быть эффективными по результатам и оптимальными по затратам времени, сил, средств.

В основе всех технологий лежит идея создания адаптивных условий для каждого ученика, т.е. адаптация к особенностям ученика содержания, методов, форм образования и максимальная ориентация на самостоятельную личность. К инновациям относят общие технологии обучения, которые в традиционной педагогике называют активными методами обучения: проблемное, программированное, модульное, личностно-ориентированное, суггестивное, интегративное, деловые игры и др. Однако это не методы обучения, а именно технологии обучения, основанные на научном подходе, диагностичной конкретной цели, исследовании и проектировании познавательной деятельности учащихся. Технологичность учебного процесса состоит в том, чтобы сделать учебный процесс полностью управляемым.

Использование технологий в учебном процессе приводит к тому, что развиваются новые педагогические методы и приемы, новая образовательная среда, новый стиль работы учителей, происходят структурные изменения в педагогической системе. И вместе с тем, нетрудно убедиться, что в основу инновационных технологий зачастую положены те способы дидактических действий, которые представляли собой составные части традиционных, проверенных многолетней практикой методик. Цель данной статьи – показать возможность рациональной интеграции традиционных и новых подходов к процессу создания современных технологий обучения.

Показательным в этом отношении является факт использования в современной школьной образовательной системе модели развивающего обучения, разработанной в трудах Д.Б. Эльконина, В.В. Давыдова Л.В. Занкова. Рациональные принципы этой модели – обучение на высоком уровне трудности, быстрый темп в освоении материала, ведущая роль теоретических знаний, целенаправленная и систематическая работа по развитию всех обучаемых, – составляет основу современных технологий, ориентирующих на развитие логического мышления [2].

Получила свое дальнейшее развитие и теория личностно-деятельностного подхода, суть которой – в максимальном учете национальных, половозрастных, индивидуально-психологических, статусных особенностях обучающегося. Адресные вопросы, замечания, задания в условиях личностно-деятельностного

подхода стимулируют интеллектуальную активность субъекта, поддерживают и направляют его учебную деятельность без излишнего фиксирования ошибок, промахов, неудачных действий. Тем самым осуществляется не только учет индивидуально-психологических особенностей учащегося, но и формирование, дальнейшее развитие его познавательных интересов и личностных качеств.

Теория проблемного обучения находит яркое выражение в технологии развития критического мышления, когда перед обучаемыми ставится проблема, и они при непосредственном участии педагога или самостоятельно исследуют пути и способы ее решения. Здесь предполагается сформулировать гипотезу, наметить и обсудить способы проверки ее истинности, подобрать для аргументации примеры, проанализировать результаты наблюдений и экспериментов, и, принимая или отвергая чью-либо точку зрения, обобщить, сделать выводы о ценности приобретенного знания [3].

Инновационный характер указанного подхода проявляется в том, что «критическое мышление» предполагает не просто активный поиск учащимися информации для усвоения, а нечто большее: соотнесение того, что они усвоили с собственным опытом, а также сравнение усвоенного с другими работами в данной области знаний. Учащиеся вправе подвергать сомнению достоверность или авторитетность полученной информации, тщательно проверять логику доказательств, делать выводы, конструировать собственные подходы к применению знаний, определять возможные пути для решения возникающих познавательных проблем. Формирование умения субъекта определять собственную точку зрения и отстаивать ее путем подбора логических доводов и доказательств организуется путем обращения к тем приемам, которые присущи методу проблемного обучения [4].

Дидактические приемы, применяемые в развитии творческого мышления, также созвучны описанным выше подходам, предполагающим:

- а) возможность получения ответов, далеко отклоняющихся от привычных;
- б) беглость мысли как количество ассоциаций, идей, возникающих в единицу времени;
- в) способность найти новые непривычные функции объекта или его части.

Инновационный характер этой технологии проявляется в системе творческих заданий, разрабатываемых учителями-практиками для организации таких действий учащихся, как моделирование, конструирование, проектирование. В занятие включаются приемы активизации мышления: мозговой штурм, постановка контрольных вопросов и такие приемы, которые формируют навыки системного анализа, необходимого в интеллектуальной деятельности для развития творческих способностей.

В практике школьного и вузовского обучения находит широкое применение технология проектирования учебно-познавательной деятельности, описанная в работах Е.С. Полат. В нашем понимании она также соотносится с проблемным методом обучения, с технологиями развития критического,

логического, ассоциативного мышления, поскольку основана на совокупности действий учащихся в их определенной последовательности, предполагающее достижение поставленной задачи, которая является значимой для субъектов и должна быть оформлена в виде некоторого конечного продукта. Метод проектов получил распространение и большую популярность благодаря рациональному сочетанию теоретических знаний и возможностей их практического применения для решения конкретных жизненных проблем в совместной деятельности учеников. «Все, что я познаю, я знаю, зачем это мне нужно, где и как я могу эти знания применять», – основной тезис современного понимания метода проектов, который привлекает многие образовательные системы, стремящиеся найти разумный баланс между академическими знаниями и прагматическими умениями [5].

По-прежнему актуальна концепция поэтапного формирования умственных действий, описанная в работах П.Я. Гальперина, не остается без внимания учителей теория развития познавательного интереса Г.И. Щукиной, используются подходы к оптимизации процесса обучения, описанные Ю.К. Бабанским, развивается концепция воспитания в процессе обучения, предложенная Л.М. Фридман. Востребованным в школах страны остается модульное обучение М.М. Жанпеисовой: интерес к нему обусловлен возможностью рейтингового контроля, позволяющего соотносить цели с достигнутыми каждым субъектом результатами.

Постоянно совершенствуются, обновляются приемы использования в учебном процессе ролевых и ситуативных игр. Дидакты определяют игру как форму активного деятельностного обучения. Разрабатывается система целевых установок (собственно игровых и педагогических), совершенствуется содержание игровой и имитационной моделей. Необходимо указать, что имитационная модель, в которой отражен дидактически обработанный (обобщение, упрощение, проблематизация) фрагмент реальности, является предметной основой различного рода игр, организуемых на занятиях при усвоении неродного языка.

Широкое применение и дальнейшее развитие в преподавании языковых дисциплин нашла теория укрупненных дидактических единиц (УДЕ). Специфика этой теории заключается в одновременном изучении ряда взаимосвязанных явлений, понятий, действий, функций. Основанная на выявлении сложной природы знания, она предполагает высокий уровень интеграции, подачу теоретического материала крупными блоками, панорамное видение проблемы и понимание значимости системы, призванной способствовать усвоению материала. Использование опорных таблиц и схем, обращение к разнообразным примерам, выполнение целого ряда практических задания направлены как на усвоение материала блоками, так и на использование межкодовых переходов от образного к логическому мышлению.

Применительно к языковым урокам особого внимания заслуживает развитие технологии коммуникативного обучения, основанной на коллективном взаимодействии – таком способе организации процесса

познания, при котором ученики активно общаются друг с другом, и условием успеха каждого являются успехи остальных.

Не менее интересной представляется технология уровневой дифференциации, предложенная Ж.А. Караевым и Ж.У. Кобдиковой. Эта технология ориентирует учителя на последовательное усвоение учебного материала, предусматривающее переход познавательной деятельности обучаемого от репродуктивного уровня – к конструктивному и далее – к творческому. Определение содержания каждого этапа на основе трехмерной дифференциации призваны сформировать принципиально новый – компетентностный – подход к саморазвитию личности обучаемого, удовлетворить его потребность в свободной творческой деятельности [6].

И особо следует сказать о технологиях, основанных на применении компьютерной техники. Компьютер – важный компонент дидактического обеспечения учебного процесса, выполняющий целый ряд функций, к основным из них относятся:

1. Компьютер в роли консультанта используется для усвоения теоретических знаний. Научная информация предлагается блоками, что способствует основательному и всестороннему усвоению материала.

2. Компьютер в роли репетитора может предложить обучаемому систему тренировочных заданий, выполнение которых призвано помочь трансформации знаний в практику. Выполняя задания, ученик может рассчитывать на помощь компьютера в виде справки, консультации, инструкции. Достаточное количество упражнений и разнообразие заданий к ним способствует формированию практических навыков и умений.

3. Компьютер в роли контролера используется с целью проверки знаний, умений и навыков обучаемых.

Интернет-технологии предполагают при этом не перевод всей системы обучения на интернет-методы, а их параллельное использование с другими способами обучения, что должно способствовать более качественному усвоению знаний.

По нашему глубокому убеждению, залог успешного обучения – правильное сочетание традиционного и новых методов в образовании. Освоение предмета должно быть построено таким образом, чтобы обеспечить обучаемому высокую степень свободы в освоении материала, а обучающему – возможность выбора приемов для управления процессом изучения материала. Для этого должны использоваться как традиционные, так и инновационные методы обучения. Выбор в пользу тех или других должен делать сам учитель в соответствии с целями обучения.

Таким образом, говоря о педагогических технологиях, мы имеем в виду методическое обеспечение, в котором используются модели, рационально сочетающие в себе традиционные и инновационные компоненты процесса познания. Инновационные подходы к процессу обучения, на наш взгляд, заключаются в том, чтобы взять на вооружение рациональные моменты и

направления описанных выше технологий, учитывая их востребованность в практике школьного обучения, а также возможность их комбинирования.

Литература

- 1 Беспалько В.П. Слагаемые педагогической технологии. – М.: Педагогика, 1999. – 188 с.
- 2 Эльконин Д.Б. Избранные психологические труды. – М., 1991. – 560 с.
- 3 Лернер И.Я. Проблемное обучение. – М., 1994г. – 64 с.
- 4 Градовская Н.М. Развитие критического мышления на уроках русского языка и литературы// Творческая педагогика. – Алматы, 2005, №3.
- 5 Полат Е.С. Новые педагогические технологии. – М., 1997.
- 6 Караев Ж.А., Кобдикова Ж.У. Сущность педагогической технологии трехмерной методической системы обучения // Творческая педагогика. – Алматы, 2007, №3.

ТЕХНИКАЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР ЖӘНЕ ТЕХНОЛОГИЯЛАР
ТЕХНИЧЕСКИЕ НАУКИ И ОТРАСЛЬ ТЕХНОЛОГИИ
TECHNICAL SCIENCES AND TECHNOLOGIES OF THE
INDUSTRY

GTAMP 52.47.97

ӨНІМДІ ТАСЫМАЛДАУДА ШЫНЫ ТАЛШЫҚТЫ ҚҰБЫРЛАРДЫ ҚОЛДАНУДЫҢ ТИІМДІЛІГІ

Хамзина Б.Е.

PhD-докторант, Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, Орал қ.

Купешова А.Е.

Магистрант, Жәңгір хан атындағы БҚАТУ, Орал қ.

Берілген мақалада өнімді тасымалдауда шыны талшықты құбырларды қолданудың тиімділігі талданады. Жіп шыны талшықтың арнайы құрамымен нығайтылып, шайырлы қоспамен, ұсақталған шыны талшықпен және құммен сіндіріліп, үздіксіз режимде берік жақтауға оралады. Осы технологияның арқасында шыны талшықты құбырлардың қызмет ету мерзімі ұзақ, орнатуы қарапайым, салмағы жеңіл, тот баспайды және коррозияға қарсы қосымша әрекеттерді орындауды қажет етпейді, материалы тозуға төзімді және агрессивті компоненттердің әсеріне ұшырамайды.

Түйін сөздер: мұнай, парафин, коррозия, шыны талшық, құбыр, жинау жүйесі.

Мұнайды тасымалдауға арналған құбырлар болмаған кезде, оны ағаш бөшекелерге құйып, апаратын жерге жеткізген. Кейіннен құбырлар өндірісінде ағашты қолдана бастады, оны кейінірек болатпен алмастырды. Алайда, тұзды су мен күкірт мөлшері жоғары мұнайдың әсерінен болат құбырлар тез коррозияға ұшырады. Бірақ екінші дүниежүзілік соғыс кезінде шыны талшық ойлап табылғанына қарамастан, шыны талшық пен эпоксидтен жасалған алғашқы құбыр кейінірек пайда болды, себебі тек химия өнеркәсібінің кейбір салаларында қолданылатын қолмен төсеу технологиясы мұнай өнеркәсібіндегі болатты алмастыра алмады, ол қажетті беріктікті қамтамасыз етпеді және экономикалық жағынан үнемді болмады.

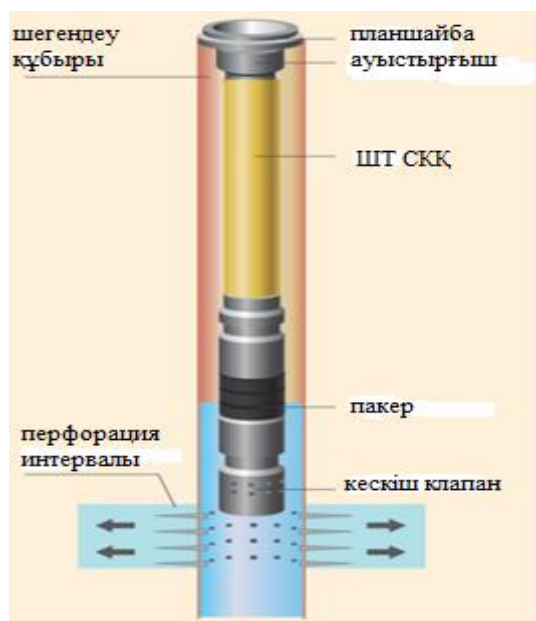
Қазіргі уақытта шыны талшықты құбырлар (ШТҚ) жүйесін құру үшін, құрылыс және дизайн фирмалары жетілдірілген компьютерлік бағдарламалық жасақтаманы қолданады. Бағдарламалық жасақтама сұйықтық пен газ ағындарын талдайды, құбырлардың аралықтары мен тіреуіш жастықшалардың конструкцияларын зерттейді, химиялық құрамын анықтайды және құбырларды орнатуға қатысты ақпаратты өңдейді [5].

Шыны талшықты құбырлардың негізгі артықшылықтарына тоттануға жоғары төзімділігі, қызмет ету мерзімінің ұзақтығы (50 жылдан кем емес), қысым бойынша жоғары беріктігі (ҚСЖ жүргізуге мүмкіндік береді), асфальт-

шайырлы-парафинді шөгінділердің жиналуының төмен жылдамдығы, температуралардың кең диапазоны (150 °C дейін) жатады.

Сондай-ақ, ШТҚ жоғары жөндеумен монтаждаудың төмен құнымен, кез келген ауа райы жағдайында құрастырудың қарапайымдылығымен және ыңғайлылығымен ерекшеленеді. Сонымен қатар, олар болатқа қарағанда төрт есе жеңіл, бірегей электр оқшаулау қасиеттеріне және жоғары радио мөлдірлігіне ие, бұл оларды барлау ұңғымаларын салу және геофизикалық, сейсмикалық және басқа да зерттеу түрлерін жүргізу кезінде пайдалануға мүмкіндік береді.

Қазіргі уақытта Өзен кен орнында ұңғыма өнімін игерудің басынан бастап кәсіптік жинау, тасымалдау және мұнайды тауарлы дайындау жүйесін пайдалануды ұйымдастыру өте күрделі болып отыр.

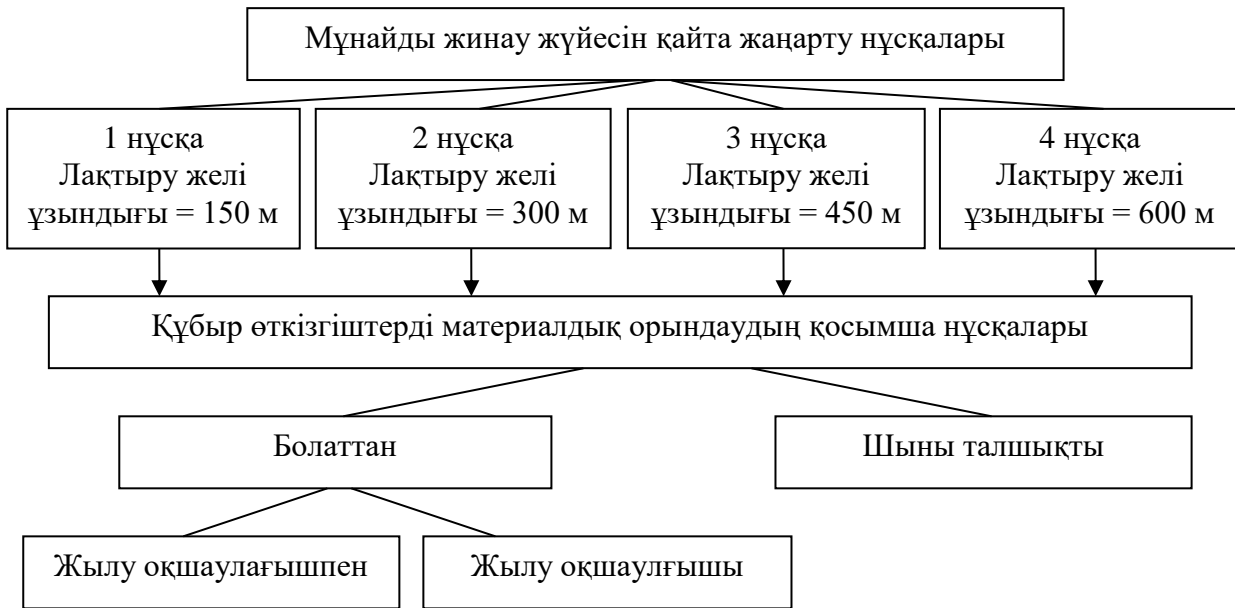
Сурет 1. Шыны талшықты СКҚ.

Өзен кен орнының мұнайы жоғары парафинді (+31⁰ қатады) болғанға байланысты, жинау жүйесінің тиімді нұсқасын қарастыру қажет [1]. Сонымен қатар, әр нұсқада құбырларды материалдық орындаудың екі қосалқы бөлімі қарастырылған:

1. Болаттан жасалған құбырлар;
2. Шыны талшықтан жасалған құбырлар.

Жылдың суық кезеңінде ұңғымалардың салыстырмалы түрде сенімді жұмысына кешенді шараларды жүзеге асыру арқылы қол жеткізіледі: шығарылатын құбырлардың ұзындығын қысқарту, топыраққа 0,8 м. тереңдікке төсеу, сағалық жылыту, жылуды оқшаулау.

Жылу оқшаулағышы және коррозияға төзімділігі бар шыны талшықты материалдан шығарылатын құбыржолдарды төсеуді қарастыру.

Сурет 2. Мұнайды жинау жүйесін қайта жаңарту нұсқалары.

Кен орнында ортаның коррозиялық агрессивтілігі жағдайында өндірілетін өнімнің сулануының өсуімен кенішішілік мұнай жинау жүйесі құбырларының және ҚҚҰ жүйесі объектілерінің жарылу жиілігі артады [2].

Коррозиялық ортаның агрессивтілігі, ең алдымен, су фазасындағы күкіртсутектің шамамен 16-38 мг/л жоғары құрамымен, сондай-ақ құбырлардың төменгі бөлігі бойымен коррозиялық және эрозиялық тозуды тудыратын абразивті механикалық қоспалардың едәуір мөлшерінің болуымен байланысты.

Кен орнында шыны талшықты құбырларды пайдалану тәжірибесі олардың айтарлықтай жоғары механикалық беріктікке (ішкі қысымға 8,0 МПа дейін шыдайды), жоғары жылу оқшаулау қасиеттеріне (металмен салыстырғанда) ие екендігін, қызмет ету мерзімін 20-25 жылға дейін қамтамасыз ететіндігін көрсетті.

Кен орнында коррозияға ұшырайтын металл құбырларды қолданудан бас тартып, Ду-100 шыны талшықты құбырларды пайдалана отырып, жаңа құбырларды салудың және ескі бұралмалы құбырларды ауыстырудың орындылығы туралы қорытынды жасалды.

Сурет 3. Өзен кен орнында жинау жүйесінде ШТҚ монтаждау.

Кен орнында ҚҚҰ жүйесінің объектілерін ағынды сумен жабдықтау кезінде D_y 425 – 530 мм металл және шыны талшықты құбырлар қолданылады.

«УСПВ-2 – БКНС-7» учаскесіндегі болат сутартқыштар 3,0 МПа және одан жоғары ішкі қысымға шыдайды, алайда қарқынды жергілікті тоттануға бейім және тоттанудан қорғау құралдарын міндетті түрде қолдануды талап етеді.

Ағынды суларда «Норуст РА 23 Df» коррозия ингибиторының ингибиторлық қорғау технологиясының тиімділігін талдауы, оның төмен ингибиторлық қабілетін көрсетеді. «Норуст ра 23 Df», «Нефтехим-3», «Додикор» және т.б. сияқты ингибиторлардың төмен тиімділігінің негізгі себебі, су фазасындағы ингибиторлардың төмен ерігіштігі болып табылады. Ағынды суға енгізілген ингибитордың бөлшектерін флотациялау және ингибиторды су фазасынан қалдық мұнайға шығару су фазасындағы ингибитордың нақты концентрациясын күрт төмендетеді. Сорғы-мөлшерлегіштердің көмегімен ингибиторды тікелей бүрку технологиясын іске асыру кезінде, құбырға енгізілген ингибитордың көп бөлігі минералданған сумен қатар тасымалданатын қалдық мұнайда, су құбырларының жоғарғы бөлігінде шоғырланады [6].

Ингибиторды ортадан тепкіш сораптың қабылдауына беру, сондай-ақ су құбырларының бойымен бір-бірінен 2 км аралықпен қосымша диспергаторларды (конустық саптамаларды) орнату су фазасындағы ингибитордың тиімді әсер ететін концентрациясын арттырады, бұл су құбырларының жергілікті коррозия жылдамдығын айтарлықтай төмендетеді. Бұл ретте су құбырларының нақты қызмет ету мерзімі 5 жылдан 12,5 жылға дейін және одан да көп ұлғаяды [4].

Сумен жабдықтау кезінде қолданылатын диаметрі 425 -530 мм шыны талшықты құбырлар коррозияға ұшырамайды, бірақ болатқа қарағанда аз беріктікпен сипатталады. УСПВ-1 және 2-де орнатылған технологиялық процестерді автоматты басқару құралдары арқылы осы құбырлар үшін рұқсат етілетін 1,6-1,8 МПа – ға дейін ішкі қысым қамтамасыз етіледі.

Осылайша, кен орнында ағынды суларды ҚҚҰ объектілеріне тасымалдау үшін тиімді ингибиторлық қорғаныс жүйесімен жабдықталған болат су өткізгіштер де, шыны талшықты құбырлар да қолданыла алады.

Рұқсат етілген жылына 0,2 мм коррозия жылдамдық деңгейінен, Өзен кен орнында жоғары қысымды ағынды, теңіз және тұщы Еділ суының су құбырларында, едәуір асады. Құрамында 38 г / л дейін ерітілген күкіртсутегі бар ағынды су ең үлкен коррозиялық агрессивтілікпен сипатталады. Осыған байланысты жоғары қысымды су құбырларының коррозиясын азайту үшін қосымша қорғаныс құралдарын міндетті түрде қолдану қажет.

ҚҚҰ жүйесінің жоғары қысымды құбырларын коррозиядан қорғау үшін 20 мг / л дозалы «Додикор В 2870 К» ингибиторды (немесе «Додиген W180-2», «Норуст РА 23 Df» аналогтарын) қолдану ұсынылады. Жоғары қысымды құбырларды жергілікті және жалпы коррозиядан тиімді қорғау үшін коррозия ингибиторын ЦДНС-180/1422 сорғы алдында мөлшерлеу арқылы қол жеткізіледі. Ортадан тепкіш сорғы, жұмыс дөңгелектерінің жоғары айналу жылдамдығына байланысты (10000 айн / мин дейін), айдалатын ерітіндіде ингибитордың тиімді дисперсиясын қамтамасыз етеді. Сұйықтықта, центрифугалық сорғының шығысында, ерітіндіде диаметрі 10-15 мкм болатын ингибитордың көптеген ұсақ бөлшектері пайда болатындығы эксперименталды түрде анықталды, бұл су фазасында аз еритін ингибитордың тиімді әсер ететін концентрациясын едәуір арттырады. Алайда, су фазасындағы ингибитордың ұсақ бөлшектерін центрифугалық сорғыдан құбырдың ұзындығы бойымен 2 км-ден астам қашықтықта біріктіру нәтижесінде ерітіндідегі ұсақ бөлшектердің саны азаяды. Құбыр ауданының соңында ингибитордың тиімді концентрациясы айтарлықтай төмендейді. Сондықтан тиімді ингибиторлық қорғаудың диапазоны құбырдың ұзындығы бойынша шамамен 2 км құрайды [3].

Өзен кен орнында болат құбырларды шыны талшықты құбырларға ауыстыру жұмыстары қарқынды жүргізілуде. 2005 жыл ішінде D_y 300-500 мм қабаттық судың пайдаланылатын шыны талшықты құбырларында көптеген бұзылыстар анықталды. Су құбырларының бұрын жөнделген учаскелерін толық (бүкіл ұзындығы бойынша) ауыстыру қажет болды. Пайдаланудың бірінші жылында шыны талшықты құбырларды толық ауыстыру жүргізілді:

- ұзындығы 1,65 км D_y -400 қабаттық судың осьтік коллекторында;
- ұзындығы 4,27 км УПСВ-1-ден БКНС-3дейінгі D_y -200-ге су тартқышта;
- ұзындығы 1,9км УПСВ-1-ден БКНС-3А дейінгі D_y -400-ге су тартқышта;
- ұзындығы 0,4 км 3 торабынан БКНС-3 D_y -400 дейінгі су тартқышта [7].

Алдын ала деректер бойынша, Өзен кен орнындағы шыны талшықты су тартқыштардың созылған аудандарының істен шығуының және толық ауыстырылуының негізгі себептері мыналар болып табылады:

– құбырлардағы шекті рұқсат етілген қысымның қысқа мерзімді артуы (2,0 МПа астам);

– шыны талшықты құбырлардың сапасы төмен, әсіресе түйіспелі (жабысқақ) қосылыстарда;

– шыны талшықты құбырларды төсеу және монтаждау кезінде регламенттеуші технологияның бұзылуы.

Техникалық сипаттамалары бойынша D_y – (400-500) мм шыны талшықты құбырлар болаттан гөрі берік. Сондықтан «УПСВ-1 және БКНС-2» учаскелеріндегі шыны талшықты су таратқыштар құбырлардағы ішкі қысымды шектеу режимінде 1,5-1,7 МПа деңгейінде жұмыс істейді.

Ағынды коллекторлардағы қысымды шектеу УПСВ-1 және 2 қондырғыларында орнатылған автоматика жүйесінің клапанының көмегімен байпасалы желіні шығару арқылы жүзеге асырылады. Бұл болат су таратқыштарды шыны талшықты су таратқыштармен ауыстыруға мүмкіндік береді, олардың айтуынша, өндірушілердің мұнай кен орындарында қызмет ету мерзімі 20-25 жыл.

Көпжылдық зерттеулер нәтижесінде өнеркәсіптік кәсіпорындар металлға балама ретінде – болаттан жасалған құбырлар орнына, шыны талшық, шыны пластикпен нығайтылған полимерлі, композитті материалдардан мұнай өндіру саласы үшін жаңа құбыр өнімдерін ұсына алды.

Қазіргі таңда Маңғыстау обылысы Ақтау қаласының 41 км қашықтықта Мұнай ауданында, Баянды ауылында шыны талшықты құбырлар зауыты орналасқан. 2005 жылдан бері өз өнімін өз елімізде таратуда.

Жоғарыда аталғандай шыны талшықты құбырлар болатқа қарағанда көптеген артықшылықтарға ие: шыны талшықты құбырлардың қызмет ету мерзімі 25 жылдан асады; шыныпластикалық СКҚ коррозияға ұшырамайды, өйткені құбыр материалы қышқылдармен, сілтілермен, олардың тұздарымен, сондай-ақ күкіртсутегімен және басқа да агрессивті заттармен өзара әрекеттеспейді; шыны талшықты құбырлардың салмағы болаттан 4 есе аз, ал шыны талшықты құбырлардың беріктігі болатқа қарағанда жоғары; СКҚ қабырғаларында парафин, тұздар және т.б. шөгінділері байқалмайды.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Отчет КазНИПИнефть по теме 102. «Контроль и регулирование процесса разработки месторождения Узень». Шевченко, 2005 г.

2 Радайкина З.В. и др. Проект разработки блоков 2 а – 3 месторождения Узень. – Ақтау, 2000 г.

3 Батманов К.Б., Утесинов А.Н. «Высокопарафинистые нефти Мангышлака», – Алматы, 2006 г.

4 А.с. СССР №1528998 от 30.09.87 г. «Способ защиты и коррозионного контроля нефтепроводов». Авторы: Парышев Ю.Я., Анохин А.Л., Рогоза М.М., Серикбаев Б.С.

5 А.с. СССР №1677410 от 21.01.88 г. «Способ защиты трубопроводов сточной воды». Авторы: Анохин А.Л., Парышев Ю.Я., Мирошников В.Я.

6 Муллаев Б.Т., Суворова Т.С., Ахлиманов А.М., Демченко Н.И. «Упрощенная технологическая схема предварительной подготовки нефти на промыслах». Труды КазНИПИнефть, 1989 г., с. 55-58.

7 СТ РК ИСО 1255-2-2004 (ИСО 14692-2:2002,MOD) Промышленность нефтяная и газовая. Система трубопроводов из стеклопластиков (GRP). Часть 2. Квалификационная оценка и изготовление. Введен 01.07.05.

ГРНТИ 67.29

О НЕОБХОДИМОСТИ СТРОИТЕЛЬСТВА ГОРНОГО ТУННЕЛЯ АЛМАТЫ – ИССЫК-КУЛЬ

Ташкеева Г.К.

Доцент, КазНУ имени Аль-Фараби, г. Алматы

Бекмуратов Е.М.

Дизайнер, ОФ «Совет ветеранов ВОВ, тружеников тыла и войны», г. Алматы

Илипов Г.М.

Директор ТОО «Jobasker», г. Алматы

В статье говорится о возможности сокращения расстояния от Алматы до Иссык-куля путем построения горного туннеля. Строительство туннеля позволит объединить бизнес, общество, власть с целью обеспечения занятости населения, стабильного роста доходов Казахстана и Кыргызстана, а также позволит обеспечить постоянную скорость движения транспортного потока круглый год, значительно сократить расстояние между указанными пунктами назначения, избежать взаимного пересечения транспортных потоков, также создаст комфортную для водителей среду, тем самым повышая безопасность движения.

Ключевые слова: туннель, туризм, строительство, новые рабочие места, пропускная способность грузов, пассажирский поток.

Озеро Иссык-Куль – самое большое озеро в Киргизии, лежит на высоте 1609 м, относится к крупным горным озерам планеты. По размерам входит в 30

самых больших озер мира, бессточное, находится на седьмом месте в списке глубоких озёр. Расположено в северо-восточной части республики, между хребтами Северного Тянь-Шаня: Кюнгёй-Ала-Тоо и Терской Ала-Тоо. Уникальный целебный микроклимат, завораживающая красота озера, лежащего в обрамлении снежных гор и хвойных лесов, вода, не уступающая по составу морской, – всё это влечёт сюда людей, желающих отдохнуть и поправить здоровье вдали от шумных мегаполисов на лоне девственной природы. Умеренно морской климат, мягкие зимы и большое количество тепла, которое здесь накапливается за летние месяцы, не позволяют озеру замерзнуть в холодное время года [1].

Большинство наших соотечественников отдыхают на этом озере, следовательно нужно создать благоприятные условия для полноценного отдыха.

На данный момент протяженность пути от Алматы до Иссык-куля составляет 400 км. Такая протяженность объясняется не отдаленностью, а наличием природных препятствий (гор) между этими точками. Возникает вопрос: как можно уменьшить расстояние от Алматы до Иссык-куля?

Мы предлагаем строительство горного туннеля Алматы – Иссык-куль, как перспективу в туристическом бизнесе, а также, как возможность объединения усилий бизнеса, власти, общества с целью создания конкурентоспособной туристской индустрии для обеспечения занятости населения, стабильного роста доходов страны за счет увеличения объемов въездного и внутреннего туризма, а также превращения Казахстана в центр туризма Центральноазиатского региона [2].

Туннели – это горизонтальные или наклонные искусственные подземные сооружения, предназначенные для транспортных целей. Туннели строят для преодоления природных препятствий (например, туннели под горами), для сокращения пути (туннель сквозь гору вместо дороги вокруг), для сокращения времени движения. Горные туннели прокладывают через горные хребты или возвышенности [3].

Строительство туннелей – это чрезвычайно сложный процесс, требующий больших знаний и грамотного проекта. Строительство всегда сопряжено с тщательным проведением предварительных исследований и геологических изысканий, а также значительными временными и денежными затратами. Но в то же время, строительство туннеля позволит создать новые рабочие места.

Сегодня в крупных городах возведение различных сооружений под землей и прокладка туннелей является довольно актуальным направлением в строительстве. Для этого применяют новейшие технологии, позволяющие производить работы, которые еще 10 лет назад выполнить было бы невозможно. Трудно представить, как обходились бы современные мегаполисы без метрополитенов, подземных сооружений и переходов, транспортных развязок с помощью туннелей. Эти сооружения позволяют сделать максимально безопасным движение транспорта и людей, сократить и облегчить время передвижения.

Строительство туннеля сквозь гору до трассы А365 позволит значительно сократить существующий маршрут: предполагаемая длина туннеля составит 18 км, тогда расстояние от Алматы до побережья Иссык – куля будет составлять 120 км. Следовательно, вместо 400 км наши соотечественники проедут на 280 км меньше, что позволит сделать их отдых значительно приятнее (Рисунок 1).

Рисунок 1. Схема прокладки туннеля сквозь горные хребты.

Мы предлагаем также проложить железную дорогу через туннель. На сегодняшний день перевозка груза из Алматы до города Бишкек по железной дороге осуществляется через станцию Луговое. Железная дорога по новому маршруту существенно сократит расстояние между Алматы и Бишкек, а также увеличит пропускную способность грузов и пассажирского потока (Рисунок 2).

Эту железную дорогу в дальнейшем можно будет проложить вглубь территории Кыргызстана, при желании ее можно и нужно проложить до Индии. Вы только представьте, что влечет за собой прокладка железной дороги от Алматы до территории Индии! Приблизительное расстояние по предлагаемому маршруту составит 1200 километров. По нашему мнению, данная железная дорога обеспечит колоссальный пассажирский и грузопоток через Кыргызстан в Казахстан.

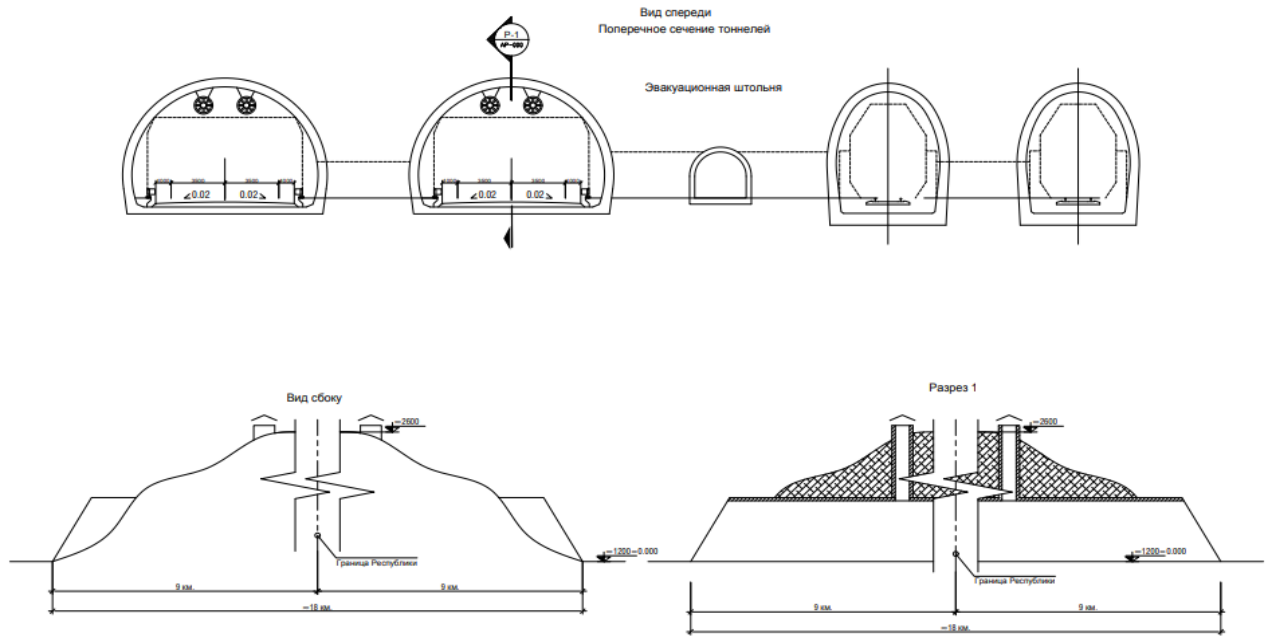

Рисунок 2. Поперечное сечение туннелей.

Актуальность строительства туннеля:

- Республика Казахстан и Кыргызская Республика находятся в едином экономическом пространстве ЕАЭС, что означает взаимную выгоду от проекта;
- удобная и короткая дорога поможет оживить бизнес и торговлю между странами;
- существующий проект дороги от Чолпон – Аты до Алматы через перевал Кастек, который расположен на высоте 3200 метров, не реализован на практике, так как требует больших капиталовложений с казахстанской стороны;
- привлекательность и доступность туристического направления в обеих странах подстегнёт сервис и выведет его на новый, конкурентоспособный уровень;
- строительство туннеля имеет определенные преимущества, так как позволит обеспечить постоянную скорость движения транспортного потока круглый год, значительно сократить расстояние между указанными пунктами назначения, избежать взаимного пересечения транспортных потоков, также создаст комфортную для водителей среду, тем самым повышая безопасность движения;
- важным условием развития внутреннего и въездного туризма является доступность железнодорожного, автомобильного транспорта для всех категорий туристов (Рисунок 3).

Если дорога будет платной, проект может окупить свои затраты в ближайшие 5 лет. Азиатский банк развития (АБР) оценил влияние строительства данной дороги на экономику Казахстана и Кыргызстана. По оценке АБР, новая дорога, в зависимости от маршрута, будет ежегодно

прибавлять \$31-\$165 млн к казахстанскому ВВП и \$53-439 млн – к ВВП Кыргызстана [4].

Подводя итоги, можно сказать, что строительство туннеля Алматы – Иссык – куль позволит решить несколько стратегических задач обеих стран.

Рисунок 3. Казахстанская сторона (визуализация 3d).

Учитывая вышеизложенное, считаем, что предложение по строительству горного туннеля «Алматы – Иссык-Куль» необходимо обсудить со всеми заинтересованными государственными органами и организациями.

Не исключаем возможности проведения дополнительных исследований.

В свою очередь, выражаем готовность в принятии участия в обсуждениях и дальнейшем сотрудничестве.

Литература

1 <https://ru.wikipedia.org/wiki/>

2 Карабалина Ж.Ж. Перспективы развития туризма в республике Казахстан // Вестник казахско-русского международного университета. 2013. Актыбинск. Экономика.

3 <https://undergroundexpert.info/issledovaniya-i-tehnologii/tehnologii/vidy-tonnelej/print/>.

4 <https://kursiv.kz/news/otraslevye-temy/2021-01/kak-korotkaya-doroga-ot-almaty-do-issyk-kulya-povliyaet-na-ekonomiku>.

GTAMP 67.23.13

ҒИМАРАТТАРДЫҢ ҚОРҒАУЫШ ҚҰРЫЛЫМДАРЫНЫҢ ЭНЕРГИЯ ТИІМДІЛІГІ ПРОБЛЕМАЛАРЫНЫҢ ҚАЗІРГІ ЖАҒДАЙЫ

Усенкулов Ж.А.

Т.ғ.к., профессор, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Усенкулова Ш.Ж.

PhD, қауымдас. проф., Қазақ технология және бизнес университеті, Нұр-Сұлтан қ.

Армис Д.

Магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Құттыбай М.

Магистрант, М. Әуезов атындағы Оңтүстік Қазақстан университеті, Шымкент қ.

Бұл жұмыста энергия үнемдейтін аз қабатты ғимараттарға бүгінгі күндері олардың қорғауыш құрылымдарының энергия тиімділігі проблемаларының кәзіргі жағдайы көрсетілген. Аз қабатты үйлердің жобалану және пайдаланудағы кейбір ерекшеліктеріне және энергияны үнемдейтін шешімдердің тиімділігін бағалау әдістеріне талдау жасап көрсетілген. Қазіргі уақытта энергияны үнемдейтін құрылымдармен отандық және шетелдік құрылыстарда жеткілікті тәжірибе жинақталған, бірақта Қазақстанда бұл проблема әлі толық шешіле қоймаған. Энергия үнемдейтін ғимараттарды жобалау үшін әдістемелік және ақпараттық базаның жеткіліксіздігі және эксперименттік ғимараттардың аздығына байланысты мұндай құрылыс әлі кең тарала қойған жоқ. Қарстырылып отырған жұмыста бұл мәселе қазіргі кезде өте актуалді, келешекте еліміздің экономикасын нығайтуға энергияға тәуелсіздігін және ел тұрғындарының энергияны тиімді үнемдейтін, өте жайлы тұрғын үйлерге сұранысын қамтамасыз етуге, құрылыста баламалы энергия көздерін пайдалануға баса назар аударылған.

Түйін сөздер: Құрылыс, энергияны үнемдейтін құрылымдар, жылу шығыны, құрылыс технологиялары, энергия үнемдейтін технологиялар, баламалы энергия көздері.

Қазіргі кезде елімізде тұрғын үй құрылысы саласы өте қарқынды дамып келеді. Негізінен қалалы жерлерде көп қабатты үйлермен қатар аз қабатты тұрғын үй құрылысына қала тұрғындарының сұранысы күнен күнге артып барады. Бұл сұраныс тұрғын үйге мұқтаждардан басқа, орта класс бөлігі де, жеке аз қабатты, ауданы үлкен бөлме үйлерде тұруды жөн көретіндігімен

дәлелденеді. Жүргізілген зерттеулерге сүйенсек, тұрғын үйге сұраныс қала жұртының басым көпшілігі қаладағы көп қабатты үйлерде емес, қала маңындағы аз қабатты жеке үйлерде, олардың құнының жоғары болуына қарамай, тұруды қалайды [1].

Қазақстандағы аз қабатты тұрғын үй құрылысы проблемасы, оның қарапайымдылығына қарамастан, кейбір мәселелер, конструктивті шешімдер тұрғысынан да, қолданылатын материалдар жағынан да, инженерлік жабдықтар жағынан да алуан түрлі және қолданылатын құрылыс технологиялар түрлері өте көп. Халықтың төлем қабілетіне байланысты әр түрлі деңгейдегі жайлылықта тұрғысы келетіне байланысты, мұндай тұрғын үйге жайлылық талаптары мен энергия тиімділігін қамтамасыз ету, заманауи инженерлік жүйелермен жабдықтау, олардың өмірлік циклінің жобалау және пайдалануға дейінгі кезеңдері мұндай құрылысқа ерекше көңіл бөлуді талап етеді.

Аз қабатты үйлердің кейбір ерекшеліктеріне тоқталып кетейік.

1. Ғимараттың қоршауыш конструкциялары қабырғалары жүк көтергіш конструкция түрінде, салыстырмалы жүктемелердің аз болуына байланысты, қолдануға болады.

2. Пайдалану кезінде кейбір ақауларды, қайта жөндеуге ауыстыруға өте ыңғайлы, оларды ұйымдастыруға көп шығынды талап етпейді.

3. Төтеше жағдайларда, өрт кезінде тұрғындарды жедел эвакуациялауға мүмкіншілігі жоғары.

4. Құрылыс барысында өте күрделі құрылыс машиналарын, механизмдерді пайдалану, биіктік ғимараттарда қолданылатын технологияларды қолдану қажеттілігі төмендеу және өте жоғары квалификациясы бар мамандарды тарту қажеттілігі төмен.

5. Кішігірім және орта құрылыс кәсіпорындарын, фирмаларды пайдалану тиімділігі артады.

6. 3-5 қабатты үйлердің жер бетіне, табиғатқа жақын болуы экологиялық жағынан тартымды.

7. Ғимараттардың қорғауыш құрылымдарының энергия тиімділігінің көрсеткіші- сыртқы қоршауыш конструкцияларының бірлік үлесі, биіктік ғимараттардың көрсеткіштерінен анағұрлым жоғары.

8. Ғимараттардың тағы бір энергия тиімділігінің көрсеткіші – компакттылығы да жоғары.

Кейбір зерттеулерге сүйенсек [2] сәйкес, тұрғын үйлер үшін терезелер мен қабырғалар арқылы жоғалтатын жылу шығындарының жалпы мөлшері ғимарат тұтынатын жылу энергиясының шамамен 30-45 % құрайды. Қабырғалар арқылы жылу жоғалту үлесі олардың жылу берілу кедергісіне байланысты және 8-ден 20 %-ке дейін құрайды.

Энергия үнемдейтін аз қабатты ғимараттарға бүгінгі күндері және келешекте үлкен қызығушылық тудыратын себеп, олардың техникалық негіздемесі мен экономикалық үнемділік көрсеткіштерін ескере отырып, онда баламалы энергия көздерін пайдалануға мүмкіншілік зор екенін баса назар аударылады.

Сонымен қатар қазіргі уақытта халықтың көп бөлігі аз қабатты жеке типтегі үйлерді артық көретіндіктен, энергия тасымалдау кезінде жылу шығынын азайту және осы ғимараттарды жылыту мәселелері ең маңызды мемлекеттік бағдарлама болып отыр деп санайды.

Қазақстанда энергия үнемдейтін технологияларды енгізу проблемасы шешуші мәселелердің бірі болып табылады. Жылу беру маусымы Қазақстанның орталық және солтүстік бөліктерінің көптеген аумақтық құрылымдарында жылдың көп бөлігі 5 айға дейін, ал солтүстігінде – 6 айдан 7 айға дейін созылады. Энергияны нақты тұтыну туралы сенімді ақпарат алу үшін ғимараттың жылу оқшаулауының сапасы жоғары болуы қажет. Салынған ғимараттар жобадан жиі ерекшеленеді, құрылыс алаңының нақты жағдайында сыртқы қоршау құрылымдары құрылғыларының технологиялары бұзылады, сайып келгенде, энергияны тұтыну деңгейі жоғары ғимарат жасалынады [3].

Ғимараттар мен олардың құрылымдарының энергия тиімділігіне қатысты мәселелердің көптеген аспектілері орыс ғалымдары Фокин К.Ф., Васильев Б.Р., Богословский В.Н., Ливчак В.И., Ильинский В.М., Франчук А.У., Ушкова В.Ф., Табунщикова Ю.А., Гагарина В.Г., Куприянова В.Н., Лобова О.И., Ананьева А.И., Дацюк Т.А., Гримитлина А.М., Таурит В.Р., Уляшева В.М. және шетелдік авторлар: Бекман У., Зоколей С.В., Андерсон Б., Клейн С. және басқалар еңбектерінде көрсетілген [4-12].

Бұрынғы жылдары тұтынушылар, жобалаушылар мен құрылысшылар энергияның әмбебап түрі ретінде электр энергиясын, көмірді қолдана отырып, арзан энергетикалық ресурстар мен технологияларды пайдалануға бағытталғандығына байланысты Қазақстанда құрылыс және тұрғын үй-коммуналдық шаруашылығына қомақты қаражат жұмсап отырды. Қазіргі уақытта энергия ресурстарына, оның ішінде электр қуатына сұраныс көбейгеніне байланысты, халықаралық экологиялық және парниктік газдардың мөлшерін азайту талаптарына байланысты, энергия тиімді құрылыс технологияларына көшу, қолдану және энергияның арзан түрлерін пайдалану қажеттілігі туып отыр.

[10] сәйкес әзірленген, бекітілген қағидаларға сәйкес «энергия тиімділігіне қойылатын талаптар жылытылған ғимараттарды, құрылыстарды және құрылыстарды жобалау, сараптау, салу, пайдалануға беру және салу, қайта жаңарту немесе күрделі жөндеуден өткізу кезінде қолданылуға тиіс тұтынушыларды энергия ресурстарымен және коммуналдық қызметтермен қамтамасыз ету мақсатында жылу тұтынатын қондырғылар, электр энергиясын қабылдауыштар, суды өлшейтін құрылғылар немесе табиғи газды пайдалануға арналған өлшеуіш құрылғыларды қолдануды талап етілген.

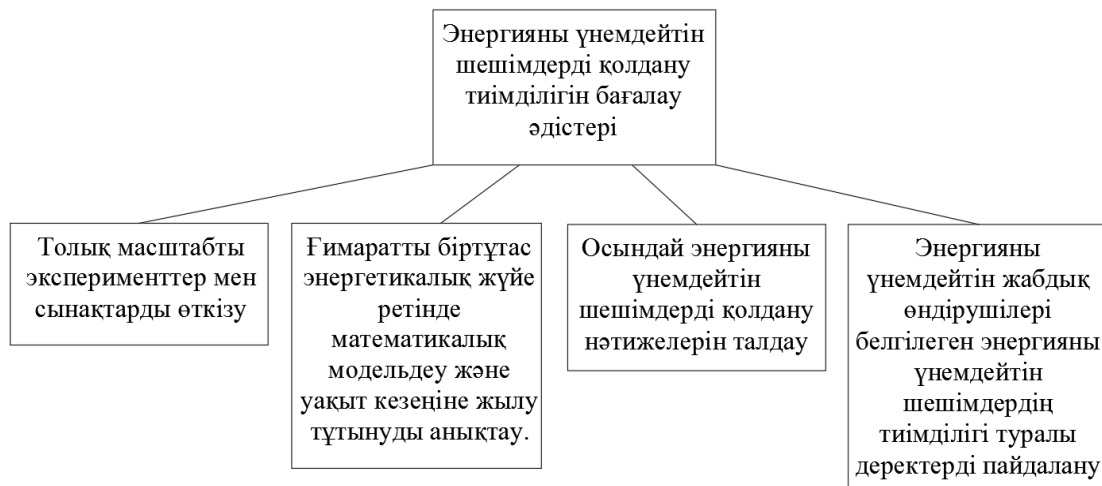
Елімізде энергия ресурстарына деген сұраныстың және олардың өзіндік құнының өсуі жағдайында ғимараттар мен құрылыстардың жылу шығынын азайтудың маңызы зор. Бұл проблема әсіресе аз қабатты ғимараттарға қатысты, өйткені оларда 80-нен 100 пайызға дейін бұрыштық бөлмелер бар. Төмен қабатты ғимараттағы тұрғын үйдің 1 шаршы метрі үшін жертөле мен шатыр

қабаттарын қоса алғанда сыртқы қоршаулардың ауданы көп қабатты үйге қарағанда 4-5 есе көрсеткіштері үлкен болуы мүмкін.

Тұтастай алғанда құрылыс саласында және, атап айтқанда, тұрғын үй-коммуналдық шаруашылықта энергия тұтынудың мөлшерін азайту – Қазақстан экономикасының экологиялық және энергетикалық тиімділігін арттырудың негізгі міндеттерінің бірі болып табылады.

Ғимараттарды термиялық қорғау бойынша нормативтік құжаттар шыққаннан кейін қазіргі заманғы талаптарды ескере отырып жобаланған тұрғын үйлер көптеп соғыла бастады. Алайда, қолданыстағы тұрғын үй қоры (олардың үлесі, тұрғын үйлер арасында қалалардың өсу деңгейіне байланысты, 40 тан 80 пайызға дейін) әлі күнге дейін ешқандай өзгеріссіз қалып отыр, бұл энергияны үнемдеу мәселесін бұл салада толық шешуге мүмкіндік бермейді.

Сурет 1-де энергияны үнемдейтін шешімдердің тиімділігін бағалау әдістері көрсетілген [11].

Сурет 1. Энергияны үнемдейтін шешімдерді қолдану тиімділігін бағалау әдістері.

Жеке құрылыс салушылардың аз қабатты ғимараттарды салуда жоғары инженерлік технологияларды қолдануға деген ұмтылысын түсіндіретін бірқатар себептер бар. Олардың кейбір ерекше маңыздылығын атап өткім келеді: Ауа райының құбылмалдылығы, ауа температурасының тез өзгеруі кезеңдерде ғимаратқа жылу беруінің сенімділігі; Жылу беру режимін бақылау, көптеген айлар бойы тапсырған температураны сақтай отырып, жылуды сенімді қамтамасыз ету мүмкіншілігі; Үйдің жылумен қамтамасыз етуін алыс қашықтықта жүре отырып басқару мүмкіншілігі; Үйде алғашқы қандайда температура болуына қарамастан қолайлы температураға дейін тез жылыту мүмкіншілігі; Жылуды пайдалану кезінде энергия шығынын минимизациялау; Жылуды пайдалану кезінде үйдің ішкі жайлылығының жоғары дәрежеде болуын қамтамасыз ету мүмкіншілігі.

Ғимараттардағы жылу шығынын азайту әр түрлі факторларға байланысты, мысалы, қабаттар саны, геометриялық және кеңістікті жоспарлау сипаттамалары, әйнектеу коэффициенті және т.б.

Энергия үнемдеу шараларын қолдану тек салынып жатқан ғимараттарға ғана емес, ескі құрылыстың қолданыстағы ғимараттарына да қатысты. Шымкентте жылу қорғанысын қалпына келтіру кезінде тұтас энергия үнемдейтін жобалар құрылды, мұнда салыстырмалы түрде бұрын салынған үйлерде қасбеттерді, шатырларды, инженерлік желілерді жөндеу және ауыстыру, ғимараттың жылу жүйелерін, терезе блоктарын жаңарту жұмыстары жүргізілді. Қазіргі уақытта бүкіл қаланың ауқымында осындай жұмыстар кешенін жүргізу жоспарлануда.

Көптеген авторлардың пікірінше, тұтынылған энергияны бақылау және есепке алу мәселелері ерекше өзектілікке ие болды. Ғимараттарда жылыту үшін жылу беруді оңтайландыруға және қажетсіз жылу шығынын болдырмауға мүмкіндік беретін жылу жүйесін автоматтандырылған басқару блогымен қамтамасыз ету қажет [12].

Кейінгі 30 жылда Еуропаның дамыған елдерінде ғимараттардың жалпы энергия шығынын азайту, олардың энергия тиімділігін арттыру және жаңартылатын энергияны пайдалануды кеңейту бойынша кең ауқымды зерттеулер жүргізілуде. Сонымен қатар, аз қабатты ғимараттар іс жүзінде энергияны үнемдеу шараларын қолдану үшін шектеусіз мүмкіншілігі бар, жіне де ол Еуропаның тұрғын үйінің негізгі түрі болып табылады [4].

Шетелдік және отандық зерттеушілердің пікірінше, жаңартылатын энергия көздерін (ЖЭК) пайдалану аз қабатты үйлер үшін өте тиімді. Жаңартылатын энергия көздеріне деген қызығушылық әлемдік қауымдастықтың барлық деңгейлерінде тек энергияға байланысты емес, сонымен қатар экологиялық қауіпсіздікке байланысты тұрақты түрде артып келеді. Қазақстанда жаңартылатын энергия көздерінің елдің энергетикалық балансына қосқан үлесі 1 %-дан аспайды.

Қазақстан үшін жаңартылатын энергия көздерін пайдаланудың негізгі ынталандыруы елдің көптеген аймақтарын орталықтандырылған энергиямен жабдықтауға қол жетімсіздігі болып табылады. Кейбір бағалаулар бойынша Қазақстан аумағының 50-ден 70 %-на дейін. орталықтандырылған қуат көзімен қамтылмаған. Бұл аймақтар үшін жаңартылатын энергия көздерін пайдалану әсіресе өзекті болып табылады.

Баламалы энергия көзі ретінде жердің жоғарғы қабатындағы жылуды пайдалану жер бетімен жанасу аумағы салыстырмалы түрде аз қабатты ғимараттар үшін өте пайдалы. Топырақтың жер қойнауының қабатында немесе ғимараттың айналасындағы үйінділерде жылу жинақталуы жаз мезгілінде сыртқы ауа температурасы жоғары және күн сәулесі қатты болатын кезеңдерде болады [5]. Қалыңдығы шамамен 3 м болатын бұл қабат, негізінен, ғимарат астындағы қуатты табиғи әлеуеті төмен энергия аккумуляторы болып табылады.

Төмен потенциалды жылу көздері ретінде тек жердің жоғарғы қабатындағы топырақ қана емес, жер асты сулары, өзендер мен көлдердің сулары, желдету шығарындылары мен ағынды сулардың жылуы пайдалануға болады. Жердің жоғарғы қабатындағы жылуды пайдаланғанда энергия өндіретін және ғимараттарды жеке жылумен қамтамасыз ететін негізгі қондырғы – жылу сорғысы (тепловой насос) қолданылады. АҚШ-та климаттың ерекшеліктеріне байланысты 40 жылдан астам уақыт бойы суық мезгілде жылыту және ыстық кезеңде ауаны буландыру функцияларын орындайтын реверсивті жылу сорғылары, салынып жатқан аз қабатты үйлерде, коттеждерде шамамен 30 %-да қолданылады. Ал Еуропада жылу сорғылары қолданылуы оданда жоғары. Мысалы, Швецияда климаттық жағдайлар Еуропаның басқа аймақтарына қарағанда қатал, жылу сорғылары барлық жылытудың 70 % қамтамасыз етеді. Бұл елде Мальмеде қуаты 40 МВт, Уппсала қаласында 39 МВт, Эребру қаласында 42 МВт, ал Стокгольмде 320 МВт болатын ірі жылу сорғы қондырғылары жұмыс істейді. Финляндияда соңғы бес жылда жылу сорғыларына сұраныс 2 есе өсті, олар жаңа үйлердің 10 %-на орнатылады. Бірқатар елдерде жылу сорғыларын пайдалану заңнамада қарастырылған [5].

Жылу желілері жоқ аудандарда немесе жаңа тұрғын аудандарда жылу сорғылары негізінде орталықтандырылмаған жылумен жабдықтау жүйелерін қолдану көптеген технологиялық, экономикалық және экологиялық жағдайларды жақсартуға әсерін тигізеді.

Қарастырылып отырған сұрақтар бойынша зерттеу нәтижелерін талдау арқылы келесі қорытынды жасауға мүмкіндік берді:

– Қазақстанда энергия үнемдеудің әлеуметтік маңызына қарамастан, аз қабатты ғимараттардың энергия тұтынуын қысқарту және энергия тиімділігін арттыру үшін барлық мүмкіншіліктер толық көлемде пайдаланылмайды;

– Ғимараттарды салу кезінде жер жылуын пайдалану мәселесі толық зерттелмеген, ал жертөле кеңістігінде қосалқы үй-жайларды орналастыру арқылы ғимараттарды жылытуға жұмсалатын қаражатты едәуір үнемдеуге қол жеткізуге болады;

– Жаңартылатын энергия көздерін пайдалану аз қабатты ғимараттарды жобалау және қайта құру кезінде энергия ресурстарын едәуір үнемдеуге мүмкіндік береді.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Ивашенцева Т.А. Формирование экономической модели малоэтажного жилого дома / Т.А. Ивашенцева, А.Б. Коган // Изв. вузов. Строительство. – 2010. – №4. – С.71-76.

2 Самарин, О.Д. Теплофизика. Энергосбережение. Энергоэффективность. – М.: МГСУ, 2009. – 292 с.

3 Васильев Г.П. Нужен ли энергосбережению контроль? Вентиляция. Отопление. Кондиционирование: АВОК. – 2011. – №6. – С.4-8.

4 Богословский В.Н. Строительная теплофизика (теплофизические основы отопления, вентиляции и кондиционирования воздуха): учебник для вузов. – 2-е изд., перераб. и доп. – М.: Высш. школа, 1982. – 415 с., ил.

5 Васильев Г.П. Использование низкопотенциальной энергии земли в теплонасосных системах. Вентиляция. Отопление. Кондиционирование: АВОК. – 2003. – №2. – С.52-61.

6 Казьмин, П.П. Перспективы развития малоэтажного строительства в России / П.П. Казьмин // Жилищное строительство. – 2009. – №1. – С. 20-22.

7 Фокин К.Ф. Строительная теплотехника ограждающих частей зданий /К.Ф. Фокин; под ред. Ю.А. Табунщикова, В.Г. Гагарина. – 5-е изд., пересмотр. –М.: АВОК-ПРЕСС, 2006. – 256 с. – 5000 экз. – ISBN5-98267-023-5

8 Ржеганек Я. Снижение теплопотерь в зданиях. – М.: Стройиздат, 1988. – 168 с.

9 Терной С. Проектирование энергоэкономичных общественных зданий/ С. Терной, Л. Бекл, К. Робинс. – М.: Стройиздат, 1990. – 336 с.

10 Закон Республики Казахстан «Об энергосбережении и повышении энергоэффективности».

11 Табунщиков Ю.А. Методы и результаты оценки эффективности энергосберегающих решений. Вентиляция. Отопление. Кондиционирование: АВОК. – 2013. – №7. – С.38-49.

12. Ливчак, В.И. Фактическое теплотребление зданий как показатель качества и надежности проектирования. Вентиляция. Отопление. Кондиционирование: АВОК. – 2009. – №2. – С.4-10.

ГРНТИ 67.01.11

ОСОБЕННОСТИ РАЗРАБОТКИ КОНЦЕПЦИИ ИНТЕЛЛЕКТУАЛЬНОГО ЗДАНИЯ

Сапаров А.

ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан

На глобальном уровне одна из схожих черт достижение целей «умных городов» – это устойчивое развитие при условии обеспечения лучших условий жизни для людей, которые являются первоочередной задачей. Разработка концепция интеллектуального здания

включает в себя синтетический и модельный подход. В статье представлены особенности разработки концепции интеллектуальных зданий, анализ и опыт других стран, который немаловажен для инновационных преобразований.

Ключевые слова: сенсор, планирование, концепция, интеллектуальное здание, строительство

Перспективы устойчивого развития экономики Казахстана, как и других развивающихся стран, по мнению первого Президента Н.А. Назарбаева связаны с внедрением новой модели «инклюзивной» экономики, основанной на концепции Smart – основы научно – технических и инновационных преобразований. Наиболее значимым факторами, определяющими приоритетное развитие Smart – технологий являются: тенденции полной автоматизации технологических процессов и производства; огромные масштабы и перспективы развития компьютерных технологий; появление новых технологий, материалов, приборов обеспечивающих высокий уровень и комфортность жизни («Умный дом», «интеллектуальная» сеть); необходимость соблюдения экологических норм, снижения воздействия на окружающую среду и в области регенерации энергии [1-3].

Современное интеллектуальное здание содержит в себе следующие положения:

– Обеспечение безопасности здания либо сооружения: применение самовосстанавливающихся материалов и технологий, применение антитеррористических проектных решений.

– Создание комфортного пространства для отдыха, работы, развлечений: контроль температурно-влажностного режима, свет, звук.

– Применение «зеленых» технологий и материалов, снижающих вредное воздействие на человека и окружающую среду.

– Создание комплексной интегрированной системы управление зданием – системы с возможностью обеспечения работы всех инженерных систем, материалов, проектных решений.

– Сокращение обслуживающего персонала здания и передача функций контроля и принятия решений подсистемам интегрированной системы управления зданием. В эти подсистемы как раз и закладывается «интеллект» здания – то, как оно будет реагировать на изменение параметров датчиков системы и другие события типа внештатных ситуаций.

– Энергосбережение, в основном на этапе эксплуатации. Задача энергосбережения и в более обширном смысле ресурсосбережения, т. е. экономии материальных, трудовых, финансовых ресурсов в процессе всего жизненного цикла здания, а в конечном счете, минимизация общих затрат на содержание здания решается путем установки таких режимов функционирования вышеуказанных систем обеспечения комфортности и

безопасности пребывания в здании, которые соответствовали бы принципу разумной достаточности.

Томас Хартман, известный специалист в этой отрасли, скомпилировал перечень того, что требуется, чтобы здания действительно были «умными». Вот его личный список важных технологических аспектов, с которых необходимо начинать обсуждение концепции умного дома: комфорт и качество воздуха; система вентиляции, отопления и кондиционирования воздуха, ориентированная на человека (система HVAC); индивидуальный контроль микроклимата и обратная связь; автоматическая оптимизация системы и проверка ее эффективности; связь с IT-инфраструктурой здания.

Особенности системы TP.

Статистика зарубежных стран, где интеллектуальное здание уже давно стало повседневной реальностью отмечают множество преимуществ [**Ошибка! Источник ссылки не найден.**]:

- снижение эксплуатационных расходов – 30 %;
- снижение платежей за электроэнергию – 30 %;
- снижение платежей за воду – 41 %;
- снижение платежей за тепло – 50 %;
- уменьшение выбросов CO₂ – 30 %.

«Интеллектуализация» зданий становится нормой в мире: Япония, США, Европа – в развитых странах «неумные» дома уже не строят. А возводят комфортные, ресурсосберегающие дворцы. Офисы и гостиницы, спортивные сооружения и промышленные предприятия, частные дома и квартиры – самые разные группы заказчиков пополняют перечень проектов по оснащению «интеллектом» зданий [2].

В Казахстане ЖК «Highvill Астана» [3] является примером реализации концепции «интеллектуального» здания – внутри квартиры и за ее пределами. Для начала, безопасность – в ЖК объединили систему сканирования отпечатка пальца и карточный вход в один цифровой замок. В качестве инновационного решения в части коммуникаций в ЖК предлагается новая услуга – электронный почтовый ящик, который компилирует традиционную почту с цифровыми решениями. Например, при получении почты, на видеодомофон приходит электронное уведомление с паролем для изъятия [3].

Также В ЖК используется улучшенная система управления Wall Pad. С ее помощью жильцы смогут осуществлять контроль расхода электроэнергии, управлять световыми панелями, дополнительными ТВ на кухне и в ванной и т.д. Разумеется, Wall Pad отвечает и за поддержание микроклимата в квартире [3].

В Малайзии в разработку интеллектуального здания включают множество аспектов, одними из которых являются голосовой помощник – это устройство, которое помогает владельцу дома раздавать инструкции с помощью голосовой, звуковой волны [4-9].

Устройство получает голосовые команды от хозяина и жильцов дома в качестве инструкции по эксплуатации бытовой техники, например, включение

домашнего общего освещения. Голосовой помощник – устройство выступает в качестве помощника в функциях развлечения, информации и управления. Устройства может идентифицировать до шести типов голосов.

Сенсор движения является датчиком движения в концепции «умного дома» – позволяет обнаружить любое внезапное движение вокруг дома, которое может быть угрозой. Дома с террасами наиболее легко подвержены преступлениям, которые включают в себя кражу со взломом [4]. Тем не менее, изобретение распространяется на более широкие функции.

Датчик движения имеет угловое наблюдение 110° и в идеале должен быть расположен в углу дома, и рядом с доступным доступом.

В таблице 1 представлена классификация смарт технологий, позволяющих реализовать концепцию интеллектуального здания.

Таблица 1. Классификация смарт технологий.

Функция	Компания, технологи	Особенности
Развлечение	Google, голосовой контроль	1) 10-метровое расстояние для получения команды. 2) 6 голосов пользователя.
Информация	Google, информационная система	1) 10-метровое расстояние для получения команды. 2) 6 голосов пользователя.
Управление энергией и ресурсами	Vyrox International Sdn Bhd, переключатель ламп	Замена стандартных ламп

Концепция интеллектуального зданий является одним из доказательств и способов перехода к лучшему будущему посредством полного контроля над домом и системами. Система «Умный дом» требует, чтобы устройства были установлены в определенном положении, на идеальном расстоянии. С развитием технологий, владелец дома в настоящее время может иметь полный контроль над своим домом в любом месте и в любое время. Имея смартфон, можно следить за состоянием здания и за безопасностью во время работы или даже во время отпуска. Единственное, что необходимо сделать – это правильно подобрать систему управления.

Литература

1 Research summary. Smart cities in Italy: an opportunity in the spirit of the Renaissance for a new quality of life. ABB e The European House-Ambrosetti, 2012.

2 Самые «умные» здания мира.
http://www.vashdom.ru/articles/intelkey_5.htm.

- 3 Умные здания в Казахстане. <https://profit.kz/articles/12360/Umnie-zdaniya-v-Kazahstane-postroit-nekomu-prodat/>
- 4 Bangali J., Shaligram A. Design and implementation of security systems for smart home based on GSM technology. *International Journal of Smart Home*, 7(6), 2013, p. 201–208.
- 5 Reinisch C., Kofler M.J. ThinkHome energy efficiency in future smart homes *EURASIP J. Embed. Syst.* 2011, p. 1-18.
- 6 Mohd Arshad, Ku Hasan. House Design of Low Cost Housing in Malaysia PhD Thesis (Penang, Malaysia: Universiti Sains Malaysia). –2015, p.1-8.
- 7 Mohit M.A., Hannan M. Crime and Housing in Malaysia: Case Study of Taman Melati Terrace Housing in Kuala Lumpur *Asian Journal of Environment-Behaviour Studies*. – 2010, p. 25-36.
- 8 Piyare R. Smart Home Control and Monitoring System Using Smart Phone The 1st International Conference on Convergence and It's Application. – 2013, p.83-86
- 9 Nacer A, Marhic B. Delahoche L. Smart Home, Smart HEMS, and Smart Heating: An Overview on Latest Products and Trends The 6th International Conference on System and Control. – 2017, p. 90-95.

ҒТАМР 67.09.31

ГЕОПОЛИМЕРЛІК БАЙЛАНЫСТЫРҒЫШТАР НЕГІЗІНДЕ ЖЫЛУ ОҚШАУЛАҒЫШ СЫЛАҚТЫН ҚҰРАМЫН ЖАСАУ

Таскумбаев Ж.К.

Магистрант, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ, Нұр-Сұлтан қ.

Ғылыми жаналық: теория мен практиканы талдау негізінде теориялық алғышарттарды әзірлеу және геополимер байланыстырғыш негізінде жылу оқшаулағыш сылақ өндіруде тәжірибелік нәтижелер алу. Теориялық маңыздылығы: шикізат түрлері мен өндіріс технологияларының жылу оқшаулағыш геополимерлі байланыстырғыштарға физикалық-техникалық қасиеттеріне зерттеу. Тәжірибелік маңыздылығы: жұмыс материалын практикалық іс-әрекет үшін геополимер байланыстырғыштарда жылу

оқшаулағыш сылақ өндірісінде пайдалану мүмкіндігіне негізделген. Зерттеу әдістері: эксперименттік және теориялық әдістерді қолдану.

Түйін сөздер: геополимерлік байланыстырғыштар, жылу оқшаулағыш сылақ, полимерлеу, алюмосиликатты байланыстырғыштар, ұшқын күл.

Бейорганикалық байланыстырғыштар нарығында үстемдік ететін портландцемент өндірісінің әлемдік өсуі сөзсіз планетаның экосферасына техногендік қысымның артуымен және қалпына келтірілмейтін қазба қорларының тиімсіз жұмсалыуымен бірге жүреді. Әлемдік қоғамдастықтың алаңдаушылығы, техногендік шығарындылардың көбеюіне жоғары индустриалды мемлекеттер үшін олардың санын шектейтін Киото хаттамасында айтылды. Осыған байланысты атермалдық синтез негізінде байланыстырғыштарды құру және олардың негізінде композициялық материалдарды тәжірибеге кеңінен енгізу ХХІ ғасырдың құрылыс индустриясының маңызды міндеттері болып табылады.

Осы міндеттерді шешудің нақты жолдарының бірі жаңартылатын техногенді шикізат негізінде геополимерлер – сілтімен активтендірілген алюмосиликатты байланыстырғыштарды, атап айтқанда, жылу электр станцияларының (ЖЭС) төменкальцийлі ұшқын күл қолдану болып табылады.

Байланыстырғыш материалдар-бұл бетон жасау үшін қолданылатын минералды немесе органикалық құрылыс материалдары, жеке элементтердің, құрылыс конструкцияларының, гидроизоляцияның және т.б. бекітпелері өз кезегінде минералды байланыстырғыштарға [1] сумен араласқан кезде (кейбір жағдайларда – тұздардың, қышқылдардың және сілтілердің ерітінділерімен) пластикалық ыңғайлы масса түзетін жұқа ұнтақталған ұнтақ материалдары кіреді. Қатты тас тәрізді денеге қатайып, қатты агрегаттар мен арматураның бөлшектерін монолитті тұтасқа байланыстырады. Минералды байланыстырғыштардың қатаюы еріту процестеріне, қаныққан ерітінді мен коллоидтық массаның пайда болуына байланысты жүзеге асырылады, соңғысы ішінара немесе толығымен кристалданады.

Қазіргі уақытта құрылыста көптеген минералды, сондай-ақ органикалық байланыстырғыш материалдар қолданылады, олардың қасиеттері бойынша ерекшеленеді. Бүгінгі таңда минералды байланыстырғыштардың химиялық және минералды құрамына байланысты жалпы қабылданған жіктелуі бар; белгілі бір жағдайларда қатайту (беріктік алу) қабілеті, ол ауа, гидравликалық, полимерлеу қатаюын және т.б. әр түрлі типтегі (кристалды, кристалды емес) түзілуімен, сондай-ақ олардың функционалды мақсаты мен қолдану саласымен ерекшеленеді.

Құрылыс материалдары өнеркәсібінде минералды байланыстырғыштарға негізделген композиттер үлкен рөл атқарады. Құрылысқа арналған ең көп таралған тұтқыр өнімдер: цемент, гипс, әк, шлак, сондай-ақ композициялық байланыстырғыштар деп аталатын олардың комбинациясы .

Құрылыс индустриясындағы маңыздылығы мен өндіріс көлемі бойынша минералды байланыстырғыштардың ішінде цемент, яғни клинкер негізінде алынған байланыстырғыш жетекші орын алады. Қазіргі уақытта портландцемент әлемдегі ең көп таралған және сұранысқа ие байланыстырғыш өнім болып қала береді.

Бұл құрылыс материалына сұраныстың үнемі артуының бұл тенденциясы бірқатар жағымды жақтармен түсіндіріледі.

Негізгі артықшылықтардың бірі – цементті шикізаттың, өндіріс технологиясының сипаттамасынан бастап, түпкілікті тұтқыр өнімнің физика-химиялық, физика-механикалық және технологиялық ерекшеліктеріне дейін терең зерттеу. Цемент құрылымы, химиялық және минералогиялық құрамы, қатаю ерекшеліктері, сондай-ақ осы параметрлерді реттеу мүмкіндігі тұрғысынан ең көп зерттелген материал болып табылады.

Цемент, сондай-ақ оның негізінде алынған құрылыс материалдары салыстырмалы түрде жоғары беріктігі мен беріктігі арқасында құрылыста ағаш, кірпіш және басқа да таныс материалдарды алмастыра алады. Технологиялық және пайдалану қасиеттері бойынша айтарлықтай ерекшеленетін цементтің бірқатар маркалары бар. Нәтижесінде цемент материалдарын пайдалану ерекшелігіне байланысты цементтің ең оңтайлы түрін таңдау мүмкіндігі бар.

Портландцементтің тағы бір маңызды оң ерекшелігі-цемент өндірісі және оның негізгі сипаттамалары нормативтік құжаттармен қатаң реттеледі.

Осылайша, бұл материал үшін бірыңғай өлшем бар, ол цементтің сәттілігінің және оны кеңінен қолданудың негізгі факторларының бірі болып табылады.

Цемент байланыстырғышын зерттеудің ұзақ кезеңін ескере отырып (1825 жылдан бастап, қазіргі портландцемент аналогтарының өндірісі туралы алғашқы ескерту пайда болған кезде) цемент өндірісінің кең дамыған инфрақұрылымы туралы сенімді түрде айтуға болады. Сондай-ақ, оның негізінде композиттер алу кезінде байланыстырғышпен жұмыс істеудің қарапайымдылығы мен ыңғайлылығын атап өткен жөн.

Портландцементтің жоғарыда аталған оң қасиеттерімен қатар оның жағымсыз жақтарын атап өткен жөн. Ең алдымен, осы байланыстырғышты өндіруде экологияға келтірілген зиян туралы айту керек.

Цемент негізіндегі құрылыс материалдарын өндіру үлесіне ауаның ең ірі «ластағыштарының» бірі – авиациямен салыстырғанда көмірқышқыл газының шығарындылары екі есе көп келеді. Көптеген зауыттар мен кәсіпорындарда қолданылатын «дымқыл» өндіріс әдісі бар. Мысалы, мұндай кәсіпорын үлкен немесе тіпті қала құраушы болған жағдайда, мұндай өндіріс қала экологиясына түзетілмейтін зиян келтіретіні белгілі болады. Сонымен қатар, біз технологиялық шаңмен пайда болатын ластану туралы ұмытпауымыз керек [2].

Көп жағдайда шикізат компоненттері ретінде бастапқы материалдар мен жартылай өнімдерді дөрекі және ұсақ ұнтақтау, сондай-ақ жоғары температурада өңдеу (күйдіру) арқылы алынған материалдар қолданылады. Мұндай жағдайларда белгілі бір қасиеттері бар өнімді алуды қамтамасыз ететін

қайтымсыз физика-химиялық процестер жүреді. Басқаша айтқанда, клинкер, әк, гипс байланыстырғыш, сондай-ақ оларға негізделген композициялық өнімдер атыс нәтижесінде алынады, яғни.оларды алудың жоғары термиялық тарихы бар. Мысалы, 2,5 млрд. т. алу үшін. әлемдегі портландцемент 1500 °С температурада 3,5-3,7 млрд.т. Шикізат материалдарын ұсақтап, содан кейін берік цемент клинкерін ұнтақтайды. Айта кету керек, көбінесе күйдіретін байланыстырғыштарды алудың жоғары энергетикалық технологияларын қолдану ұтымсыз (төмен маркалы өнімдерді өндіруде байланыстырғыш материалдарды пайдалану).

Сондықтан, күйдіргіш байланыстырғыштармен қатар, күйдірмейтін байланыстырғыштар аналогтарды өндіруде жаңа ресурс үнемдейтін технологиялық процестерді әзірлеу мен енгізуді, сондай-ақ өнеркәсіптік қалдықтарды кеңінен қолдануды да қарастырған жөн,Бұл өз кезегінде қолданыстағы материалдармен салыстырғанда арзанырақ алуға және қоршаған ортаға зиянды әсерді болдырмауға және табиғи шикізаттың шектеулі қорларын неғұрлым ұтымды пайдалануға мүмкіндік береді [3].

Байланыстырғыш материалдарды өндірудің жанусыз технологияларын қолданудың алғашқы әрекеттерін ғалымдар металлургия және отын өнеркәсібінің қалдықтарын – шлактар, күл, күл-қоқыс қалдықтарын пайдалану арқылы жасады.

Ең алдымен, бұл қалдықтар, дәстүрлі портландцемент, гипс және әк сияқты, жоғары температуралық процестер нәтижесінде алынатындығын атап өткен жөн (металлургия өнеркәсібінде металлургиялық қожды түйіршіктеу кезінде, сондай-ақ отын өнеркәсібінде қатты отынды жағу кезінде).

Геополимерлік байланыстырғыштардың түрлері.

Өнеркәсіптің қож қалдықтарын пайдаланудың алғышарттарын ғалымдар Р. Фере қожды сілтілі байланыстырғыштарды жасау кезінде салған [4], П.П. Будников, Л. Знакояворский [5], К. Кюль [6] және т.б., олар сілтілі металл қосылыстарын шлактар мен портландцементпен бірге аз мөлшерде қоспалы активаторлар ретінде қолданған. Олар каустикалық NaOH натрийі, сульфаттар, карбонаттар және натрий хлоридтері бар әк қоспалары, сондай-ақ құрғақ ауа жағдайда қатайған тастың суға төзімділігін қамтамасыз ету үшін әк қосылған сұйық шыны қоспасы сияқты сілтілі компоненттердің кең спектрін қолданды. Кейбір ғалымдар бұл қосылыстарды портландцементке сұйық шыны, калий, нитрит және натрий нитратының құрамында 1,5 %-ға дейін аязға қарсы және пластификациялық қоспалар ретінде енгізді [7].

А.О. Пурдон 1940 жылдары [8] натрий гидроксиді ерітінділерінің әртүрлі құрамдағы және морфологиядағы техногендік алюмосиликат материалдарына әсерін зерттеуге негіз салды.

Ш.М. Рахимбаевтың [9], Г. Лугининаның [10], сондай-ақ В.И.Калашниковтың [11] жұмыстарында табиғи және техногендік шикізатты-тау-кен өңдеу өнеркәсібінің ілеспе өндірілетін қалдықтарын, домналық түйіршіктелген шлактарды, сондай-ақ тұтқыр материалдарды өндіру кезінде

отын өнеркәсібінің күл-қожды қалдықтарын пайдалану мүмкіндіктері қарастырылды.

1957 жылы профессор В.Д. Глуховский ұсынған және қазіргі уақытта оның ғылыми мектебі дамытқан алюмосиликатты байланыстырғышты (грунтцемент) атап өткен жөн [12]. Олардың тәжірибелік өндірісі 1962 жылы басталды, ал өнеркәсіптік өндіріс 1964-1970 жылдары олар глинозем, портландцементтерге және т.б. қатысты бәсекеге қабілетті материалдар ретінде танылды.

Грунтцемент немесе грунтосиликат [12] сәйкес органикалық және минералдық шыққан қоспалары бар байланыстырғыш материал ретінде пайдаланылатын суда еритін сұйық шынымен жабылған борпылдақ топырақтар мен өндірістің күл-шлак қалдықтарының қоспасы болып табылады. Құмдар, құмдақтар, лессалар, сондай-ақ қара жерге дейінгі басқа топырақтар агрегаттар ретінде қолданыла алады. Қайталама шикізат ретінде күл-қоқыс, қазандық шлактары, түйіршіктелген домна және үйінді шлактары пайдаланылады.

Алынған байланыстырғыш негізінен гидравликалық болып табылады. Топырақ силикаттары ауаның қатаю түріндегі материалдар болып саналады. Қоспалардың қандай да бір түріне және олардың мөлшеріне, сондай-ақ өңдеу температурасына және барикалық көрсеткіштерге байланысты агрессивті ортада төзімділігі, жоғары беріктігі, суға төзімділігі бар материалдарды алуға болады [12].

Осы ерекшеліктерді ескере отырып, топырақ силикаттары мен оларға негізделген өнімдер құрылыс саласында кеңінен қолданылады. Топырақ силикатты бетондардан жасалған конструкциялардың тәжірибелі партиялары (жабындар мен жабындар панельдері, сантехникалық кабиналар, құбырлар, метроға арналған тубингтер және т.б.) 1962 жылдан бастап шығарыла бастады, ал су шаруашылығы құрылысына арналған осы бетондардан жасалған конструкциялардың өнеркәсіптік өндірісі 1964 жылдан басталды [6].

Шлак-сілтілі байланыстырғыштар жылу мен электр энергиясының төмен шығындарымен, жоғары физика-механикалық көрсеткіштермен (сығылу беріктігі 65-80 МПа дейін, осьтік созылу беріктігі 5-5,5 МПа аралығында болады), беріктікпен, сондай-ақ төмен маркалы агрегаттарды қолдана отырып жоғары сапалы материалдар алу мүмкіндігімен сипатталады. Бұл құрылыс саласының шикізат базасының кеңеюіне алып келеді, сондай-ақ шикізатты тасымалдау шығындарының қысқаруына ықпал етеді.

Сонымен қатар, шлак-сілтілі байланыстырғыштарға созылу беріктігі, сығылу, серпімділік модулі, су өткізбеушілігі (қатаю жағдайларына және одан әрі пайдалануға байланысты су өткізбеушілігі бойынша маркасы В7-В25 шегінде ауытқиды) сияқты қасиеттердің уақыт ішіндегі тұрақтылығы тән.

Грунтосиликаттар мен шлак-сілтілі байланыстырғыштар пайдалану сипаттамаларын ескере отырып, бұл материалдар құрылыс саласында гидротехникалық, жол, шахта, ауыл шаруашылығы құрылысы, сондай-ақ өнеркәсіптік, қоғамдық және тұрғын үй ғимараттары мен құрылыстары үшін әртүрлі мақсаттағы конструкцияларда кеңінен қолданылады.

Сондай-ақ, портландцемент бетонының ұқсас сипаттамасынан асатын (иілу кезіндегі беріктік шегі 1-4 МПа шегінде ауытқиды) шлак-сілтілі бетонның жоғары көрсеткіштері топырақтың сульфатты коррозиясымен және механикалық жүктемелердің әсерімен жиынтықта төмен температура жағдайларында бұйымдар мен конструкцияларды пайдалану кезінде көрінеді.

Нұр-Сұлтанда өндірілетін техногендік алюмосиликат компоненті.

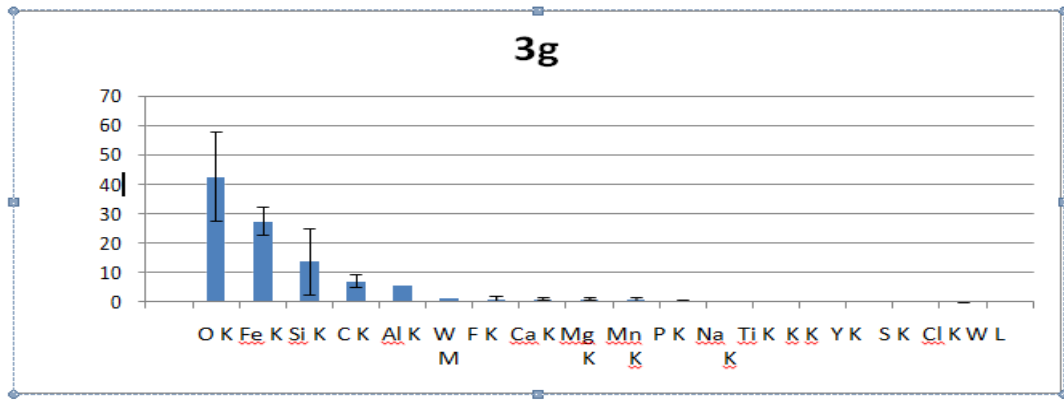
Геополимерлер өндіру үшін шикізат материалдарының ең көп таралған техногендік өкілдері ұшқын күл және отын шлактары болып табылады [13]. Доменді түйіршіктелген шлактар жиі пайдаланылады [14]. Ұшқын күл 0,14 мм және одан аз бөлшектері бар ұсақ дисперсті ұнтақ болып табылады, қатты отынның кейбір түрлерін жағу нәтижесінде негізгі өндірістердің қалдығы ретінде алынады.

Нұр-Сұлтан қ. 2-ЖЭО күл үйінділерінен күл сынамаларына талдау.

9,0 г сынамалары магниттік сепаратор арқылы жүргізілді. Бөлу нәтижелері бойынша магнитті сезімтал ұнтақтың үш фракциясы және магнитті сезімтал үш фракция алынды. Әрі қарай, ұнтақтың магнитті-сезімтал бөлігі ұсақ бөлшектерді таңдау үшін електен өтті. Нәтижесінде әртүрлі салмақ пен құрамның бірқатар үлгілері алынды (1-кесте).

Сынамалар	Фракциядағы үлгінің массасы, г		
	Магнитке төзімді	Ірі магнитке төзімді	Магнит төзімсіз ұсақ дисперсті ұнтақ
1	3,0	5,9	0,1
2	2,9	5,98	0,12
3	2,81	6,1	0,09
орташа	2,9	5,99	0,11
%	32,22	66,55	2,23

Күлдің магниттік сезімтал бөлігінен үлгілерді элементтік талдау 1-суретте көрсетілген. Графиктен ұнтақтың негізгі компоненті шамамен 40 % оксидтердің құрамына кіретін оттегі екенін көруге болады. Күлдегі оның мөлшері бойынша келесі элемент-Fe₂O₃ магнетиті түріндегі темір. Оның мазмұны шамамен 30% құрайды. Осы ұнтақтың микросхемаларын және оның құрамын зерттеу үлгідегі темірдің біркелкі бөлінбейтіндігін көрсетті.

Сурет 1. Астана қ. ЖЭО-2 күлінің магниттелетін бөлігінің элементтік құрамы.

Графиктен ұнтақтың негізгі компоненті шамамен 40 % оксидтердің құрамына кіретін оттегі екенін көруге болады. Күлдегі оның мөлшері бойынша келесі элемент – Fe₂O₃ магнетиті түріндегі темір. Оның мазмұны шамамен 30 % құрайды [15].

Кесте 2. Астана қ. 2-ЖЭО күл бөлігінің элементтік құрамы.

Элементтер	Элементтердің құрамы %		
	Магнитке сезімтал	Димагнетик	Ұсақ дисперсті ұнтақ
O	42.60	46.93	49.26
Fe	27.45	4.99	1.01
Si	13.78	16.60	20.16
C	7.07	19.70	14.67
Al	5.44	8.86	9.53
W	1.43		
F	1.06	1.15	0.81
Ca	1.00	1.01	2.32
Mg	0.89	0.34	0.50
Mn	0.82	0.35	0.06
P	0.41	0.22	0.10
Na	0.27	0.25	0.32
Ti	0.21	0.61	0.64
K	0.20	0.33	0.40
Y	0.18		
S	0.16	0.10	0.39
Cl	0.04	0.04	0.43
Cu		0.04	0.13

Сілтілі белсендіретін компонент.

Айта кету керек, қазіргі тұтқыр материалдардың құрылымдық қалыптасу процестері сілтілі ортада жүреді. Сілтілік қосылыстардың жіктелуі олардың тұтқыр жүйеде әрекет ету механизміне сәйкес белгілі [16].

1. Сулы ерітінділерде сілтілі реакция беретін қосылыстар. Қызған кезде SiO_2 молекулаларының суда диссоциациясы жүреді, содан кейін сілтілі

силикаттар пайда болады. Оларға каустикалық сілтілер мен әлсіз қышқылдардың тұздары кіреді: NaOH , KOH , Na_2CO_3 , K_2SO_3 , NaF , Na_2SO_3 , KNO_2 және т.б.

2. Сулы ерітінділерде сілтілік реакция бермейтін қосылыстар. Қыздыру кезінде SiO_2 -мен реакция жасай алатын бірінші топтың сілтілі қосылыстарының диссоциациясы және қалыптасуы жүреді. Оларға NaNO_3 , KNO_3 , Na_2SiF_6 және т.б.

3. Сулы ерітінділерде сілтілік реакция бермейтін қосылыстар. 750-1000 °C температура аралығында SiO_2 -мен әлсіз өзара әрекеттесу болуы мүмкін. Оларға KCl , NaCl , Na_2SO_4 , K_2SO_4 кіреді.

Алюмосиликат шикізатын сілтілі активтендіру арқылы геополимерлі байланыстырғыштар алынады. Активтендіру процесін сілтілі активаторлар-сілтілі және сілтілі жер металдарының гидроксидтері және олардың тұздары жүзеге асырады.

Техногендік қалдықтардың тез жиналуы нақты экологиялық қауіп болып табылады. Сонымен қатар, қоймаланған қалдықтар болашақта Технологиялық даму деңгейі оларды тиімді қайта өңдеуді жүзеге асыруға мүмкіндік беретін, емделмеген құнды компоненттерді өндірудің әлеуетті көздері болып табылады.

Нұр-Сұлтан қаласының жылу электр станцияларында ЖЭО-2 жыл сайын өндіріс ауқымын кеңейту және өндірілетін энергия қуатын арттыру бойынша жұмыстар жүргізіледі, бұл өсіп келе жатқан мегаполиске деген қажеттіліктің артуына байланысты. Алайда, жағылатын отынның ұлғаюымен ЖЭО қалдықтары да артады, электр станцияларының күл үйінділері қазіргі уақытта 79 га аумақты алып жатыр. Күл үйіндісінің бетін суаруды тоқтату оның ауа-райына және топырақтың Астана қаласына шығарылуына әкеледі. Бұдан басқа, жыл сайын мемлекеттік қазынасынан күл үйінділері бөгеттерін өсіру және нығайту үшін қомақты инвестициялар бөлінеді.

Күлдің құрамын зерттеу, одан пайдалы компоненттерді алу және оны қайталама ресурс ретінде пайдалану қаланың экологиялық проблемасын шешіп қана қоймай, қайталама шикізат ретінде қосымша табыс береді.

Зерттеу негізінде бұл үлкен қорларды құрылыс индустриясында дәстүрлі байланыстырғыштармен салыстырғанда экологиялық таза байланыстырғыш ретінде пайдалануға болады.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

- 1 Румянцев П.Ф. Тейлор Х.Ф. Химия цементов, пер. с англ. – М., 1969. – 106 с.
- 2 Энтин З.Б., Стржалковская Н. Еще раз о золах-уносе ТЭС для производства цемента // Цемент и его применение. – 2009, № 2. С. 106-111.
- 3 Фатыхов Г.А. Шлакощелочные вяжущие и бетоны с добавками молотых компонентов отсева дробления бетонного лома: автореф. дис. ... канд.техн. наук. Казань, 2013. 21 с.

- 4 Feret, R. Slags for the manufacture of cement. *Revue des matiaux deconstruction et de travaux publics*. 1939. P. 121-126.
- 5 Будников П.П., Значков-Яворский И. Л. Гранулированные доменные шлаки и шлаковые цементы. М.: Стройиздат, 1953. 223 с.
- 6 Kühl H. *Zement – Chemie*. – Berlin: Verlag Technik, 958, Band III.
- 7 Глуховский В.Д. Шлакощелочные цементы, бетоны и конструкции. Доклады и тезисы докладов 3 Всесоюзной научно практической конференции. – Киев. 1989. Т. 1.256 с.
- 8 Purdon A.O. The action of alkalis on blast furnace slag // *Journal of the Society of Chemical Industry*. Bruxelles. Belgium. 1940. № 59. P. 191-202.
- 9 Рахимбаев Ш.М., Малькова М.Ю., Акиева Е.А. Кинетика твердения глиношлаковых жаростойких композитов // *Огнеупоры и техническая керамика*. 2006. № 10. С. 33-35.-ISSN 0369-729.
- 10 Лугинина И.Г., Ибатулина Л.Х., Мошкин О.Д. Применение отходов угледобычи Для производства цемента// *Цемент*. 1983. № 11. С. 6-7.
- 11 Калашников В.И., Хвастунов В.Л., Москвин Р.Н. Формирование прочности карбонатно-шлаковых и каустифицированных вяжущих ФГУП ВНИИТП. Спр. № 11886.-2003.-Вып. 1 -6,1 пл.
- 12 Глуховский В.Д. Грунтосиликаты. Киев: Госстройиздат, – 1959. – 154 с.
- 13 Swanepoel J.C., Strydom C.A. Utilisation of Fly Ash in a Geopolymeric Material // *Applied Geochemistiy (Electronic)*. 2002 vol. 17. №. 8. P. 1143-1148. Available: Pergamon/ScienceDirect 10.1016/S0883-2927(02)00005-7 [2002, September 24].
- 14 Brough A.R., Atkinson A. Sodium Silicate-Based, Alkali-Activated Slag Mortars; Part I. Strength, Hydration and Microstructure // *Cement and Concrete Research (Electronic)*. 2002. vol. 32, №. 6. P. 865-879.
- 15 Койбагарова, Р.А. Изучение состава золоотвалов ТЭЦ-2 г. Астана // сборник материалов. IX Международной научной конференции студентов и молодых ученых «Наука и образование – 2014». Строительство и архитектура. Астана. 2014.. С. 4056-4060.
- 16 Fansuri H., Pritchard D., Zhang D. Manufacture of low-grade zeolites from fly ash for fertilizer application. Research report 91, – 2008. 98 p.

ГРНТИ 67.01.37

СОВРЕМЕННОЕ СОСТОЯНИЕ ТЕХНИЧЕСКОГО РЕГУЛИРОВАНИЯ В СТРОИТЕЛЬСТВЕ

Тулбекова А.С.

ЕНУ имени Л.Н. Гумилева, г. Нур-Султан

«Успешная» система технического регулирования, действующая в стране, свидетельствует о передовых позициях на мировом рынке, указывает на технологическое превосходство. Переход от предписывающей к параметрической модели технического регулирования в строительстве позволил эффективно решить существенные социально-экономические задачи. В статье обсуждаются особенности технического регулирования в строительстве, анализируются характерные черты. В свою очередь, анализ технического регулирования в других странах позволяет использовать опыт для дальнейшего совершенствования системы.

Ключевые слова: стандарт, техническое регулирование, строительство, концепция, гармонизация.

Происходящая в последние годы глобализация мирового экономического и социального пространства предполагает выработку унифицированных, общепризнанных основ для интеграции. В экономической сфере такими основами являются нормы и стандарты, позволяющие участникам производственного процесса в разных странах разговаривать на одном техническом языке и предъявлять идентичные требования к производимым в разных странах продукции и услугам [1-3].

Закон Республики Казахстан «О техническом регулировании», является основным элементом предлагаемой модели технического регулирования Республики Казахстан и представляет концепцию стратегии модели технического регулирования [4].

Основные идеи реформирования, отраженные в законе, заключаются в следующем [4-5]:

- создание прозрачной двухуровневой структуры: обязательных нормативных правовых актов в области технического регулирования и добровольных стандартов, и иных нормативных документов;
- безопасность является приоритетом государственной системы технического регулирования;

– нормативные правовые акты в области технического регулирования будут содержать исчерпывающий перечень требований государства к тому или иному виду деятельности, и иметь статус прямого действия.

Законопроектом предусматривается [4]:

– единство и целостность системы технического регулирования, когда вопросы установления обязательных и добровольных требований, их оценки соответствия и проведения государственного контроля за соблюдением обязательных требований решаются в комплексе;

– обеспечение равных возможностей для участия в процессах технического регулирования для субъектов экономической деятельности;

– равенство требований к отечественной и импортируемой продукции и процедурам подтверждения ее соответствия, установленным требованиям;

– приоритетного использования при разработке нормативных правовых актов международных нормативных правовых актов в области технического регулирования и стандартов.

Особенности системы ТР.

Сравнение правовой основы субъектов национальных систем технического регулирования в «начальный период» с учетом преобразования структуры Государственной системы Технического регулирования РК представлены в Таблице 1 [6].

Таблица 1. Сравнительный анализ системы технического регулирования.

Европейская система технического регулирования (Словакия, Бельгия)	Государственная система технического регулирования Российской Федерации	Государственная система технического регулирования Республики Казахстан
Проведение правовой реформы в области технического регулирования осуществляет Правительство	Проведение правовой реформы в области технического регулирования осуществляет Правительство	Проведение правовой реформы в области технического регулирования осуществляет Правительство Республики Казахстан
Отраслевой координацией работ в области технического регулирования занимается уполномоченный орган	Для межотраслевой координации работ в области технического регулирования создан уполномоченный орган, правомочный в разработке НПА и утверждении гармонизированного с НПА стандарта	Для межотраслевой координации работ в области технического регулирования создан уполномоченный орган, правомочный в разработке НПА и утверждении гармонизированного с НПА стандарта
Вопросами аккредитации занимается орган по	Вопросы аккредитации в нескольких органах	Вопросы аккредитации пока в уполномоченном органе

аккредитации		
Государственный контроль за соблюдением требований ТР за государственными органами в пределах компетенции	Государственный контроль за соблюдением требований ТР за государственными органами в пределах компетенции	Государственный контроль за соблюдением требований нормативных правовых актов в области технического регулирования за государственными органами в пределах компетенции
Разработку правомочны осуществлять признанные технические комитеты по стандартизации. ТР	Разработку правомочны осуществлять определенные уполномоченным органом ТР НИИ,	При государственных органах создаются экспертные советы по техническому регулированию, правомочны разрабатывать конкретный нормативный правовой акт
Органы по подтверждению соответствия в рынке	Органы по подтверждению соответствия в рынке	Органы по подтверждению соответствия в рынке
Имеется информационный центр	Имеется информационный центр	Создан Единый информационный центр для уведомления стран-членов ВТО о разработке НПА, процедур оценки соответствия и т.д.
		Любое юридическое лицо имеет право участвовать в подготовке НПА в области ТР и представить в государственный орган, в компетенцию которого входят объекты, на которые распространяется действие НПА для рассмотрения. Юридические лица имеют право декларировать продукцию.

Состав, структура новой нормативной базы строительной сферы РК.

Концепция по реформированию нормативной базы строительной отрасли предусматривает создание полноценной и работоспособной системы технического регулирования в строительстве, которые складываются из трех компонентов, характерных для всех национальных систем технического регулирования экономически развитых стран [4-5]:

- нормативная база строительной отрасли, состоящая из обязательного к применению строительного законодательства и добровольных стандартов;
- система надзора и контроля исполнения строительного законодательства;
- система оценки соответствия объектов и субъектов технического регулирования требованиям строительного законодательства и вытекающих из него стандартов.

В нормативной базе строительной отрасли выделены два компонента по признаку обязательности применения [4-5]:

- строительное законодательство, содержащее нормативные правовые акты и нормативные технические документы, обязательные для исполнения всеми субъектами регулирования;
- добровольные нормативные технические документы;
- своды правил, нормативно-технические пособия и стандарты, не являющиеся частью строительного законодательства и предназначенные для добровольного применения.

Строительное законодательство сохранит традиционную трехкомпонентную структуру, в котором предусмотрены внутренние концептуальные изменения [4-5]:

- правовой компонент установит новые основополагающие принципы системы технического регулирования строительной отрасли и правила поведения субъектов системы;
- технический компонент установит общие технические нормы безопасности для зданий и сооружений, изложенные в параметрической форме;
- административный компонент установит новый порядок и процедуры деятельности органов строительного надзора и контроля;
- порядок и процедуры деятельности третейских судебных органов в области строительства;
- меры наказания за нарушение требований строительного законодательства.

Правовым компонентом строительного законодательства выступает Закон РК «Об архитектурной, градостроительной и строительной деятельности».

Система национальных нормативно-технических документов согласуется с системой межгосударственных нормативных документов в строительстве [7-9]. При гармонизации должны быть учтены особенности требований каждого норматива и устранены технические барьеры [10]. Как отмечает в своем исследовании [11] странам, перешедшим от предписывающей к параметрической модели технического регулирования в строительстве, параметрический подход позволил эффективно решить три существенные социально-экономические задачи, стоящие перед современной строительной отраслью:

- облегчение внедрения инноваций в строительстве за счет освобождения застройщиков, проектировщиков и строителей от оков жесткого предписывающего нормирования;
- снижение стоимости строительства за счет альтернативных решений, материалов и ресурсосберегающих технологий, применение которых поощряется параметрическим нормированием;
- снижение барьеров в международной торговле, обусловленное свободой регулируемых субъектов в выборе средств достижения нормативного соответствия в рамках параметрической системы технического регулирования.

Создание эффективно функционирующей системы технического регулирования – задача, актуальная для многих стран в силу целого ряда

причин. Изучение зарубежного опыта ряда экономически развитых стран по системе технического регулирования в строительстве позволили выявить общие принципы и черты, присущие всем системам технического регулирования стран мирового сообщества, определить несогласованности действующей системы технического регулирования строительной отрасли Казахстана с аналогичными системами других государств и рекомендовать осуществить поэтапный переход от предписывающего метода нормирования к современному параметрическому подходу. С 2010 года Казахстан согласно концепции реформирования нормативной базы, начал «курс» перехода на Еврокоды. Таким образом, преимущество получили страны, в которых реформа системы технического регулирования проводилась комплексно, на основе тщательно продуманной национальной стратегии.

Финансирование: Министерство образования и науки Республики Казахстан (Грант «Лучший преподаватель вуза-2020»).

Литература

- 1 Закон Республики Казахстан «О стандартизации и сертификации», 2003 г.
- 2 Татыгулов А.Ш., Акбердин Т.Ж., Оконечников В.И., Махамбетов М.С. // Доклад Проектная академия «KAZGOR». 2010.
- 3 Доклад по сближению (гармонизации) положений основополагающих нормативных документов – Доклад Министерства Регионального Развития – Астана, 2012.
- 4 Закон Республики Казахстан «О техническом регулировании», № 603-ІІ (с изменениями и дополнениями по состоянию на 24.05.2018 г.)
- 5 Концепция по реформированию нормативной базы строительной сферы РК, 31 декабря 2013 года № 1509.
- 6 Кусаинов А.К. «Стандартизация в РК», – Астана, с. 152.
- 7 Хасенов С.С., Наурузбаев К.А. Перспективы внедрения новых Строительных Норм и Правил (Еврокоды) в Республике Казахстан. КазНТУ им. К.И.Сатпаева, ИАиС, г. Алматы Вестник КазГАСА. – 2011. – № 3-4(41-42). – с. 102-105
- 8 Тулебекова А.С., Хайрулина А.С. «Гармонизация казахстанских и европейских строительных норм»// Сборник материалов республиканской научно-практической конференции, посвященной 50-летию Целиноградского инженерно-строительного института (ЦИСИ) «Архитектура, строительство и транспорт: состояние и перспективы развития», Астана, ЕНУ, 2014. – С.168-175.
- 9 Департамент развития СПМ РК Программа развития системы технического регулирования Республики Казахстан на 2007-2009 г.
- 10 Zhusupbekov A.Zh., Lukpanov R., Tulebekova A.S. Geotechnical issues of adaption of Eurocode to Kazakhstan Norms// Proceedings of International

Symposium on Backwards Problem in Geotechnical engineering and monitoring of geo-Construction.- Osaka, Japan,2011.- P. 133-137.

11 Техническое регулирование в строительстве. Аналитический обзор мирового опыта. Серых А., Чикаго: SNIP 2010, с. 889.

FTAMP 50.05.09

ПРОЛОГ БАҒДАРЛАМАЛАУ ОРТАСЫНДА ТІЗІМДЕРМЕН ЖҰМЫС

Каюпова Т.Т.

М. Өтебаев атындағы жоғары жаңа технологиялар колледжі, Шымкент қ.

Сейдахмет Э.Ғ.

Студент, М. Өтебаев атындағы жоғары жаңа технологиялар колледжі, Шымкент қ.

Пролог барлық белгілі операциялық жүйелер (ОЖ) мен платформаларға (соның ішінде Java және .NET) енгізілген. Операциялық жүйелерге мыналар кіреді: мейнфреймдерге арналған ОЖ, бүкіл Unix отбасы, Windows, мобильді платформаларға арналған ОЖ.

Тізім – сандық емес программалауда кеңінен қолданылатын, деректердің қарапайым құрылымы . Тізім не бос болады, не екі бөлімнен тұрады: басы және аяғы. Тізімнің басы – атом, ал аяғы тізімнің өзі болып табылады. Прологтағы тізім – бұл екілік бұтақтың дербес жағдайы екенін ескерте кету керек.

Мысалы:

Берліген саннан аспайтын барлық натурал сандардың тізімін құру керек.

create([],0).

create([X/T],X):-X>0, X1=X-1, create(T,X1).

Тілдің мүмкіндіктерін қолданып, тізімдерді өңдеуге арналған функциялар жиынын жүзеге асыру керек:

- Тізімге элемент қосу.
- Тізімнен элементті жою.
- Тізімдер конкатенациясы.
- Тізімнің ұзындығын анықтау.
- Екінші ретті тізімді ерекшелеу.

Құрылымдық объектілер (немесе объектілер) – бұл өз кезегінде құрылым бола алатын, бірнеше компоненттен тұратын объектілер. Пролог тіліндегі құрылымдар Паскальдағы жазбаларға немесе Си тіліндегі құрылымға ұқсас болып келеді. Прологта құрылымдық объектілер функтормен немесе аргументтермен анықталады. Мысалы, үш компоненттен тұратын датаны көрсету үшін (күн, ай, жыл), үш аргументті «дата» функторының анықтамасын қолдануға болады:

date (11, january, 1978).

1978 жылдың қаңтарының кез – келген күнін, айнымалысы бар құрылым ретінде алуға болады:

date (Day, january, 1978).

Кіріктірілген құрылымдарды қолдануды келесі мысалдан көруге болады:

human(sergei, ivanov, date(10, may, 1975)).

human(ivan, petrov, date(15, october, 1969)).

Мұндай деректер базасымен әрекеттесу ыңғайлы болу үшін, сұраныстарды сипаттау керек. Мысалы:

human(FirstName, LastName, _).

деректер базасындағы барлық адамдарды санайтын, % сұраныс

man (FirstName, LastName, date(_, _, 1975)).

1975 жылы туылған % барлық адамдар

birthday(human(_, _, Date), Date)

көрсетілген туылған күні бойынша адамды табуға мүмкіндік беретін, % сұраныс.

Тізімдер – бұл квадрат жақшаларға енгізілген және бір – бірінен бөлінген, объектің реттелген тізімі немесе тізбек элементтерінің жиыны. Тізім кез – келген элементтер санынан құралады, шектеуге тек компьютер жадысында қалған орын жатады. Элементтері жоқ тізім бос деп аталады және квадрат жақшаға алынады, бірақ ішінде ешнәрсе жоқ болады.

Тізімдерді өңдеу – тізбектің басы мен аяғына бөлу түсінігіне негізделеді. Басы – бұл тізімнің бірінші элементі, аяғы – қалған бөлігі. Прологта тізімді қолдану үшін қажет:

Домендер бөлімінде келесі сөздерді жазады:

< домен аты >=*элемент түні* >*

1-мысалы:

Алгоритм бойынша N санының факториалы анықталады:

1. $1! = 1$

2. $N! = N * (N-1)!$

Прологта бұл бағдарлама келесідей болуы мүмкін:

Domains

$N, F = real$ % Вещественный тип имеет больший диапазон

Predicates

factorial(N, F)

Clauses

factorial(1, 1). % База рекурсии, ограничение вычислений

factorial(N, R):- $N > 0$, % Правило с рекурсией

$N1 = N - 1$,

factorial($N1, R1$),

$R = R1 * N$.

Goal

factorial(8, F), *write*(F).

```

DOSBox 0.74-3, Cpu speed: 3000 cycles, Frameskip 0, Program: PROLOG
Files Edit Run Compile Options Setup
Editor
Line 1 Col 1 C:\1.PRO Indent Insert
/* trace */
predicates
f (integer, integer)
clauses
f(1,1) :-!.
f(N,R) :- M=N-1, f(M,U),R=U*N, write(N,"! =",R), nl.
Dialog
Goal: f(3,X)
2! =2
3! =6
X=6
1 Solution
Goal: _
Message
Compiling C:\1.PRO
Load C:\1.PRO
Compiling C:\1.PRO
f
Trace
F2-Save F3-Load F5-Zoom F6-Next F8-Previous goal Shift-F10-Resize F10-End
    
```

Сурет 1.

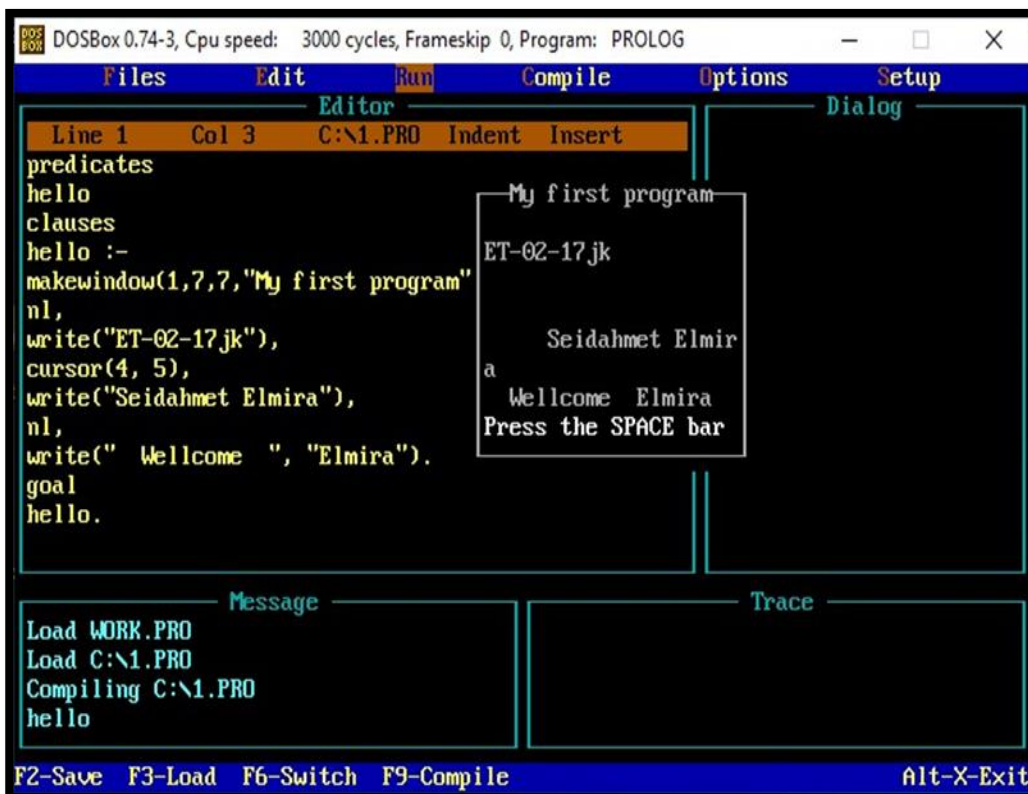
Пролог – бағдарламада элементтерінің кез келген саны кездесетін тізімдерді қолданған кезде тізімді басы мен аяғы бөлу тәсілі қолданылады. Бұл тәсіл тізімді рекурсивті өңдеуді қамтамасыз етеді. Тізімді бөлу операциясы вертикальды сызықпен белгіленеді және келесі түрде жазылады:

[*Head / Tail*].

2. *Мысал.* Бұл мысалда сізге PDC Prolog интеграцияланған ортасында Prolog бағдарламасын құру, өңдеу және іске қосу қажет.

```

predicates
hello
clauses
hello :-
makewindow(1,7,7,»My first program«,4,36,10,22),
nl,
write(« Please type your name «),
cursor(4, 5),
readnl( Name ),
nl,
write(« Wellcome «, Name).
goal
hello.
    
```


Сурет 2.

Берілген бағдарламада мәліметтер символдық немесе бүтін тип түрінде көрсетілуі мүмкін. Бағдарламада тізімдерді өңдеудің рекурсивті тәсілі қолданылады. Бағдарламаның бірінші сөйлемі `print_list ( [ ] )` мынаны білдіреді, бос тізім, екінші сөйлемде қолданылатын, рекурсиядан бағдарламаның шығу шартына жатады. Басында `print_list ([1, 2, 3, 4])` сұранысы `print_list ( [ ] )` бірінші сөйлеммен салыстырылады. Бұл салыстыру сәтсіздікпен аяқталады, яғни `[1, 2, 3, 4] ^ [ ]`. Бұдан соң сұраныс екінші сөйлеммен салыстырылады. Операция дұрыс аяқталды. Тізімнің сол бөлігінде тізімді басы мен аяғына бөлу операциясы жүреді, ал оң бөлігінде – тізімнің басжағына экранға шығарады. Бұдан кейін `nl` предикаты – келесі жолға көшу орындалады. Содан кейін `print_list ([2, 3, 4])` рекурсивті шақыру қалыптастырылады, ал ол `print_list ( [ ] )` процедурасымен байланысады (хабарласады) және т.б.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1 Адаменко А., Кучуков А. «Логическое программирование Visual Prolog», 2016.

2 Солдатова О.П., Лезина И.В. «Логическое программирование на языке VISUAL PROLOG учебное пособие Компьютерный набор и верстка.

3 Эдуардо Коста «Скачать бесплатно Visual Prolog 7.1 для начинающих», – Москва, 2017.

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ
ЕСТЕСТВЕННЫЕ НАУКИ
NATURAL SCIENCE

SRSTI 29.05.81

DEVELOPMENT OF A METOD FOR SEARCHING FOR RARE NUCLEAR DECAY EVENTS USING A PHOSPHATE GLASS DETECTOR

**Okateva N.M., Chernyavskiy M.M., Konovalova N.S.,
Polukhina N.G., Starkov N.I., Starkova E.N., Shchedrina T.V.**

Lebedev Physical Institute, Russian Academy of Sciences, Moscow, Russian

Sadykov Z.

National University of Science and Technology «MISIS», Moscow, Russian

The presented work considers an optical phosphate glass as a nuclear decay detector. The development of a technique for searching for rare events involves nuclear irradiation of glasses at different angles, followed by chemical etching, which in turn makes it possible to detect nuclear decay events on a microscope. Comparing the obtained data, the parametric dependence of the ion charge on the measured geometric characteristics of the tracks was determined.

Key words: optical phosphate glass, chemical etching, automated equipment for track measurements, heavy particle irradiation, optical microscope.

Since the 1960s, solid-state track detectors made of glass [1-3] with high detection efficiency, low sensitivity to light, the background of beta and gamma radiation, and having a low natural background have been used to detect nuclear fission fragments. As a result of the passage of a multicharged ion in the glasses, a hidden image appears in the form of residual defects along the particle track (latent tracks) with a width of ~10 nm, which are detected by chemical etching. Etched traces are observed under an optical microscope as recesses of a conical shape with a vertex coinciding with the trajectory of the particle, and with a diameter on the surface of the glass of the order of 5-10 microns.

Compared to other solid-state detectors of multicharged ions (micas, plastics), glasses have a number of advantages, including:

– the absence of layering, which prevents the restoration of the full length of the track (in contrast to mica, the layering of which, due to the crystal structure, is ~10-6 mm);

– general availability and relative cheapness;

– high resistance to changing external conditions.

It is particularly necessary to note the spectrometric property of glasses, namely, the proportionality of the linear size of the etched defect zone to the atomic

number Z of the particle decelerating in the detector to a stop. This property allows you to establish a relationship between the charge of the particle and the geometric parameters of the track.

The phosphate glasses used in the described experiment belong to materials with a wide class of compositions, in which the main glass-forming component is phosphorus pentoxide P_2O_5 . Such glasses, in particular, were successfully used in the experiment on the search for element 105 by spontaneous fission in 1969 at the JINR Nuclear Research Laboratory [4]. Phosphate glass containing cerium oxide has a fragment detection efficiency $(70 \pm 8) \%$ [5].

To form a visible track, it is necessary that the rate of penetration of the etching solution into the radiation damage zone – the rate of etching along the track – exceeds the rate of etching of the undamaged material. As a result of chemical etching, an etching track is formed at the site of the latent track, the size of which exceeds the size of the latent track by four orders of magnitude. With prolonged etching, the contrast of the tracks under the microscope gradually decreases, which makes it difficult to identify them. (For phosphate glasses, the resolution degradation is observed when the track diameter is greater than 100 microns.) Therefore, when developing a method for processing irradiated glasses, the choice of the optimal chemical etching mode is of paramount importance. Depending on the detected particles and the composition of the phosphate glass, different methods and modes of chemical etching are used, in which the reagents, concentrations, temperatures and duration of etching vary.

The irradiation density and the quality of image processing are important factors affecting the efficiency of detecting multicharged ions in glasses. At high track densities, the contribution of overlapping tracks increases, which leads to non-linearity of the detector characteristics. Therefore, the measurement range of the track parameters, in which the detector has linear characteristics, depends on the size and density of the tracks, as well as on the quality of their image processing on the microscope [1]. In this paper, the analysis of these factors was carried out at the modeling stage.

Calibration irradiation.

The initial stage of preparation of the experiment on registration of fragments of fission of superheavy nuclei is the test irradiation of samples of phosphate glass of various brands and the choice of the optimal method of their etching. Samples of phosphate glasses of the GLS-22 and KNFS-3 grades were irradiated with a $^{132}\text{Xe}^{26+}$ ion beam at the resonant cyclic accelerator IC-100 of the JINR LAR. The sample sizes ranged from 10×2 mm to 10×10 mm with a thickness of 4 mm, providing an optimal combination of the required optical transparency and mechanical strength. The final task of calibration irradiation of glass samples is to obtain the dependence of the geometric characteristics of the tracks on the charge, energy, angle of incidence and temperature during exposure.

For the first irradiation, two groups of GLS-22 phosphate glass samples were prepared for two values of the beam angle of incidence (0 and 60° to normal), 3 samples in each group (2 mm, 3 mm and 4 mm thick). The prepared samples of

phosphate glass were exposed to radiation in the transport channel of the extracted ion beam $^{132}\text{Xe}^{26+}$ of the resonant cyclic accelerator IC-100 of the JINR LAR. The energy of the accelerated xenon ions was 1.16 MeV/nucleon. The approximate mileage in lavan is 22.5 microns. The xenon ion flux controlled by the PMF (Hamamatsu H-10721-110) was $N=1300$ particles/sec·cm². The dose collected during the exposure was 6.2×10^4 particles / cm² at an angle of 0° relative to the normal to the surface (the first group of glasses) and 3.1×10^4 particles/cm² at an angle of 60° (the second group of glasses). Etching of the samples of the first group of glasses was carried out in 40% hydrofluoric acid HF in several stages. The etched samples after each etching stage were scanned on an automated microscope of the PAVIKOM measuring complex [6]. The first experimental results allowed us to determine the time ranges for etching samples: up to 1 hour in hydrofluoric acid and from 5 to 10 hours in sodium hydroxide.

At this stage of data analysis, etching in hydrofluoric acid seems to be more preferable: images of ion tracks etched in hydrofluoric acid have a higher contrast compared to etching in sodium hydroxide, which increases the accuracy of measurements.

At the stage of selecting the etching composition, samples of KNFS-3 phosphate glass irradiated with Ag, Kr, and $^{132}\text{Xe}^{26+}$ ion beams at the JINR IC-100 resonant cyclic accelerator were etched to fix ion tracks. One part of the samples was etched in a solution of hydrofluoric acid 40HF, and the other-in a solution of sodium hydroxide 10N NaOH.

Figure 1 shows the results of comparing the thickness of the etched layer Δ obtained for samples 105-0-1 and 105-0-2 etched in HF and NaOH, respectively.

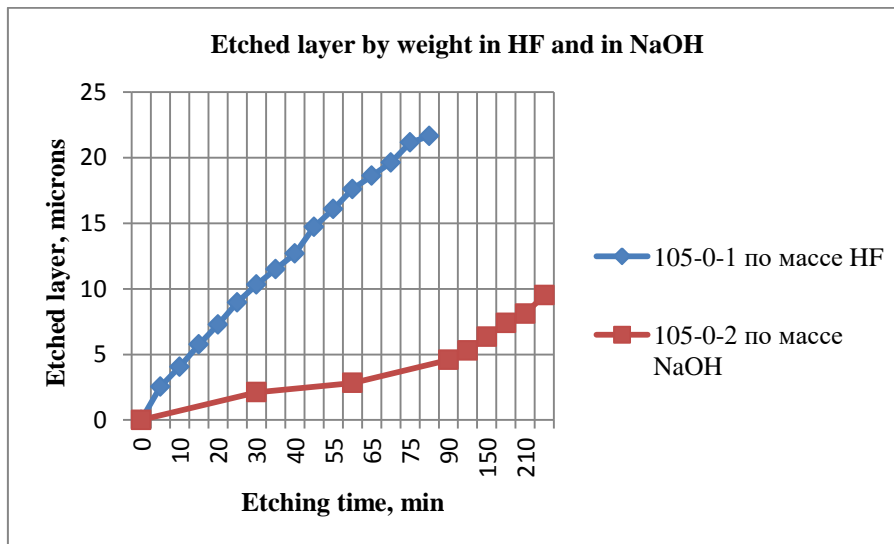

Fig. 1 Results of comparison of the etched layer thickness Δ for samples etched in HF and NaOH.

Based on the measurement results, hydrofluoric acid HF was selected for further work. This choice was determined by the following factors:

1) As can be seen from Figure 1, the etching time in NaOH is significantly longer than the etching time in HF (to achieve the same result).

2) Even a very long etching time in NaOH, several times longer than in HF, does not give evidence that the track is etched to the end.

3) The stability of the etching result in NaOH strongly depends on the preparation time of the reagent.

Analysis of the parameters of etched tracks of various ions.

A total of 71 glass samples were irradiated, of which 31 were irradiated with Xe ions, 20 with Ar ions, and 20 with Kr ions. The aim of the research was to find out the possibility of identifying ions by the parameters of their tracks etched in glass.

The analysis of the experimental dependences of the Xe ion track depth for different energies and angles of incidence showed that the track depth as a parameter does not allow determining the ion characteristics.

According to [1], when etching in a weaker HF solution [1], a higher registration efficiency should be observed, i.e., a higher value of the ratio of the etching rates along the track and along the mass of the detector V_t/V_m . This is explained, in particular, by better conditions for etchant convection in the track zone during slow etching than during rapid etching in concentrated solutions [1] (Nikolaev, p. 36). For this reason, studies were continued with acid of a weaker concentration.

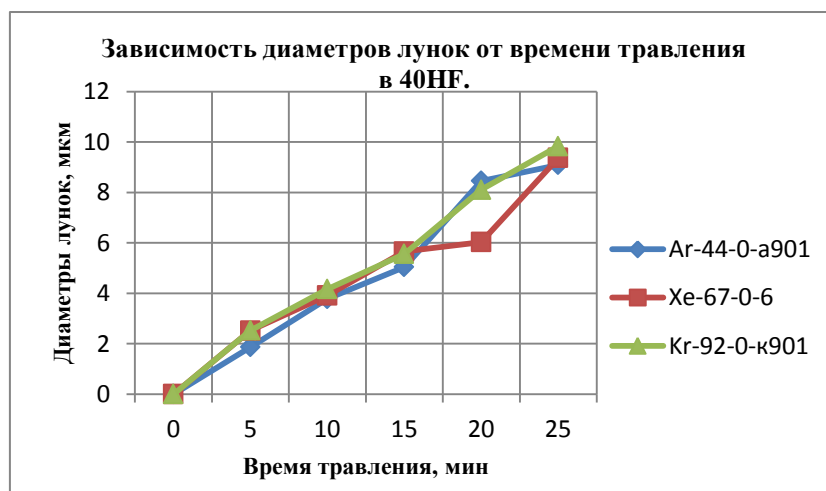

Fig. 2 Well diameters from different nuclei at normal beam incidence.

At the initial stage of etching, the acid concentration by weight was 520 g/l. Since no data on the dependence of the hole sizes on the ion charge were obtained as a result of etching (Fig. 2), it was assumed that at a high concentration of the etching solution at the selected etching intervals, we skip the phase of optimal etching of the tracks, which determines the best resolution for the glass and etcher data.

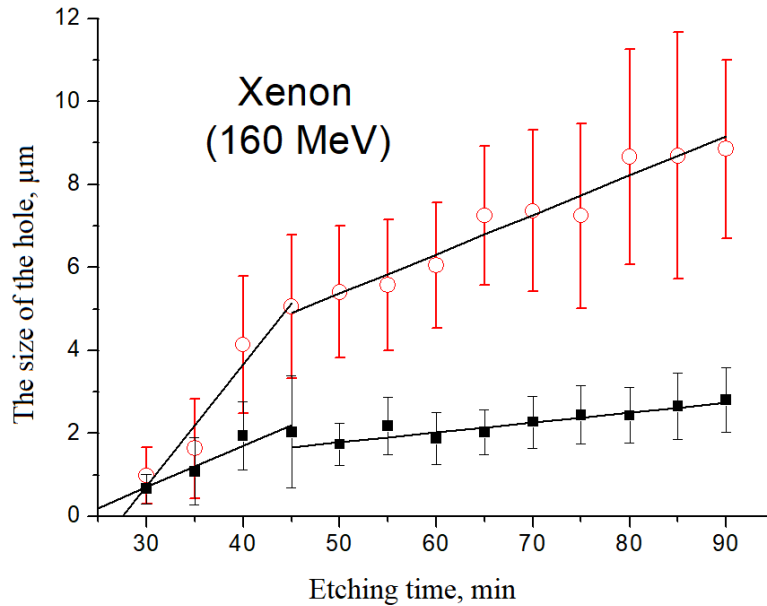
With subsequent etching, the concentration by weight of the solution of 40 g / l was insufficient for the appearance of visible tracks. In subsequent etchings, a solution with a mass concentration of 200 g/l HF was used, etching in which made it possible to «separate» the tracks from different ions (see Table 1).

For the practical preparation of a low-concentration solution, a plastic container with a volume of 60 ml was taken. 5 ml of 40HF was taken and topped up to the full volume with water, which corresponds to a noticeable 3% HF.

When preparing the etchant chosen as a result for obtaining high-quality results, 35 ml of 40HF was added to a plastic measuring cup and topped up to 100 ml with water, which corresponds to a noticeable 20% HF.

Parametric dependence of the ion charge on the measured characteristics of the tracks.

Fig. 3. Dependence of the lengths (round points) and widths (square points) of the holes on the surface on the etching time.

Figure 3 shows that the etching process is divided into two parts. One of them (left in the figures) corresponds to the etching of the damage zone of the glass material to the breakpoint of the core. The second is related to the simple etching of the material in the area where the track is no longer there and where the etching rate is significantly lower. The slope coefficients of straight line segments in the dependence of the size of the holes on the etching time reflect the etching rate in this section. Figure 30 below shows these coefficients as functions of the charge. It can be seen that the coefficients, and, consequently, the rates of change in the size of the wells, significantly depend on the charge at the initial stage of etching. The second stage is much less sensitive to the charge in this respect. As already mentioned, this is due to the fact that at this stage only the main material is etched, when there is nothing left of the track and therefore it is not informative enough to determine the characteristics of the core, although, apparently, a small influence of the charge, energy and other characteristics of the core still remains.

References

- 1 Nikolaev V.A. Solid-state track detectors in radiation research, St. Petersburg: Polytech Publishing House. un-ta, 2012, – 283 p.
- 2 Nikolaev V.A., Perelygin V.P. Glass track detectors. Instruments and Experimental Techniques, 1976, No. 2, pp. 7-17.
- 3 Tretyakova S.P., Dielectric detectors and their use in experimental nuclear physics, Physics of Elementary particles and the Atomic Nucleus, 1992, vol. 23, no. 2, pp. 364-429.
- 4 Flerov G.N., Oganessian Yu.Ts., Lobanov Yu.V., Lazarev Yu.A., Tretyakova S.P., Kolesov I.V., Plotko V.M., Synthesis of element 105, Atomic Energy, 1970, vol. 29, issue 4, pp. 243-250.
- 5 Perelygin V.P., Registration and identification of fast heavy nuclei by solid-state track detectors, Diss. for the degree of Doctor of Physical and Mathematical Sciences, JINR, Dubna, 1993.
- 6 Aleskandrov A.B., Vladimirov M.S., Goncharova L.A., Konovalova N.S., Orlova G.I., Peresad'ko N.G., Polukhina N.G., Starkov N.I., Chernyavskii M.M., Shchelkanov A.O. A technique for measuring charges of relativistic nuclei in a nuclear emulsion on the PAVICOM automated facility, Instrum Exp Tech 50: 469. 2007.

FTAMP 34.29.25

СИНТЕТИКАЛЫҚ БИОСТИМУЛЯТОРЛЫҚ ПРЕПАРАТТАРДЫҢ COSMOS BIPINNATUS ӨСІМДІГІНІҢ ӨСУІНЕ ӘСЕРІ

Уразғалиева А.М.

Магистрант, Қ. Жұбанов атындағы АӨУ, Ақтөбе қ.

Базарғалиева А.А.

Б.э.к., доцент, Қ. Жұбанов атындағы АӨУ, Ақтөбе қ.

Мақалада синтетикалық биостимуляторлық препараттардың *Cosmos bipinnatus* өсімдігінің өсуі мен өміршеңдігіне әсері туралы мәліметтер берілген. Зерттеу үшін келесі биостимуляторлар қолданылды: «Эпин-Экстра», «Циркон», «Калий гуматы». Бақылау ретінде су алынды. Зерттеулер нәтижесі бойынша

өсімдіктің өнімділігіне байланысты биостимуляторсыз су (92 %) мен «Эпин-Экстра» биостимуляторы (92 %) салыстырмалы түрде жақсы көрсеткіштер көрсетті.

Түйін сөздер: синтетикалық биостимуляторлық препараттар, *Cosmos bipinnatus* өсімдігі, өсу көрсеткіштері.

Соңғы жылдары мәдени өсімдіктердің өнімділігін арттыру және тұқымның сапасын жақсарту мақсатында өсімдік шаруашылығында қолданылатын биостимуляторларды зерттеу жұмыстары айтарлықтай өсті [1]. Әдеби көздерді талдау биостимуляторларға микроорганизмдер (бактериялар мен саңырауқұлақтар, соның ішінде микоризалар), балдырлар, жоғары сатыдағы өсімдіктер, жануарлар және құрамында гумат бар шикізатқа негізделген препараттарды жатқызуға болатындығын көрсетеді [2-3]. Сонымен қатар, синтетикалық қосылыстар, маңызды элементтер, бейорганикалық қосылыстар және т.б. үшін де биостимулятор терминін қолданамыз. Қазіргі таңда өнеркәсіптер өсімдік биостимуляторларының барлық түрлерін кеңінен ұсынады, олар коммерциялық қол жетімді және өнеркәсіптік пайдалануға да, саяжайлар мен бақтарда көкөністер мен жемістерді, гүлдерді өсіруге де арналған. Мұндай препараттарды қолдану жөніндегі нұсқаулықта өсімдіктердің стресске төзімділігі артады, ал бұл өз кезегінде өнімді арттырады делінген. Оларды пайдалану тыңайтқыштарды қолдану көлемін азайтуға мүмкіндік береді. Биостимуляторлар «пайдалы» топырақ микроорганизмдерінің белсенділігін және өсімдіктердің топырақтан қоректік заттарды сіңіруін ынталандырады. Құрғақшылық, тұздану, төмен және жоғары температура, ксенобиотиктердің теріс әсері және т. б. жағдайларда биостимуляторлардың стресске қарсы қасиеттері көрсетілген.

Зерттеудің мақсаты өсімдіктерді өсіру кезінде ең танымал биостимуляторларды қолданудың тиімділігін практикалық тексеру болды. Сынақ нысаны ретінде «Инвент+» ғылыми-өндірістік кәсіпорнының *Cosmos bipinnatus* өсімдігінің тұқымы таңдалынды. *Cosmos bipinnatus* өсімдігі *Күрделігүлділер (Asteraceae)* тұқымдасына жататын сәндік мақсатта өсірілетін бір жылдық шөптесін өсімдік. Өсімдік биостимуляторларының келесі түрлері сатып алынды: Эпин-Экстра, Циркон, Универсалды калий гуматы және препараттардың қаптамасындағы нұсқаулықтарға сәйкес ерітінділері дайындалынды (1 сурет).

Сурет 1. Қолданылған синтетикалық биостимуляторлар.

Cosmos bipinnatus өсімдігінің тұқымдары (әрқайсысы 50 дана) биостимулятор ерітінділерінің біріне малынған сүзгі қағазының екі қабатына герметикалық қақпағы бар үш пластикалық контейнерге орналастырылды. Төртінші контейнерде тәжірибені бақылау ретінде тұқымдар биостимуляторсыз суда өніп шықты (сурет 2). Барлық контейнерлер 25 градус температурада жарық жерге қойылды. Тәжірибе жасалғаннан кейін үш күн өткен соң тұқымның өнгіштігі, ал оныншы күні өсімдіктердің өміршеңдігі анықталды (%). Зерттеу нәтижелері 1- кестеде және 2 суретте көрсетілген.

Кесте 1. Биостимуляторларды қолдана отырып өсірілген *Cosmos bipinnatus* өсімдігінің тұқымдарының өнуі және өсу көрсеткіштері.

Көрсеткіш Тәжірибе	Биостимуляторсыз су	Эпин-Экстра	Циркон	Калий гуматы
Тұқым өнуінің 3-ші күні, %	92	92	90	82
Тұқым өнуінің 10-шы күні, %	90	86	76	40

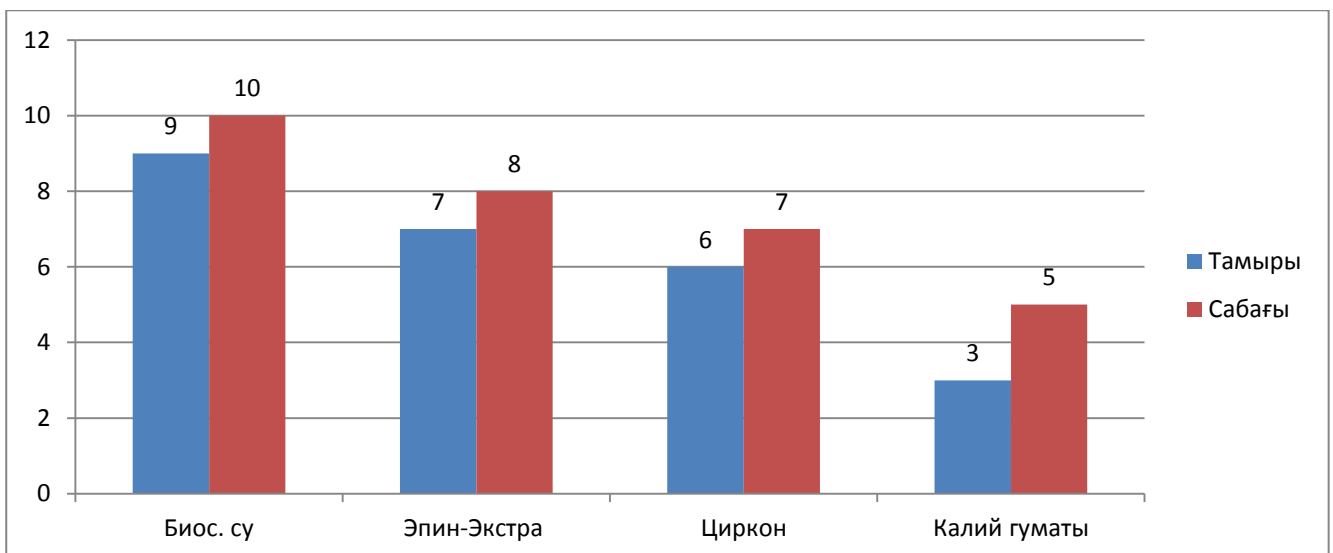

Сурет 2. Синтетикалық биостимуляторлардың тұқымның өнуіне және *Cosmos bipinnatus* өсімдігінің морфо-анатомиялық параметрлеріне әсерін анықтау бойынша тәжірибелер.

Тәжірибенің оныншы күні өсімдіктердің өсу көрсеткіштері өлшенді: сабағы мен тамырының ұзындығы (см) және олардың орташа мәндері анықталды. Зерттеу нәтижелері 2-кестеде және 3 суретте көрсетілген.

Кесте 2. Биостимуляторларды қолдана отырып өсірілген *Cosmos bipinnatus* өсімдігінің өсу көрсеткіштері.

Көрсеткіш Тәжірибе	Биостимуляторсыз су	Эпин-Экстра	Циркон	Калий гуматы
10 күндік өсімдік тамырының орташа ұзындығы, см.	9	7	6	3
10 күндік өсімдік сабағының орташа ұзындығы, см.	10	8	7	5

Сурет 3. Биостимуляторларды қолдана отырып өсірілген 10 күндік *Cosmos bipinnatus* өсімдігінің тамыры мен сабағының орташа мәндері.

Келтірілген мәліметтерге сүйене отырып, *Cosmos bipinnatus* өсімдігінің өнуі және өсуі үшін биостимуляторларды қолдану ынталандырушы әсер етпей, керісінше тежелуіне алып келгенін көреміз. Биостимуляторсыз суда өсіру кезінде өну мен өмір сүрудің ең жақсы көрсеткіштері (өнуі – 92 %, өміршеңдігі 90 %) байқалды. Эпин-Экстра биостимуляторын Циркон және Калий гуматымен салыстырғанда, биостимуляторсыз судың көрсеткіштерімен шамалас екені анықталды. Бұл биостимуляторлар арасында Эпин-Экстра биостимуляторының жетекші орынды алатынын көрсетеді. Калий гуматын қолдану тәжірибиенің оныншы күнінде өсімдіктердің 60 %-ның өліміне әкелді. Биостимуляторларды қолданудың теріс нәтижесінің себептері бірнеше болуы

мүмкін: 1) қаптамада келтірілген артықшылықтары асырылған болуы мүмкін; 2) берілген доза *Cosmos bipinnatus* өсімдігіне сәйкес келмеуінде, сондықтан жұмыс ерітінділерін дайындау бойынша ұсыныстар өсімдіктің әр түріне тән болуы керек; 3) биостимуляторлық ерітінділерді өсімдіктерді өсіру үшін қолдануға болмайды, тек тұқымдарды себуге дейін бірнеше сағат бойы сіндіру арқылы дайындау, содан кейін отырғызу алдында жуу үшін қолданылады. Осылайша, өнімнің өнімділігі мен сапасын арттыру мақсатында өсімдіктерді өсіру үшін биостимуляторларды қолдану мәселелері одан әрі жан-жақты зерттеуді қажет етеді.

Қолданған әдебиеттер тізімі

1 Яхин И.А., Яхин О.И., Лубянов А.А. Разработка и механизмы действия препаративных форм антистрессовых биорегуляторов на основе биологически активных веществ растительного происхождения / Сб. тр. V Съезда Общества физиологов растений России. – Пенза, 2003. – С. 364-365.

2 Белопухов С.Л., Дмитриевская И.И., Григораш А.И. Флоравит®-3Р – пептидный биорегулятор роста и развития растений // Агроэкология, 2015, No 3. –С. 31-33.

3 Яхин О.И., Лубянов А.А., Яхин И.А. Современные представления о биостимуляторах // Агрехимия, 2014, No 7. –С. 85-90.

4 Газданова И.О., Гериева Ф.Т., Моргоев Т.А. Эффективность применения биостимуляторов «Эпин-экстра» и «Циркон» на посадках картофеля в агроэкологических условиях РСО-Алания // Аграрный вестник Урала No 08 (199), 2020 г.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖАНИЕ
CONTENT**

Гуманитарлық ғылымдар
Гуманитарные науки
Humanities

Әбубәкірова А.Е., Дильбарханова Д.А. Дискурс ұғымы және дискурсивті талдау мәні	4
Асхатұлы Ж. Қазақ жеріндегі ислам: даму ерекшелігі мен басты мәселесі	9
Затов Қ.А., Ахметова А.Н. Мұсылман елдерінің әлеуметтік-экономикалық модернизациясындағы ғылымның рөлі	14
Латипова С.С. Еуропадағы зайырлы қоғамға мұсылмандардың интеграциялануы: Франция және Ұлыбритания мысалында	23
Лукманов Е. Әбу Хамид әл-Ғазалидің Кеңес одағындағы шығыстанушыларға әсері	30
Ақбас Н.Ю. Діни сананың негізгі белгілері	36
Кәрібекұлы Е. Киелі кітаптағы Мұхаммед пайғамбар бейнесі	49
Монжосова А.Е. Проблема изучения Золотой орды в Казахстане	54
Канука Е.С., Kudritskaya M.I. The phenomenon of psychological grotesque in literature as a tool for revealing the burning problems of society	57
Nikonova V.S., Kudritskaya M.I. Rhetoric in comics. the rhetoric used in the graphic novel by alan moore «V for Vendetta»	61
Муктарова Э.С., Кенжеқожаева А.М. Абай мен Мұқағали шығармашылығындағы лирикалық үндестік	66
Бровко А.А., Бежина В.В. Theoretical aspects of lexical stylistic devices	75
Зюбан В.В., Кудрицкая М.И. Stylistic features of John R.R. Tolkien's novel «The Hobbit, or there and back again», epithets	80
Бегимбаева А.Н. Theoretical aspects of english variants	84
Тюрина Ю.С. Theoretical aspects of satire as a humorous device in news articles	90
Жалалова А.М., Манибекова А.С. Қазіргі қоғамдағы ағылшын тілінің алатын орын мен оны оқытудың маңызы	99

Әлеуметтік ғылымдар және экономика
Социальные науки и экономика
Social Sciences and Economics

Сарсенбаева А.А. Кәсіпорынның қаржылық тұрақтылығы басты көрсеткіш .	106
Усен Д.Ш., Жансеитова Г.С. Новые тенденции в управлении человеческими ресурсами в организации	109

Оразтаев К.А. Анализ формирования и развития экологического туризма в Республике Казахстан	113
---	-----

Құқық қорғау, әскери іс және қауіпсіздік
Юриспруденция, военное дело и безопасность
Law enforcement, military and security

Балабиев Қ.Р. Қазақстан Республикасында электрондық үкімет идеясын жүзеге асырудың негізгі үрдістері	122
Мейркулова Г.Д., Керімбек С. Бұқаралық ақпарат құралдарында экстремистік материалдарды жариялауға рұқсат беру, құқықтық сипаттамасы мен алдын алу шаралары	129
Байжанова К.У., Нурмаханова Ж.М., Рыскулбекова Б.Р. Состав преступления как юридическое основание квалификации преступления	134
Айтмуханова Д.У., Тажигалиева М.Ж. Атқарушылық өндірістің құқықтық негіздері	138
Пайызхан Д.Е. Шағын несиелеу жүйесін дамытудың құқықтық ерекшеліктері	144
Мейркулова Г.Д., Оралбай Ж. Трансұлттыққа қарсы іс-қимыл саласындағы халықаралық ынтымақтастықты жетілдіру	152
Мейркулова Г.Д., Барлыбай А. Қызметтік жалғандық жасау мен қызметтегі әрекетсіздікті саралау мәселелерінің кейбір тұстары	159
Наурызова В.К. Тәуелсіз Қазақстанның конституциясы	165
Амирхан Ж.А., Дүйсебаев У.Ж., Ордаева А.Ж. Агроөнеркәсіптік кешенді субсидиялау саласында жасалған қылмыстарды теориялық және қолданбалы зерттеу	169
Айтмуханова Д.У., Садуахасова З.Ж. Өкілдік: азаматтық және азаматтық процестік реттулердің өзекті мәселелері	178

Өнертану ғылымдары
Искусствоведческие науки
Branches of art criticism

Утемуратова А.Г. Формирование творческих способностей учащихся, в ходе дисциплины изобразительного искусства в контексте современного образования	185
Бегишева Ю.В., Турдиева А.А. Хореографический коллектив как форма организации творческого процесса в средне-специальных и высших учебных заведениях	190
Нурхайдарова А.Е., Бейсембай Ж.К. Восприятие цвета потребителями	195

Ауыл шаруашылығы
Сельскохозяйственные науки
Agricultural science

Умбетова М.У., Шауенов С.Қ. Орталық Қазақстан жағдайында өсірілетін жәбе типті биелердің өнімділігі	201
Тихомирова Е.Ю., Икимбаева Н.А. Термическая обработка меда и ее влияние на оксиметилфурфурол	205
Касымов С.К., Игенбаев А.К., Идырышев Б.А., Даутова А.А., Мейрамғажиева А.М. Ет өнімдері өндірісінде өсімдік текті шикізаттарды қолдану	210

Педагогика және білім беру
Педагогика и образование
Field of pedagogy and education

Муталиева А.Ш., Ерсін А. Толыққанды емес отбасында баланы тәрбиелеу ерекшелігі	215
Кифик Н.Ю., Золина А. Психологическая подготовка легкоатлетов старшего школьного возраста через применение аутогенной тренировки	219
Муталиева А.Ш., Қабдығали Ж.А. Болашақ педагогтарды дайындаудағы волонтерліктің рөлі	224
Tashenova A., Kaptayeva K. Learners' listening comprehension difficulties in english language learning	232
Саржанова Ғ.Б., Сейітбекова Н.Ж. Ағылшын тілі сабағында әңгімелесу және диалогтық оқыту арқылы сөйлеу дағдыларын жетілдіру	237
Калжанова А.Н. Ассертивность преподавателя как основа взаимоотноуважительного отношения в классе	242
Tashenova A.K., Smailova B.S. The importance of an emotionally positive atmosphere in the classroom	246
Фейзулдаева С.А., Аманжолова М.Д., Тухайқызы Е., Ыдырысова Ж.С. Дидактикалық ойын мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық түсініктерін дамыту құралы	251
Смериницкая Н.А. Отправная точка развития академической самостоятельности	256
Султанбекова Ж.Х. Ұлттық ойындарды оқу және тәрбие үрдісінде қолданудың тиімділігі мен маңызы	263
Kudritskaya M.I., Sadvakassova S.B. Allusion as a linguistic feature of modern english lyrics (on the example of pink and maroon 5)	269
Султанова Н.К., Жүнісбекова Ш. Музыка сабақтарында ойын технологиясын оқыту	274
Лунгу А.А., Измайлова Ж.Т. Особенности развития навыков чтения у	

слабослышащих детей младшего школьного возраста	282
Кифик Н.Ю., Искаков Р. Методические рекомендации начинающим волейболистам по игре в позиции «доигровщик»	289
Личман Е.Ю., Лях А.М., Павлючик А.Н. Влияние музыки на эмоциональное состояние детей дошкольного возраста с особыми образовательными потребностями	295
Султанова Н.К., Сансызбай А.Қ., Агибаева А. Музыка сабағында модульдік технологияны оқыту	301
Inesh Gubaidulina, Eskazinova Zh.A. The ways to overcome the language barrier	308
Сухова А.В. Современный подход в преподавании грамматики на уроках иностранного языка	312
Бисембаева Ж.К. Жаратылыстану сабағында шығармашылық тапсырмалар арқылы бастауыш сынып оқушылардың танымдық қызығушылықтарын дамыту	319
Темирбекова Г.А. Педагогические технологии в образовательном процессе.	324

Техникалық ғылымдар және технологиялар
 Технические науки и отрасль технологии
 Technical Sciences and technologies of the industry

Хамзина Б.Е., Купешова А.Е. Өнімді тасымалдауда шыны талшықты құбырларды қолданудың тиімділігі	332
Ташкеева Г.К., Бекмуратов Е.М., Илипов Г.М. О необходимости строительства горного туннеля Алматы – Иссык-куль	338
Усенкулов Ж.А., Усенкулова Ш.Ж., Армис Д., Құттыбай М. Гимараттардың қорғауыш құрылымдарының энергия тиімділігі проблемаларының қазіргі жағдайы	345
Сапаров А. Особенности разработки концепции интеллектуального здания	349
Таскумбаев Ж.К. Геополимерлік байланыстырғыштар негізінде жылу оқшаулағыш сылақтың құрамын жасау	353
Тулбекова А.С. Современное состояние технического регулирования в строительстве	361
Каюпова Т.Т., Сейдахмет Э.Ғ. Пролог бағдарламалау ортасында тізімдермен жұмыс	367

Жаратылыстану ғылымдары
 Естественные науки
 Natural science

Okateva N.M., Chernyavskiy M.M., Konovalova N.S., Polukhina N.G., Starkov N.I., Starkova E.N., Shchedrina T.V., Sadykov Z. Development of a metod for searching for rare nuclear decay events using a phosphate glass detector	373
---	-----

Уразғалиева А.М., Базарғалиева А.А. Синтетикалық биостимуляторлық препараттардың <i>cosmos біріннatus</i> өсімдігінің өсуіне әсері	378
---	------------

Scientific publication

Proceedings of the international scientific conference

« New scientific research – 2021»

11-12 february 2021

Almaty, Kazakhstan.

Responsible editor – A. Amangeldiyev

Signed to the press on 20.02.2021.

Circulation of 100 copies. 60X90/8 format

Offset paper font «Times New Roman»

Order no. 15209

Published in the printing house of the «Bilim Innovations Group» center
Uly Dala avenue 38/494, Nur-Sultan city, Republic of Kazakhstan, 010000
Phone: +77074929322; e-mail: info@kazconf.com